

Ivan Cifrić
**RURALNI RAZVOJ
 I MODERNIZACIJA**

PRILOZI ISTRAŽIVANJU
 RURALNOG IDENTITETA

BIBLIOTEKA
 znanost i društvo

U knjizi se postavlja pitanje kako iz tradicijskog iskustva s jedne strane, i utjecaja eksternih čimbenika (integracijski procesi) oblikovati racionalan odnos prema promjenama koje transformiraju ruralno društvo.... Za razliku od usko sociološkog pristupa, promjene u ruralnom društvu promatra u socijalno-ekološkoj paradigmi, koja u obzir uzima dugoročnost i održivost ruralnog razvoja kao odgovor izazovu treće modernizacije. Cifrić izbjegava zamku odvojenosti empirijskih istraživanja i teorijskih razmatranja. Pronalazi način da ih poveže u interpretaciji problema ruralnog razvoja sažimajući pritom dosadašnje spoznaje o našim ruralnim promjenama.

Autor je svjestan činjenice da nije moguć povratak u prošlost jer su nestale strukture koje bi podržavale takav povratak. Ipak, on drži, oslanjajući se na tradicijsku praksu i relevantnu literaturu, da su "oaze" ruralnog u modernom društvu poticajna izvorišta novih ruralnih razvojnih vizija. Tako se, s jedne strane, kao okvir postavlja paradigma održivog razvoja, a s druge strane, u tradicijskom iskustvu ruralnog društva i ruralne kulture nalaze se neki obrasci ekološkog ponašanja pa na primjerima odnosa prema proizvodnji, okolišu, naselju, zdravlju, zemlji i vodi pokazuje da se neka iskustva seljačke socijalno-ekološke prakse uklapaju u suvremeni diskurs o ekološkoj poljoprivredi (ekonomiji) i održivom razvoju.

Vlado Puljiz

Tema kojom se autor bavi problematizira pitanje ruralnog razvoja u kontekstu modernizacije hrvatskog društva u prošlom stoljeću i tranzicijskom razdoblju. Hrvatsko društvo bilo je seljačko društvo koje se u drugoj polovici 20. stoljeća intenzivno modernizira, pa selo i poljoprivreda doživljavaju brze promjene s progresivnim tendencijama i negativnim posljedicama, među kojima i zagađenje. Glede tih promjena Cifrić nastoji - uzimajući ekološke vrijednosti kao kriterij - sintetizirati te društvene promjene i istaknuti neke vrijednosti koje mogu biti danas od koristi u ruralnom razvoju... Knjiga je socijalnoekološka analiza ruralnih promjena koja predmet istraživanja uzima u njegovoj složenosti - industrijalizacije, globalizacije i tranzicije koje utječu na strukturne promjene cjelokupne ruralne kulture. Teza o kontekstualnim ruralnim promjenama i potrebi novog pristupa ruralnom razvoju argumentirana je suvremenom relevantnom literaturom...

Maja Štambuk

institut za društvena
istraživanja - zagreb

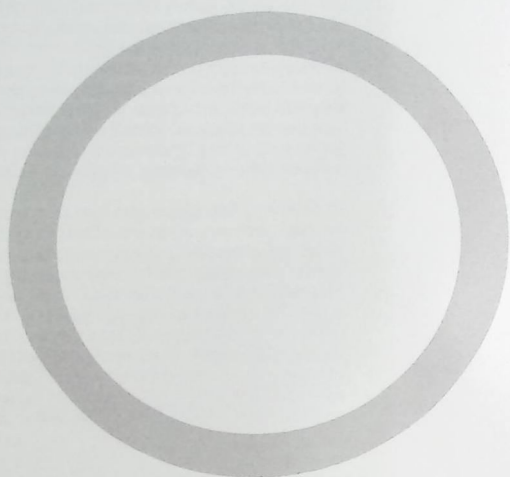
institute for social
research - zagreb

BIBLIOTEKA
znanost i društvo

IVAN CIFRIĆ _ RURALNI RAZVOJ I MODERNIZACIJA

/ Prilozi istraživanju ruralnog identiteta /

Ivan Cifrić

**RURALNI RAZVOJ
I MODERNIZACIJA**

/ PRILOZI ISTRAŽIVANJU
RURALNOG IDENTITETA /

zg'03

: Sadržaj

Predgovor	9
I RURALNI RAZVOJ U GLOBALIZACIJI	19
1. Globalizacija, ekologizacija i ruralni razvoj	21
1.1 Tri hegemonijska procesa	25
1.2 Strukturni utjecaj globalizacije	34
1.3 Ruralni svijet - sastavnica "četvrtog svijeta"	50
2. Perspektive ruralne kulture	58
2.1 Globalizacija i dihotomija ruralno - urbano	61
2.2 Od neolita do geokibernetike	66
2.3 Povećano značenje lokalnog	74
2.4 Opstoji li ruralna kultura?	78
2.5 Modernizacija i identitet	90
3. Održivi razvoj i tradicija	107
3.1 Kontekst zadanih ciljeva ruralnog razvoja	107
3.2 Tradicija kao postignuti napredak	110

II	METABOLIZAM RURALNOG DRUŠTVA	121
A.	RURALNI METABOLIZAM	123
1.	Čovjek i priroda	125
2.	Promjene u ruralnom metabolizmu	149
3.	Ruralni metabolizam i razvoj	164
B.	SOCIJALNOEKOLOŠKA PRAKSA U SELJAČKOM DRUŠTVU	173
1.	Ekološka tradicija - istraživački izazov	173
2.	Aktivnosti u vezi s proizvodnjom i okolišem	184
3.	Aktivnosti u vezi s naseljem, stanovanjem i zdravljem	209
4.	Aktivnosti u vezi sa zemljom i vodom	231
III	EKOLOŠKA EKONOMIJA	261
1.	Aktualnost i poticaji ekološkoj poljoprivredi	263
1.1	Praktični poticaji	267
1.2	Teorijski poticaji	270
2.	Ekološka poljoprivreda	274
2.1	Ekološka poljoprivreda - pojam, ciljevi i stanje	274
2.2	Obilježja seljačke i ekološke ekonomije	286
2.3	Socijalna obilježja seljačke ekonomije	291
3.	Industrijska poljoprivreda	306
3.1	Obilježja industrijske poljoprivrede	306
3.2	Industrijska poljoprivreda i prehrana	311
3.3	Ekološke zamke	325
3.4.	GM-poljoprivreda	328

4. Iskustva i perspektive ekološke poljoprivrede	336
4.1 Potrošači, potrebe i tržište hrane	336
4.2 Stara iskustva i nova vizija	344
 IV MODERNIZACIJA I TRANZICIJA	355
1. Model mješovitog gospodarstva	357
1.1 Nastanak i obilježja mješovitosti	358
1.2 Raspad klasičnog modela u razdoblju tranzicije	372
1.3 Mješovitost i suvremene tendencije	378
 2. Ruralni razvoj - problemi i istraživački pristupi	391
2.1 Pretpostavke tranzicijskog ruralnog diskursa	391
2.2 Istraživanje ruralnih promjena i tranzicijske teme	396
2.3 Ruralni razvoj i strukture višeg reda	416
2.4 Tegobe tranzicijske modernizacije	424
 3. Ekskurs o ruralnom razvoju	433
 Summary	453
 Literatura	461
 Kazalo imena	483
 Bilješka o autoru	501

Požrtvovnoj obitelji - Luki i Dubravki

Predgovor

Teme o razvoju i okolišu aktualne su cijelo desetljeće u kojemu se modernizacija zbiva u globalizacijskim protuslovljima koja se odnose i na ruralna društva i ruralitet u modernim društvima. Zato se postavlja pitanje perspektiva, ali i prinosa iskustava tih društava razvojnoj i ekološkoj problematici, koja se i nadalje sustavno iskorištavaju. Bez obzira na pozitivna i negativna stajališta o globalizaciji, nedvojbeno je da je ona neizbježan, ambivalentan i ireverzibilan proces modernizacije čije se posljedice izražavaju u stvaranju novih periferijskih zona, pa i ruralne periferije. Istodobno se unutar modernih društava zbivaju procesi kulturne fragmentacije, individualizacije života, multikulturalnosti, sekularizacije, dematerijalizacije, virtualizacije itd. To su aktualne suvremene teme kako teoretskih rasprava u znanosti, tako i predmet političkog angažmana država i organizacija civilnog društva koji propituju šanse i perspektive - globalne i lokalne. Vjerojatno bi se lakše našla rješenja da se sve to ne zbiva u dubokoj socijalnoj i ekološkoj krizi i povećanju jaza između razvijenih (bogatih) i nerazvijenih (siromašnih) zemalja. S tim procesima povezan je i problem dekonstrukcije i konstrukcije identiteta, primjerice, na različitim razinama (individualna, skupna, društvena), aspektima (kulturni, politički, religijski) i slojevitosti (predmoderni, moderni, postmoderni), a što se odnosi i na pitanje ruralnog identiteta.

Knjiga se ne bavi svim tim velikim i konjunktturnim temama, nego u njihovu kontekstu pokušava jednostavno razmišljati o tome što se može iz tradicije našega društva polučiti kao iskustvenu vrijednost za takve rasprave, a i za perspektive ruralnog razvoja. Implicitno je polazište knjige da je hrvatsko seljačko društvo prošlo dvije modernizacije i da je danas pred izazovom treće modernizacije, koja uvjetuje duboke unutarnje promjene društvene strukture i kulture kao proces (pre)oblikovanja predmodernog i modernog identiteta društva. U tim okvirima nameće se i pitanje ruralnog razvoja (sela, poljoprivrede, okoliša, stanovništva) kao održivog ruralnog razvoja, ali ne samo kao problem kulturnog opstanka (raznolikih ruralnih kultura) nego i kao ekološko vrednovanje povijesnog iskustva seljačke kulture u dvije modernizacije upotrebljivim za suvremeni život.

Ruralnim društvom bavila se naša ruralna sociologija (kao i druge znanosti - etnologija i antropologija) na način kako se tada bavila s prikupljenom empirijskom građom o promjenama našeg seljačkog društva i njegovog moderniziranog stanja. Danas se njime počinje baviti i socijalna ekologija sa svojim paradigmatskim pristupom odnosu čovjeka i prirode, tj. odnosom dvaju sustava: socijalnog i prirodnog, pokušavajući iz dostupne građe (re)konstruirati empirijski i diskurzivno značajne obrasce naše tradicije. Iz tog kuta promatraju se neka paradigmatiska obilježja naše ruralnosti u drugoj polovici prošlog stoljeća.

Knjiga je nastojanje da se neka pitanja ruralnog razvoja kao procesi razmotre u socijalnoekološkoj paradigmi, na primjeru hrvatskog društva. Time se hoće aktualizirati neka iskustva iz naše seljačke tradicije i potaknuti znanstveni diskurs i istraživanje današnjeg moderniziranog ruralnog kompleksa i ruralnog identiteta. Postavlja se jednostavno pitanje: jesu li - ponajprije tradicionalna ruralnost, pa onda i modernizirana ruralnost - rel-

evantni za probleme suvremenog razvoja, te kako tradicijsko iskustvo učiniti transparentnim u oblikovanju novog odnosa prema ruralnoj budućnosti. Na prvo pitanje može se potvrdno odgovoriti, dok drugo, čini se, ostaje otvoreno, jer problem transparentnosti nadilazi iskustvo i znanstvenu refleksiju i pretpostavlja niz drugih suvremenih aktera - od gospodarstva, politike, medija do civilnog društva.

Teoretski razlikujemo (tradicionalno) predmodernu i modernizirano selo (ta se razlika često gubi i postaje promatraču neuočljiva) koje se oblikovalo u drugoj polovici prošlog stoljeća. Svako od njih ima neka svoja tipična identitetska obilježja predstavljena u kulturi i njezinim simbolima, odnosno iz našeg kuta promatranja, karakterističan tip socijalnoekološkog metabolizma. Tradicionalno selo zahvatila je prva modernizacija, povezana s prodorom kapitalizma u selo i poljoprivredu, a nastanak moderniziranog sela povezan je s drugom (socijalističkom) modernizacijom povezanom s jednim tipom socijalizma. Ipak, modernizacija kao tema, nije u knjizi posebno problematizirana jer je to tema za sebe, nego je - koliko je bilo potrebno, reflektirana u aspektima tema o ruralnim (socijalnim i kulturnim) promjenama.

1.

Od Stockholmske konferencije OUN o okolišu (1972.) - koja je proklamirala da su problemi okoliša postali svjetski i da prirodni izvori moraju biti sačuvani za dobrobit sadašnjih i budućih generacija (načelo 2) i konferencije UNCED-a o razvoju i okolišu u Rio de Janeirou (lipanj, 1992.) - koja je naročito istakla problem ugroženosti biološke raznolikosti i klimatskih promjena, pitanje svjetskog razvoja (a naročito nerazvijenih zemalja) i

perspektiva čovječanstva, postalo je stalna sastavnica teoretskog diskursa i političkih konfrontacija. Rezultat toga diskursa i napora OUN-a bila je nova sintagma "održivi razvoj", koja je izazvala niz kritika i načelnih prihvaćanja, ali i konkretiziranja u strategijama nekih zemalja. Deset godina poslije Rija, u Johannesburgu (26. 8.- 4. 9. 2002.) rekapitulirana su postignuća i problemni održivog razvoja i klimatskih promjena u kontekstu porasta zagrađujućeg siromaštva u svijetu. Promjene u svijetu manje ovise o deklaracijama, a više o praksi i utjecaju moćnih zemalja, pa to utječe i na sudbinu i deklaracije iz Johannesburga, koja je pokazala sukobljene interese. To je, naravno, samo formalni vremenski okvir koji je utjecao da se u knjizi razmatraju pitanja globalizacije, održivog razvoja i ekološkog metabolizma, i to više kao pretpostavke ruralnog razvoja i njegova diskursa, a manje kao konkretni odgovori. Bez obzira na zaključke svjetskih skupova - vlada i nevladinih organizacija - razvijeni svijet mora odgovoriti na pitanje - što prije to bolje i za njega - kako smanjiti siromaštvo većine svijeta (glad, bolesti itd.) i kako da se i on razvije do razine života dostojna čovjeku, ali pod uvjetom da se što manje štete učini globalnom okolišu. U tom kontekstu pitanje ruralnog razvoja ima svoje opravdano mjesto, kao što ga s druge strane ima u kontekstu diskursa o identitetu.

Ruralni razvoj se u nas dosad zbivao stihijski, više kao posljedica, a manje kao integralno pitanje industrijalizacije i urbanizacije, odnosno modernizacijskih tijekova, koji su raščaravali predmodernu društvo i tradicionalnu ruralnu kulturu, pa i ono što se u njoj može označiti kao napredno. Zato je primjerenije govoriti o ruralnim promjenama koje su se u prošlosti zbivale. Modernizacija je danas prerasla okvire nacionalnih država i time potencirala problem njihova razvoja, pa je globalizacija (u mnogočemu ambivalentna) postala nužan okvir rasprava o perspektivama ruralnog razvoja. Ruralnost

višestruko simbolizira neke ideje nove orijentacije u odnosu čovjeka i prirode, danas sve više tehnički posredovanog odnosa. Problem nije tehničke naravi kao što se to na prvi pogled čini, nego se iza onoga što se naziva "ekološka kriza" otkriva bit moderne kulture kao "kulture kratkoročnosti", "kulture novog kapitalizma" i njezine posljedice, a među inima i reproduciranje struktura i kultura "istodobne neistodobnosti" kao nastavka "komplementarnosti svijeta". Razvojni problem socijalnoekološki kondicioniran, nerješiv parcijalno i zahtijeva prepoznavanje korisnih iskustava ruralnih društava (pa i našeg seljačkog, tradicionalnog društva) i njihovih vrijednosti u kontekstu traganja za novim opcijama ljudskog opstanka i paradigama mišljenja. Jedan čitav "odbaćeni" svijet, svijet tradicije i ruralnosti, postaje svjetski razvojno relevantan, poglavito za zemlje u razvoju i tranzicijske zemlje kao što je Hrvatska. Čini se, da su u pravu oni koji kažu da je svijet još daleko od promjene obrasca moderne misaone strukture. Da bi se on promijenio, potrebno je konstruirati novi obrazac. Na sreću, pod utjecajem novih ideja način mišljenja može se mijenjati, a time i djelatni obrasci, pa i svijet.

2.

U prvom dijelu knjige ruralni razvoj se problematizira u ambivalentnosti globalizacijskih promjena i ekologizaciji društva, kao pitanje promjena i perspektiva ruralne kulture te odnosa tradicije i koncepta održivog razvoja. Tradicionalno, predmoderni, seljačko društvo nestaje tijekom modernizacijskih utjecaja, poglavito zbog utjecaja procesa industrijalizacije i urbanizacije i ne može se obnoviti jer više ne postoje materijalne strukture na kojima se temeljilo, a prije svega kulturna slika predmodernog svijeta. Danas se te promjene zbivaju pod utjeca-

jem triju hegemonijalnih procesa: hegemonije razvoja, hegemonije globalizma i hegemonije ekologizma. Industrijsko društvo kao nositelj razvoja sudara se sa svojim vlastitim granicama racionalnosti i globalnim ekološkim posljedicama što se odražava i na ruralne prostore, koji su doživjeli značajne promjene. Pa ipak, u modernom društvu su se održale neke ruralne oaze koje mogu biti poticaj lokalnom razvoju. Danas ruralni prostori u svijetu, pa i kod nas dobivaju na značaju zbog ekonomskih i ekoloških resursa, ali i zbog tradicijom očuvanih kulturnih bogatstava. Ta raznolikost ruralnog društva uklapa se u ideje "raznolikosti" i "održivosti". Zato se ruralni razvoj povezuje s konceptom održivog razvoja koji u sebi povezuje tri cilja: zaštitu okoliša, stabilan gospodarski razvoj i pravednu raspodjelu životnih šansi. Ruralnost je na kušnji, ali ne kao izbor između nastavka modernizacije i očuvanja svoje već preoblikovane tradicionalne izvornosti (od kojih svaka sa svoje strane utječe na identitetska obilježja ruralnosti), nego na kušnji oblikovanja novih struktura koje utječu na novi identitet.

Drugi dio knjige ima dva poglavlja. U prvom se problematizira teza o ekološkom metabolizmu ruralnog društva kao socijalnom metabolizmu, jer svaka kultura stvara svoje metaboličke obrasce i njihove simbolične sadržaje. Ruralni metabolizam je pozitivno iskustvo koje se može uzeti kao izvjesna socijalnoekološki paradigmataska osnova u današnjem diskursu o održivom razvoju i njegovom konkretnom prakticiranju, naročito na lokalnoj razini. To pokazuju teoretska razmatranja ruralnog metabolizma kao specifičnog tipa odnosa čovjeka i prirode, a potvrđuju i neki primjeri iz prakse tradicijske kulture našeg seljačkog društva. Ruralni metabolizam uzet je kao kulturni obrazac jer je sličan metabolizmu prirode u kojemu nema neiskoristivog, viška ni otpada. Sve što seljačko društvo proizvede konzumira priroda, a sve što je prirodno proizvedeno

konzumira društvo. Modernizacija potiskuje metabolizam tradicionalnog seljačkog društva, pa njegovo mjesto zauzima industrijski metabolizam. Seljačko društvo je reproduktivno s cikličnim kretanjem, a moderno produktivno s linearnim kretanjem. Moderne tehnologije, ekonomija, menadžment i znanost moraju htjeti da se u (post)modernom društvu (pa i svijetu) uspostavi reproduktivni obrazac, koji ne negira rast, kako Zemlja ne bi postala planet otpada, a čovječanstvo završilo u katastrofi.

U drugom poglavlju se argumentira teza o socijalno-metaboličnoj ravnoteži u seljačkom i moderniziranom seljačkom društvu. Promiče se teza da je tradicionalno seljačko društvo u svakodnevici života sadržavalo neke vrijednosti koje modernom društvu mogu koristiti, a istodobno je zanimljivo naše iskustvo u kontekstu suvremenog socijalnoekološkog diskursa. Zato su opisane praklike koje pokazuju povezanost tradicionalnog društva (socijalnog sustava) s prirodnim (ekološkim sustavom) na nekoliko područja života: proizvodnja, okoliš, naselje, stanovanje, zdravlje, zemlja i voda. Cilj je pokazati povezanost između materijalne i duhovne kulture, jer aktivnosti imaju svoje simbolične odraze kao što je ukupan odnos društva i prirode definiran s kulturom i njezinim simbolima, cjelovitom slikom svijeta koja se obnavlja putem rituala i običaja.

Treći dio knjige posvećen je pitanjima ruralnog razvoja, pa su obrađene teme ekološke i industrijske poljoprivrede, te se dotiču aktualni problemi agrarne politike i prehrane. Hrana je postala iznimno važan svjetski problem, pa se problematika proizvodnje hrane ne odražava samo na pitanje količine hrane za prehranu šest milijardi stanovnika Zemlje, nego i na pitanje tehnologije i etike. S obzirom na posvemašnje zagađenje okoliša i poljoprivrednih proizvoda, ekološka (organska, biološka itd.)

poljoprivreda - u odnosu na industrijsku (konvencionalnu) poljoprivredu ili u odnosu na agresivnu GM-poljoprivredu - postaje iznimno zanimljiva diskurzivna tema, važna za poljoprivrednu proizvodnju i agrarnu politiku. Ekološka poljoprivreda postaje nova vizija koja se temelji na ekološki pozitivnim tradicijskim iskustvima seljačkog društva, primjeni suvremene znanosti i strogim ekološkim kriterijima u proizvodnji i preradi hrane. No, to nije dovoljno nego se mora zahtijevati oblikovanje društvenog sustava kao sustava ekološke ekonomije. Konkretno to znači eko-socijalno-tržišno gospodarstvo, koje će primjenjivati ekološke kriterije, socijalnu pravednost u raspodjeli životnih šansi i stabilnost gospodarskog razvoja.

Bez obzira na sporost oblikovanja takvog svjetskog sustava, ekološkoj poljoprivredi treba dati punu podršku, jer je ona konkretizirana vizija održivog razvoja. Međutim, postavlja se pitanje je li moguće na tradicionalan način proizvesti dovoljno hrane za cijeli svijet? Vjerojatno će se iz tog razloga u budućnosti oblikovati nekoliko tipova poljoprivredne proizvodnje i kakvoće proizvoda koji će međusobno i konkurirati: konvencionalna, ekološka, ali i GM-poljoprivreda. Ekonomske mogućnosti i životni stilovi utjecat će na dostupnost i konzumiranje njihovih proizvoda. Isticanje reproduktivnosti gospodarstva i društva kao obrazaca održivosti ne znači protivljenje rastu, nego potporu rastu koji će se temeljiti na dematerijalizaciji proizvodnje (produktivnosti resursa) s potrebnim "faktorom 10" do kraja 21-og stoljeća.

Posljednji, četvrti, dio knjige osvrt je na nastanak i potencijalno značenje mješovitih gospodarstava u aktualnom diskursu o obiteljskom gospodarstvu. Mješovita gospodarstva u nas nastala su tijekom druge modernizacije društva i odražavaju njezinu socijalnu dimenziju hrvatskog ruralnog društva, a s druge strane, kao jedno povijesno iskustvo, postaju poticajno pitanje

raspravi o perspektivi obiteljskog gospodarstva. U knjizi se polazi od teze o krizi rada u modernom društvu i svijetu općenito, pa time i od tendencije ugroženosti trajnih radnih mjesta - što je na pomolu i u Hrvatskoj - koja ugrožava i mješovito gospodarstvo, ali i sve radno sposobno stanovništvo. S druge strane, pozitivna iskustva klasičnog modela mješovitosti u poljoprivredi mogu biti inspirativna za današnji aktualni (pretežito politički) diskurs o obiteljskom gospodarstvu na selu. Na posljednjim stranicama knjige istaknute su i neke kritičke opaske o posljedicama privatizacije i pretvorbe, te neka obilježja tranzicijskog razdoblja.

Tranzicijske promjene ruralnog kompleksa nedovoljno se empirijski sociološki istražuju, a posebice se slabo koristi pristup kvalitativne analize. Iako je "zagrebačka ruralna škola" nastala u IDIS-u, dala pečat sociološkim istraživanjima sela i poljoprivrede, ostalo je mnogo toga nedovršeno, a prvenstveno sinteza spoznaja o ruralnim promjenama pod utjecajem druge (socijalističke) modernizacije, kao, uostalom, i njihova kritička valorizacija. U tom kontekstu su u najopćenitijem smislu naznačene i neke istraživačke teme, koje logično proizlaze iz desetljetnog tranzicijskog razdoblja, a koje će biti još dugo vremena društveno aktualne i znanstveno relevantne. Međutim, kako se aktualizira nova razvojna paradigma u društvu u složenici "održivi razvoj", tako će se vjerojatno mijenjati i dosadašnja sociološka istraživačka paradigma u istraživanju ruralnog kompleksa.

3.

Knjiga o ruralnom razvoju i modernizaciji nije pisana kao znanstvena interpretacija brojnih statističkih podataka ili rezultata nekog empirijskog istraživanja - što je svakako potrebno i

korisno - nego kao pogled na neke pretpostavke i probleme ruralnog razvoja na način da ih se kontekstualizira u globalizacijske i modernizacijske promjene i njihove posljedice, naročito ekološke, tj. kao današnje osobno viđenje polustoljetnog procesa, njegovih iskustava i novih izazova. Nastala je u sklopu rada na istraživačkom projektu "Modernizacija i identitet hrvatskoga društva" (0130400) na Zavodu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Knjiga "Ruralni razvoj i modernizacija" zajedno s knjigom "Okoliš i održivi razvoj" (Zagreb, 2002.) tvori jednu cjelinu razmišljanja o ruralnim promjenama i njihovom iskustvu za ruralni razvoj i oblikovanje novog identiteta hrvatskoga društva u suvremenim uvjetima izazova treće modernizacije.

Za objavljivanje ove knjige zahvaljujem Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske za financijsku potporu, kao i uredništvu Biblioteke "Znanost i društvo" Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu za uvrštavanje u njezin izdavački program.*

Autor

*Napomena: U knjizi su tri objavljena teksta: "Globalizacija i ruralni razvoj" (Sociologija sela, 37(4):387-405, 1999.), a odnosi se na prvi dio knjige; "Ruralni metabolizam" (Socijalna ekologija, 10(1-2):27-41, 2001.), a odnosi se na prvo poglavlje drugog dijela knjige; "Prilog tradicijskog iskustva paradigmi održivog razvoja" (Socijalna ekologija, 11(4):297-316, 2002.), a odnosi se na drugo poglavlje drugog dijela knjige. Ovdje su znatno prošireni i doradjeni.

I dio

RURALNI RAZVOJ U GLOBALIZACIJI

1. Globalizacija, ekologizacija i ruralni razvoj

Dominirajuća teza o modernizaciji sela i poljoprivrede, koja je tumačila linearni slijed promjena unutar društva od agrara prema industriji, a u nerazvijenim društvima u smjeru razvijenih društava, postala je upitna s obzirom na planetarno širenje ekološke krize i globalizacijske procese u ekonomiji, tehnologiji, informatici, kulturi itd. Razvijeni svijet se odvojio i sve više se odvaja od nerazvijenog svijeta kao njegove istodobne neistodobnosti. Prije pola stoljeća podjela svijeta prepoznavala se kao odnos Istok-Zapad a danas Sjever-Jug. Crta razgraničenja u prvoj bila je ideologija (komunizam/socijalizam - kapitalizam) a u drugoj razvijenost i materijalno blagostanje (razvijeni - nerazvijeni; bogati - siromašni). Globalno dobro (global commons) se još više ugrožava kao fizička kategorija, ali i kao normativna kategorija, unatoč propagiranju, pa i širenju svijesti o zaštiti "zajedničkog naslijeđa čovječanstva" (common heritage of mankind) i Zemlje kao takve. "Deklaracija o održivom razvoju" iz Johannesburga (2002.) ističe da je globalni okoliš kontinuirano ugrožen (točka 13), ali da globalizacija daje novu dimenziju postojećim socijalnim i ekološkim izazovima i donosi novu pogodnost za slijeđenje održivog razvoja. Istodobno se priznaje da su troškovi i koristi od globalizacije nejednako raspoređeni (točka 14). Ta konstatacija može biti povod za kritičku valorizaciju linearnog razvoja i njegove globalizacijske ekspanzije, jer je moguć ne samo kontinuitet, nego i diskontinuitet u razvoju.

Suprotno od dosadašnjeg shvaćanja jednosmjernosti u slijedu modernizacije (modernizacija) i "razvojnog društva" kao povijesne tendencije, u kojoj su vodeću ulogu imale razvijene industrijske zemlje a slijedile ih nerazvijene, danas se u (po nekim tek naoko) proturječnim tendencijama **globalizacije** i **lokalizacije** pojavljuju novi međunarodni nadnacionalni akteri, ali i značajni lokalni akteri. Obje tendencije izražavaju komplementarnost novog stanja struktura u svijetu. Ideja o suvremenim bipolarnim tendencijama globaliziranja i lokaliziranja i na takav način promatranja svijeta može se u sociološkoj tradiciji dovesti u svezu s idejom Gemeinschafta i Gesellschafta, kulture i civilizacije, lokalnog i nacionalnog itd. Lokalno je relativan pojam, jer se definira uvijek u odnosu na nešto što se smatra "nad-lokalnim". Katkad je nešto lokalno u odnosu na regionalno ili cijelo društvo, a društvo je lokalno u odnosu na civilizaciju itd. Rasprava o globalizaciji u istom je kontekstu kao i rasprava o lokalizaciji, pa se govori o dvije tendencije: homogenizaciji i heterogenizaciji kao komplementarnim procesima u sklopu **glokalizacije** (Robertson, 1995). U tom smislu se i danas citira izreka "Misli globalno, djeluj lokalno". Obje tendencije potiču problem postojećih i stvaranje novih identiteta, ali i njihovo razaranje, poglavito lokalnih identiteta. Zbog toga nastaju kritike globalizacije kao destruirajuće sile (kulturne i ekološke raznolikosti) s jedne strane i pokušaji tumačenja stvarnih procesa s tezom o "globalnoj lokalizaciji" kao pristupu u kojemu se, poglavito putem menadžmenta, globalno "adaptira" na lokalno, ali ni lokalno nema izbora. Na taj način zapravo globalno vrednuje lokalno. Posljedica takvih interakcija je **hibridizacija kulture**, tj. mješavina različitih struktura u prostoru i vremenu. Kao primjer takve "intrinzične asimilacije" najčešće se uzima "treći svijet" (Pieterse, 1995), iako je od ranije poznata teza o istodobnosti neistodobnoga, odnosu istodobnih i neistodobnih struktu-

ra (Schmidt, 1988:73-74). Prihvatiti globalnu raznolikost znači uvažiti postojanje raznolikosti i to tako da se prihvate kulture koje nisu primjerene sadašnjem vremenu (post)moderne kulture, dakle, i sve one predmoderne koje "žive" u današnjem (post)modernom dobu kao jednakovrijedne. Ako prihvatimo da se odnos kulture (društva) i prirode (okoliša) definira putem pojma su-svijet, nema razloga da se takva relacija ne primijeni i u vrednovanju odnosa između (post)modernog svijeta (kulture) prema svim drugim kulturama.

Naravno, modernizacija nije osporena, ali se pod utjecajem ekološke krize od nje sve više zahtijeva uvažavanje ekoloških kriterija. Zbog njezina planetarnog širenja ona se zamjenjuje drugim terminom - globalizacija, i sve više dobiva na aktualnosti. Jer **trojaka kriza** svjetskog društva: kriza vrijednosnog sustava, suradnje i odgovornosti produbljava se, pa nije isključeno da će čovjek svoje znanje, moć i politički razum pogrešno iskoristiti i prouzročiti katastrofu, umjesto da ih iskoristi za oblikovanje smislenijeg života (Taylor, 1988:352-354). Promjene u selu i poljoprivredi - tradicionalnom ruralnom društvu, otkad su bili zahvaćeni modernizacijom, sustavno su zaostajali nekoliko dugih koraka za modernizacijskim promjenama u gradu i industriji, a neki ruralni prostori su još intaktni ili s modernizacijom tek dotaknuti. Takvo načelno stajalište o modernizacijskoj sukcesiji danas se ponešto mijenja. Na to je svakako utjecala sintagma "održivi razvoj", koja, nažalost, u jednoj varijanti razumijevanja mijenja svoj smisao, pa se umjesto održivosti prirodnih resursa cilja prvenstveno na održivost ekonomskog razvoja. Možda je i izvještaj komisije G.H.Brundtland dao povoda za takva razmišljanja, stavljajući u prvi plan problem "zdravlja" razvoja, a ne "zdravlja" prirode. Zato vjerojatno ima mjesta teza o kontinuitetu razvoja po kojoj bi održivi razvoj bio nova stuba u razvojnem lancu modernog društva (Cifrić, 2002:58-71) ili, kako bi to

rekao Elmar Altvater (1992.), nastavak postfordističkog sistematiziranja svijeta.

U teoretskom i praktičnom pogledu danas su dva nezaobilazna pojma u kontekstu kojih se govori o ruralnom razvoju: razvoj, posebice održivi razvoj - promjene s očekivanim prosperitetom i globalizacija - povezivanje i očekivano planetariziranje života. Globalizacija i održivi razvoj nisu sukladni jer globaliziranje je moguće bez koncepta održivog razvoja, ali nisu niti suprotni jer globaliziranje nije apriorna suprotnost održivom razvoju. Globalizacija je stvarni proces, a održivi razvoj još uvijek koncept koji se može primijeniti na lokalnoj i globalnoj razini. Držimo, bez ulaženja u raspravu takve vrste, da je sasvim relevantno pitanje je li moguća globalizacija bez održivog razvoja i s kakvim posljedicama, i obrnuto, održivi razvoj bez globalizacije i s kakvim posljedicama.

Iz nacionalnog kuta globalizacija se može dvojako shvatiti: kao **dezintegracijski** i kao **integracijski** proces. Dezintegracijski utjecaj vidljiv je kao: ekonomski - konkurentska globalna prijetnja nacionalnoj ekonomiji i njezino "usisavanje" u internacionalne korporacije; politički - kao ugrožavanje suvereniteta nacionalne države postavljanjem uvjeta koje ona mora ispuniti za asocijativno uključivanje u integracije; kulturalno - dezintegracija povijesno-kulturnog identiteta, prodorom novih simbola globalnog identiteta. Integracijski, globalizacija se promatra kao: integracija nacionalne ekonomije u svjetsku ekonomiju; mogućnost participacije i pogodnosti (pristup organiziranom tržištu, međunarodnim izvorima financija itd.) što nastaju u globalnom društvu itd.

Glede toga, razvoj, pa i održivi razvoj, može se koncipirati i vrednovati sukladno prilagodljivim ciljevima na nacionalnoj razini ciljevima na globalnoj razini. Zato razvoj i globalizacija nisu neproblematični pojmovi i neproturječni procesi, ali potiču

razmišljanjima o drugačijem pristupu ruralnom razvoju na početku trećeg tisućljeća. Potpuno je logično da je u ta razmišljanja involvirano, također, i pitanje tradicionalne kulture, njezine sudbine i uloge u ruralnom razvoju, jer se radi o kulturi kao kontekstu razvoja, kulturi kao socijalnoj konstrukciji poželjnih promjena prema uzoritoj slici svijeta, i jer se radi ne samo o selu, poljoprivredi i okolišu, nego o ruralnoj kulturi kao konkretnim materijalnim i duhovnim oblicima života socijalnih zajednica na prilagođenom (kultiviranom, moderniziranom) habitatu koji tvore dio osnova održanja nacionalne kulture.

1.1 Tri hegemonijska procesa.

Diskurs o ruralnom razvoju ne može izbjeći neke ključne procese koji na njega utječu, a posebice sljedeća tri: razvoj, globalizacija i ekologizacija.

Razvoj. Unatoč različitim shvaćanjima napretka (Fetscher, 1989) razumijevanje pojma "napredak" sadržavalo je od početka dva aspekta. S jedne strane aspekte socijalne emancipacije od tradicionalnih ograničenja društva, naročito pojedinca i njegovo individualiziranje, a s druge strane odnosio se na tehničku dimenziju moderniziranja. Obje zajedno predstavljale su cjelinu razumijevanja nasuprot socijalnoj strukturi i tradicionalnoj slici svijeta (Dubiel, 1985:135-6) kao opći proces racionalizacije i raščaravanja svijeta (Weber). Poslije Drugog svjetskog rata, sam pojam napretka postao je pomalo nejasan i nedovoljno operabilan u svojim kriterijskim odrednicama, pa ga zamjenjuje pojam "razvoj", što ne znači da je time nestala sama ideja napretka. Naime, kompleksno društvo nije se više zadovoljilo shvaćanjem napretka u singularu, jer je postalo vidljivo da postoje "napredci" u različitim područjima (Wehrspaun, 2002). Modernitet je

djelovao tako da je operabilnim pojmom razvoja potisnuo pojam napretka, a pojmom "društvene promjene" potisnuo ideju društva. Tako je u drugoj polovici prošlog stoljeća oblikovana svojevrsna "ideologija razvoja" kao svjetska projekcija nereflektiranog modela rasta i zapadnog socijalnog i kulturnog obrasca u kontekstu liberalizma, ali i industrijalizma općenito (jer je "sindrom razvoja" zahvatio oba svjetska bloka) i prenosio se na nerazvijene zemlje. Razvoj je sustavno kvalitativno mijenjanje objektivnih struktura sukladno poželjnim ciljevima i načina mišljenja u nekom području ili prostoru. Zato svaka promjena koja nastaje ne znači razvoj. Razvoj naravno uključuje i rast. Oblikovan je "magični petokut razvoja": rast - rad - jednakost (socijalna pravednost) - participacija - neovisnost (Goetze, 1997:210). Ali, sve se više ističe misao "kvalitativnog razvoja" koja zahtijeva promjenu kriterija razvoja. Ideja razvoja (je sinonim za nastalu "razliku" a razlika u vremenu je promjena) postala je neupitna i svrhovita, prihvaćena kao paradigma perspektivne budućnosti nekoga društva. Dosad su poznata tri pristupa promjenama: tržišnom regulacijom (Zapad), državnom regulacijom (Istok) i različitim interventnim mjerama industrijskoga svijeta (Treći svijet). Tako se tijekom prošlog stoljeća uspostavila **hegemonija razvoja** (developmentizma).

Globalizacija. Još krajem osamdesetih godina u okviru neoliberalizma oblikuje se nova ideja pod nazivom "globalnost" koja znači da živimo u svjetskom, planetarnom društvu, a koja je gotovo iznenada postala top-tema. Razlog tome E. U. Weizsäcker vidi u tri momenta: usponu interneta, kontinuitet i liberaliziranje svjetskog gospodarstva i razrješenje konflikta Istok-Zapad u korist Zapada (Weizsäcker, 2002:7). U globalizaciji se mogu fokusirati dvije točke promatranja: prvo, kakav je njezin značaj za svijet kao cjelinu; drugo, kako se odražava na kulturni identitet i suverenitet nacionalne države. Tri su aspekta tog pojma.

“Globalizacija” je proces oblikovanja nadnacionalnih struktura - globalnog društva. “Globalitet” je stanje kao posljedica globalizacije, a “globalizam” se shvaća kao ideologija neoliberalizma koja ideju razvoja prezentira kao svjetsku ideju stvaranja globalnog društva (Beck, 1998). Globalizacija ima i drugu stranu, pa znači i globaliziranje bijede umjesto dostojanstva, međunarodnog terora umjesto života (Harvey, 1997). Globalizacija je nezaustavljiv, ambivalentan, neproračunljiv, ali usmjerljiv proces (Küng, 2001:13). Za njegov smjer, prema Weizsäckeru, najbitniji su: demokracija, privatno gospodarstvo i civilno društvo. O njemu postoje različita teoretska stajališta (Šporer, 2001) a diskurs se zbiva oko tri stajališta: “neoliberalno, reformističko i radikalno” (Kalanj, 2001:203). Apriorno, kaže Ivan Pavao II, nije ni loša ni dobra, već ovisi o tome kako je oblikuju (Picco, 2001:226). Postoje zagovornici i protivnici globalizacije, pa nije ključno pitanje da ili ne globalizacija, nego kako ju oblikovati da pridonese što više koristi što većem broju ljudi. Općenito se može reći da nastupa svojevrsna **hegemonija globalizma** (Sachs, 1993:17-20) kao tematski diskurs a naročito kao praksa koja prožima sve strukture i svjetove po dubini, ali i antiglobalizacijski pokret - “Attac” (osnovan u Parizu 1988. godine). William Clark (1989.) piše o ideji globalnog menadžmenta, tj. da čovjek (kao vrsta) upravlja Zemljom¹ što bi omogućio znanstveno-tehnički napredak. Ako ljudsku kulturu shvatimo kao povijest kulturnog diferenciranja i divergentnosti tijekom više tisuća godina, nije nelogično postaviti pitanje kraja diferenciranja i očekivati (pa možda i zahtijevati) da se budući razvoj zbiva više u cilju konvergencije, ali da ne vodi nasilnoj jednoobraznosti. U konkretnijim analizama pozitivnih i negativnih posljedica globalizacije došli bismo do toga da je potrebno glob-

¹ “Kao globalna vrsta mi transformiramo Zemlju. (...) Samosvijest, inteligentno upravljanje Zemljom jedan je od najvećih izazova čovječanstvu kao približavanje 21. stoljeću” (prema: Sachs, 1993:18).

alizaciju shvaćati u pluralu, tj. da se radi o **globalizacijama**. Jer, primjerice, nisu jednaki njezini učinci za perspektive raznolikosti kultura (nacionalnu kulturu) na polju globaliziranja komunikacija (internet) ili ekonomije.

Ekologizacija. Kritikom socijalnih posljedica modernog društva i njegovih vrijednosti 60-ih godina započela je i kritika društva zbog ekoloških posljedica. Ona se razvijala u dva smjera: (a) nastajanje ekoloških pokreta (primjerice, Brand, /Hg/, 1985; SB, 1985; NT, 1984; Pavlović, 1987; Despot, 1989; itd.) kao novih socijalnih pokreta i udruga s praktičnim protestnim aktivnostima (na lokalnoj, nacionalnoj i na globalnoj razini), među kojima je naročito zanimljiv *deep ecology movement* (Devall, 1985; Naess, 1989; Gottwald/Klepsch, 1995). Poneki, kako navodi Sachs, smatraju da "najveća opsanost za tebe, mene, našu zajednicu, našu naciju nije više komunizam, droge, AIDS, kriminal, siromaštvo, pa ni liberalna demokracija, nego radikalni *environmentalizam*" (Sachs, 1993:25); (b) razvoj šireg teoretskog diskursa o odnosu čovjeka - modernog društva i zapadne civilizacije - prema prirodi iz različitih aspekata - od uloge tehnike i ekonomije do značenja iskustava i etičkih normi različitih kultura i religija izvan zapadnoeuropskog civilizacijskog kruga. Sve se više isticala vrijednost prirodnog svijeta po sebi (Taylor, 1986; Wilson, 1995:369) za opstanak čovjeka i ekoloških kriterija njegove biološke raznolikosti, sve do zahtjeva za novom harmonijom s prirodom i dominacijom prirodnih zakona. Bioraznolikost neki smatraju normom i za održivi razvoj. Radikalni autori umjesto socijalne paradigme ističu biološku paradigmu i ovisnost svih Zemljana o biofizikalnim sustavima. Zato se postavlja pitanje da li se možda uspostavlja i **hegemonija ekologizma?**²

² U političkom kontekstu kritičari "ekologizma" strahuju da se ne bi u ekološki moderniziranom društvu ograničila ili oslabila individualna ljudska prava i prava na slobodu, demokratske društvene strukture i socijalna prava, sve u ime pozivanja na prijetuću ekološku katastrofu (Eser, 1998:9) i dovelo do nekog oblika eko-imperijalizma ili eko-fašizma (Handsuh-Heiss, 1997:67).

Sve tri spomenute "hegemonije", iako nemaju isto značenje za problem ruralnog razvoja, nužan su sklop u raspravama o ruralnim promjenama. Globalizacija je naprosto planetarna razina tih procesa i stvaranje novih struktura u kojem kontekstu se danas konfrontiraju razvojne i ekološke ideje. Promatramo li je u odnosu na koncept održivog razvoja - ponajprije s ekološkog stajališta - onda je vidljivo da je "euforija" globalizacije izvjesno "miniranje" procesa iz Rija. Ona je postala konjunktorna tema u teoretskom diskursu i praksi, pa je potisnula u drugi plan urgentna socijalnoekološka pitanja - ponajprije siromaštvo u svijetu i klimatske promjene. Ta činjenica govori u prilog **kontinuiteta** jednog modela društva koji sve više postaje civilizacijski model. S jedne strane on tendira postati globalan a s druge strane u njegovoj realpolitici prepoznatljiva je strategija: subjekti globalizacije postale su međunarodne institucije a manje države (osim SAD-a), izbjegava se zajednička svjetska politika u svladavanju socijalnoekološke globalne krize, posebice na taj način što se neka pitanja uporno želi bilateralizirati. (Glede toga simptomatične su reakcije nekih država na skupu u Riju i Johannseburgu). U takvoj potencijalno konfliktnoj stvarnosti treba očekivati i negativne posljedice za ruralni razvoj.

Budući da se s nekom slikom novog svijeta - a ona se oblikuje unutar neke kulture ili kao kultura u cjelini - pokreću u materijalne strukture (ali i obrnuto), to je razvoj na taj način povezan s kulturom. U tom smislu razvojna hegemonija je kulturna hegemonija, iako je i sama takva kultura dio razvoja. Ekološke ideje su novijeg datuma nastale kao reakcija na socijalno distanciranje od prirode, dakle kulturnog distanciranja od prirode i shvaćanja prirode kao materijalnog resursa. U smislu ekološke ideje i ekološka paradigma nije bila potrebna, kao što je to slučaj s kulturama predmodernih društava koje su u sebi uključivale ekološku ideju kao nešto samorazumljivo. Štoviše, ona je

dominirala u velikim agrarnim civilizacijama kao rutinska praksa svakodnevice.

Pod kulturom se obično misli na čovjekove proizvode (materijalne i duhovne) akumulirane tijekom povijesti koji utječu na oblikovanje života neke zajednice i koji ju određuju. Njihova raznolikost u povijesti i sadašnjosti pokazuje da razne kulture nemaju isti odnos prema prirodi i da se odnos neke kulture prema prirodi mijenja. Zapadna kultura, koja je razdvojila čovjeka (subjekt) od prirode (objekt), u sebi sadrži ideju dominacije nad prirodom (koja ju omogućava) i koja izaziva neravnotežu s prirodom (ali i konflikte između kultura). Pitanje je što bi bilo sa "kulturom Zapada" bez dominacije? Posljedica tog razdvajanja je da su kulturna i ekološka paradigma dva suprotna pola, koja se s nastankom ekološke krize oštro konfrontiraju. Dosad je (i danas) dominirala kulturna paradigma (koja vodi promjenama, razvoju) s poznatim socijalnim i ekološkim posljedicama, pa je pitanje može li ju zamijeniti ekološka paradigma (koja vodi ravnoteži) kao nova kulturna paradigma, te tko će "proizvesti" takvu drugačiju kulturnu paradigmu (tj. kulturu) koja bi dala novu sliku svijeta? Naravno, isticanje ekološke paradigme samo je diskurzivno pitanje koje pokazuje smjer potrebnih promjena. U stvarnosti ne bi bilo prihvatljiva jednostavna zamjena paradigmi, jer radikalna ekološka paradigma po svojoj biološkoj suštini ograničila bi čovjekovo stvaralaštvo. Zato je zasad vrlo teško odgovoriti na pitanje subjekta promjena i načina promjene moderne paradigme, jer svijet (razvojno društvo), kojega je oblikovala jedna kultura, ne želi odustati od sigurnog profita od prirodnih resursa niti od dominacije (ponajprije znanstveno-tehnološke) nad drugim kulturama koju mu jamči tako zadobivena moć nad prirodom. Ali, kultura kao osnova oblikovanja slike novog svijeta, morat će ustupiti značajno mjesto humanoekološkoj paradigmi u kojoj je biosferna sub-

struktura (ekološki poredak) osnova ekonomskoj i kulturnoj superstrukturi (kulturnom poretku), o kojoj je još davno pisao Robert Park (Park, 1936/1952). To znači osnovu zahtjeva koncepta održivog razvoja za praktičnim uvažavanjem ekoloških kriterija u ostvarivanju gospodarske stabilnosti i pravednoj raspodjeli razvojnih šansi na globalnoj i nacionalnoj razini (Hauff/Hg/, 1987), kao pretpostavku koncipiranja jedne nove ekološke paradigme u sociologiji (Catton/William/Dunlap, 1978; 1978a; Dunlap/Catton, 1994; Kufrin, 2002).

Ruralni razvoj. Ovdje koristimo pojmove "ruralnost" i "ruralni kompleks", a u literaturi se primjenjuje i termin "ruralitet", što označava "ruralno područje" koje je "obilježeno prirodnim faktorom ('prirodna sredina' po G. Friedmannu), relativno slabom naseljenošću, značajnom prisutnosti poljoprivrede te manjom zastupljenosti nepoljoprivrednih djelatnosti" (Puljiz, 1993:12). S obzirom na razlike u tim obilježjima o pojedinim prostorima može se govoriti kao o **ruralnim regijama** (str. 13). Ruralne regije pretpostavljaju da se uzmu u obzir i zemljopisna obilježja koja uvjetuju distribuciju sociokulturnih obilježja u prostoru. Ruralna regija može se shvatiti u prostorno-ekološkom pogledu, ali i socijalnom pogledu, u svakom slučaju u odnosu na urbanu regiju. Kao što bioregionalizam može biti jedna od osnova za strategije ruralnog razvoja u Europi i svijetu, jer nadilazi nacionalna ograničenja, jamči biološku i kulturnu raznolikost, oblikuje novi stil življenja i angažira međunarodnu zajednicu u njegovoj afirmaciji, tako i ruralne regije mogu značajno utjecati na oblikovanje strategija razvoja društva, a i njima samima su potrebne strategije razvoja. Međutim, danas ruralne regije nemaju ono političko ni ekonomsko značenje koje bi im omogućilo i priznalo širi razvojni utjecaj.

Ruralni razvoj kao koncept i kao empirijska praksa ima svoju povijest i aktualnost koje prate kritički pristupi. U povijes-

nom smislu o ruralnom razvoju na europskim prostorima može se govoriti od prodora industrijalizacije i kapitalizma u selo i poljoprivredu, kao početak povijesti modernizacije ruralnog kompleksa, ali bez njegova sudjelovanja u odlučivanju o sadržaju, tempu i posljedicama promjena. Ruralni razvoj u smislu racionalnog pristupa datira od početka 50-ih godina s uvođenjem pojma **nerazvijenost** (underdeveloped) koji je tada uglavnom važio za "treći svijet", dok se u Europi zbivao u sklopu dvaju različitih socijalnih modela (kapitalističkom i socijalističkom). U teoretskom pogledu ruralni razvoj u modernom društvu izložen je svim onim polemičnim i "alternativnim" stajalištima koja su se inače odnosila na pitanje razvoja. Ključni problemi bili su povezani s modernizacijom poljoprivrede jer se pretpostavljalo da će s njom nastupiti i sve druge očekivane promjene. Suvremeni problemi ruralnog razvoja odnose se na participaciju lokalne razine u određivanju strategija ruralnog razvoja, u uvođenju ekološke poljoprivrede i zaštitu ruralnih vrijednosti (prirodnog i kulturnog krajolika) itd.

Problem odnosa industrijskog društva i okoliša je u tome što je privredni (ekonomski) rast postao primarni razvojni cilj društva, a da o tome danas više ne postoji bilo kakav konsenzus. Štoviše, ekonomski rast je u svakodnevicu "prešutno" i neopazive a na institucionalnoj razini ciljano, tijekom prošlog stoljeća postao sinonim za društveni razvoj. Tako je u društvenom razvoju modernog društva nastala hegemonijalna ekonomska logika, a rast postao kriterij razvoja, koja danas nedvojbeno otkriva da se ekonomska racionalnost - racionalnost jednog podsustava - ne može jednostavno prihvatiti kao racionalnost cijelog socijalnog sustava, niti se ekonomska logika može izjednačiti s logikom cijeloga društva. Kriza ruralnosti odraz je ekonomske krize modernog društva i prodora isključivo ekonomske logike profita u ruralni kompleks. S druge strane, sa

socijalnoekološkom krizom postalo je vidljivo da se takva logika ne može održati ni na svjetskoj razini, tj. kako kaže Herman Daly, da je svjetski ekonomski sustav dio globalnog ekološkog sustava (Daly, 1999) i o njemu ovisan. Paradigme ekonomskog rasta i slobodne trgovine, koje su dovele do biofizičkih i socijalnih granica, više ne mogu jamčiti prosperitet u neoliberalnom modelu razvoja, stabilnost međunarodnih odnosa ni uravnoteženost odnosa između socijalnog i prirodnog sustava.

Pojam "ruralnost", "ruralni kompleks" možemo sadržajno promatrati kao četiri povezane komponente: **selo** (prostorno - položaj, unutarinja organizacija naselja; društveno - odnosi među društvenim skupinama, društvene institucije; kulturno, duhovno - vjerovanja, obrazovanost, vrijednosti); **poljoprivreda**: strukturno - agrarna struktura; profesionalno - poljoprivreda kao zanimanje, stari zanati i obrti) i **okoliš** (priroda - netaknuta priroda i prirodni krajolici; utjecaj čovjekove aktivnosti - kultivirani okoliš). Četvrta komponenta, koju se može posebno istaknuti je **tehnologija** jer je ona tijekom modernizacije imala ključnu ulogu, ne samo u materijalnoj sferi: promjena načina i tehnika proizvodnje, karaktera rada i proizvoda, nego i u duhovnoj, kulturnoj sferi (u užem smislu): promjene društvenih vrijednosti, običaja, vjerovanja itd.

Ruralni razvoj je termin kojega koristi i Agenda 21. On može biti koncipiran u različitim razvojnim paradigmama, pa tako i u paradigmi održivosti, tj. kao "održivi razvoj". Oba termina - ruralni i održivi - omogućavaju sintagmu **održivi ruralni razvoj**, tj. smišljeni koncept planiranih ruralnih promjena u paradigmi održivosti (koncepta održivog razvoja), a koji podrazumijeva (ekološku) održivu poljoprivredu. Osnova takvoj orijentaciji dana je u dokumentu UNCED-a iz Rija 1992. godine - Agenda 21, poglavlje 14: Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj (Sustainable Agriculture and Rural Development).

Ruralni razvoj označava materijalne promjene i shvaćanje o objektivnim promjenama ruralnih struktura spomenutih dimenzija i to onakvih kakve se planiraju, očekuju i priželjkuju, dakle društvo se za njih svjesno opredjeljuje, sa što manje nekontroliranih utjecaja i neočekivanih posljedica.³ (U protivnom, može se govoriti o ruralnim promjenama kao neplaniranim procesima i nenadanim posljedicama, dakle o stihijskom razvoju). Ruralni razvoj je proces planiranih i ostvarenih promjena u ruralnim prostorima koji uključuje i svijest društva o njima. To se pogotovo odnosi na koncept održive ruralnosti, koja nije moguća kao izoliran proces održivog društva. On pretpostavlja postojanje nekih općenitijih odrednica o razvoju na nacionalnoj ili (globalnoj) svjetskoj razini koje određuju mjesto ruralnosti i ciljeve i smisao ruralnog razvoja, pa on kao takav znači (a) promjenu odnosa prema tradicionalnoj ruralnosti i (b) promjenu mjesta (uloge) ruralnog u odnosu na nacionalne ili globalne perspektive.

1.2 Strukturni utjecaj globalizacije

1.2.1 Utjecaj industrijalizacije

U zapadnim društvima globalizaciji je prethodila industrijalizacija kao tehnička dimenzija modernizacije, koja je - u Europi ranije a u "trećem svijetu" kasnije (nakon dekolonizacije)

³ Ruralni razvoj je koncepcija ciljanih promjena (što ne isključuje sporadičnost i slučajnost). Glede toga mogle bi se izvesti tipologije ruralnog razvoja: s obzirom na usmjerenost prema jednoj od struktura (u naseljima, agrarnoj strukturi, prostoru); s obzirom na mehanizme putem kojih se usmjerava i s obzirom na odnos društva u kojemu se zbiva (općenito: zapadni, istočni i treći svijet) prema ruralnosti. Vlado Puljiz pod ruralnim razvojem podrazumijeva socijalno gospodarske promjene (Puljiz, 1993)

- uglavnom negativno utjecala na ulogu ruralnosti u razvoju (potisnula je ruralno društvo - na periferiju matice razvoja). Kolonizacija, industrijalizacija i globalizacija su tri oblika razaranja ruralnog svijeta. Svaka je nosila na svojoj "zastavi" napisane čarobne riječi "progres", "napredak", "razvoj". Globalizacija (kao nastavak povijesnog procesa industrijalizacije) ugrožava sve strukture - predmoderne i moderne, urbane, pa tako i ruralne. Neke prihvaća ako su funkcionalne, a neke razara jer se ne mogu uklopiti u poredak višeg reda. Na taj način djeluje destruktivno na raznolikost ruralnog kompleksa. Tek napomena: Prvi, nedvojbjeni pokazatelj utjecaja industrijalizacije na selo je smanjenje poljoprivrednog u odnosu na ukupno stanovništvo. U Hrvatskoj je 1953. godine poljoprivredno stanovništvo činilo 56,1%, 1961. godine 43,9%, 1971. godine 30,2%, 1981. godine 14,5% a 1991. godine 9,1% ukupnog stanovništva (Župančić, 2000:47). U selu je 1953. godine živjelo 72,6% poljoprivrednog stanovništva a 1991. godine samo 18,7% (Živić, 2002:115). Prema popisu 2001. godine u Hrvatskoj je 1.853.044 poljoprivredna stanovnika u 6.486 naselja (Pokos, 2002:44). Drugi, vidljivi pokazatelj je promjena socijalne strukture i socijalna diferencijacija na selu, a treći vidljiv pokazatelj je promjena u ruralnoj kulturi i seoskoj svakodnevnici.

Globalizacija kao nadnacionalna razina društvenosti ipak podrazumijeva zadržavanje nekih uloga ruralnosti (ljudski potencijal, genetski izvori, hrana, vrijednost okoliša i krajolika) i njihovo globaliziranje pa omogućava - sukladno organizaciji svijeta - opstojnost ruralnosti, jer neke strukture ostaju nepromijenjene. Na taj način djeluje selektivno u planetarnim okvirima i integrativno u lokalnim okvirima. Industrijalizacija povijesno razara ruralnost neposrednim iscrpljivanjem ruralnih resursa (ljudi, prirodnih, obnovljivih dobara) u cilju razvoja nacionalne ekonomije. Kad je industrijalizacija prekoračila nacionalne

granice nastupila je njezina quintesencija - globalizacija, koja selektivno uključuje ruralne resurse i aktere u globalno društvo - samo one čija prepoznata težina ima mnogo veće značenje od lokalne ili nacionalne. Tako omogućava očuvanje identiteta ruralnosti (a) u onoj mjeri u kojoj globalizacija i svjetsko tržište "toleriraju" da se u svijetu održi pluralizam različitih, pa i ruralnih kultura i (b) koliko se općenito respektira uloga "četvrtog svijeta" kao prirodnog svijeta. Drugim riječima, identiteti ruralnih kultura će se očuvati toliko, koliko se uspije održati njihov "bazalni metabolizam" kao osnova ravnoteže.

Industrijalizacija a potom i globalizacija - kao procesi linearne modernizacije - utječu na ciljeve agrarne proizvodnje i na način života ruralnog stanovništva. Nije više poželjan maksimalistički koncept rasta u agrarnoj ekonomiji i ekonomskoj misli općenito, po kojemu, da bi netko dobio, drugi mora izgubiti. Dakle, da uvijek postoje dobitnici i gubitnici (igra nulte sume), nego optimalistički koncept rasta (igra dobitka) koji pretpostavlja da (svatko) obje strane budu dobitnici (win-win) i održanje dinamične ravnoteže. Ključna je ideja da se ekonomski sustav prilagodi ekološkom sustavu. Ona se sporo širi, a još sporije aplicira. S druge strane procesi međunarodnih integracija u svijetu i globalizacija pozitivno utječu na razvoj diskursa o pitanjima svjetskog etosa (Küng, 1992, 1995; Küng/Kuschel, 1996), iako ga nisu neposredno započeli. Globalna razina regulira se ne samo tržištem, nego pravno i institucionalno, pri čemu se izražavaju interesi pojedinih, naročito najrazvijenijih država, pa je kompromisi između tih interesa nužno političko regulativno načelo, a dijalog metoda njegova postizanja. Globalnom svijetu nedostaju neka zajednička načela, zajedničke norme, neovisno o interesima pojedinih društava i razlikama u kulturama i religijama. One mogu biti vrijednosna osnova oblikovanja svjetskog etosa.

Globalizacija ugrožava teritorijalnu socijalnu organizaciju, pa tako i selo. Jer, selo se definira kao "društvena zajednica" u kojoj nužno brojčano ne dominiraju seljaci/poljoprivrednici (Štambuk, 1997:70), što znači da "selo postaje sve više mjestom stanovanja, a sve manje mjestom poljoprivredne proizvodnje" (Marinović-Uzelac, 2002:135). Selo susrećemo svuda u svijetu, ali sa značajnim razlikama, pa je teško govoriti o općevažećoj definiciji sela. Različite klimatske zone, kulturni krugovi, gospodarske raznolikosti - danas i tijekom povijesti - upućuju na to da u svakoj specifičnoj regiji treba potražiti kriterije za definiranje sela (Borcherdt, 1980:22). Zato se u kontekstu diskursa o tendencijama globalno - lokalno postavlja pitanje perspektive sela, njegove budućnosti kao sociotopa ruralne kulture, bez obzira na njegove različitosti u svijetu. Prijeti li selu nestanak i utapanje u urbano, a urbanom u globalno - panurbano, ili će se ipak - sukladno tendencijama socijalnog prevrednovanja prirode i afirmacije ruralnosti (i značenja lokalnog) pod pritiskom ekološke krize - održati "ruralni prostor" kao prirodni prostor, ali i kao kulturni prostor? To je danas izazovno pitanje koje zahtijeva istraživanja i možda drugačije definiranje ruralnosti i sela. "Selom ili seoskim područjem ubuduće će se možda smatrati onaj prostor koji je u sebi još sačuvao nešto od 'ruralnog' u odnosu na 'urbano', ponešto od Gemeinschafta, za razliku od Gesellschafta, pa čak i neku vrstu ruralistične urbanosti odnosno disperzne urbanosti" (Šuvar, 1988, II:468). Tendencijski je sve teže u modernom društvu kontrastirati ruralno i urbano, ali je u metodičkom pogledu korisno radi isticanja prednosti i manjkavosti ovih struktura.

1.2.2 Ruralni, urbani i globalni svijet

U suvremenom svijetu raznolikih kultura i religija možemo razlikovati tipično urbano društvo, ruralno društvo i nastajuće globalno društvo kao povijesno nastale kulturne različitosti, među kojima istodobno postoje povijesne neistodobnosti, tj. društva i kulture karakteristični za neka ranija povijesna razdoblja. Prema kriteriju linearnog razvoja u kojemu se svijet kreće od jednostavnog prema složenom, od rala prema kompjutoru, itd. ruralno društvo se smatra jednom od današnjih povijesnih neistodobnosti. S gledišta socijalnog evolucionizma i povijesnog mišljenja, povijesne neistodobnosti su osuđene na nestanak, a sa stajališta "vrednujućeg uma", one kao pluralizam kultura, izražavaju kulturno bogatstvo suvremenog svijeta. No, empirijska zbilja pokazuje i drugu tendenciju: kretanje od raznolikog i složenog prema jednoobraznom i jednostavnom: entropija pojačava jednoobraznost, a informatička postignuća omogućit će jednostavnije šifriranje kompleksnih sustava. Međutim, ako kao kriterij prihvatimo uvjete planetarnog opstanka u zemljinom ekosustavu, ruralno - bez obzira na postojeće razlike u transformaciji i modernizaciji ruralnih društava - ruralnost nedvojbeno pripada našoj suvremenosti. Raznolikost svijeta mora ostati normativni zahtjev kao ključni kriterij u njegovom vrednovanju da bi se održala empirijska raznolikost kultura, pa tako i opstanak ruralnih kultura.

Urbanizacija i industrijalizacija - kao nositelji nove racionalnosti i praktičnih tvorbenih oblika moderne - šire se u preostale ruralne prostore kao novo tkivo razarajući ili pretvarajući ruralna naselja u urbana (i paraurbana), povećanjem gradskog stanovništva i urbani način življenja. Urbanizacija se zbivala na račun sela, a industrijalizacija na račun poljoprivrede. Ruralno društvo bilo je jamstvo tih procesa. U tom kontekstu aktualnost

globalizacije urbanog danas je neupitna. Procjenjuje se da će u 2015. godini, primjerice, Sao Paulo, Karachi, Jakarta, Lagos, Bombay, Tokyo - svaki od njih imati znatno preko dvadeset milijuna stanovnika (Deutschland, 1999:51). Taj je proces prisutan i u Hrvatskoj, koja je godinama bilježila pravi egzodus iz poljoprivrede u nepoljoprivredu i iz sela u grad (Puljiz, 1977; Wertheimer-Baletić, 1999)⁴, pa je između 1971. i 1981. godine poljoprivredu napustilo oko 50% stanovnika (Župančić, 2000:47). Danas polovica svjetskog stanovništva živi u gradovima (koji se tendencijski povećavaju), a druga polovica na prostorno većem dijelu Zemlje, ruralnom području. Slično je i u Europi gdje se preko 80% površine odnosi na ruralna područja. Desetljećima je u Hrvatskoj oko 40% zaposlenog stanovništva imalo dodatne prihode iz (sela i) poljoprivrede.

Vrednovanje ruralnog prostora i ruralnosti u prostoru - raznolikih prirodnih i kulturnih krajolika je posebna tema istraživanja (Cifrić, 2002:197-214) u cilju otkrivanja njihovih vrijednosti i razvojnih mogućnosti. Naravski, i bez takvih istraživanja ruralne prostore možemo općenito percipirati iz više aspekata, odnosno dimenzija. Primjerice:

a) **sociokulturna** - ruralni prostori kao osnova materijalne kulture (tehnologija i naprava, graditeljstva), "narodne kulture", tradicije, rituala i ceremonija, praznovjerja i religije koji utječu na formiranje identiteta socijalne, etničke i nacionalne skupine. Na raznolikim prostorima Europe oblikovani su različiti identiteti sa svojim tradicijama. Tijekom naše povijesti, primjerice, obiteljska zadruga (SS, 43:1974) je na svom habitatu bila prepoznatljivo obilježje socijalnog identiteta u odnosu na istočnjačku kulturu i tursku (kasnije austrijsku) osvajačku vlast, naravno ne

⁴ Vidi iscrpnu bibliografiju radova: Ivica Nejašmić: "Bibliografija radova o unutrašnjoj migraciji stanovništva Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju (1945-1986)". Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

bez njihovih značajnih kulturnih utjecaja. Kasnije dolaze drugi oblici utjecaja. Danas se prevencijom i revitalizacijom nekih značajnijih ruralnih prostora na kojima žive ljudi sa svojom dobrim dijelom očuvanom kulturnom tradicijom (u ravničarskim, brdsko-planinskim i otočkim područjima) mogu sačuvati od propasti, a istraživanjima empirijski utvrditi raznolikosti nastale pod utjecajem zemljopisnih i kulturnih čimbenika autonomne tradicije i stranih kulturnih utjecaja. Na tim prostorima svojim radom ljudi su stvorili bogate kulturne krajolike, a odnosom prema prirodi stoljećima uglavnom očuvali prirodne krajolike od ugrožavanja. U kulturnoj dimenziji može se posebice izdvojiti estetska dimenzija percepcije ruralnih prostora (Nennen, 1991:103-151) o kojoj je pisano u sklopu ekološke problematike (Cifrić, 2002:185-233).

b) **razvojna** - ruralnost se do sada percipirala kao neperspektivno, ali resursno veoma korisna.⁵ Priroda se promatra kao "resursni snabdjevač" ekonomije (Endres/Querner, 1993), pa se postavlja pitanje kako se najbolje moguće razvijati uz činjenicu da mogućnost iskorištavanja prirode u budućnosti ovisi od njezinog današnjeg iskorištenja. Ruralnost u sebi sadrži ambivalentan odnos, kao uostalom i sam okoliš (Endres, 1994:177), a sastoji se u tome da je ruralni prostor za donositelja odluka istodobno životni prostor i čimbenik proizvodnje. Za industrijsko društvo ruralnost je primarno ekonomski resurs. Ruralni prostori (a naročito danas "četvrti svijet") predstavljaju prirodne rezerve budućnosti - materijalne resurse (voda, hrana...), širenje u prostor (naseljavanje, rekreacija...), genetski potencijal, itd. Bez obzira na industrijski i znanstveno-tehnički optimizam o mogućnostima štednje reciklaže, zaštite, itd. ruralno društvo je

⁵ Ruralno područje može se tipologizirati. Za Hrvatsku, primjerice, tročlano: (a) ruralne regije povezane s velikim urbanim centrima i kontinuumima - visoka diverzifikacija, (b) ruralne regije izvan domašaja urbanog centra, - zaostajanje diverzifikacije i (c) marginalne ruralne regije, - nedostatak diverzifikacije (Puljiz, 1993:13).

potencijal novih ulaganja i poticaja razvoju.

c) **ekonomska** - ruralnost je izvor različitih resursa (sirovina i radne snage) i to ne samo za ruralno stanovništvo, nego za industriju i cijelo društvo. U kriznim stanjima i ratnim sukobima selo je često bilo egzistencijalno utočište gradu, a ruralni kompleks osnova žive rezerve i izvor obnovljive hrane. U budućnosti će "obnovljivi resursi" imati presudno značenje, jer su biogene strukture stalni nepresušni izvor obnovljivosti života. Toga treba biti svjestan bez obzira na činjenicu da se u civilizacijskom tijeku sustavno povećava udio umjetnih produkata i antropogenih struktura s kojima se "popunjava ruralni svijet". Problem ekonomskog vrednovanja (i vrednovanja općenito) je u tome što za sve znademo **cijenu**, a ne znamo (ili pak ne želimo znati) **vrijednost** (Gore, 1994:152). Weizsäcker (1992) bi rekao da je odlučujuće da "cijene kažu ekološku istinu." Pa ipak, i dosad su cijene iskazivale ekološku istinu koja je dovela do ekološke krize. Zato je potrebno, na što Weizsäcker smjera, više vrednovati prirodne resurse, a ne samo gotove industrijske proizvode, ali i drugačije vrednovati cjelokupno ruralno naslijeđe kao dio prirodne i kulturne baštine. Obnovljivost ruralnog života i prirodnog okoliša u tom smislu može biti ekološki kriterij prihvaćanja novih tehnologija u poljoprivrednoj proizvodnji, ali i drugačiji pristup u vrednovanju prirode. Jedno od glavnih ekoloških pitanja mikroekonomije su "eksterni efekti" koje treba monetarizirati i internalizirati, tj. priznati ih kao dio cijene proizvodnje. "S internaliziranjem eksternih efekata nevidljiva ruka tržišnog mehanizma u njenoj teškoj alokacijskoj zadaci, spoznaje podršku putem vidljive ruke države" (Endres, 1994:173).

d) **ekološka** - prepoznavanje vrijednosti prirodnog. Pod utjecajem socijalne, naročito ekološke krize, percepcija ruralnih prostora danas se mijenja, pa oni dobivaju novu vrijednost kao

potencijal za ekološke proizvode i održanje bioraznolikosti. Ta vrijednost je prepoznata zahvaljujući "otkriću" Zemlje kao jedinstvenog i složenog ekosustava (R. Carson, 1965; B. Commoner, 1973, J. E. Lovelock, 1979), te globalnom pogoršanju ekoloških uvjeta života na Zemlji itd. Sljedom toga nastala su brojna teoretska kritička razmatranja i literatura o ulozi ekološke dimenzije ruralnosti u modernom svijetu. Vrijednost te dimenzije uporište je kritičkog pristupa (primjerice, u ekonomiji - H. Immler (1989.), U. Hampicke (1992.); civilizaciji - H. Gruhl (1985.); u moralu i održivoj poljoprivredi - A. Leopold (1949.); establišment ekologiji itd.). Ili pak u ekološkim pokretima, primjerice, deep ecology movement (B. Devall, 1985; A. Naess, 1989; Gottwald/Klepsch, 1995), za koje neki kažu da ponekad gotovo prijete "ekološkom hegemonijom" - "ekodiktaturom".

1.2.3 Autoritarnost i ekološki ustav

Osim navedenih nekoliko dimenzija vrednovanja, može se govoriti i o državnoj razini vrednovanja ruralnih prostora - kultura i okoliša, odnosno povećanju uloge državne regulacije u ime ekološke racionalnosti. Iako se danas sve više zahtijeva od države da regulira osnove ekološke politike, istodobno se upozorava da prevelika uloga države i prihvaćanje ekološke paradigme (rigidnost ekoloških kriterija) mogu dovesti do **ekodiktature**. Ekodiktatura se u autoritarnim sustavima može pojaviti u dvije političke varijante, "ekofašizam" i "ekosocijalizam" (Kloepfer, 1992:203). Vollmer upozorava da je riječ "diktatura" povezana s nekim predodžbama kao što su: nepostojanje demokracije i ljudskih prava, autoritarno-represivni sustav tendencija agresivnosti prema susjedstvu, totalitarne ideologije, što znači da su "diktatura" i "totalitarni sustav" neposredno povezani i smjeraju proži-

manju cijeloga društva. U središtu takve ideologije, koliko je poznato u novijoj povijesti, isticani su, primjerice: **arijski čovjek**, **bijeli gospodar** ili **novi socijalistički čovjek** (Vollmer, 1992:211). Svaki od njih sadrži komponentu potencijalnog nasilja prema sebi različitima, a koja se materijalno potkrepljuje nasilnim odnosom prema prirodi s vodećom slikom prirodnih znanosti i mitom napretka. Jedna od pretpostavki smanjenja šansi nastanka ekološke diktature je smanjenje državne regulacije koja ograničava individualna prava i utjecaj civilnoga društva, te veću uključenost nacionalne ekološke politike u međunarodnu politiku. Međutim, ni međunarodna politika sama za sebe nije dovoljno jamstvo da ne dođe do ekodiktature. Jedan od korektiva joj može biti i svjetsko civilno društvo. Ako je potrebna i poželjna uloga civilnog društva u nacionalnom sklopu, ne može ga se negirati na svjetskoj političkoj pozornici, niti mu ideološki predbacivati težnju za Internacionalom.

Problem ekodiktature razmatra se u kontekstu svjetskih scenarija budućnosti, kao što to čini, primjerice Franz Josef Radermacher u knjizi "Balance oder Zerstörung" (2002.). On objašnjava četiri scenarija (s. 180). Četvrti je mogućnost da svijet - zbog svojega '**kanibalizirajućeg**' rasta (s. 34) i porasta svjetskih konflikata, potraži rješenje u sveopćoj sigurnosti koja svijet može naprosto "zavesti" - dospije u takvo stanje koje će ga naprosto prisiliti na svjetsku ekodiktaturu jakih. Ovakav svjetski scenarij obilježavaju WTO, masivne mjere sigurnosti i ekodiktatura jakih nad slabima (180) misleći na nerazvijene zemlje i zemlje Juga. Kao prihvatljivo svjetsko rješenje zagovara scenarij s konceptom **eko-socijalno-tržišne** privrede i **novim svjetskim ugovorom**, građanska prava na slobodu, te socijalna i kulturna ljudska prava.

Koliko god se kritizira uloga države, uglavnom s ideološkim opterećenjem povijesnih iskustava diktatura, nedvojbeno je da nacionalna država mora imati primjerenu ulogu u ekološkim

pitanjima jer je odgovorna prvenstveno za svoj, a onda i svjetski okoliš. Pitanje je, zašto bi oblici ekološke autoritarnosti morali biti povezani samo s fašizmom i socijalizmom, jer država nije samo njima svojstvena. Očito je, da se polazi od razlikovanja država, kao i društava, na demokratske i autoritarne, pri čemu se demokratska država smatra neporecivo "država sloboda" (što u praksi nije uvijek bilo baš tako), a svi ostali oblici mogu biti potencijalni nositelji diktature.

Bojazan od totalitarizma nije ništa manja ako se uzme u obzir dominacija i agresivni nastup tehnokratskih struktura u modernom društvu. "Moć tehnokracije je oduzimanje smisla a time oduzimanje prosudbe građanima u razvijenoj civilizaciji opasnosti. Kraj demokracije nije prasak nego tihi prijelaz u autoritarnu tehnokraciju u kojoj citizen možda uopće ne primjećuje da su se ključna pitanja preživljavanja već dugo udaljila od njegovog suodlučivanja." (Beck, 1988:269). Ako, naime, na mjesto slobode i demokracije dođe tehnokratska pravna država, tada one postaju suvišne, a političko oblikovanje života građana gotovo nemoguće. S obzirom na tendencije dominacije tehničkog svijeta koje su više nego očite, takva varijanta nije nemoguća. Jednako tako postoji bojazan da globalizacija tehnostuktura u tržišnom modelu može dovesti do nekog oblika totalitarizma i ekodiktature, jer iza tog modela (s problematičnim posljedicama) stoji jedan model gospodarstva, države i međunarodne politke.

Ovdje je uputno upozoriti na knjigu Rudolfa Steinberga (1998.), veoma iscrpnu i preglednu studiju koja govori o povijesnom slijedu tri tipa ustavne države, polazeći od ključnih izazova koje su ustavi rješavali: **liberalne, tehnokratske i ekološke** ustavne države. Nasuprot ruralnom društvu povijesnu pobjedu odnijelo je industrijsko, građansko društvo i njegova država. Država se oblikovala prema industrijskim i građanskim vrijed-

nostima kao ustavno-pravni poredak, a ne kao nasljedno-pravni poredak. Kao ustavna država postoji od sredine osamnaestoga stoljeća i poziva se na čovjekovo prirodno pravo (Deklaracija o neovisnosti u SAD-u, Deklaracija o ljudskim pravima u Francuskoj). Država prestaje biti ograničavanje vladavine, a postaje utemeljenje vladavine. Njezin ustav je univerzalan. Građansku državu obilježavali su: sigurnost, pravna država i demokracija. Ona je jamčila građanima slobodu i sigurnost, pravo vlasništva i ljudska prava, štitila je opće dobro svih građana. Štitila je od "klasičnih opasnosti" (koje ni danas nisu minule) time što je jamčila sigurnost.

Međutim, u drugoj polovici prošlog stoljeća došli su novi izazovi ne samo pojedincu i društvu nego i državi, koji nisu više samo problem sigurnosti, nego su to pitanje **rizika** i **stanja tehnike**, koji izazivaju sve više straha u društvu i svijetu. S obzirom na nove izazove, Steinberg iznosi tri moguća scenarija, odnosno tipa ustavne države: (a) dokidanje liberalne ustavne države putem preventivne države, (b) zamjena državnopravnog demokratskog ustava tehnostрукturom i (c) ekološka ustavna država (Steinberg, 1998). Liberalni ustavi uglavnom ignoriraju, a preventivni samo djelomično reguliraju ekološku problematiku, pa nisu sukladni suvremenim potrebama i izazovima. Zbog tih izazova i prijetnji, zakoni i ustavi se ekologiziraju jer je potrebno više transparentnosti u procesu odlučivanja, sudjelovanje javnosti, više dijaloga i konsenzusa. Zato se posljednje desetljeće govori o ekološkoj ustavnoj državi, ili jednostavnije rečeno ekološkoj državi. Moderna država, kao socijalna i ekološka država, ima svoju ulogu u regulaciji upravljanja, distribucije i zaštite.

Šanse ekološke države Steinberg vidi u praktičnom odgovoru na pitanje hoće li se uspjeti tradicionalni koncept građanske slobode uskladiti s novim ekološkim izazovima, odnosno ako se korištenju slobode nametne i veća odgovornost za posljedice u

okolišu (str. 445). U konceptu ekološke države ruralne kulture i ruralnost polaže nadu u svoju perspektivu, jer se ekološka logika održanja i zaštite raznolikosti od ugrožavanja lako transferira na zaštitu raznolikosti kultura. S ekološki ustavnom državom, ekološkim pravom općenito, može se pokrenuti promjena stajališta: od antropocentričnog prema ekocentričnom. Dok moderno, građansko društvo, zaštitu okoliša temelji na paradigmatškoj slici čovjeka i društva, u doba globalizacije ona bi se mogla izvoditi iz paradigmatške slike prirode. Naravno, ne kao puka zamjena antropocentrizma s ekocentrizmom, nego kao nova kulturna matrica, kao socijalnoekološka paradigma koja uvažava prirodnost svijeta, ali u sebi sadrži ideju održivosti. Njezina univerzalnost oslobodila bi ruralni svijet potisnutosti na margine (post)modernog svijeta i dala mu jednaku šansu razvoja kao i modernom svijetu. Možda je to preventivni put za sprečavanje **tehnodiktature** i **ekodiktature** u bilo kojoj varijanti. Ekološki ustav nije tehnički ni konceptijski problem, nego kulturni problem. Ugrađivanje ekoloških načela je proces koji znači učenje samoga društva novom načinu življenja, što pretpostavlja intenzivniju komunikaciju na razini društva kao i na globalnoj razini, komunikaciju između vlada, nevladinih udruga i gospodarskih poduzetnika.

1.2.4 Predtranzicijska razmišljanja

Dosadašnja razmišljanja o selu, poljoprivredi i okolišu bila su u sklopu paradigme moderne, što znači da je odnos prema njima u modernom društvu postavljen s ciljevima modernizacijske paradigme koja pretpostavlja stalne promjene. U tom kontekstu promjene ruralnog društva i svijeta ruralnosti općenito imale su svoju konkretnu povijesnu dinamiku, ali je u njoj selo

u modernom društvu uvijek pripadalo urbanoj i razvojnoj periferiji. S globalizacijom i ekološkim pritiscima civilnog društva postoji nada da se smanji periferijska distanca, ali i opasnost da nastanu nove, još veće, periferije globaliteta koje bi tvorilo ruralno (ili modernizirano ruralno) društvo. U odnosu na ruralne prostore u svijetu u Hrvatskoj je mnogo povoljnije stanje u modernizacijskom pogledu jer su unutarnje prostorne udaljenosti ruralne periferije relativno lako premostive, a time ekonomske i kulturne. Hrvatska nema dubokih ruralnih periferija kakvih je u svijetu. U tome je pogodnost nadvladavanja razvojnih razlika. Zato se stranci ponekad čude što su na malim udaljenostima tolike razlike u razvijenosti.

Za značaj današnjeg iskustva o selu i poljoprivredi u socijalističkom društvu istaknut ćemo samo nekoliko karakterističnih točaka koje daju neke orise o kontekstu ranijih ruralnih promjena i koje ukazuju na pokretljivost stanovništva kao znak promjena i na težnju za boljim životom, a što "indicira i težnje ljudi da raskinu svoju povezanost sa jednim ekološkim prostorom da bi je uspostavili s drugim, za njih povoljnijim" (Šuvar, 1988, I:119). Koliko god su promjene ruralnog društva bile ideološki motivirane, one su imale i praktičnu podršku ruralnog stanovništva koje se povijesno zaputilo u "obećanu zemlju" izvan sela - u grad i industriju ili inozemstvo, osim onih koji nisu za to imali šanse ili su donekle poboljšali svoj ekonomski položaj.

Ciljevi političkog poretka definirali su vrijednosti i ciljeve društvenog razvoja kao pitanje razvoja političkog modela socijalizma, što je značilo prvenstveno pitanje društvenih odnosa u kojima se razvio i sindrom egalitarizma (Županov, 1969), ali i rast - povećanje proizvodnje, pa tako i poljoprivredne: što više proizvesti po jedinici površine, bez obzira na ekološke posljedice. Prvotna socijalistička doktrina o selu skromno se korigirala ovisno o elementima liberalizacije društva, bez da ugrozi temelje

društvenog poretka. Zbog toga je ruralnost bila ovisna o ciljevima industrijske ekonomske racionalnosti, a ti su ciljevi bili podložni logici državne racionalnosti, a ne logici slobodnog tržišta. Slobodno tržište i povećanje privatnog posjeda bili su seljački san. Model socijalizma postupno je doživljavao neke svoje unutarnje korekcije, ali nije dopuštao da se kao sustav dovede u pitanje. (Neki su očekivali da će se ideja "udruženoga rada" i "asocijacije slobodnih proizvođača" preoblikovati u konkretno dioničarstvo a time priznati i slobodu neograničenog privatnog vlasništva, pa i poljoprivrednog, da će "pluralizam samoupravnih interesa" evoluirati u višestranačje, a sloboda vjeroispovijesti u slobodu javnog djelovanja crkve i građansku slobodu. Ali, to se nije zbilo kao radikalna mijena tog sustava sve do 1990. godine.).

Postojalo je doktrinarno mišljenje - koje se nije temeljilo samo na socijalističkim idejama nego na povijesnoj praksi i iskustvenim tendencijama općenito industrijskog društva - da selo pripada prošlosti, a grad pripada budućnosti, pa je materijalni poticaj razvoju usmjeren na industrijalizaciju ponajprije u gradu a ne u selu, što je za seljane značilo odlazak iz sela kao perspektivno rješenje. Liberalna i etatistička doktrina za ruralnu kulturu i ruralno društvo povijesno su imale u osnovi uglavnom jednake učinke. Selo je tijekom prošlosti na taj način bilo "pritisnuto" s obje strane: socijalističkom i liberalnom doktrinom koje su se u modernizacijskom stajalištu odrazile prema selu. Napuštanje sela bilo je gubitak glavne snage razvoja sela, koja su tako "ostala bez subjekta promjene" (Rogić, 2001:65), što važi kao opća zakonitost u našim uvjetima. Širenjem urbanizacije širila se i industrijalizacija u ruralne prostore i bitno je mijenjala ekonomske i socijalne odnose u selu, odnos sela prema tradicionalnoj poljoprivredi i odnos između sela i grada (Šušvar, 1988. IV. i V. dio).

Raznolikost ruralnosti doživljavala se kao **simbol** kaosa i nesređenosti, selo kao simbol zaostalosti, a **jednoobraznost** rada, industrije i gradskog života kao **simbol** **progres**a. Zato je bilo poželjno širenje urbane kulture u selo, stvaranje velikih ekološki entropiranih i proizvodno monokulturnih poljoprivrednih kompleksa i migracije iz poljoprivrede i sela u nepoljoprivredna zanimanja i gradove. S ekološkog stajališta danas se kritiziraju monokultura i konvencionalna poljoprivreda, kao i širenje kulturne jednoobraznosti - bilo kao hegemonijalizam ili mekdonaldizacija (Ritzer, 1999). Opća predodžba o progresu minimizirala je i izjednačila vrijednost **malo** s **tradicionalnim**, a maksimirala vrijednost **veliko** s **modernim**. Raznolikost seljačkih posjeda i načina proizvodnje vrednovana je kao ograničavanje **progres**a, a svekolika tradicija kao zaostalost. U kontekstu nekih kritičkih razmišljanja o civilizacijskim pogreškama o kojima govori, primjerice, Herbert Gruhl, spomenuti razvojni stereotipi svakako iz njih proizlaze i u njih se uklapaju (Gruhl, 1985:24-25).⁶

Otvaranje hrvatskog društva prema svjetskim integracijama ima šansu u postupnom, ali planiranom prekidu s industrijskom logikom ograničavanja vrijednosti ruralnog i njegova reduciranja samo na ekonomsku dimenziju, tj. "ostali svijet" za koji postoji "cijena", a ne "vrijednost". Opća je tendencija da postane "moderna". Međutim, bez obzira što se analizira dosadašnje iskustvo raspada socijalističkog sustava (Županov, 1995; Kuvačić, 1997) (post)tranzicijsko društvo teško će se prilagoditi vanjskim prom-

⁶ Herbert Gruhl još 1975. godine (u knjizi: Ein Planet wird geplündert) navodi dvanaest pogrešaka: "Pogrešno je shvatanje da je svet beskrajan;... da se naša privreda zasniva samo na radu i kapitalu;... da nad svim ljudskim privređivanjem vlada jedna 'nevidljiva ruka'... da su veći broj i količina uvek bolji od manjeg broja i manje količine;...da materijalno bogatstvo čini čoveka srećnim; ...da čovek raspolaze neograničenim mogućnostima; ...da su nauka i tehnika uvek služile napretku; ...da je sve više slobode; ...da nalaženje zaposlenja ne predstavlja problem; ...da se proizvodnja prehrambenih artikala može stalno povećavati; ...da je čovek izmislio posed; ...da je čovek izmislio rat i da ga, prema nahodenju, može obustaviti" (Gruhl, 1985: 24-25).

jenama bez većih posljedica i samo osposobiti za razvoj ako ne postoji vizija budućnosti (koja prožima cijelo društvo) i konkretni razvojni programi. Društvo se mora osposobiti da (kako bi rekao A. Touraine) poveća unutarnju intervenciju na samoga sebe i da postane "modernizatorsko društvo". Bez obzira koliko danas takav zahtjev bio težak, on je nužan jer bez endogene snage nema modernizacije, a ni demokracije. Na raspolaganju su mu, među ostalim i znanstvene i privredne elite (Golub i sur., 1997; Prpić, /ur/. 2000). Naravno, na to mislimo pod pretpostavkom da globalizacija ne znači samo jednoobraznost i razaranje, nego da u konceptu održivog razvoja razvija kulturnu, religijsku, nacionalnu, itd. toleranciju i da uvažava ruralnu raznolikost. Bez obzira na kritike stanja u zaštiti okoliša i općenito svijesti modernog društva, formira se svijest o vrijednosti ruralnog ili njegovih dijelova kao vrijednost "po sebi" (intrinzičnu), stvara se svijest o kulturnoj vrijednosti ruralnosti, njezinoj vrijednosti i na globalnoj razini. Ta svijest počiva na činjenici da ruralno nije više pojmljivo kao pretpostavka "po sebi", kao samorazumljiv materijalni uvjet društvenog razvoja o kojoj se i ne mora mnogo brinuti, kao ni o prirodi. Ruralnost je postala neporeciva sastavnica opstanka društva. O vrijednosti ruralnog treba jednako tako brinuti kao što se to čini sa svim drugim razvojnim područjima društva. Kad bismo drugačije vrednovali ruralne prostore (i prirodu općenito), tad bi ta ruralna periferija u planetarnim razmjerima bila ekološki neprocjenjiva i gotovo nenaplativa.

1.3 Ruralni svijet - sastavnica "četvrtog svijeta"

Globalizacija svijeta - naročito globaliziranje ekoloških posljedica (klimatske promjene, bioraznolikost, ozonska rupa

itd.) - potencira se pitanje razvoja, pa tako i ruralnog razvoja. Suvremeno društvo je spoznalo da bez prirodnih uvjeta nema razvoja niti mu je osigurana budućnost, unatoč znanstvenim i tehničkim mogućnostima (mikroelektronike, molekularne biologije i genetske tehnologije). Otkriven je "četvrti svijet"⁷ s njegovim kulturama (indigenous peoples) koji postaje simbolom bioraznolikosti i izvornik neznatstvenih, tradicijskih znanja veoma korisnih u modernoj industriji (naročito farmaceutske) i znanstvenom znanju. Sva ta društva, kao i seljačka društva, potvrđuju tezu da je moguće održati ravnotežu s prirodom, tj. primjeren odnos društva i prirode.

Važnost "četvrtog svijeta" za život na Zemlji i čovjekovu budućnost mnogo je veća nego što se danas percipira, jer nam je taj svijet još nepoznat a posljedice narušavanja njegova integriteta ili nestanka tek se mogu pretpostaviti. Primjena njegovih izvornih prirodnih resursa i suvremenih znanstvenih znanja može pridonijeti početku novog civilizacijskog kulturno-antropološkog razvojnog ciklusa (kruga) u kojemu će se pojaviti čovjek kao **treća priroda** (prva je biološka, a druga kulturna), a njemu izvanjskoj prirodi "druga priroda". U vrijeme današnje ekološke krize koja je poprimila planetarne razmjere, "četvrti svijet" kao simbolika iskustvene poruke suvremenom čovjeku dragocjen je

⁷ "Treći svijet" se različito shvaća. U teoretskom pogledu (K. Popper) postoji "prvi svijet" - fizički, "drugi svijet" - subjektivni (duhovno i duševno) i "treći svijet" - područje ideja i teorije. U političkom smislu značenja "trećeg svijeta", riječ je o zemljama izvan "prvog" (kapitalistički) i "drugog" (socijalistički) svijeta - o izvanblokovskom svijetu sa "samostalnim" političkim i društvenim pravcem razvoja.

"Četvrti svijet" odnosi se na prirodne prostore (pretežito tropske prašume) s bogatom bioraznolikosti i urođeničkih skupina (indigenous peoples), a u razvojnog pogledu na najnerazvijenije zemlje koje ne pokazuju znakove razvoja, koji Svjetska banka naziva "least developed countries". "Četvrti svijet" shvaćen u širem smislu, veoma je slojevit: urođenička i plemenska društva i intaktna priroda - "kulturalne šume" (Hecht, 1998), "šume simbola" (Turner, 1967) - seljačko društvo i kultivirana priroda, a u nekim prostorima tropskih šuma nastao je i kapitalizirani svijet s hibridnom prirodom. Ovi slojevi različito su zastupljeni na pojedinim dijelovima kontinenata i na prostorima u konkretnim društvima.

za: (a) čovjekov ukupni odnos prema bioraznolikosti, (b) odnos prema kulturama koje u svijetu postoje, (c) odnos prema budućim naraštajima i (d) odnos prema ljudskom rodu.

Za koncept ruralnog razvoja u Hrvatskoj treba prepoznati sadržaj sintagme "četvrti svijet". U teoretskoj literaturi on je u vrijeme kolonijalizma i neokolonijalizma poznat kao svijet "periferije". Kažemo "sintagme", jer se u našim ruralnim prostorima radi o kultiviranim prostorima, dimenziji kultiviranog "četvrtog svijeta", a tek manjim dijelom o netaknutom prostoru. Prepoznatljivost vrijednosti ruralnog u nas je još uvijek imaginarij: borba seljaka za preživljavanje, hrvanje države sa strategijama, ne-diferencirana agrarna politika, a o ruralnoj da se i ne govori itd. Priznavanjem "intrinzične vrijednosti" prirodnom okolišu (krajoliku), u kontekstu čovjekove kulturne evolucije sustava mišljenja, za neke se čini arhaično stajalište. S obzirom na našu situaciju u kojoj je svaka ruralna periferija gotovo na dohvat urbanog prostora i obrnuto, bolje bi ga bilo nazvati "funkcionalna ruralna periferija" (kao što se može govoriti i o "funkcionalnoj urbanoj periferiji"), jer zajedno s urbanim "centrom" tvori cjelinu odnosa koja na taj način funkcionira. Bez periferije nema centra. Za to postoje tri pretpostavke: (a) prva na razini **promjene percepcije** ruralnosti - ruralnost se danas počinje drugačije i to pozitivno vrednovati, postaje poželjna; (b) i druga na razini **promjena stvarnosti** - ruralnost se pokazala da je bogata i nezao-bilazna osnova razvoja čovječanstva - od fizičkih resursa do genetskih resursa; (c) treća je **promjena svijeta simbola**. Ruralno društvo u doba globalizacije i ekološke krize ima simbolično značenje, jer nosi neke univerzalne poruke. Bez simbola nije moguć identitet nekog ruralnog društva ili ruralne regije, a ruralni simboli nisu mogući bez tradicije bez obzira koliko je modernizirana.

O našem selu i poljoprivredi u proteklih pola stoljeća mogu

se utvrditi **dvije percepcije**: klasična i nova percepcija. U klasičnoj percepciji - **modernoj percepciji ruralnosti** i sela, koja je dominirala do kraja 20. stoljeća, odnosno do početka treće modernizacije, selo i poljoprivreda - ruralni kompleks - mogu se percipirati kao "tradicionalni" i kao "modernizirani". (Budući da je u posljednjih 50-ak godina (druga modernizacija) predmodernost na zalazu, ovo razdoblje obilježeno je modernom percepcijom. To ne isključuje predmodernu, ali ona nije tipična.). Percepcija tradicionalne ruralnosti izražava se putem pojmova: prirodni prostor, tradicionalna (organska, biološka) poljoprivreda, neobrazovanost, siromaštvo, tehnička zaostalost, običajnost, težak život, romantičnost krajolika itd. Zagađivanje gotovo da ne postoji. U percepciji modernizirane ruralnosti zadržani su neki elementi percepcije tradicionalne ruralnosti i dodani novi: promjena kulturnog krajolika, izvor radne snage i industrijskih resursa, promjena izgleda naselja i uporaba novih tehnika u gospodarstvu i kućanstvu, industrijska (konvencionalna) poljoprivreda, povećana komunikacija s društvom itd. Tome odgovara percepcija klasičnog zagađenja okoliša krutim industrijskim otpadom i uporabom kemijskih sredstava u poljoprivredi. Naravno, obje percepcije (u drugoj polovini prošlog stoljeća) zapravo su cjelina, tj. riječ je o moderniziranom ruralnom kompleksu. Sve se to uklapalo u pozitivnu percepciju društvenog razvoja. Međutim, danas se ta percepcija mijenja.

U fokusu nove percepcije - **postmoderne percepcije ruralnosti** - pojavljuju se neke nove društvene vrijednosti kao što su zaštita i očuvanje okoliša, održanje biološke raznolikosti, ekološka (organska, biološka) proizvodnja. Postmoderno selo pretpostavlja nove aktere i scenarije, koji će odgovoriti izazovu vremena i "tvrdoj" modernizaciji. Prema Rogiću, glavni akteri hrvatskog sela bili bi: hrvatsko seosko pučanstvo, hrvatsko iseljeništvo, hrvatsko gradsko pučanstvo, useljenici s istoka, držav-

na administracija, javna poduzeća, korporacije, seljačke udruge (i političke stranke), religijske ustanove, a scenariji: selo - socijalni azil, selo - pomoćna adresa u subregionalnoj alokaciji i post-moderno selo (Rogić, 2002).

Međutim, s promjenama vrednota istodobno nastaju novi oblici zagađenja i novi rizici što donose eksperimenti i proizvodnja genetski modificirane hrane, kao empirijski pritisci destabiliziranog svijeta, povećanje razlika u razvijenosti i kolonijalne paradigme nasilnog civilizacijskog neoliberalnog modeliranja svijeta. Te promjene rezultat su eksternih utjecaja, ali i internih promjena u ruralnom kompleksu: seljak (poljoprivrednik) nije nepismen i neobaviješten; proizvodnja se modernizira - od proizvodne tehnologije do kompjutera; spoznata je vrijednost kvalitetnih resursa i proizvoda na tržištu i opasnost stihijskog razvoja itd. Možda je najveća promjena u spoznaji da se na ruralnim prostorima sudaraju ekonomska i ekološka racionalnost i da u razvojnim programima ekološki kriteriji trebaju imati prednost pred profitom. Skupa domaća poljoprivredna proizvodnja potiče uvoz poljoprivrednih proizvoda i zaziva državnu intervenciju da zaštiti proizvođače.

Za ruralni razvoj Hrvatske važnost "četvrtog svijeta" prepoznavamo u: **prirodnim resursima** - očuvani raznoliki prostori za poljoprivredne kulture i bioraznolikost (raznolikosti ekoloških sustava, biljnih i životinjskih vrsta i genetskom potencijalu), **kulturnim resursima** - kulturna raznolikost (znanjima i praktikama stanovnika u proizvodnji i primjeni tih resursa) i **sustavu ravnoteže** prirodnog i kulturnog (socijalnog) svijeta - "društvenom prirodnom odnosu" (Jahn, 1991; Görg, 1999), tj. oblikovanju novih obrazaca skladne proizvodnje i života čovjeka s prirodnim uvjetima. Seljak nije znao za koncept održivog razvoja, ali je znao što i kako mora činiti da bi on i njegovi nasljednici dugoročno opstali, a obitelj se održala. Seljačka paradigma održivosti je

razorena industrijskim "rašćaravanjem" seljačkog svijeta kao cjeline. Industrijsko društvo je u postmodernom stanju prisiljeno posegnuti za nekim njezinim kriterijima održivosti, a jedan od temeljnih je funkcioniranje biosfere kao cjeline, bez obzira o kojoj razini "biosferne zajednice" je riječ - globalnoj, regionalnoj ili lokalnoj, uključujući i velika imanja. Takva cjelina je neupitno **opće dobro**, pa se uloga ruralnosti treba percipirati u prinosu održanju tog općeg dobra kao takvog ali i kao njegov prinos općem dobru zemljine biosfere.⁸

U teoretskom smislu stavljanje ruralnosti u kontekst "četvrtog svijeta" ne teži tome da suvremeni ruralni kompleks modernog društva vrati u drugo svjetlo - u predmoderni svijet, nego je značajno kao osnova za kriterije novog (pre)vrednovanja ruralnog kompleksa. Svjetske okolnosti važnosti ruralnog nedvojbeno pogoduju teoretskom osmišljavanju uloge ruralnog razvoja a i praktično-političkom djelovanju na njegovom ostvarivanju. Tako klasična polemičnost i suprotstavljenost dvaju svjetova seoskog i gradskog, poljoprivrednog i industrijskog u doba globalizacije i ekološke krize, dobiva novu aktualnost - razvojnu i kulturnu - **razvojno-ekološku i kulturno-ekološku**. Ekološke vrijednosti i kriteriji odnose se na obje dimenzije. To naravno ne znači da potpuno nestaju razlike između dva suprotstavljena svijeta. Koliko

⁸ Postoje zanimljive rasprave o "globalnom općem dobru" (global public good) pa i pokušaji tipologije. Tako se (Kaul, I./Grunberg, I./Stern, M. A. /eds/. (1999). Global Public Goods. International Cooperation in the 21st Century. New York, Oxford: Oxford University Press) globalizira i pojam javnog dobra koje je do sada bilo shvaćeno samo u okvirima nacionalne države. U studiji se razlikuje tri kategorije globalnog općeg dobra. U prvu kategoriju se ubrajaju globalni prirodni sustavi (natural global commons) - klima i ozonski sloj; u drugoj su globalni antropogeni sustavi (human-made global) - znanstvene činjenice, norme, transnacionalne infrastrukture kao internet; trećoj kategoriji pripadaju globalni rezultati politike (global policy outcomes) - financijska stabilnost, zdravlje, mir, ekološka stabilnost, jednakost, pravda itd.

Problem prve kategorije je u pretjeranom kolektivnom korištenju (overuse), druge u postojanju insuficijentnosti političkih izazova (underuse), a treće je u problemu kolektivnog djelovanja u kojemu ne postoji dovoljna ponuda (undersupply). Sadrži prve i druge kategorije postaju političke teme pod utjecajem nedovoljnosti i nestašicom.

god se one smanjivale unutar društva, toliko su vidljive na svjetskom planu razvoja. Koliko god globalizacija s modernim komunikacijskim arsenalom približavala dva svijeta: ruralni i urbani, neke razlike će između njih još dugo ostati. Radi se naprosto o dvama različitim prirodnim ambijentima i socijalnoekološkim paradigrama na kojima su oni izgrađeni. Nažalost proces "prevrednovanja" ruralnog kompleksa je spor, a prihvaćanje paradigmatke vrijednosti "četvrtog svijeta" danas je više deklarativno, a gospodarski utilitarno pitanje. No, ne radi se samo o vrednovanju ruralnog svijeta. Istodobno treba vrednovati i "urbani svijet", jer nije oslobođen civilizacijskog "grijeha", nego mu je razvojni grijeh domicilan.

Razmišljanja o vrijednosti ruralnosti i njezinim perspektivama u kontekstu održivog razvoja povezana su s raspravama o razumijevanju konfliktnih linija i pristupima. Postoje **dvije osi**: (1) kulturni obrazac "društvenih prirodnih odnosa" i (2) razumijevanje društvenog razvoja.

Prva os ima polazište u antropocentričnom razumijevanju prirode, pa održivost znači održivost životnih uvjeta. U raspravama se ističu dvije varijante. Jedna je **utilitarno** shvaćanje prirode i reduciranje na funkciju izvora resursa. Priroda se naziva "prirodni kapital" (nasuprot kulturnom kapitalu - novac, tehnologija, ljudi), što znači snažan utjecaj ekonomije; druga varijanta je razumijevanje prirode u njezinim sveobuhvatnim **društvenim funkcijama** u okolišu, pa se odnosi na reproduktivnu i kulturnu funkciju: ekološki sustavi kao životni čovjekov prostor, cirkulacijska, estetska funkcija itd. Budući da sve te funkcije mogu biti dovedene u pitanje, potrebne su mjere zaštite prirode. Ovim varijantama suprotstavljena je ekocentrična, odnosno biocentrična percepcija prirode s intrinzičnim vrijednostima, tj. da svako živo biće ima pravo na opstanak i nastavak života svoje vrste. Održivost se u njoj shvaća ne kao smetnja prirodnom razvoju nego

kao uklapanje u prirodnu cirkulaciju, tj. kao globalna strategija čovječanstva.

Na drugoj osi tri su pristupa s različitim strategijama koji se smještaju između dviju krajnosti: podrška postojećemu i radikalna civilizacijska kritika. Prvi pristup je signiran u smislu teze **nastaviti kao i dosad**, što znači orijentacija na tržište i industrijsku modernizacijsku paradigmu. Održivi razvoj se tumači kao pitanje gospodarskog rasta i tehničkih inovacija. Drugi se može označiti kao **socijalnoekološko moderniziranje**, a održivi razvoj se shvaća u socijalnom i ekološkom smislu kao prijelaz na preventivne djelatne strategije, integralno planiranje s globalnim menadžmentom materijala i resursa, mobiliziranje endogenih razvojnih potencijala. Treća pozicija na osi je temeljita **kritika industrijske civilizacije** koja ukazuje na sukob zapadnog civilizacijskog modela s prirodnim granicama, pa zahtijeva pravedniju podjelu potrošnje prirodnih resursa i oblikovanje novog civilizacijskog modela (Brand, 1997:20-23) koji će uvažavati i tolerirati različitosti, pa i dinamike ruralnog razvoja, u okviru svijeta. Primjerice, strategija održivog razvoja Njemačke kreće se između druge i treće pozicije. Čini se, da je ruralni razvoj i "četvrti svijet" pozicioniran na toj točki. Pitanje je kako će se afirmirati u Hrvatskoj s obzirom na njezinu razvojnu poziciju, koja je najvećim dijelom ovisna o strategijama najrazvijenijih zemalja i globalnih aktera.

2. Perspektive ruralne kulture

Prethodno su spomenuti pojmovi ruralni razvoj, ruralno društvo, ruralnost. Ovdje je riječ o ruralnoj kulturi. Taj termin primjenjujemo sukladno prethodnim terminima, ali ponajprije i zbog njegove uporabe u širem značenju od termina **tradicijska kultura** ili **seljačka kultura**. Naša razmatranja se ne odnose samo na seljačku kulturu, jer seljačka kultura je samo jedno, istina dugotrajno i specifično, razdoblje naše predmoderne kulturne povijesti koja se danas u hrvatskom modernom društvu susreće u njezinim ostacima i moderniziranim oblicima. Osim njezinih tragova u modernitetu, seljačka kultura može se promatrati kao kulturni sloj različito prostorno zastupljen na pojedinim zemljopisnim područjima s različitim intenzitetom utjecaja i stupnjem moderniziranosti. Ona danas u hrvatskom društvu nije dominantna iako su njezini običajni i folklorizirani oblici u ruralnim krajevima prilično istaknuti. U nekim je krajevima manje, a u drugim više održala svoje utjecaje na suvremeni život i sadržaje retradicionalizacije. Jednako tako pretpostavlja se postojanje različitosti i unutar seljačke kulture. Današnja ruralna kultura ne daje se reducirati samo na pojam tradicijske kulture, odnosno na folklor. Kao što se (u etnološkom pogledu) hrvatska kultura shvaća kao "sve što se u njoj nalazi bez obzira na podrijetlo i starinu, a u seljačkome je svojemu dijelu određena kao slavenska kultura s trima regionalnim kulturama, svaka s

različitim udjelom kulturnih elemenata preuzetim iz neslaven-skih kultura" (Čapo Žmegač i dr., 1998:12-13), tako današnja ruralna kultura sadrži elemente seljačke kulture, ali i njezine modernizirane oblike i nove elemente (post)urbane (post)indus-trijske kulture. U njoj u nekim krajevima prevladavaju elementi tradicionalne seljačke kulture, a u nekim elementi njezine mod-ern/e/izirane varijante. Svima njima je zajedničko da su to sus-tavi mišljenja, ponašanja i proizvodnog djelovanja u ruralnom prostoru, pa obuhvaća cjelokupno naslijeđe seljačke kulture i suvremene utjecaje modernog društva, odnosno industrijske kulture.

Kakve su perspektive ruralne kulture? Kultura nije samo produkt društvenog života, nego njegova pretpostavka i sam način življenja istodobno podložan promjenama. Naime, svaki naraštaj (generacija) nasljeđuje kulturu, njezinu univerzalnost i partikularnosti, ali ju i mijenja. To se odnosi i na tradicijsku kul-turu, jer obredi i običaji nisu nepromjenjivi nego im se tijekom vremena nešto dodaje i oduzima. Bez obzira što se s rodnog sta-jališta govori o "čovjekovoj kulturi", u empirijskom smislu tijekom povijesti, pa i danas, postoje brojne ruralne kulture. Bez konkretne kulture čovjek ne participira niti u kulturnoj uni-verzalnosti. Zato je smislenije govoriti o ruralnim kulturama (dakle, u pluralu). Čovjek s rođenjem počinje život ispočetka, ali kultura ne. Zato on nastavlja život na kulturnim stečevinama i iskustvu ranijih generacija dotične kulture, kojeg može jednos-tavno reproducirati - kao što je to slučaj u arhajskim društvima i dijelom u predmodernim društvima, ali te stečevine može značajnije mijenjati ili nadograđivati - kao što je to slučaj s mod-ernim društvom.

Tijekom hrvatske ruralne prošlosti stvoreno je bogatstvo raznolikih kulturnih lokaliteta u sklopu seljačke kulture. Etnolozi ističu tri kulturna kruga: **jadranska, podunavska i turs-**

ka (tursko-orijentalna) kultura (Gavazzi, 1991:81-89) i njihove utjecaje na nastanak raznolikosti naše seljačke tradicijske kulture. Toj raznolikosti pridonijela je i raznolikost uvjeta života i položaja seljaštva u društvu. U nas se može razlikovati seljaštvo prema tipu društva u kojemu je živjelo i stvaralo svoju kulturu: predfeudalni seljak, feudalni seljak, kapitalistički seljak i "socijalistički seljak", iako su im neka obilježja zajednička: životna vezanost za zemlju i tradiciju, kolektivno vlasništvo, obilježja nasljeđivanja itd. Unatoč zakonima (još za Austrijske vladavine, pa kasnije), nasljeđivanje je zadržalo tradicionalna običajna pravila.

Za današnje perspektive ruralne kulture može se reći da su proturječne - kao što je po nekim mišljenjima (John Vidal) i politika ekološkog pokreta - ovisno o osi na kojoj se promatra: načelo globalizma ili lokalizma. Jedna je perspektiva - pod utjecajem nastavka modernizacije kao globalizacije - **nestanak** ruralne kulture kao povijesno oblikovanog tipa predmodernih (seljačkih) društava (što se do danas uvelike i ostvaruje). Globalizacija u ovom slučaju nije odvojiva od modernizacije nego je njezina inovacija. S druge strane, može se istodobno primijetiti i druga perspektiva a to je **porast značenja** (globalnog i lokalnog) ruralne kulture i ruralnosti u modernom društvu (što se također ponovno otkriva kao vrijednost koja daje obilježje identiteta) u kontekstu globalizacije. Lokalno se izražava kao otpor (remotizmu) svemu što je "daleko", nametanju projekata s "visokih" razina (država, međunarodne organizacije). Načelo lokalizma - nasuprot globalizmu - znači maksimiranje lokalne autonomije, kontrole lokalnog okoliša i partikularnost načina življenja (Tomlinson, 1999).

U empirijskom pogledu ruralna (ruralne) kulture su bile (a i danas su) široko rasprostranjene. Ne treba zaboraviti da danas 50% svjetskog stanovništva živi u seoskim naseljima, od kojih

opet većina živi tradicionalnim načinom života i sa svojim osebnim sociokulturnim iskustvom. Međutim, s nestankom društvenog značaja tradicionalne poljoprivrede, seljak je postao "suvišan", a ruralna kultura je odumirala. S nastavkom postojecih i novih inovacijskih i modernizacijskih procesa ruralnog svijeta, ruralna kultura će se tendencijski **povlačiti** na periferiju (post)modernog društva, odnosno globaliteta, ali će se selektivno održavati oni elementi ruralne kulture koji će uspijevati napredak (na ruralan način redefinirati i) pretvoriti u novu tradiciju i svoju **tradiciju u napredak**. (Primjerice, ako je riječ o tehnološkim postignućima u ekološkoj poljoprivredi koja može postati osnova obnove materijalnih i duhovnih kulturnih obrazaca. Ili održavanje lokalnih tradicija koliko god one djelovale samo kao simbolični dodatak modernom življenju).

2.1 Globalizacija i dihotomija ruralno - urbano

Globalizacija dovodi u pitanje klasičnu dihotomiju ruralno - urbano, ali ne na isti način na koji je to započela i činila industrijalizacija, koja razara ruralno i povijesno oblikuje urbano, kako to kaže Henri Lefebvre (1974:15). Globalizacija djeluje po dubini društva, ali i frontalno na oba sustava proizvodnje - poljoprivredni i industrijski i načina življenja - seoski i gradski. Sa stajališta kulture teško bi bile primjerene usporedbe dihotomije ruralno - urbano s lokalno - globalno, jer su obje kulture - ruralna i urbana - po sebi integralne kulture sa svojim osobenim povijesnim iskustvima, dok se u dihotomiji lokalno versus globalno radi o prepoznatljivom identitetu lokalne kulture i još uvijek (prema kritičarima i skepticima, primjerice, Anthoni Smith) fundamentalno artifičijelne, površne, fluidne i bezlične globalne kulture. "Lokalne kulture" - treba govoriti u pluralu - u odnosu na global-

nu kulturu (singular) imaju svoju povijesnu vertikalu. Suprotno, "globalna kultura" bila bi, u najboljem slučaju, samo horizontalni presjek elemenata zajedničkih lokalnim kulturama. Naravno, danas ona to nije, nego je prisilno širenje monokulture. Postoje mišljenja da je "globalna kultura" konstruirana, bezvremena, pa time i nepovijesna (Tomlinson, 1997:101, 190). Ona je u teoretskom diskursu neujednačen proces u kojemu je zadržano načelo postojanja gubitnika i dobitnika, poznato od ranije. Držimo, da obrana lokalne (nacionalne) kulture od nestajanja zbog globalizacijskog utjecaja, nije dovoljan argument za protivljenje ili negiranje svake identifikacije s globalnim.

Od razdoblja neolita oblikuju se dva tipa društvenog odnosa prema prirodi, dva tipa načina življenja i načina određivanja vrijednosti - što je i koliko vrijedno, a što ne: selo i grad, odnosno kako ih Immler imenuje - *ōikos* i *urbs* (Immler, 1990:130). Oni postoje sve do danas više kao paralelni, nego kao sukcesivni povijesni kontinuitet teritorijalnih oblika čovjekove društvene organizacije života (kako si to često zamišljamo) dijelom pod utjecajem porasta urbanog, a dijelom izvodimo iz povijesnog načina mišljenja u antropološko-povijesnoj rekonstrukciji čovjekove kulturne povijesti. No, slijedom načina življenja - od nomada do sjedilaštva - selo je nastalo prije grada koji nam se u povijesnoj percepciji pojavljuje tek s novim funkcijama u društvu kao posljedici društvene diobe rada. Za selo je karakteristično: prvo, poljoprivredna proizvodnja hrane, blizina sela i zemlje, njihova međusobna neodvojivost; drugo, seoska ekonomija podmiruje sve potrebe stanovnika i u selu se (kolektivno ili autoritarno) odlučuje o podjeli rada, kooperaciji i vrijednostima roba i društvenim normama. Grad se ne oslanja na agrarnu proizvodnju nego na trgovinu, obrt, profesionalnu diferencijaciju i specijalizaciju, tržišno reguliranje vrijednosti. Kao što je priroda, tako je agrarna proizvodnja i selo za njega samo materijalna pret-

postavka. Grad je u tome više samostalan i otvoren, iako ovisi o proizvodnji i dopremi poljoprivrednih proizvoda iz sela, a selo autarkično ali egzistencijalno samodovoljno. U europskom srednjovjekovlju selo (feudalni dvorac) upravlja novonastalim gradom, a u novom vijeku gradovi preuzimaju ponovno vlast nad selom kakvu su imali u starom vijeku.

Industrijalizacija i urbanizacija (ekonomskom racionalnošću) obezvrijedili su i opustošili ruralni svijet u korist urbanog svijeta. Ne treba zaboraviti da je i u Europi sve do 20. stoljeća - a na nekim prostorima i kasnije - u selu prevladavala ruralna kultura, koja je sadržavala narodnu (pučku) i elitnu (dvorsku) kulturu. Europski feudalni dvorac bio je dio ruralnog prostora i ruralnog društva u odnosu na grad koji je nastao pored njega. Tek s razvojem industrijalizacije i kapitalističke ekonomije nastaje sasvim drugi tip racionalnosti i građanske kulture s novim društvenim slojevima i klasama. Feudalna imanja na europskim prostorima pretvaraju se postupno u kapitalistička dobra (tzv. "pruski put" (odnosno europski) za razliku od "američkog puta").

Globalizira se samo ono što po svojoj funkcionalnoj vrijednosti nadilazi nacionalne okvire, a ruralni kompleks sadrži takve elemente. Iako globalizacija djeluje selektivno, njezine posljedice djeluju neselektivno. Globaliziranjem načina proizvodnje, tehnoloških inovacija, kulturnih obrazaca života, ekoloških posljedica, itd. pojačavaju se **entropijski procesi** (Rifkin, 1986) - politička, kulturna i ekološka entropija - koji standardiziraju obrasce proizvodnje, stil življenja i uključuje ih u novu dimenziju društvenosti - **globalno društvo**. Globaliziranje tržišta, tehnologije, informacija, itd. omogućava selu kao i gradu načelno jednaku dostupnost toj komunikacijskoj razini društvenosti. Globalno društvo je mreža novih odnosa neovisno o prostornoj udaljenosti ili razvijenosti sudionika. Zato se čini

paradoksalnim da se na velikim udaljenostima susreću gotovo iste kulture (život u velikim gradovima), a na malim udaljenostima veoma različite kulture (život u selu pored grada). Uključivanjem u globalne procese (teoretski) ne postoji više prednost grada, nego u njemu jednako može participirati i selo. Za globalitet ruralno i urbano u načelu nemaju više ono nejednako značenje kakvo su imali u okvirima nacionalne države u industrijskom društvu, jer globalizacija mobilizira i asimilira aktere za svjetski globalni poredak, što im daje novo funkcionalno značenje. (Industrijalizacija se događala na štetu ruralnog društva, a globalizacija na račun nacionalnog društva, a obje su pretpostavljale prirodu kao materijalnu, resursnu osnovu.) Međutim, ambivalentna je teza da globalizacija omogućava opstanak raznolikosti. S jedne strane ako se globalitet shvati kao jedan oblik i razina nadnacionalne društvenosti, načina sudjelovanja različitih društava u njoj, a ne kao totalno proširenje jednog modela, vjerojatno su mogući i drugi raznoliki oblici društvenosti i društva. Ali, ako se uzmu u obzir postojeća razvojnja asimetričnost svijeta i **asimetrija informacija** (Stiglitz, 2001)⁹ koje pretpostavljaju nejednakosti, onda je ona nova mogućnost totalnog proširenja jednog modela, jednog pola u asimetričnosti - njezino povećanje i nova podjela svijeta. Jer, ne postoji mehanizam Smithove "nevidljive ruke" koji bi regulirao asimetriju na "slobodnom tržištu". Ostaje, dakle, značajna uloga međunarodne politike, koja bi trebala biti oplemenjena svjetskim etosom, bez da on dokida religijske, kulturne, itd. specifičnosti.

Utjecajem urbanizacije nastalo je u svijetu niz ("prije-laznih") kombinacija tipova naselja (ruralnih i urbanih) koje povezane obično nazivamo **ruralno-urbani kontinuum**, konur-

⁹ Autor je (Sveučilište Columbia) dobitnik Nobelove nagrade za ekonomske znanosti 2001. godine (zajedno sa Georgeom Akerlofom (Kalifornijsko sveučilište u Berkeleyju) i Michael Spence (Sveučilište Stanford) za rad o "asimetriji informacija".

bacije, itd., što potvrđuje tezu o nastavku kolonizacije već koloniziranoga prostora koji sve više teži svjetskoj metropolizaciji. Prostorna organizacija naselja odraz je čovjekova shvaćanja svijeta, slike njegova jedinstva s prirodom. Zato je u povijesti težio izgraditi naselje "po mjeri čovjeka", za koje nije bilo dovoljno samo poznavanje gradnje i želja za stanovanjem, nego **vizija prebivanja**. O antropološkim aspektima u povijesnoj vizuri kod nas je Rudi Supek napisao o tome najbolju studiju (Supek, 1987). U modernim gradovima se održala prostorna segregacija kao socijalna segregacija, a na periferiji gradova anarhično su nastala predgrađa (slumovi, favele). Svaki veći grad ima svoju užu periferiju, a danas i manji gradovi svoja periferna urbanizirana **satelitska naselja**. Što su se gradovi (gospodarski, populacijski) više razvijali, prostorno su se širili. Na taj način su proizvodili veću gradsku periferiju, ali su i "gutali" ranije periferijske ruralne zone koje su se ispriječile širenju grada ili bile protivne njegovoj krutoj unutarnjoj strukturi. To se može vidjeti na primjeru svakog većeg grada. Tako su sela, najprije okružena urbanim strukturama dospjela u okrilje grada, a onda se topila i postupno nestala u urbanom tijelu. Primjerice, Zagreb je "progutao" Trnje i Trešnjevku. Urbano djeluje u povijesti kao "melting pot" - stalno tali strukture i proizvodi novu periferiju.

Urbana periferija nije proizvod raspada sela nego posljedica industrijalizacije i stihijnog širenja grada (i planske izgradnje novih gradskih naselja) koji je ljudima otvaranjem radnih mjesta stvorio motivacionu osnovu za dolazak na "gradski prag", urbano i paraurbano "predziđe" u kojemu se zbivaju "sudari kultura" i brojni socijalni konflikti - općenito nastaje socijalna patologija. To "predziđe" nema smisao kao što se za Hrvatsku kaže da je bila "predziđe Europe", nego je zapravo "periferno podziđe". Neka seoska naselja postala su poluurbanizirana, **mješovita naselja** s tendencijom urbaniziranja; nastala su i nova

urbana naselja u ruralnom prostoru, koja logikom grada stvaraju svoju paraurbanizaciju što se sustavno širi ruralnim prostorima, ali bi se teško moglo govoriti o nekoj "mješovitoj kulturi" (iako ima logike razmišljanje: mješovito naselje - mješovita kultura), jer je taj pojam prilično neodređen i suviše arbitraran, nego možda više o prostoru kulturne polemичnosti ruralne i urbane kulture. Ta polemичnost nastaje kad god se dogode interpolacije ruralne kulture, tj. "ruralizacije gradova" - bez obzira da li na periferiji ili u središtu - a one su poznate našem društvu kao konfliktности ili čak kao destrukcija urbanog građanskog naslijeđa. Koncept socijalističke modernizacije (industrijalizacija + urbanizacija) sredinom prošlog stoljeća kao razvojna paradigma: "centar - periferija", selo se razara ili se pretvara u polu- i paraurbanu a time u ekonomski i kulturno ovisnu periferiju koja je izgubila glavna obilježja tradicijske ruralne kulture. Dihotomija ruralno-urbano, dobiva nove dimenzije u dihotomiji nacionalno-globalno, ali se nastavlja razvojna logika odnosa centar-periferija. S druge, pak, strane u gradovima su nastale elitne četvrti dostupne samo uskom sloju društva. No, one nisu petrificirana struktura, jer se u velikim promjenama formiraju nove elitne četvrti u kojima izranjaju novi tranzicijski kapitalisti (katkad sa sumnjivim podrijetlom kapitala), mijenja njihovo stanovništvo pa time i neka obilježja kulturno-prostorne elitnosti.

2.2 Od neolita do geokibernetike

Postoje različite klasifikacije dosadašnje čovjekove rodne povijesti. Jedna je, primjerice, Gehlenova (1994:5) koji razlikuje **tri kulturna praga**. Prvi je prijelaz od života sakupljača i lovaca u **sjedilački način života** - ratarske kulture. Od neolitske revolucije u kojoj čovjek prestaje biti sakupljač i lovac a postaje sjedilac i

poljoprivrednik (iako su još dugo ostali sakupljači i lovci), postaje tvorac "planiranja" kulture, započinje povijesni proces nastajanja različitih kultura (i njihovog unutarnjeg diferenciranja), ali se svaka na svoj način oblikuje kao univerzalna i rješava, kako kaže T. Parsons **evolucijske univerzaliije** (Prisching, 1995:352), tj. "mehanizme": orijentacije, komunikacije, organizacije i tehnologije. Drugi kulturni prag po Gehlenu je nastanak **monoteističkih religija**, "nevidljivog boga s eminentnom posljedicom kulturne neutralizacije izvanjskog svijeta" (Gehlen, 1994:5). Naravno, ta neutralizacija izvanjskog svijeta razlikovala se u svakoj konkretnoj kulturi, ali je zadržala ruralnost i njezine institucije kao veoma žilave tvorevine koje se sporo mijenjaju. Treći kulturni prag je nastanak **industrijske kulture** prije 250 godina u kojoj se također održavaju neke institucije ruralnog društva u onoj mjeri u kojoj se održala tradicija prethodnog kulturnog praga.

Bojanovsky (1994) povijesno analizira i povezanost između prirodnih uvjeta i nastanka i nestanka nekih kultura i civilizacija. Tako su se, primjerice, s pomicanjem umjerenog klimatskog pojasa prema sjeveru od srednje Afrike do Europe, "selila" središta kultura - Egipat, Grčka, Europa - pa je industrijska kultura izvorno nastala jedino u zapadnoj Europi. Naravno, pitanje je koliko su to zaista uvjetovali zemljopisni i klimatski čimbenici, a koliko neki kulturni čimbenici, kao što je to prema Maxu Weberu nastanak i utjecaj protestantske etike. Od neolita (8.000-4.000 god.), pa do danas u čovjekovoj kulturnoj povijesti nastale su i nestale mnoge civilizacije, kulture i prirodne religije. Tijekom tog razvoja, sa čovjekovim kolonizacijskim pohodom, mijenjaju se prirodni uvjeti života društava i pogoršavaju uvjeti opstanka mnogih biljnih i životinjskih vrsta. No, nestanak vrsta zbivao se i mnogo ranije, prije neolitskog razdoblja pa i prije pojave hominida koji započinju s *ramapithecusom* (prije 6 mili-

juna godina, a seže i do 12 milijuna godina) koji se razdjelio u tri obitelji **hominida**: *homo habilis*, *australopithecus africanus* ("gracilis" - više mesojed) i paralelno *australopithecus boisei* ("robustus" - vegetarijanac). Prema nekim tvrdnjama *australopithecus* kao vegetarijanac došao je u ekološku slijepu ulicu, pa je preživio *habilis* koji se razdjelio u male lovačke skupine. Od *homo habilis*a (prije 1,5 mil. godina) razvio se *homo erectus* a zatim prije 500 tisuća godina *homo sapiens*. (Drewermann, 1991:46-47). Današnjemu *homo sapiens sapiens*u bio je sličan *neandertalac*, koji mu je na nekim prostorima konkurirao, ali je izumro prije 30-ak tisuća godina. Kolika je važnost prirodnih čimbenika za kulturni razvoj govore brojne studije iz paleontologije, evolucijske biologije i geologije i znanstvene sistematizacije o nestanku živih vrsta na Zemlji u pojedinim geološkim razdobljima njezine prirodne povijesti. Važnost tih studija je u tome da čovjek spozna elementarnu činjenicu, a to je da zajedno s 1.412.000 drugih vrsta (Leakey/Lewin, 1995:114) živi na Zemlji, ali da jednog dana kao vrsta može sam sebe ugroziti ugrožavanjem okoliša kao elementarnog uvjeta ljudskog opstanaka kao vrste i kao pretpostavke oblikovanja kulture.

U geološkoj povijesti dosad se zbilo **pet velikih** (big five) izumiranja vrsta. U svim tim slučajevima čovjek nije bio uzročnik, nego su to bile prirodne "katastrofe". Čini se da danas čovjek priprema katastrofu, tj. **šesto izumiranje** vrsta. O toj temi Richard Leakey i Roger Lewin objavili su 1995. godine knjigu "The Sixth Extinction". Pet velikih izumiranja (extinction) zbilo se: tri (krajem Ordovika, u kasnom Devonu i krajem Permija), tj. u Paleozoiku i dva (krajem Triasa i krajem Cretacija), tj. u Mezozoiku (Leakey/Lewin, 1995:45). Još uvijek nije odgovoreno na pitanje radi li se o slabosti gena ili "lošoj sreći" vrsta, jer kako na početku knjige (str. 7) kažu, u dubokom procesu evolucije sav život, uključujući i *homo sapiensa*, velika je lutrija (grand lot-

tery). Od najstarije vrste roda homo - australopitecusa, preko homo habilisa, homo erectusa do homo sapiensa, zbiva se kolonizacija prirodnog okoliša. S tom prostornom kolonizacijom homo sapiensa ugrožavane su druge vrste, ali danas i egzistencijalni uvjeti i za njega samoga. Tome treba dodati i shvaćanje da je čovjek kao takav **ratoboran** i da to izražava prema drugim živim vrstama, pa tako i prema drugim kulturama. "Rat je problem koji ne pripada određenom dobu, određenom narodu, koji nije uvriježen određenoj kulturi, određenoj društvenoj ili gospodarskoj formi, nego u najdubljem smislu riječi ljudski problem." (Drewermann, 1991:45). Njegovu ratobornost dosad nije spriječila nijedna kultura, nijedna religija, nijedno pravo, nijedna filozofija itd. Nije poznato kako stvar stoji s mogućom genetskom intervencijom u sprečavanju agresivnosti. Stoga je moguće da se i bez prirodne katastrofe ipak dogodi "prirodna" katastrofa što bi je izazvala ljudska vrsta.¹⁰ Osvrnemo li se na kolonizacijsko-migracijski put od (srednje i istočne) Afrike - kolijevke čovječanstva, nužno se upitati što se zbilo i što se zbiva s tom kolijevkom? Brine li se čovjek za svoje prvotno rodno "gnijezdo", ili ga jednostavno - iz nepoznatih razloga - nastoji definitivno napustiti kao (prema Portmannu) "gnijezdobježac" (sekundäre Nestflüchter) ali mu to ne uspijeva. Nekoć je napustio Afriku, a sutra možda Zemlju.

U svojoj studiji Braudel (1997:288) ukazuje na značenje prirodnih čimbenika za kulturu Sredozemlja, a naročito "malog ledenog doba" (16. st. - zagrijavanje planinskoga prostora, spuštanje ledenjaka), pa su neki već tada strahovali od "kvarenja

¹⁰ Svijet uvijek je pronalazio simbole za optimizam u razvoju i simbole za obrambene mehanizme poretka. Tako je postupano na Istoku i na Zapadu, gdje SAD-e prednjače. Na taj način se uspješno skreće pozornost od unutarnjih problema na neke vanjske opasnosti - socijalne ili prirodne. U obrani od socijalnih (ideoloških, kulturnih itd.) utjecaja poslužili su simboli izvanjskih prijetnji nazvani "carstvo zla", danas "osovina zla". U ekološkoj domeni lansirane su opasnosti iz svemira: "mali zeleni", a danas opasnost od asteroida.

zraka" (isto: 290). On hipotetički polazi od teze o velikim ritmovima zemlje i mora (isto: 319), pa bi takve utjecaje trebalo još valorizirati. Nakon tog razdoblja povećava se stočarstvo, a smanjuje uloga pšenice (ratarstva) u Europi. Toynbee (1970:72-) u svojim istraživanjima navodi 26 kultura (Küng, 1972:148), ali ih je polovina nestala (primjerice, sumerska, egipatska, minojska, babilonska, hetitska, itd.). Civilizacije (kulture) vjerojatno će postojati i ubuduće, što će ovisiti ne samo o raspoloživoj moći neke civilizacije (kulture), nego i o globalnim odnosima između svjetskih religija. Huntington kaže da je religija središnja značajka civilizacija i temelj na kojima počivaju civilizacije. Štoviše, s promjenom strukture rada, tendencija je povećanje informacijsko-tehničkog sadržaja i nestanka utjecaja vrijednosti agrarnih tradicija, time i uloge ritualnog čina koji djeluje reproduktivno, a ne progresivno. Huntington navodi glavne civilizacije: kineska, japanska, zapadna (s klasičnim naslijeđem: katoličanstvo i protestantizam, europski jezici, razdvajanje duhovnih i svjetovnih vlasti, pravna država, društveni pluralizam, predstavnička tijela, individualizam - Huntington, 1998:93-95), hinduska, islamska, pravoslavna, latinoamerička, i (eventualno) afrička (Huntington, 1998:64-67).

Industrijska revolucija s ideologijom liberalizma oblikuje razvojni model (američki model) društva i kulture koji se širi na sve ostale kulturne prostore s tendencijom potiskivanja povećanjem kulturne entropije - reduciranja bogatstva socijalnih i kulturalnih raznolikosti, koje se zbiva istodobno sa zagađivanjem i ugrožavanjem prirode. Povijesno promatrano od (agrarne) neolitske revolucije događala se **kulturna eksplozija** i kulturna difuzija - nastale su i trajale brojne kulture (civilizacije), a od industrijske (urbane) s povećanjem internacionalnih interakcija - naročito u današnje globalno doba (global age) - započinje **kulturna implozija** - tendencija reduciranja brojnosti

kultura i njihovih obilježja. Otuda i otpor brojnih kultura i obrana njihova identiteta. Tako metabolizam grada i metabolizam industrijskog društva (Durney, 1997) "gutaju" selo i ruralno društvo, radikalno i ubrzano mijenjajući strukturu ruralnog kompleksa. U **industrijskoj revoluciji** dominira ekonomija i "industrijska racionalnost" koja kolidira s prirodom: **odvaja** ljudsko znanje od prirode, a produkte ljudske svijesti i djelatnosti stavlja **nasuprot** prirodi (biološke, genske i informacijske tehnologije). "Prava znanost" bi morala utjecati da se izbjegne takva tendencijska praksa.

Danas smo na početku treće - **biokibernetske revolucije** - u kojoj dominira integriranje znanja, tehnika, virtualnost, a koja zatvara jedan razvojni krug ljudske kulture i otvara novi, pretpostavljamo spiralno-razvojni evolutivni korak. Ona je dio kontinuiteta kulturnog razvoja, industrijske racionalnosti. Industrijska racionalnost dimenzionira ju kao **socijalnoekonomsku evoluciju**, koja - suprotno od **biološke evolucije** u kojoj ključnu ulogu ima genetsko nasljeđe i prilagodba okolišu - može biti rizičan pothvat **proizvodnje evolucije**. U tom smislu postoje veoma ambiciozne koevolutivne vizije budućnosti, kao što je ona Stanislava Lema (1976; 1980) ili novija Hansa Moraveca ("Djeca uma", 1988. i "Robot", 1999) u kojoj govori o razvoju inteligentnih robota i srastanju biološkog i tehnološkog svijeta. Tome svakako treba dodati razmišljanja Petera Sloterdijka (1992) o ulozi moći i mašte i stupnjevima njihovog povijesnog razvoja od prvog stupnja mita do petog stupnja u kojemu se prelaze granice zbiljskoga.

Čovjekovo je "pravo" da ekonomski upravlja prirodnim procesima, pa i da postavlja društveni cilj svjesne **proizvodnje evolucije**, ali pod uvjetom da to svjesno proizvođenje odbacuje svaku manipulaciju ako mu nisu poznate njezine posljedice (Immler, 1989:67). Zato se postavlja pitanje nastanka **univerzalne civi-**

lizacije i univerzalnog etosa u globalizacijskim okvirima. Huntington drži da za takvu civilizaciju postoje tri pretpostavke (izvora): pad komunizma, interakcija među narodima i modernizacija (Huntington, 1998:93-94), a za koju su pored aktualnih tendencija neobično važni jezik i religija (isto, 77-87). Istina, autor ne upozorava ozbiljno na mogućnost da monopol jednog modela društva ne postane ono što se očekuje od "univerzalne civilizacije", tj. isključivo **američka civilizacija**. O takvom civilizacijskom modelu veoma kritički govori Franz Josef Radermacher nazivajući ga modelom "kanibalizirajućega" rasta čija posljedica može biti "eko-diktatura" Sjevera (Radermacher, 2002).

Ideja menadžmenta, poduprijeta znanstveno-tehnološkim mogućnostima, prenosi se od upravljanja stvarima na upravljanje prostorom i vremenom - "Geo-Governance". S jedne strane se govori o **atlantskom fordizmu** - iskustvu nacionalnih država kao osnovi regulacije ostatka svijeta, a s druge strane, o nastanku (osamdesetih godina prošlog stoljeća) **eksportizma** kao prostorno-vremenske ukotvljenosti i sposobnosti da sebe regulira i izvan granica - u istočnoazijskim prostorima (Sum, 1997). Tranzicijske zemlje gotovo su "opijene" menadžmentom kao "spasiteljem" i čarobnim štapićem razvojnih mogućnosti i ulaska u neke asocijacije razvijenih zemalja! A taj menadžment produžena je ruka međunarodne politike (koja i sama postaje menadžment), interesa nekolicine razvijenih zemalja i međunarodnih asocijacija, opredmećen u njihovim strategijama razvoja. Od doba domesticiranja životinja i kultiviranja biljaka, proizvodnje hibrida nastupilo je doba proizvodnje genetskom manipulacijom. S druge strane pojavljuju se, naročito zbog globalnih ekoloških problema (Simonis, 1993; 1996:16-34) ideje upravljanja cijelim zemljinim ekosustavom (Clark, 1989), pa se otvara rasprava o geokibernetici (primjerice, Schellnhuber, 1998; Winiwarter, 1998; Sachs, 1993; 1998; Lovelock, 2000:21-27). Ta

je ideja nov i rizičan izazov i ima velike otpore. Kako se širilo tržište roba, usluga i vrednota zapadne kulture na svjetske prostore, tako su prodirale ideje o širenju upravljanja tim prostorima, a među njima i upravljanja ruralnim prostorima. Prema toj ideji prirodni i ruralni prostori bili bi konačno kultivirani i kontrolirani, organizirani kao rezervati vrtova. Nezavisno o ideji geome-nadžmenta, koju neki shvaćaju kao jednostavnu transmisiju iskustava upravljanja lokalnim razinama na globalnu razinu, čovjek će se kao vrsta - za početak svako društvo - morati odlučiti za prostore (organske) ekološke poljoprivrede, a ne samo kao dosad za zaštitu nekih prirodnih prostora različito kategoriziranih - od prirodnih rezervata do nacionalnih parkova.

Ruralni razvoj, kao što je rečeno, suočen je tako s tri kompleksa pitanja budućnosti: procesom **globalizacije**, (homogeniziranjem) **univerzaliziranjem kulture** i idejom **bio- i geome-nadžmenta** koja uključuje genetski inženjering). Svaki od njih niti je jednoznačan - dakle ostvariv prema zamislima - niti s predvidivim i kontroliranim posljedicama za postojeći svijet (asimetrični svijet). Sva tri pojma mogu poslužiti kao legitimiranje sredstava i sadržaja selektivnog evolucijskog razvoja zapadnog civilizacijskog modela. U devetnaestom stoljeću, piše Huntington, "odgovornost bijelog čovjeka" poslužila je kao opravdanje za dominaciju nad nezapadnim društvima. "Na kraju dvadesetoga stoljeća zamisao o univerzalnoj civilizaciji pomaže opravdati zapadnjačku kulturnu prevlast nad drugim zajednicama i potrebu da te zajednice oponašaju zapadnjačke postupke i institucije" (Huntington, 1998:89). Za takav kulturni proboj potrebna je promjena svijesti na razini čovječanstva, kao što je bivalo i u prethodnim velikim kulturnim revolucijama ili "kulturnim pragovima", kako bi ih nazvao Gehlen (1994:7). Možda su vrijednosti deep ecology, ekofeminizma, nove spiritualnosti i religioznosti (Jukić, 2002), itd. samo kamenčići velikog budućeg

mozaika "nove svijesti" koji danas tek pripremaju novi kulturni prag.

Tijekom industrijalizacije zapadnoeuropska kultura je već uvelike oblikovala ideju hibridnog društva, tj. **kiborg-društvo** - društvo u kojemu su socijalne i tehničke strukture postale međuovisne s tendencijom povećanja tehničkih struktura. Današnje razvijeno industrijsko društvo kao "hibridni superorganizam čovjeka i tehnike" već jest "kiborg-društvo". Budući da je tehnika postala stalna ljudska potreba a čovjek ovisan o tehnici, konceptualiziranje "kiborg-društva" se i dalje nastavlja razvijati, ali sada povećanje znanstveno-tehničkih mogućnosti vodi drugom koraku: na redu je projektiranje "individualnog kiborga", tj. **homo-kiborg** sjedinjenje čovjeka i stroja. Čovjek se mora prilagoditi socijalnoj okolini koju je stvorio. Paralelno s tim ideja geomenadžmenta vodi **geo-kiborgu** kao prilagođenom globalnom okolišu potrebama "kiborg-društva" i "homo-kiborga".

2.3 Povećano značenje lokalnog

U koncepciji održivog razvoja (WECD/Hauff, 1987) kao i kasnijim raspravama (Agenda 21, gl. 28; Keating, 1994; Hahn/LaFond, 1997) posebno se ističe uloga lokalnih vlasti u zaštiti okoliša, što znači i zaštitu ruralnih prostora. Međutim, nije samo riječ o zaštiti nego o načelu koje je tradicionalna lokalna zajednica imala u svojem etosu, a to je da postoje zajednički problemi zajednice koji se bez nje ne mogu uspješno riješiti nikakvim individualnim postupcima ni vanjskim intervencijama. Primjeri za to mogu se naći u prošlosti i suvremenosti: od održavanja kanala za navodnjavanje, mirenja zavađenih do aktiviranja lokalne zajednice u razvojnim programima. Pa i danas, koliko god se neke dimenzije čovjekova života i rada ne

mogu ostvariti bez nacionalne ili globalne razine, čovjek ipak još uvijek živi u konkretnoj lokalnoj okolini i okolišu. Nekima je ta razina sasvim dovoljna, dok drugi teže njezinom nadilaženju ili kombiniraju život s drugim razinama. U modernom društvu, a naročito postmodernom stanju, čovjek živi na više razina, ovisno o funkcijama koje s njima zadovoljava. Lokalno dobiva novi smisao i vrijednost u kontekstu globalnog. Ako lokalno kao "različitost", razumijemo kao partikularno, onda partikularno kao raznolikost postaje globalna vrijednost. To naravno ne važi u slučaju ako se radi o "univerzaliziranju partikularnog" na što se upozorava u kritici globalizacije u smislu globaliziranja jednog modela društva, tj. kao homogenizacije svjetske kulture koja kao partikularna uzdignuta na globalnu vrednuje što je dobro, a što nije u svakoj drugoj kulturi kao lokalnoj kulturi, pa i nju u cjelini kao partikularnu.

Ruralni etos bio je jedan od temelja ravnoteže između čovjeka i prirode oblikovan na osnovi iskustava, tradicije i religije. Religija je postavljala moralne osnove regulacije socijalnog života i davala smisao čovjekovu životu. Ona ga je pratila od rođenja do smrti. Danas nema institucije u modernom društvu koja može preuzeti takvu ulogu cijeloživotnog čovjekova pratitelja. Drugim riječima, razaranjem tradicionalne lokalne zajednice ulogu njezinih institucija, njihove usluge, nisu učinkovito zamijenjene modernim institucijama (ili tek samo djelomično parcijalnim uslugama), kao što religiju nisu nadomjestile sekularne institucije, pa i otuda brojni socijalni problemi. Te su usluge (uključujući i religijske) kao i svake druge ponuđene na tržištu, što s religijom u tradicionalnom društvu nije bilo slučaj. Naravno, za funkcioniranje tradicionalnog lokalnog etosa u životu nije bila zaslužna samo religija nego i obilježja lokalne zajednice. Zato se ponovno afirmira uloga lokalne razine života, ne samo u rješavanju konkretnih problema, nego kao aktivni

čimbenik mreže aktera u procesu planiranja razvoja u ruralnom kompleksu. Ako se na lokalnoj razini ne rješavaju, ili se odlučuje bez nje, neki razvojni problemi teško da se mogu riješiti na regionalnoj, nacionalnoj ili globalnoj razini, pa ni demokratskim putem. Uloga lokalne razine nije samo u zaštiti okoliša nego je važna i kao osnova suvremenog planiranja ruralnih naselja i demokracije - samoregulacije društva. Demokratsko društvo nije više zamislivo bez lokalne demokracije u kojoj također nastaje potreba za djelovanjem civilnog društva i novog načina proizvodnje hrane - ekološke proizvodnje i općenito ekološke ekonomije. U nacionalnoj državi afirmacija lokalnog znači otpor centralizaciji funkcija i odlučivanja o sudbini građana, a istodobno lokalno okružje stavlja u odgovornu poziciju. Jednako tako ona ima smisla zato što potiče razmišljanje o suživotu lokalne zajednice i lokalne biosferne zajednice. Obje zajedno čine jednu cjelinu kao temeljni kriterij moralnog ponašanja čovjeka. Na svjetskoj razini uvažavanje lokalnog znači: u socijalnom smislu respekt nacionalnih zajednica i suprotstavljanje mogućim oblicima globalne autoritarnosti, a u ekološkom smislu respekt ekoloških regija.

James Lovelock, komentirajući današnju aktualnost svojega teoretskog rada poznatog u sintagmi - **Gaia hipoteza** (biološki kibernetički sustav s homeostatičkim tendencijama) kaže: "Kad je hipoteza bila uvedena (u diskurs -I.C.), osjećali smo da neke biološke sustave moraju regulirati kemijske kompozicije i klima planeta, ali nismo znali kako. Većina od nas zamišljala je to kao veoma kompliciranu, zamršenu stvar. Mislio sam da se može uvesti nešto ugrađeno u genetičku strukturu organizama. Sada sam veoma zadovoljan da je Zemljina regulacija prirodna i jednostavna posljedica intrinzičnog obilježja života na planetu. Temeljni aspekt determiniranosti života je tendencija uspostavljanja Zemljinog sustava regulacije. Prvo je značajna činjenica da

je život na Zemlji uporno ograničavanje od strane njegova okoliša. Život neće cvjetati ako je zemlja smrznuta niti ako su uvjeti pretopli"...Moj teorijski pristup temelji se na tendenciji života da eksponencijalno raste, na ograničenjima toga rasta i ograničenoj raznolikosti." (Lovelock, 2000:21-22; Lovelock, 1997:23).

Čovjek nije napustio **ideju vrta** - od rajskog, El Dorada, iskustava mezopotamijske, andske ili sredozemne terasaste poljoprivrede - kao nečega čovjeku bliskog i uvjetima "dobrog" života, ali mukotrpnog sustavnog njegovog održavanja. Rajski vrt želi stvoriti na zemlji. "Vrt" u kršćanstvu ima religijsko značenje izgubljenog paradiza i vjeru u povratak u njega, ali i sekularno značenje kao čovjekov ovozemaljski oikos. Održavanje terasa još je teže od sustava navodnjavanja (ako zemljopisni uvjeti nisu za to povoljni). Terasasta privreda kao primijenjeni vrt, proizvodnja na malim parcelama konfrontira se s idejom širokih planetarnih prostora. Neovisno o ideji, viziji geomenadžmenta, čovjek će se morati odlučiti za veće prostore (organske) ekološke poljoprivrede, shvatiti ih kao vrtove, a u zaštiti okoliša usmjeriti se ne samo na zaštitu nekih prirodnih prostora različito kategoriziranih - od prirodnih rezervata do nacionalnih parkova - kao danas, nego se usmjeriti na koncept bioregionalizma. Ne treba zanemariti misao - bez obzira koliko se prema njoj kritički odnosili - da je geomenadžment nastavak kulturne kolonizacije (kolonizirane) prirode kao nove vizije, kao što je misao o čovjeku kao kiborgu ili genetski modificiranom (novom čovjeku), sukladna toj viziji.

Danas lokalna razina ima svoj smisao, ulogu i značenje u razvoju demokracije, zaštiti okoliša i funkcioniranju cjeline, tj. stabilnosti socijalnog i ekološkog sustava. Teško da će netko izvan lokalne zajednice riješiti njezine dugoročne ili interventne probleme bez angažmana žitelja. (Možda su poučan primjer

požari na jadranskom području i ponašanje mještana nekih naselja).

2.4 Opstoji li ruralna kultura?

Može li se još govoriti o ruralnoj kulturi, postoji li ona i kakav je odnos prema njoj? Naravno, time se ne misli na postojanje samo jedne ruralne kulture u svijetu, jer unutar tog pojma povijesno i empirijski - dijakrono i sinkrono - postoje razlike koje se samopotvrđuju kao kulturno-povijesni identiteti. Slično je i u našoj seljačkoj tradiciji u kojoj su postojale prepoznatljive "lokalne kulture". Takvi kulturalni identiteti za stranca mogu biti tek izvanjsko razlikovanje, ali za pripadnike nekoga društva ili kulture oni postaju identitetska obilježja ako ih pripadnici društva prihvate i izgrade odnos prema njima, koji je istodobno odnos prema samima sebi. Ruralni svijet u Africi, Amazoni ili Europi, pa i unutar nje, obilježen je bogatim (materijalnim, socijalnim i kulturnim) raznolikostima, koje njihovi stanovnici svjesno održavaju kao nešto vrijedno, "svoje". Pod ruralnom kulturom podrazumijevamo u antropološkom smislu - koherentnu povezanost materijalne i duhovne dimenzije čovjekova života u zajednici, društvu (na određenom ruralnom prostoru), njihovu prepoznatljivu oblikovanost u cjelinu putem vlastite reprodukcije i toliku sraslost s prirodnim okolišem, koliku im tehnologija omogućava, a obrasci kulture zahtijevaju. To za čovjeka ujedno znači izgrađeni konkretni obrazac načina življenja i postupaka u proizvodnji, kojemu sadržaj i značenje daju tradicionalne institucije i način prijenosa tradicije - običaja, rituala, vjerovanja i društvenih vrijednosti - dakle struktura simboličkog svijeta putem kojeg on sam sebe misli. Kultura je, kaže Antun Radić "kako narod živi" i "kako narod misli". To "kako narod misli" su

pravila prema kojima narod usmjerava svoju aktivnost i organizira život. "A kad kažemo kultura, mislimo... **život**, način života. (...) Kad upoznamo **narodni život**, znat ćemo, česa **narodu** treba za život, kako radi i počiva, tko mu je drag a tko mrzak, što mu je pravo, a što krivo, kako se veseli i žalosti, o čem snatri, česa se boji i čemu se nada..." /pocr. A. R./; (Radić, 1897:1-2). Radić je razlikovao "kulturu srca" koja pripada narodu i za koju narod ne treba stranih uzora i "kulturu uma" koja pripada čovječanstvu i njegov je plod (Radić, 1938:16-17). Kultura u sebi uključuje sustave mišljenja (vjerovanja, znanja i vrednovanja), sustave kulturnih ponašanja i djelovanja i proizvodne djelatnosti (materijalna dobra); (Čapo Žmegač i dr., 1998:15). Ona se tijekom povijesti mijenja. "Kultura nije, stoga, samo način života, premda ta sintagma uključuje socioekonomsku sferu, kultura je i način mišljenja i način ponašanja, akcija. Čini se da se kulture bitno razlikuju ne samo time kako ljudi rade i žive, nego i time kako misle o sebi i kako se ponašaju, odnosno onime što se događa u raskoraku između njihova mišljenja i ponašanja." (Rihtman-Auguštin, 1984:12).

Kako u svijetu, tako je slično s našim različitim ruralnim prostorima: planinskim, ravničarskim i mediteranskim (jadranskim) koji unutar sebe sadrže bogatstvo kulturnih razlika (običaji, vjera, govor, odnos prema prirodi) zbog različitih povijesnih kulturnih utjecaja. Za svaki od tri spomenuta naša zemljopisno-kulturna prostora, etnolozi, povjesničari, sociolozi, itd. nalaze niz zanimljivih fenomena koji ih definiraju kao dijelove neke kulture (civilizacije) ili kulturno-povijesne tradicije. Etnolozi razlikuju tri prostorna modaliteta tradicijske kulture: panonski, dinarski i jadranski (Čapo Žmegač i dr., 1998:9), odnosno jadranski, podunavski i turski (Gavazzi, 1991:81-89). Na sličan način to kaže i Braudel (1997) pojmovima "planina", "ravnic" i "terasa". U našem kontekstu istraživanja uporaba poj-

mova "lokalno" i "ruralno" odražava više horizontalnu dimenzi-
 ju života neke kulture da bi se razlikovala, primjerice, od indus-
 trijske. Ne pretpostavlja se profesionalna jednoličnost u naselji-
 ma, tj. da su svi bili seljaci, a niti etnička ili konfesionalna
 homogenost. Štoviše, raspoloživi podaci pokazuju da je u našim
 tradicionalnim ruralnim prostorima (selima) - stjecajem povijes-
 nih okolnosti, a naročito turskim osvajanjima i povlačenjem
 Turaka, primjerice iz ravničarskih krajeva - bilo pripadnika
 različitih konfesija: muslimana, pravoslavaca, protestanata,
 Židova itd. (Švob, 1998). Naravno, prevladavala su i isključivo
 seljačka i čisto hrvatska naselja s katoličkom vjeroispovijesti.
 Ruralna kultura je, moglo bi se reći, stjecajem povijesnih okol-
 nosti u mnogim slučajevima bila i multikulturna i multireligijs-
 ka. To pak ne znači da je naša tradicijska kultura homogena i
 beskonfliktna, naročito sa stajališta osjećaja nacionalnog iden-
 titeta.¹¹ Tome je pridonijela povijesno međusobna razdvojenost i
 (kulturna, ekonomska, politička) izoliranost, ali i razumljivih
 potreba lokalnih (regionalnih) zajednica za očuvanjem svijesti o
 svojoj egzistenciji. U svakom slučaju ruralna kultura je slojevita
 s tragovima slavenske (starohrvatske, starobalkanske,
 staromediteranske, turskoistočnjačke, kasnije i drugih kulturnih
 krugova), kao i utjecaja građanske kulture. U cjelini uzevši, u
 pretprošlom stoljeću se teško razlikovao način rada i života
 seljačkog društva u malim gradićima i selima na istom prostoru
 zbog međuutjecaja prvenstveno tradicije i tehnološke zaostalosti.

¹¹ U etnološkim izvorima nalaze se primjeri lokalnih i regionalnih distanci, naročito
 glede hrvatskog jezika. Lokalne razlike su uočljive putem odnosa "mi" i "drugi" u
 kojemu se u selu precizno prepoznavalo "druge" po nošnji, (iz)govoru ili osobnom
 nepoznavanju. Jezik je bio važan elemenat razlikovanja. Krajem 19. st. u Istri nisu
 znali da govore hrvatski. Čak se i u župnoj crkvi nalazilo katkad posebno mjesto za
 vjernike iz drugih sela u vrijeme bogoslužja. Razlike su bile shvaćane kao i dio
 obrane lokalnog identiteta, naročito svojeg ponosa kao u Imotskom. U nekim
 hrvatskim krajevima nisu priznavali druge kao Hrvate. Primjerice, Poljičani (Rvati)
 nisu priznavali Krovate i Ličane zbog drugačije nošnje (Čapo Žmegač i dr.,
 1998:262).

Kulturu čine ne samo iste (slične) nego i konkurentske ideje i vrijednosti, što se u našoj tradicijskoj, narodnoj kulturi - društvu, naročito izrazilo u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća kada se zbivao proces raspada obiteljskih zadruga i diferencijacije u seljaštvu, dakle, u vrijeme prve modernizacije. Antun Radić (1897) je isticao da narod ima svoju, a gospoda svoju kulturu, akceptirajući stvarnost podjele društva na "narod" i "gospodu". Seljačko društvo se socijalno i kulturno diferenciralo, a i današnji "moderni(zirani) seljak" participira u različitim socijalnim skupinama a kao pojedinac preuzima razne uloge i svjetonazore.

Istaknut ćemo tri aspekta ruralne kulture u kojima se ona danas može prepozna(va)ti: (1) stvarno postojanje (a) tradicionalnog ruralnog društva ili samo nekih njegovih "ostataka" i (b) nekih struktura ruralnog društva - moderniziranost unutar modernog društva. Moguće ih je i u nas identificirati kao predmoderno društvo nasuprot modernom društvu ili kao lokalne oaze tog društva; (2) na simboličnoj razini kao tradicionalne ruralne strukture običaja, vrednota, religija i rituala, koje se odražavaju i na materijalnu razinu. Tragovi ruralne kulture postoje i u gradovima; (3) u metodološkom pogledu kao kategorija teoretskog koncipiranja i tipologiziranja kombinacija različitih obilježja ruralnosti.

1. Ruralna društva postoje na širokim prostorima svijeta sa svim njihovim obilježjima, što nije toliko karakteristično za Europu i Sjevernu Ameriku nego za neke druge kontinente. Naravno, u Europi kao i Sjevernoj Americi postoje oaze ruralnog društva s malim i doskora komunikacijski slabo povezanim seoskim naseljima ili, pak, modernizirani oblici ruralnosti. U industrijskim, urbanim, društvima održala su se neka obilježja ruralnih kultura zahvaljujući relativnoj izoliranosti od utjecaja urbane kulture i njihovoj samodovoljnosti ili zahvaljujući dobroj prilagodbi tradicijske ponude na tržištu. Ona se izražava ne

samo u tradicionalnom načinu proizvodnje i načinu života, utjecaju običajnosti i religioznosti, te nekim prepoznatljivim vrednotama ruralnog društva, nego u ponudi folklora, potrazi za identitetom. U svakom modernom društvu možemo otkriti predmodernu, tradicionalnu, ruralno društvo, itd. (ovisno kojom terminologijom se služimo i s kojim ciljem) pa gotovo da i nema modernog društva u kojemu se ne može metodički razlikovati barem dva društva - ruralno (seljačko, predmodernu) i urbano (industrijsko, (post)modernu). Tako se i u Hrvatskoj može razlikovati nekoliko sociokulturnih slojeva društva - od tradicijske kulture, kulture moderne, do kulture postmoderne. U najopćenitijem smislu o hrvatskom društvu može se konceptualno govoriti kao o predmodernom i modernom društvu s elementima postmodernosti, što se može i empirijski provjeriti.

2. Ruralnu kulturu, kao i svaku drugu, možemo razumjeti i protumačiti iz nje same, ali ju možemo razlikovati od drugih tek u međusobnoj komparaciji s drugom (urbanom, industrijskom) kulturom, iako se tijekom povijesti međusobno razlikuju ruralne (agrarne) kulture pa i civilizacije. Naravno u njima postoji niz zajedničkih elemenata - od mitova (o kataklizmama, postanku svijeta i njegovu završetku) do svakodnevice - jer njihovi akteri pripadaju istom rodu *homo sapiensa*, a na koje se zajedništvo mogu pozvati svi oni koji zastupaju tezu o mogućem svjetskom etosu. Ruralna kultura kao pojam podrazumijeva jedan definirani cjeloviti svijet koji se razlikuje od nekih drugih svjetova, ima svoju vizualnu i duhovnu subjektivnost, a relativno sporo se mijenja. U sebi sadrži niz različitih varijacija kao što je **seljačka kultura**, kasnije korišteni pojmovi **agrarne kulture** (Glaeser, 1986), kao i **ruralna kultura** (Bodenstedt, 1990).

U pojmu "seljačka kultura" seljaci se ne pojavljuju kao socijalna i difuzna skupina, nego kao povijesni subjekt agrarnog društva, ali "manje na osnovu klasne ili slojne pripadnosti

društvu, nego slijedom zajedničkih životnih formi i raznolikih ovisnosti o lokalnom okolišu i socijalnoj zajednici" (Bruckmeier, 1992:274). Masovna socijalna aktivnost (pobune i ratovi) nastupila je osjećajem ugroženosti seljačke (narodne, vjerske) tradicije (prava, običaji...), a manje kao posljedica nekog konzistentnog političkog programa. To su bile bune za stare pravice i protiv uvjeta života (u Hrvatskoj Matija Gubec; u Njemačkoj Thomas Münzer; u Rusiji Jemeljan Pugačov, Stjenka Razin). Kina je poznata po ustancima - od "žutih turbana" do tajpinškog ustanka (Iljušečkin, 1967). S kolonijalnom vlašću i prodorom kapitalizma oblikuju se zahtjevi za agrarnim reformama (primjerice, Emiliano Zapata, Pancho Vila u Meksiku). U sklopu socijalističkih ideja seljaštvo je postalo dio političkog programa socijalističkih i komunističkih partija. Zato ih se ne shvaća kao povijesni ili politički subjekt u europskom modernom smislu, iako su u revolucijama bili najmasovniji (primjerice, Kina). Seljake je uvijek netko drugi politički zastupao i njima upravljao (Marx, 1949:291). U hrvatskoj političkoj povijesti vođe seljačkih stranaka bili su intelektualci, pripadnici drugih socijalnih skupina, kao što je slučaj i danas. **Agrarno društvo** pokazuje se više u dimenziji proizvodnih odnosa, a **ruralno društvo** u dimenziji prirodnog i socijalnog prostora. Oba se mogu povijesno primjenjivati i konkretno identificirati. Teoretski se najjednostavnije oblikuju naspram pojma "industrijsko društvo", pa se pojam "agrarno društvo" rabi i kao zamjena za termine "predindustrijsko", "tradicionalno društvo" (Bruckmeier, 1992:273). Kroeber i Robert Redfield shvaćaju seljaštvo kao kulturu, a seljačka kultura je (djelomična) **parcijalna kultura** kao što je i seljačko društvo **parcijalno društvo** ("part society with part culture"). Ali "seljačko društvo i kultura imaju u sebi nečega generičkog. To je vrsta ljudskog uređenja sa izvjesnom slučajnošću u cijelom svijetu." (Redfield, 1953:20 i 25). Nadalje, Redfield kaže: "Kultura seoske

zajednice, s druge pak strane, nije autonomna. To je aspekt ili dimenzija civilizacije čiji je ona dio. Seljačko društvo je poludruštvo a seljačka kultura polukultura." (Redfield, 1953:40). Sličnu interpretaciju "djelomičnog društva" nalazimo i kod Worsleya (Worsley, 1984:72) i Shanina (Shanin, 1971). Antropolozi su primjenjivali različite nazive za ruralno društvo. Primjerice, "mala tradicija", "narodna kultura", pa tako i "seljačka kultura" za društva u kojima se može govoriti o postojanju seljaka.

U ruralnoj kulturi (o kakvoj se radi u našem slučaju) postoje neke zajedničke karakteristične strukture (Hamm, 1982:37): (1) materijalnog supstrata - **morfološki** subsustav (prirodni okoliš); (2) reguliranje procesa oblikovanja prostora (u prostoru) i povezanost sa socijalnom organizacijom - **institucionalni** subsustav i (3) **semiotički** subsustav koji objašnjava komunikacijske procese i značenja na konkretnim prostorima kulture. Socijalnu stabilnost ruralnog društva i njegove kulture - sebidostatnog svijeta jamčila je religija kao nositelj njegove kohezije, a materijalnu samodostatnost jamčila je povezanost ljudske zajednice s prirodom kao osnovom života. Ruralna društvo je samo konstruktor vlastitog identiteta, tj. reproducira materijalne strukture i svijest o njima na njemu primjeren način.

3. Treća dimenzija razumijevanja ruralne kulture je njezino shvaćanje u simboličnoj dimenziji kao **kultura rituala** (obreda) i **običaja**, koji inače postoje u svakom društvu, /To je pučka kultura, kultura svakodnevice, odnosno **tradicijska kultura** koja nastavlja tradiciju i stil življenja kao **kulturna tradicija** (Svirac, 2002:13). Njezini simboli, utkani u "život i običaje naroda" razlikuju od simbola moderne (industrijske) kulture, pa i unutar same ruralne kulture na lokalnim ili regionalnim razinama. Ruralna kultura danas obuhvaća tradicijsku kulturu ali i moderniziranu tradicijsku kulturu. Ona je danas reducirana, pa je u

modernom društvu više **kulturni relik**t negdašnje izvornosti - održavanje (ili obnavljanje) starih lokalnih običaja (folklor). Prepoznaje se kao obnova kulturne tradicije (retradicionalizacija) u modernom društvu, ali i kao folklorizam s dvojakim ciljem.

(a) Prvo, radi se o **očuvanju identiteta** nekoga naselja, kraja, etničke skupine, nacije itd. (primjerice, smotre folklor i narodnih običaja, raznih tradicija - Vinkovačke jeseni, Sinjska alka, Moreška itd.), a pritom se često lokalnim običajima pripisuje "izvornost", što nije uvijek tako jer se oni vremenom restrukturiraju i "moderniziraju". Glede toga, a to je u posljednje vrijeme konjuktorno kao i uvijek kada se traže potvrde o izvorima i legitimaciji postupaka, može se govoriti i o **retradicionalizaciji**. Naročito u onim slučajevima kada ruralno društvo nije potpuno nestalo ili pak postoje neke vrijednosti i socijalne strukture na koje se ona može osloniti - naravno, ako se ideja tradicije na primjeren način prihvati u društvu koje više nije tradicionalno. Ako ne postoje elementi ruralne kulture u društvu, retradicionalizacija nema realno materijalno uporište obnove, nego je samo njezina simboličnost. Retradicionalizacija ne znači samo puko ponavljanje nekih elemenata iz tradicije, nego istodobno uz reproduciranje i dodavanje nečega novoga kao i kod većine drugih rituala. Pojedinaac i kolektiv dodaju nešto novo, ovisno o njihovoj kreativnoj sposobnosti, kao što dobar glumac razvija neki lik u ponovljenoj glumi. Zato u obnavljanju običaja, upozorava se: "U biti nije i ne može biti riječ o nekom nepromijenjenom trajanju običaja u vjekovima. Naprotiv, običaji se održavaju u životu samo ako se neprestano mijenjaju, prilagođavajući se duhu vremena. Otuda i tako mnogo izuma novih tradicija u jednom kulturnom procesu kojemu smo svakodnevno svjedoci." (Rihtman-Auguštin, 2000:269). Naravno, obnavljanje običaja simbolički je dio retradicionalizacije i zato vrlo osjetljivo na manipulacije simbolima. Budući da se institucije tradicionalnog

društva ne podudaraju i nisu uvjetovane s idejama modernog društva, u njemu je ona otežana ili gotovo nemoguća. Moderno društvo nije potpora tradiciji niti retradicionalizaciji u pravom smislu njezinog značaja, ako ona u njemu nema funkcionalnu ulogu. Ono što ju ipak podržava je neugasla ideja tradicijskog identiteta, zatomljena želja ljudi za afirmacijom vlastite "dobre" prošlosti i raznolikost potreba i ponuda modernog društva, unatoč jednostranosti koju proizvodi dioba rada (Marx), i od kojih je i potreba za tradicijom kao kolektivnim pamćenjem. Empirijski ju možemo analizirati na različitim razinama - od lokalne do nacionalne ovisno o analizi njezine simboličke strukture.

(b) Drugo, radi se o tradiciji kao **funkcionalnom elementu** nekih drugih aktivnosti - primjerice turističke promidžbe (primjerice, skandalozno odsijecanje glave biku u mjestu Pupantu na Korčuli ili borba bikova - bikijada), pa i u svrhu političke estrade. To naravno može smjerati potpori ideologijama prošlosti kao uzoru budućnosti. Nestajanjem prepoznatljivog identiteta naše ruralne kulture (s nizom lokalnih kulturnih osobnosti) otvoren je put procesu **kulturne identifikacije** s nekim njezinim tradicionalnim oblicima materijalnog i simboličkog života, pa i putem retradicionalizacije. Kulturne manifestacije što ih se u gotovo svakom selu bar jednom godišnje oživljava koncentrirano nastoje prikazati nekadašnji kulturni profil lokalne zajednice i novi identitet sela kao gotovo nepromijenjeni ili poželjni, što se prezentirao tijekom ranijih godišnjih događanja - profanog i sakralnog - u ciklusu stvarnoga kulturnog života, svakodnevice i blagdana. Osim identifikacije, retradicionalizacija omogućuje identifikaciju s modernim sustavom simbola, jer stanje "kulturne tranzicije" ima i druge izazove koji tradicionalnu kulturu (ili neke njezine elemente) preoblikuju u sastavnicu moderne kulture i društva. Tradicionalni običaji u turističkoj ponudi nisu

retradicionalizacija nego modernizacija turizma, izazov suvremenije i bogatije ponude, u kojima ne bi smjelo biti mjesta prolijevanju ljudske ili životinjske krvi.

Odgovor na pitanje postoji li ruralna kultura i u kojim se formama pojavljuje i prepoznaje, ovisi o tome kako ju danas definiramo - kao tradicijsku (Cvjetičanin/Katunarić /ur/, 2001:73) ili moderniziranu tradicijsku kulturu koja sadrži dio tradicije ali i modernosti. Jednako je tako važno kako shvatimo pojam "ruralnost" - kao agrarno, tradicionalno, seosko ili kao moderniziranu ruralnost. Postojanje ruralne kulture ovisi i o tome možemo li empirijski potvrditi postojanje struktura koje ju omogućavaju, ponajprije u tri dimenzije: **materijalnoj, institucionalnoj i simboličnoj** (Hamm, 1982) te kakva su njihova obilježja.

Na primjeru hrvatskog društva može se poći od teze da u njemu postoje modernost, ali i predmodernost - urbano i ruralno društvo. Ruralno društvo u ovom slučaju nije isto što i seljačko društvo. Oni danas u stvarnosti ne postoje kao zasebna, međusobno odvojena društva, nego se izražavaju putem institucija i obrazaca ponašanja. Više su tipološki prepoznatljiva putem obilježja nego međusobno odvojene stvarnosti. Elemente ruralne kulture možemo teoretski pretpostaviti kao ruralnu dimenziju društva, a empirijski utvrditi u istraživanju toponima - ruralnog naselja (ponajprije sela, iako se selo može različito definirati) kao jednog od središnjeg pojma ruralnog društva (pored poljoprivrede) i života u njemu. Ta pretpostavka također podrazumijeva različita zemljopisno-kulturna područja manje ili veće ruralne periferije: ravničarski, brdski, priobalno-otočki prostori, itd. ovisno o definiciji prostora (ruralne regije) za koje istraživač pretpostavi mogućnost postojanja (izvorne ili modernizirane) ruralne kulture. Istraživanja ruralne kulture, poglavito u kontekstu tranzicijskih promjena, bio bi neodgodiv zadatak posebice

nekih znanosti kao što su socijalna (kulturna) antropologija, etnologija, ruralna sociologija itd. Naime, naš ruralni prostor još uvijek je bogat kulturnim tradicijama koje brzo nestaju, ali su još nadohvat ruku znanstvenih istraživanja. Njima ne treba pristupiti kao nečemu egzotičnome, nego kao društvenoj stvarnosti na zalazu, ali kao ljudska potreba za kontinuitetom povijesnog postojanja.

Ruralna kultura nije statična iako se tako ponekad čini jer je život u njoj bio manje mobilan. Rezistentna je na promjene upravo zbog povezanosti s prirodnim ciklusima, pa je to **kultura ciklusa** koja se održava ritualima koji štite čovjeka od zla i potvrđuju ponavljanje vremena. Njezina simbolička struktura mijenja se tek promjenom obilježja ruralnosti, tj. prirodne i socijalne morfologije, ali tek u dugim razdobljima ili zbog nekih iznenadnih "katastrofa". Budući da su ruralna društva samoreproduktivna društva i prožeta ritualima, nisu orijentirana na linearne promjene, rast ili razvoj, nego na ponavljanje i obnavljanje. U kontekstu Luhmannova pojma autopoetičkih sustava, ruralno društvo ritualno regulira reprodukciju sebe kao sustava i svoje strukture. "Ritualima regulirano društvo nije kroz svoje vlastite strukture programirano za rast." (Luhmann, 1988:70). Neka tradicionalna obilježja imaju trajnu funkciju u ruralnoj kulturi, a danas služe samo manifestno kao obilježje kulturnog identiteta društva. Materijalne promjene popraćene su promjenama simboličkog svijeta ruralne kulture općenito. Zbog brzine promjena uslijed modernizacije društva, ruralna kultura ostaje bez simboličnog svijeta, tj. bez odgovora o smislu i ciljevima tih promjena. Odraz je to gubitka smisla rada u strukturi "razmravljenog rada", što ga je donio stroj. Njegovim nestajanjem nestaju duhovni obrasci spiritualnog odnosa prema svijetu u cjelini (kozmosu, božanstvu i čovjeku). Ali, taj nedostatak brzo popunjavaju moderni kulturni fenomeni.

Slično se može uočiti kod promjena ruralnosti i tradicijske kulture u razdoblju tranzicije, kada modernizirana ruralnost i ruralna kultura u prošlom stoljeću prolazi novu, treću katarzu. U svakoj je nešto tradicijsko nestalo, a dio se održao i to toliko koliko se (i kakva) struktura ruralnog kompleksa zadržala. Jednu je prolazila u prvoj, zatim u drugoj, socijalističkoj modernizaciji i danas započetu treću katarzu. S jedne strane oživljavaju funkcionalne tradicionalne vrijednosti, mitovi, simboli, etos, duh prošlosti, a s druge strane, iako još nisu prihvaćene ili formirane, niču nove vrijednosti i simboli (post)modernog društva. Tradicionalni simboli se pažljivo odabiru i funkcioniraju kao simboli nacionalnog identiteta, dok se moderni simboli prihvaćaju pod pritiskom tijeka vremena modernizacije. Sučeljavaju se dva svijeta: tradicionalni, buntovni, spontani i moderni, proračunljivi, racionalni. Oživljavanje ruralnih kulturnih tradicija može potrajati u tranzicijsko vrijeme, a onda nastaje **vakuum tradicijskog simboličnog svijeta**, tj. njegova suvremena deficitarnost značenja u novim okolnostima zbog potrebe da se društvo institucionalno i simbolički ponovno ustroji, ali sada kao moderno društvo. Simbolički vakuum je gubitak jednog **idealnog svijeta** kao njegove paradigme. U tom smislu može se govoriti o ruralnoj kulturi na nekom prostoru (lokalnom, regionalnom ili nacionalnom) u različitim vremenskim odsječcima koji bi pokazali mijene ruralnosti - jednu, koju je društvo prošlo i drugu, koju prolazi - a time i mijene kulturnih sadržaja i smisla njegovog manifestiranja. Primjerice, ruralne kulture krajem 19. ili početkom 21. stoljeća međusobno se razlikuju jer su bili različiti modernizacijski utjecaji.

2.5 Modernizacija i identitet

Ruralne promjene i ruralni razvoj neodvojive su od dinamike modernizacijskih procesa u svijetu i perspektive modernog društva uopće. Dvije su međusobno povezane tendencije koje pokazuju smjer promjena ruralnosti. Dominantne promjene u svijetu (i kod nas) zbivale su se u sklopu klasičnog **modernizacijskog koncepta** (s industrijalizacijom), ali ideološki različitih sistemskih okruženja (kapitalističkog, tržišnog i socijalističkog, planskog): selo se povlačilo pred industrijom i širenjem gradova, a u nas još dodatnim ideološkim pritiskom na seljaštvo. U ostalim nerazvijenim zemljama (na drugim kontinentima) selo i poljoprivreda nužno su trebali vanjsku pomoć kako bi se postupno približavali razvijenim zemljama s nadom da će se osposobiti za samostalan razvoj. Slično razmišljanje prisutno je u tranzicijskoj Hrvatskoj i to s veoma pojednostavljenom formulom: treba pronaći vanjskog investitora koji će vezati uz sebe nekoga od domaćih gospodarskih aktera ili na neki drugi način uvesti kapital i poduprijeti opći razvoj. "Projekt pomoći" nerazvijenima još je ranije doživio svoju kritiku na iskustvima nekih projekata u Africi ("zelena revolucija") kao (ekonomski, socijalno, ekološki itd.) neučinkovit i neperspektivan (Bruckmeier, 1994:191-194) zbog posljedica koje su povratno utjecale na okoliš kao i na socijalnom pogledu (Odum, 1983:II:677, 683). "Ekodevelopment" nije polučio veće programe ni projekte nego je "ostao pretežno prostorno i agrarno orijentirana strategija" koja je u okviru socijalnofilozofskog koncepta "pokušala evaluirati i interpretirati 'lokalne agrarne kulture'" (Bruckmeier, 1994:166) kao prilagodbu industrijalizaciji.

Modernizacijski obrazac putem industrijalizacije poljoprivrede primijenjen je i u slučaju našeg sela i poljoprivrede, samo s drugim akterima. Kao što se prije nekoliko desetljeća

reklo za "treći svijet" da je beznadan, tako se ideološki razmišljalo u **tvrdj modernizaciji** o našem selu, ali ne samo u ideološkom smislu nego i praktično-egzistencijalnom, zbog čega je uslijedila velika migracija radne snage kao posljedica deagrarijacije. Narodski rečeno, brojna sela su se jednostavno "usukala", izgubila svoju snagu i narušila svoj identitet. Selo je bilo "osuđeno" na izumiranje jer je izgubilo perspektivu tradicionalnosti, a perspektiva modernosti nije bila sasvim izvjesna. Ta sudbina ugrozila je i seljačku kulturu, pa se promatraču čini da je nedostajala dugoročna vizija. Danas se vidi da baš i nije sasvim tako i da druga tvrda modernizacija nije stvorila potpuno ruralno beznađe.

Nestankom tradicionalne poljoprivrede i seljaka - kao "staroga svijeta" ne znači da nestaje perspektiva ruralnosti, nego se ona mora na nov način definirati, uzimajući u obzir cikličnost ruralnog svijeta - od proizvodnje materijalnih i kulturnih dobara do njihove refleksije, uključujući tragove vrijednosnog sustava seljačke kulture. Ni na globalnoj razini se više ne može na taj način razmišljati kao o "starom" i "novom" svijetu - jer je za opstanak nužna nova paradigma o povezanosti intaktnog, kultiviranog i naseljenog prostora - pa se u kulturnom pogledu ruralno i poljoprivredno ne bi smjeli tretirati kao manje vrijedno od urbanog i industrijskog. Naprotiv! Ali, proces sazrijevanja svijesti o elementarnoj samodovoljnosti hrane i usluga te funkcionalnoj uklopljenosti tradicije u nacionalnu ekonomiju i kulturu, dulje će potrajati. Vizije razvoja koje male zemlje mogu sebi i svijetu ponuditi nemaju konačne ciljeve, nego su više prilagođene strategije o procesima koji dolaze iz globalnog svijeta. U međuvremenu ruralni prostor, naročito s ekološkog stajališta, postaje poprište genetskog inženjeringa - najnovijih eksperimenata u cilju proizvodnje genetski manipuliranih biljaka. Tu je opasnost da se (iz različitih razloga) ruralni prostori pretvore u

eksperimentalne poligone i širi prostori izlože nepoznatim posljedicama.

Druga tendencija (naročito posljednjih desetljeća) koja u nas (nažalost) tek postaje aktualna je **prevrednovanje ruralnosti** sa stajališta budućnosti - cjelokupnog ruralnog kompleksa - od materijalnog do kulturno-povijesnog. Naime, pod utjecajem globalne ekološke krize okoliš i prirodni prostori postaju nezamjenjiva ekološka vrijednost. Zato se nasuprot konceptu stihijske modernizacije ruralnog kompleksa, koja u njemu prepoznaje samo "cijenu" a ne i "vrijednost", oblikuje misao o znatno većoj vrijednosti tog kompleksa (ali ne samo kao prostora i resursa) nego što im se dosad pridavala. Otuda slijedi zahtjev za zaštitom, održanjem i obnavljanjem izvornosti ruralnog kompleksa - naselja, kulture, okoliša - retradicionalizacija, kao zahtjev za održanjem i obnavljanjem izvornih simbola i prepoznatljivih **ruralnih identiteta** u kojemu će se održati raznolikost ruralnosti kao **subkulturne razlike**. Jer, "objektivne kulturne razlike susjednih zajednica, kojih su ljudi uglavnom svjesni, bile su jedan od temelja njihova lokalnog identiteta. Uočene razlike postaju označiteljima pripadnosti vlastitoj zajednici i ujedno označiteljima granica prema susjednim zajednicama" (Čapo Žmegač i dr. 1998:19). Svijest zajednice o sebi i drugima stvara i vrednuje njihove razlike kao prednosti i razgraničava obilježja samosvojsnosti. S jedne strane, radi se o selektivnoj **obnovi tradicionalnih** simbola i moderniziranih simboličkih formi u ruralnim prostorima (na lokalnoj i regionalnoj razini), a s druge strane, to je ("obnova") oblikovanje perspektivne **vizije razvoja** - (obiteljske) poljoprivrede kao dominantnih gospodarskih aktivnosti u kontekstu novih - ekoloških simbola i vrijednosti. Na taj način se ruralni razvoj može zbivati pod zajedničkom paradigmatom vizije i različitim (obnovljenim) simbolima tradicionalnog identiteta. Izbor simbola je racionalan jer se teško može govoriti o posto-

janju (zapisane) hrvatske mitologije nego se ostaci nalaze u pučkoj usmenoj predaji (Belaj, 1998:30) koja bi prostorno i vremenski definirala neke pitanja simbola suvremenog identiteta bez unutarnjih protuslovlja. Oboje - obnova i vizija - značajni su čimbenici stvaranja novog ruralnog identiteta, koji je inače postao jedan od središnjih pojmova u diskursu o globalizacijskim protuslovljima. Naime, prepoznatljivost ruralnog bogatstva i kulture, u ekonomskom pogledu (primjerice, ekološki proizvodi, **seoski turizam** (rural tourism) i **seljački turizam** (farm tourism), bioraznolikost) može biti veoma unosna na budućem izbirljivom tržištu. Danas je u tijeku proces promjena moderniziranog ruralnog kompleksa u smjeru ekologiziranja konvencionalne (industrijske) poljoprivrede i pokretanje ekološke (organske) poljoprivrede, što može djelovati poticajno na održavanje kulturnih tradicija. No, to još uvijek mnogo manje ovisi o unutarnjim čimbenicima, a više o izvanjskim (novčanim) poticajima i (normativnim) pritiscima, jer Hrvatska ulazi u svjetske integracijske asocijacije, ali s velikim rizicima za sitno obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo i proizvođača.

Tendencije u promjenama ruralne kulture sociološki se mogu pratiti u tri aspekta: (a) povezane s promjenama **svijeta rada**; (b) promjenama svijeta **simbola** i vrijednosti i (c) promjenama **oblika društvenosti**. S promjenom (strukture) svijeta rada mijenja se (struktura) svijeta simbola i oblici društvenog života. I obrnuto, s promjenom simbola mijenjaju se predlošci za proizvodnju i život. Taj proces može se pokazati za cjelokupni tijek ljudske povijesti - od društava sakupljača i lovaca, seljačkih društava do (post)industrijskog društva. Pritom valja akceptirati tezu da u rekonstrukciji naše tradicijske kulture postoje različiti rekonstruktibilni modeli strukture tradicijskog mišljenja, odnosno kulture (O. Utješenović, A. Radić, E. Sicard, D. Rihtman-Augustin), tj. "idealni" i "stvarni", "misaoni" i "opisni" model

(Rihtman-Auguštin, 1984:182-185). Tradicijskom društvu (kulturi) potreban je **idealni svijet** da bi se održali u ravnoteži kao socijalna zajednica i u odnosu prema prirodnom okolišu. Ono ga crpi uglavnom iz prošlosti u kojoj nalazi legitimitet sadašnjeg postojanja. Naravno, taj idealni svijet narodne i zadružne kulture bio je u našoj prošlosti ne samo lokalne i regionalne nego i nacionalne vrijednosti. Na toj razini bio je u prošlosti, ali i u sadašnjosti, politiziran kao sredstvo unutarne nacionalne homogenizacije i kulturnog identiteta, ali i isticanja razlika prema drugima.

Svijet rada - tehnološke inovacije. Iako je o nekim promjenama već rečeno, treba još jednom istaknuti da morfologija prostora i socijalna organizacija na kojoj se temelji i struktura rada, uvjetuju kulturu i oblike kulturnog života. To su u svijetu pokazali mnogi etnolozi i antropolozi - F. Boas (1858-1924), L. H. Morgan (1818-1881), B. K. Malinovski (1884-1942), M. Mauss (1872-1950), J. H. Steward (1902-1971), L. A. White (1900-1975), M. Mead (1901-1978), itd. i sociolozi (Hamm, 1982), a u hrvatskoj sociologiji na to je još davno ukazao, primjerice, Dinko Tomašić (1936/1997) o dvije kulture - zadružnoj i plemenskoj koje su - svaka na svoj način - percipirale svijet rada. Iako su obje tradicije - zadružna i plemenska nestale - bilo bi zanimljivo istražiti njihove tragove u današnjem mentalitetu i preferentnim vrijednostima.

Danas znanstveno-tehnološki kompleks povezuje i restrukturira svijet. Stupanj tehnološkog razvoja društva postao je kriterij razvijenosti ili zaostalosti nekoga društva, pa tako i sela. Naša ruralna sociologija bavila se inovacijama još 70-ih godina (SS, 1976:53-54). Stvara se nova tehnička i informacijska kultura, ali istodobno na toj osnovi stvaraju se nove razlike između država. Pod utjecajem tehnike (a) smanjuje se broj radnih mjesta i pojavljuje nezaposlenost; (b) omogućava fleksibilnost radnih

mjesta i rad na daljinu; (c) radna snaga se ne mora teritorijalno koncentrirati, jer kapital i tehnika pronalaze jeftiniju radnu snagu itd. Sve to utječe na: (1) **nestanak doživotnog zanimanja i stalnog radnog mjesta** te potrebu (egzistencijalna nužnost) da se radi na više "radnih mjesta" i skupnih inicijativa građana za povremenim i privremenim radom - povećanje neformalnog sektora i **dualne ekonomije** (Gorz, 1983). U tom kontekstu se spominje "brazilijaniziranje Zapada" (Beck, 1999:93-98) kao suvremeni izazov zapadnim razvijenim društvima; (2) na **socijalnu komunikaciju** koja postaje tehnički sve učinkovitija, ali i prijeti smanjenju neposrednih socijalnih kontakata i druženja, što je čovjekova antropološka karakteristika društvenosti. To naročito teško ugrožava ruralna društva i njegove strukture kolektivnog rada.

Modernizacijom u poljoprivredi stroj postaje višestruko učinkovitiji od seljačke konjske ili volovske zaprege. Nestankom konja i goveda u funkciji poljoprivrede nastaju lančane promjene u profesionalnoj strukturi sela i kulturi rada. Kolektivni rad nestaje, a na njegovo mjesto dolazi individualni rad. Rad postaje tehnološka kategorija i problem pojedinca. Nestaju (ili su izumrli) stara zanimanja i zanati: kovači, kolari, lončari, remenari, krovopokrivači, košaraši, tesari, bačvari, itd. koji su bili sastavnica ruralnog identiteta i seoskog života. Svi su oni živjeli u selu, a mnogi su se bavili i poljoprivredom. Ali, život se nastavlja i modernizira, pa u selu niču nova zanimanja karakteristična za industrijsko i urbano društvo: mehaničari, električari, parketari, vodoinstalateri, prijevoznici, veterinari, računovođe, itd. Kod ovih se radi o uslugama i brzini, dok su stari zanati povezani s radnim ritualima. Oko tih radova okupljali su se mještani iako su već od ranije znali što se i kako radi, prepričavani su tko zna koliko puta događaji iz prošlosti, pa je takav radni ritual imao kulturnu integracijsku funkciju u lokalnoj zajednici. Društvena

integracije u selu pretpostavljala je osobnu, obiteljsku "profesionalnu" i konfesionalnu pripadnost.

Modernizacija sela posljedovala je i **ugrožene** kategorije stanovništva: ostarjele, osiromašene, nezaposlene. Seljačka poljoprivreda koristila je živu radnu snagu i to svih dobnih skupina. Neke korisne poslove na gospodarstvu obavljali su djeca i starije osobe. Takvih poslova je sve manje ili ih uopće više nema. Velika tradicionalna obitelj (ali ne samo zato što je bila "velika") i zajednički život jamčili su životnu sigurnost objema kategorijama - starima i mladima, jer im je jamčila rad i sigurnost. Ruralna obitelj bila je jamstvo radnog mjesta. Danas u "hrvatskom siromaštvu" mladi trebaju produženu zaštitu obitelji i odraslih od kojih ih često dijele generacijski nazori. O staračkim kućanstvima u nas je istraživano i pisano prije četiri desetljeća (SS, 37-38:1972). O mladima danas, istraživači pokazuju da "većina mladih živi u roditeljskom domu... žive u tradicionalnoj obitelji s produženom roditeljskom zaštitom. Najčešće se tek uz roditeljsku pomoć mladima otvara neko radno mjesto." (Leburić, 2001:12). Roditelji više ne mogu djeci jamčiti radno mjesto. Zato promjene tehnološke strukture u poljoprivredi ugrožavaju stare dobne skupine, jer se "ne uklapaju" u potrebe nove organizacije rada - brzina učinkovitost i nova informatička pismenost. Nezaposlenost i neizvjesne perspektive naročito su ugrozile seosku mladež, njezine objektivne životne perspektive i osjećaj sigurnosti. Gubitkom tog osjećaja gubi se životna perspektiva. Nezaposlenost je neposredni izvor objektivne i subjektivne nesigurnosti u suvremenom društvu. O tome postoje u nas istraživanja još prije više od tri desetljeća (primjerice, SS, 49-50:1975).

No, to nije slučaj samo u selu u koje je taj problem ušao s modernizacijom. U modernom društvu su te dvije kategorije "suvišne" jer su izvan procesa rada i na teret društvu i jer gube

mjesto u kulturnoj (re)produkciji društva. Posebno su ugroženi stari, jer su nestali tradicionalni oblici solidarnosti, a nove i učinkovite skrbničke institucije ih nisu zamijenile. Domovi za stare još se uvijek grade uglavnom u gradovima i za one koji mogu platiti smještaj, a sve je veća potreba zbrinjavanja starih i nemoćnih u seoskim naseljima i ruralnim sredinama, pa i u prikladno izgrađene domove kojih nema. Primjenom novih tehnologija u ekološkoj poljoprivredi obiteljskog gospodarstva, ove kategorije mogu postati ponovno "društveno korisne", pronaći svoje mjesto na obiteljskom gospodarstvu i društvu te tako steći osobno samopotvrđivanje i životne perspektive. Dok su u seljačkom društvu ostarjeli bili cijenjeni za sve što su dali obitelji i zajednici, uvažavani kao mudri, danas su marginalizirani, eventualno sažaljevani, jer su simboli neželjene prošlosti.

Problem s kojim se suočavamo u takvoj reafirmaciji ljudskog dostojanstva i zadovoljstva putem osobnog rada jest proces **promjena u obitelji**. Dok je u patrijarhalnoj obitelji zajedno živjelo četiri i pet generacija, danas se zajednički generacijski obiteljski život reducira na dvije generacije (roditelje i djecu) i sa svega nekoliko članova. To ipak ne znači da je takva (zadružna) obitelj bila brojčano velika i dominantna u hrvatskom seljačkom društvu. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća kućanstvo je prosječno imalo 5,4 člana, u Dalmaciji sa zeledem 5,9 a u Istri 6,7 (Čapo Žmegač i dr. 1998:254). Prema popisu 2001. godine u Hrvatskoj ima 1.477.377 kućanstava. U njima živi 1.252.025 uži obitelji, od kojih 338.025 bračnih parova bez djece i 914.000 bračnih parova s djecom. Među njima su 188.001 jednoroditeljskih obitelji: 156.036 majki s djecom i 31.965 očeva s djecom.

Svijet simbola - identifikacija s vrijednostima šire zajednice. Tradicionalno društvo - koliko god bilo svojevrsni "konglomerat"

raznolikih lokalnih zajednica i između kojih su postojale razlike u tradiciji, običajima, strukturi i kulturi rada, iako su bile prostorno blizu - obilježava svijet tragova zajedničkih simbola i vjerovanja, koji se povijesno izražavaju putem slika, znakova, gesta, plesa, jezika u nekom prostoru i vremenu, pa su zato razumljivi unutar dotične (seljačke, ruralne, tradicijske) kulture, najčešće u **folkloru**. Folklor (običaji, vjerovanja, narodna književnost, glazba i ples, likovno izražavanje itd.) se katkada poistovjećuje s tradicijom, iako je tradicija širi pojam. Oni su izazov objektivnoj stvarnosti i zato imaju svoje društvene funkcije posredovanja: (a) komunikacije i interakcije, (b) priprema i prijenos potencijalnog i manifestog znanja, (c) kontrola i upravljanje, (d) oblikovanje izraza i afekata, (e) odnosa između pojedinaca, kulture i društva, (f) inovacija i interpretacija i (g) tvorba modela i djelatne orijentacije (Hülst, 1999:349). Za Durkheima simboli su (kolektivni) društveni proizvod i imaju dvije funkcije: služe kao modeli o stvarnosti i kao modeli za stvarnost, rekli bismo za utopiju, tj. kao za "još neostvareno" (E. Bloch). Durkheim kaže da društvo ne može nastati niti se obnavljati bez da istodobno ne proizvodi ideale, koji kada su oblikovani postaju akt putem kojeg društvo samo sebe oblikuje i povremeno obnavlja. Glede toga retraditionalizacija može biti takav "akt", proces kojim se obnavlja ili preoblikuje njegov poželjni identitet. Međutim modernizirana ruralna kultura ne može više proizvesti stare ideale kao što je to činilo seljačko društvo (tradicionalna kultura) svojom reprodukcijom, jer nema proizvodnih struktura niti više samo proizvodi sliku vlastitog svijeta, nego interpretira sebi stranu sliku. Slika svijeta i društveni ideali unose se u tradicionalnu i moderniziranu ruralnu kulturu iz drugog svijeta putem modernizacije. U nekim društvima taj idealni svijet bio je mit. Nepostojanje mita ili njegovim rušenjem, nastupa anomija društva i smanjena sposobnost integracije izvornog identiteta. Zanimljivo je da

američko društvo (SAD) ima izgrađene mitove koje uspješno koristi za postizanje suvremenih ciljeva ne samo unutarnje integracije nego i svjetske ekspanzije, dok europska društva svoje mitove primjenjuju uglavnom onda kada dopijevaju u krize i posežu za prošlosti kao odgovorom na budućnost (Gelfert, 2002).

U našem seljačkom društvu neki simboli potječu još iz predkršćanskog (magijskog i politeističkog) razdoblja doseljavanja na ove prostore, a kasnije iz kršćanskog (katoličkog) utjecaja koji je naslijedio i funkcionalno adaptirao stari simbolički svijet vlastitim potrebama u novim okolnostima. U lingvističkim i etnološkim istraživanjima na hrvatskim (i ne samo na hrvatskim) prostorima pokazano je kako se primjenjuju neka ranija značenja iz poganskog i pretkršćanskog doba. Stari simboli: "gora", "dol", "dubrava" označavali su prostore kulturnog događanja i kulturnih obreda još iz predkršćanskog doba. Kasnije su često na predkršćanskim kulturnim mjestima građeni sakralni objekti koji potvrđuju kontinuitet njihova simboličnog značenja i sakralne interpretacije krajolika. Primjerice, na Braču "Zmajeva špilja" u kojoj su tragovi iz pred- i kršćanskog doba. Životinje i biljke (Visković, 1996; 2001) kao mitski i magijski likovi sastavnica su simboličnog svijeta, funkcionalna struktura za potrebe stvarnog života ruralnih kultura, svijeta koji je označavao snagu i neke poruke o njihovim društvenim vrijednostima. Životinje i biljke povezane su s magijskim radnjama i antropomorfizmima (izražavanje ljudskog u životinjskom), zoomorfizmima (izražavanje životinjskog u ljudskom), pa i fitomorfizmima.

Ali, simbolika se ne odnosi samo na ruralne kulture nego se nalazi i u suvremenosti (Golubica je za UN simbol mira). Primjerice, u predstavljanju kozmičkog reda, kozmičko stablo - u nas hrast - simbolizira tri svijeta: krošnja - mjesto, svijet bogova, tj. Nebo (Perun), stablo - svijet smrtnih ljudi i korijen - mjesto,

svijet zla (zmaj, Veles). Tako je agrarno društvo izgradilo sliku svijeta i pojam vremena, njegova postojanja suprotnostima kaosa i reda, putem simbola iz prirodnog svijeta (Belaj, 1998:24-5). Putem tradicije (uglavnom usmene predaje i usmene književnosti) sačuvani su elementi ili tragovi mitologija ruralnih društava, a preko kojih je moguća rekonstrukcija njihova svijeta simbola.

Religija je omogućavala pojedincu i kolektivu u ruralnom društvu, ne samo vjeru u transcendentno, sveto, vječni poredak, nego i temeljne vrijednosti regulacije socijalnog života. Ona je dominirala i prožimala osobni i društveni život narodne tradicije, dajući mu smisao i sigurnost, a socijalnom poretku stabilnost. Ceremonije i rituali - religijski i sekularni - prekidali su monotoniju svakodnevice i obogaćivali ljudski osjećaj punine života. Blještavilo potrošačkog društva nudi postizanje kratkoročnih ciljeva, kao što je i sadržaj tih ponuda jednokratna, ali ne nudi dublji smisao osobne egzistencije. Modernizacija stvara prolazne oblike, pa ima smisao kao egzistencija prolaznosti i privremenosti. Vjerojatno ta činjenica utječe na obilježje (post)modernog društva kao društva doživljaja, zabave (Erlebnisgesellschaft). Običajnost i religija su sa svojim simbolima u tome bili temelj višestoljetne cikličnosti ruralnog društva i prirodnog života.

Sekularizacija, koja s industrijalizacijom i građanskim društvom prodiere i u ruralni svijet, mijenja položaj crkve i religije u modernom društvu i odnos društva i pojedinca prema njima. To je utjecalo i na naše tradicionalno seljačko društvo, a danas modernizirano selo, koje je (prema sociološkim istraživanjima) uglavnom još ostalo populacijska osnova tradicionalne religioznosti. Prema istraživanjima provedenim prije nekoliko godina oko 84% stanovnika u Hrvatskoj izjašnjava se kao vjernici (Valković, 1998:486; Črpić/Rimac, 2000:200) (a većina su rimokatolici), ali u prakticiranju vjere dominira ruralno i starije

stanovništvo. Život se počinje usmjeravati prema novom tipu racionalnosti novim sekularnim simbolima koje reprezentiraju primjena znanosti, tehnike i brze društvene promjene, mijene stila življenja, pa tako nastaju i promjene u odnosu prema vjeri - **vjernici na distancu**. Zemlja - oranica, pašnjak, šuma - prestaje biti simbol života, poglavito ne dobrog života, socijalne sigurnosti, neodvojive sraslosti s prirodom, jamstvo generacijske perspektive itd. Zemlja kao simbol života i sigurnosti odbačena je i pretvorena u resurs. Njezino mjesto je zauzeo stroj i moderne tehnologije, danas virtualnost.

Utjecaj industrijalizacije i urbanizacije društva - poglavito povećanim prostornim komunikacijama s gradom i putem sredstava masovnog priopćavanja - donosi selu i tradiciji neke druge, poglavito sekularne vrijednosti. Selo prestaje biti "zatvoreni, lokalni svijet", a svijet postaje **globalno selo** (McLuhan, 1968). To je utjecalo na rušenje jedne cijele tradicijske kulture, što se pozitivno odrazilo na materijalni razvoj ruralnih naselja, ali kao "ruralna kriza" (pojava suicida - najprije starih osoba, a onda i mladih, napuštanje imanja, kriminala itd.) negativno je utjecao na tradicionalnu ruralnu kulturu i njezin socijalni habitus. Selo je gubilo tradicionalni izgled, duh kolektiva i zajednice, a ruralna kultura mijenjala svoj identitet. Sve je to utjecalo na osobnu nesigurnost i povijesnu nestabilnost ruralnog svijeta. Modernizacija ruralnog svijeta izazvala je u selu **vakuum simboličkog svijeta**: jedan je nestao, a drugi ne nudi bolje vrijednosti od onih u tradiciji. To "rašćaravanje" svijeta (Max Weber), "raspućivanje jedinstva ruralnog društva" (kao što se može reći i danas za moderno društvo) znači da je pojedinac prepušten disparatnim odnosima, á la carte opredjeljenjima i predodžbama svijeta, te u potrazi za njegovim smislom, ali znači i to, da nije "konstruktor" vlastitog života, iako mu se čini da on to jeste (Hitzler, 1997:57).

Treba razlikovati posljedice procesa individualizacije u tradicionalnom (ruralnoj kulturi) od onoga u modernom društvu. Taj proces prate promjene simboličnog svijeta. Neki simboli tradicionalnog se zadržavaju, neki nestaju, a usvajaju se novi. To se zbiva najprije kao proces **identifikacije** s nekim simbolima i vrijednostima, a potom, kad se usvoje i materijaliziraju, simboli postaju izraz identiteta zajednice ili društva u cjelini. Slobodan pojedinac u modernom društvu pretpostavka je njegovu organiziranju u nove oblike društvenosti koji mu se nude na tržištu (profesionalne i kulturne udruge, novi religijski pokreti itd.), a pojedinac u tradicionalnom društvu bez kolektiviteta to nije bio u mogućnosti. Individualizacija u modernom, građanskom društvu je pretpostavka tog društva, a u tradicionalnom (moderniziranom) selu njegov razorni čimbenik.

Oblici društvenosti. S modernizacijskim promjenama nestaju tradicionalni oblici (a) rada i (b) življenja, pa se mijenjaju i oblici društvenosti: zajednica, obitelj, kolektivni rad i kolektivni život, a time i njihova uloga u selu i društvu. Seoska zajednica mala je u sebi i nešto sakralno. Nestajanje sakralnosti kao poštovanja i vrijednosti zajednice i njezina moralnog pravorijeka (lokalni etos, socijalna kontrola, seoska javnost...) odrazilo se na kolektivni život i kolektiv kao takav. Selo prestaje biti (tradicionalna) zajednica (Gemeinschaft) a postaje društvo u malome i time dio društva (Gesellschaft) u kojemu važe sasvim drugačija pravila života utemeljena na pravu, a ne na običajnosti i moralu. Te su promjene u našem društvu pojačane postupnim ulaskom društva u globalizacijske procese. Uloge po spolu ili dobi mijenjaju se ili potpuno nestaju. Njihov nestanak u ruralnoj kulturi povezan je s intenzitetom djelovanja moderne slike svijeta na tradicionalno selo, odnosno modernizacije društva. Stare generacije više nemaju ulogu čuvara tradicije i odlučivanja; žena je postala ravnopravna muškarcu; mladi znaju više od starih, poje-

dinac je iznad kolektiva U vrijeme velikog eksodusa u inozemstvo ("gastarbajteri"), žene su nosile glavni teret na poljoprivrednom gospodarstvu, u odgoju, školovanju i podizanju djece. Zahvaljujući njima - feminizaciji sela - održali su se neki tradicionalni odnosi, očuvali običaji i vrijednosti. Mladi, informatički pismeni, danas obavljaju niz korisnih i nužnih poslova za obitelj i obiteljsko gospodarstvo, postupno smjenjujući staru generaciju i preuzimajući nove socijalne uloge u lokalnoj zajednici.

Umjesto životinjske radne snage dolazi tehnika koja mijenja ciljeve proizvodnje (proizvodnja ne samo za obiteljske potrebe, nego primarno za tržište), a s njom se mijenjaju i odnosi među ljudima u seoskim naseljima: nestaje kolektivnog rada (žetve i vršidbe, ljuštenje kukuruza, kupljenje maslina, berba grožđa...), pa i niz prigodnih lokalnih običaja i rituala, pjesama i pošalica, socijalne kontrole, općenito međusobne (susjedske) pomoći. Nestankom kolektivnih radova, povlačenjem u "vlastito dvorište", nestaju osnove ključne institucije ruralnog društva povezane sa solidarnosti. Tako se mijenjao i sustav komuniciranja u selu. Za poljoprivredne radove u konvencionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji više nije potrebna brojna ni isključivo poljoprivredna obitelj, nego dobra tehnička opremljenost. Ključna je činjenica promjena to, što je nestala ne samo **nužnost**, nego i **potreba za kolektivnim radom** (zajedničkim radom u obitelji i više obitelji) koji se prakticirao u tradicionalnoj poljoprivredi i seljačkom društvu. Nestalo je, dakle, tradicionalne **kolektivne poduzetnosti**, karakteristične za mnoge životinjske vrste koje žive u čoporima i skupinama (Dehner, 1998; Mohr, 1998), a nastupila je **individualna poduzetnost**. Tradicionalno poduzetništvo danas ustupa mjesto drugim oblicima "kolektivnog" rada u kojima ne dominira fizička radna snaga i iskustvo proizvodnje, nego kapital i iskustvo menadžmenta. S ekološkom poljoprivredom možda će se vratiti potreba za kolektivnim radom, neki oblici kulture retra-

dicionalizirati i osvijestiti neke vrijednosti seljačkog društva.

Tradicionalni način života nije poznavao "individualni stil življenja". On se probija s prvom modernizacijom, ali kao iznimka u tradiciji. Kasnije se on u selu formirao u nekom moderniziranom obliku, jer se i sama kulturna tradicija reducira, sažima u gotovo nekoliko najznačajnijih blagdana. **Identitet pojedinca** bio je utemeljen na **identitetu kolektiva** (obitelji, sela), a identitet kolektiva temeljio se na **identitetu tradicije**, koja je selekcionirala i čuvala najdragocjenije u njoj - socijalne mehanizme i vrednote stabilnosti društva. Prodorom vrednota individualizma i samodovoljnosti modernog društva pojačava se privatni i osobni interes u seljačkom društvu. Kolektivno dobro postaje ničije dobro. Osjećaj samodovoljnosti modernog društva djelomice se može objasniti s cijenom koju su za njegov razvoj platili predmoderno društvo i iscrpljivanje prirodnih resursa. S takvim osjećajem razvija se individualni stil življenja - naročito kod mladih - karakterističan za moderno društvo koji odbacuje sve "stare" vrijednosti kao kriterije moralnog ponašanja i ranije životne orijentacije. Zato je aktualna tema odnosa individualizacije i integracije i to ne samo u razvijenim društvima (Beck/Sopp, /Hrsg/, 1997) nego i u tranzicijskim društvima s dugom ruralnom tradicijom. Izgleda da individualizam danas s njima kompenzira svoju deficitarnost polustoljetnog razdoblja. U modernom (urbanom) društvu je završen proces "niveliranja" stila života mladih iz različitih socijalnih slojeva (Schelsky, 1965) i generacijski se profilirao u novi stil, koji se prenio i u selo. Nekada je po vanjskim obilježjima odijevanja i ponašanja bila očita razlika između mladih iz grada i sela, a danas toga više nema. Zbog snažne tradicije i katoličanstva s jedne, i spore modernizacije s druge strane, taj je proces u nas kasnio, da bi u tranzicijskom razdoblju pokazao i svoje socijalno-patološke oblike, jer se pojedinac našao sam pred izazovima društva.

Preostaje mu najčešće tri smjera: religioznost, devijantnost ili poslovni uspjeh, često pod vrlo tegobnim, a ponekad i sumnjivim okolnostima materijalnog uspjeha. To znači da ruralni razvoj stoji pred socijalnim izazovima novih konflikata - poglavito nezaposlenosti i siromaštva: individualizacija je svakako dobitak u smislu individualnih sloboda i prava, ali je gubitak u smislu detradicionalizacije i socijalne diferencijacije (Berger, 1997).

. . .

Ruralno društvo i ruralna kultura, kao slojna komponenta današnjeg hrvatskog društva, nastavlja put vlastite modernizacije koja će profilirati obilježja novog identiteta ruralnosti i identiteta ruralne kulture, kao retradicionalizacijom i identifikacijom oblikovane moderne ruralne kulture. Zato se danas može govoriti o **tradicionalnoj, moderniziranoj i modernoj ruralnoj kulturi** kao kulturnim slojevima modernoga društva, a ne o kompaktnoj ruralnoj kulturi. Oni su povezani s morfologijom okoliša (krajolika) i rada te oblicima (i ostacima) ruralne društvenosti. Njihovim promjenama, a naročito svijeta rada, mijenjaju se simboli i cijeli simbolički svijet posredovanja. I sama ruralna kultura kao nekada svijet za sebe, postupno postaje neka druga kultura, neki drugi svijet koji se često bori za svoj provjereni identitet kojim opravdava sadašnjost toga društva. Ona u sebi sadrži raznolikost lokalnih ruralnih kultura u odnosu na društvo kao cjelinu (nacionalnu kulturu), koja i sama ima značenje lokalnog u relacijskom odnosu prema globalnoj kulturi. Time se mijenja kulturni identitet ruralnog društva, što utječe na preoblikovanje identiteta cijeloga društva. Istodobno će se pod utjecajem globalizacije oblikovati obilježja novog identiteta cijeloga društva, ali će

se selektivno izabrati i tradirati (izvorni) elementi identiteta nacionalne kulture. Glede toga, cijelo društvo, a ne samo njegov ruralni sloj (tradicionalno društvo), nalazi se u **kulturnoj tranziciji**. To se odnosi na naše društvo, ali i na svijet jer se tranzicija kao i globalizacija ne mogu reducirati na zemljopisno značenje, nego imaju povijesno i strukturno djelovanje na kulturu. Cijeli svijet je u tranziciji. Globalizacija kao proces je tranzicijski proces, ali mu nisu toliko transparentni ciljevi kao u našoj tranziciji. Perspektive ruralne kulture ne ovise samo o modernizacijskim procesima unutar nekoga društva, primjerice hrvatskoga - unošenje elemenata moderniteta i moderniziranjem elemenata izvornog identiteta - nego o perspektivama značenja i vrednovanja lokalnog kao raznolikog i heterogenog u odnosu na prijetnju globalnog kao jednoobraznog i homogenog. Lokalni i nacionalni identiteti će se održati toliko kolika bude snaga selekcije izvorne tradicije i njezina funkcionalna moć u novim okolnostima.

3. Održivi razvoj i tradicija

3.1 Kontekst zadanih ciljeva ruralnog razvoja

Ruralni razvoj nije samo problem nacionalnog koncepta razvoja, nego ovisi i o nekim vanjskim, svjetskim čimbenicima koji utječu na definiranje razvoja i njegovih dugoročnih ciljeva, kao što je to koncept održivog razvoja. U najopćenitijem smislu oni su dani u akcijskom programu iz Rija 1992. godine pod nazivom Agenda 21. Polazeći od ideje "održivosti" i "raznolikosti" i razumijevanja održivog razvoja kao prepoznavanja vrijednosti (ekonomskih, ekoloških, kulturnih), koncept ruralnog razvoja općenito (pa i na različitim razinama) treba respektirati tri skupine međusobno povezanih ciljeva "magičnog trokuta": zaštita ekosfere, stabilan gospodarski razvoj i jednakost u raspodjeli životnih šansi (Huber, 1995:43). Istaknut ćemo samo nekoliko aspekata svakog od tih programatskih ciljeva koji, dakle, ukazuju na modernizaciju ruralnosti u kontekstu održivog razvoja. Osim toga, držimo da se današnja modernizacija ruralnosti odnosi na moderniziranje predmoderne (tradicionalne), modernizirane i moderne ruralnosti u društvu, tj. riječ je o **modernizaciji modernizirane ruralnosti**. Ona je istodobno proces materijalnih mijena već izmijenjenoga ruralnog kompleksa, ali i njegova refleksija kao nov način promišljanja tog procesa. U razmišljanjima o ruralnom razvoju, nije suvišno imati na umu i ovih nekoliko (programskih) natuknica.

1. Očuvati prirodnu izvornost ruralnog prostora i zaštititi ga od zagađivanja i propadanja, jer izvornost prirodnog prostora (okoliša) znači mogućnost novih ruralnih razvojnih opcija. One nisu samo u okolišu kao izvoru resursa, nego i u krajoliku kao produktu ljudske aktivnosti. To uključuje strateško planiranje očuvanja ekosustava kao uvjeta za reprodukciju životinjskih i biljnih vrsta. Očuvanje bio raznolikosti zahtijeva ekonomske stimulativne mjere za održanje autohtonih živih vrsta in situ. Glede kultiviranja i kultiviranih poljoprivrednih površina treba uvažiti apsorpcijski kapacitet obradivih površina i ne prekoračiti dopuštenu granicu zagađenja tla - štoviše težiti smanjenju zagađivanja i poboljšanju kvalitete okoliša. Nužna je minimalna uporaba neobnovljivih prirodnih resursa i usmjeravanje na obnovljive resurse. Potrebno je smanjiti "prenamjenu" obradivih površina. Treba ograničiti lov divljači kao jeftino privatiziranje javnog dobra za zabavu bogatih i privilegiranih pojedinaca i skupina, te kontrolirati ekološke posljedice svake koncesije.

2. Prioritet investicija u ruralnim prostorima, pored dobre infrastrukture, trebaju imati one aktivnosti u ruralnim naseljima koje omogućavaju otvaranje novih **radnih mjesta**. To se naravno ne odnosi samo na poljoprivredu kao djelatnost, nego i na druge koje su uglavnom locirane u urbanim centrima ili pored njih. Hrvatska mora poticati proizvodnju dovoljno kvalitetne hrane, a destimulirati i smanjiti uvoz. Glede toga, treba planirati količine poljoprivredne (ribarske, stočarske i ratarske) proizvodnje i dati državno jamstvo otkupu dijela proizvoda sa stabilnim cijenama. Naročito je važno poticanje ekološke proizvodnje koja ima perspektivu na svjetskom tržištu. Podizanje kvalitete življenja ruralnog stanovništva nije samo pitanje standarda, nego je ujedno zaštita kulturnog kapitala i zato je neodgodiva briga, posebno države. Na velikim obradivim površinama (nekadašnjih PIK-ova i današnjim ostacima tih poljoprivrednih kompleksa) imple-

mentirati ekološke oaze - neobrađene površine - u koja bi se vratio raznoliki život (biljni i životinjski svijet) koji je industrijalizacijom istrijebljen. Treba žurno srediti knjige vlasničkih odnosa kao pravnu sigurnost vlasnicima i proizvođačima.

3. Ruralnom stanovništvu, naročito mladima, jamčiti bolje **životne perspektive**. Razviti razne oblike obrazovanja i osposobljavanja u selu - od informiranja o novim tehnologijama do razmjene tradicionalnih i suvremenih iskustava u proizvodnji. Sustavno podizati svijest ljudi (ali ne samo u selu) o vrijednosti ruralnog krajolika i ljepote življenja na selu, promicati vrijednost "prirodnog" kao takvog. Poticati povratak života u ruralna naselja, ekološku proizvodnju kako bi se time štitio okoliš i sigurnost žitelja. Glede toga, bilo bi potrebno donijeti nacionalni program **revitalizacije** "ruralnih periferija" u kojemu bi konkretni programi (kao što je revitalizacija otoka) imali puni smisao. Bez ekonomske revitalizacije teško je očekivati sociokulturnu revitalizaciju. Treba izraditi program skrbi za život starih osoba. Posebno je značajno poticati inicijative građana, organiziranje udruga i općenito afirmirati ulogu i smisao civilnog društva na lokalnoj razini. Sadašnju koncentraciju odlučivanja o ruralnim perspektivama u liku države, jednog centra ili partitokratske politike, treba decentralizirati.

Konkretna pretpostavka ruralnog razvoja je **osposobljenost** subjekata u ruralnim naseljima za ulogu aktera u politici odlučivanja o razvoju i osposobljenost za samostalni razvoj. Brojne seoska zajednice danas zazivaju državu koja bi se njihovom samostalnošću mogla dijelom rasteretiti nekih poslova. To ne znači da bi ruralna naselja ostala prepuštena sama sebi i svojim unutarnjim sposobnostima. Država (uključujući županiju) svakako ima svoju obvezu, poglavito u njihovoj revitalizaciji, ali u slučaju pokretanja endogenih silnica bila bi znatno rasterećena i decentralizirana.

Ruralni razvoj u uvjetima globalizacije, također, pretpostavlja sustavno ekološko vrednovanje ekonomskih učinaka (cost-benefit). Da bismo govorili o ruralnom razvoju potrebna su **višestruka znanja**: (1) o postojećem stanju u ruralnom kompleksu i njegovim promjenama; (2) o sadržajima koji se u njega implementiraju, naročito o posljedicama (socijalnim i ekološkim) koje mogu nastati; (3) znanja o dugoročnim ciljevima koji se odnose na održanje i zaštitu ekosfere, gospodarski razvoj i životne šanse budućih generacija. Zato je nužno sustavno istraživati ruralni kompleks - od kvalitete i vode preko "mekih tehnologija" kvalitete življenja, tradicije i retradicionalizacije, prije svega multidisciplinarno s novom paradigmatском vizurom. Za sve rečeno potrebna nam je racionalna strategija održivog ruralnog razvoja, a ne samo strategija razvoja poljoprivrede. Naime, strategijom razvoja jednog segmenta društva, može se nadrediti njegova logika logici i razvoju ostalih segmenata društva, pa i strukturama ruralnog kompleksa (stanovništvu, naselju i okolišu) i time zanemariti vrijednosti i potencijale ruralne kulture.

3.2 Tradicija kao postignuti napredak

3.2.1 Uvažavanje tradicije

U povijesti promjena ruralnih struktura u Hrvatskoj teško je govoriti o razvoju kao konceptualnom pristupu i planiranim promjenama iz dva razloga: parcijalnog pristupa ruralnom kompleksu i implicitnih (netransparentnih) razvojnih ciljeva. To se odnosi na razdoblja prve i druge modernizacije. U drugoj modernizaciji više se radilo o ruralnim promjenama kao posljedicu agresivne i opore industrijalizacije i urbanizacije. U socijalizmu

su "krajnji" ideološki ciljevi odnosa prema seljačkom društvu (selu, seljaštvu) bili negativni - poželjan je bio nestanak takvog društva, što je potvrđivala "tvrda modernizacija". Promjene predmodernosti u zapadnim društvima zbivale su se bez takvih ideoloških ciljeva, ali pod sintagmom "slobodnog tržišta" i "modernizacije" (koji se temelje na ideologiji liberalne ekonomije). S obzirom na krajnji rezultat promjena u selu (ruralnoj kulturi) oba tipa društva nisu se razlikovala: nestajalo je selo i ruralna kultura, smanjeno je poljoprivredno stanovništvo, modernizirana je proizvodnja i način života. U zapadnim društvima te su se promjene zbile ranije nego u Hrvatskoj, periferiji modernizacijske matice. Obje modernizacije u Hrvatskoj - prva do Prvog svjetskog rata i druga poslije Drugog svjetskog rata (Rogić, 1996; 2000; 2002) imale su svoje ideologijske i kulturne paradigme. Razlike su se ipak očitovale u praktičnim (ekonomskim, političkim) mehanizmima odnosa prema ruralnosti i brzini promjena. Sada je hrvatsko društvo pred novim modernizacijskim izazovima - **trećom modernizacijom**, koji su u paradigmatškoj osnovi također kulturne naravi, a manje ekonomske i materijalne, iako se u svakodnevici oni doživljavaju upravo obrnuto, tj. ponajprije kao izazovi i šanse materijalnom blagostanju. Ova bi modernizacija imala značiti izvjestan prekid s dosadašnjom tvrdom modernizacijom i linearnim razumijevanjem razvoja, jer se može operacionalizirati i zbivati u paradigmi održivog razvoja. Naravno, toliko, koliko i sam koncept održivog razvoja postane realan u dvostrukom smislu: kao promjena svijesti i kao promjena u gospodarstvu.

Globaliziranje svijeta koje modernizaciji ruralnog svijeta daje nove dimenzije. Prvenstveno, ona gradi nove globalne strukture i aktere u kojima se otvara šansa i za ruralno. Zatim kao "glokalizacija", s jedne strane prijeti hegemonijom globalizma i globalnom entropijom, a s druge strane u procesu lokalizacije i

selektivnosti, u njoj je šansa opstanku ruralnog svijeta. Radi ekoloških vrijednosti i globalizacijskih posljedica, ruralni kompleks zahtijeva prevrednovanje ruralnih resursa a time i koncepcije dosadašnjeg razvoja. Zato se prema globalizaciji treba kritički odnositi. Dosadašnji koncepti razvoja shvaćeni su uglavnom sektorski (selo, poljoprivreda, okoliš), pa je sadašnja modernizacija ruralnog kompleksa shvaćena kao nastavak klasične modernizacije, teško održiva u kontekstu globalizacije i zahtijeva za očuvanjem nacionalnog kulturnog identiteta kojega su razarale prva i druga modernizacija. Obje modernizacije ruralnog (sela i poljoprivrede) u najboljem slučaju zbivale su se kao zakašnjeni korak razvoja, a razvijenost je shvaćena po modelu centar-periferija. Treća modernizacija u kontekstu nezaobilaznosti globaliziranja i održivog razvoja, trebala bi ovakav koncept dovesti u pitanje restrukturiranjem odnosa i novom funkcionalnosti općenito ruralnog i ruralnih regija - njihove ekonomije, kulture i okoliša (krajojlika) ne samo na nacionalnoj, nego i globalnoj razini. Glede ranijih hrvatskih modernizacija, poticajna su već spomenuta razmišljanja (Rogić, 2000:321-602; 2002:335-360). Problem perifernog položaja Hrvatske aktualan je i danas na pragu treće modernizacije. Tome prethodi ovo pitanje: da li se nešto i što se promijenilo glede njezina perifernog položaja? Problem je kompleksniji i traži više prostora za elaboraciju, no što bi bio zadovoljavajući bilo koji jednostavan odgovor. Pa ipak, može se postaviti teza da je Hrvatska i danas u perifernom položaju u odnosu na razvijeni svijet, ali u drugim okolnostima. S jedne strane globalizacijski (integracijski i dezintegracijski) procesi, a s druge strane nasušna kulturna potreba za (re)komponiranjem identiteta hrvatskog društva poticaj su hrvatskoj deperiferizaciji. Identitet je dinamična kategorija koja se mijenja i djeluje kao proces, a na koju utječu simboli vlastite tradicije i okolišnim utjecajem prihvaćene inovacije.

Opterećenost identitetskim kriterijima prošlosti nije danas dovoljna za suvremeni identitet hrvatskog društva bilo da ga se shvaća kao "lokalizacija" bilo kao integralnost u globalizaciji.

Hrvatsko društvo mora pronaći način kako valorizirati svoj "četvrti svijet" - ruralni kompleks - prije svega zbog sebe i samog tog svijeta a onda i radi uključivanja u svjetske ekonomske i kulturne procese jer je, osim kulturnog kapitala, ruralni kompleks njezin izvorni resurs. Glede toga, potrebna je jedinstvena koncepcija (a onda i strategija) ruralnog razvoja kao sastavnica koncepcije (strategije) održivog razvoja Hrvatske koja će respektirati međunarodne ekološke režime, anticipirati i sebi interpretirati one vrijednosti koje mora razviti: "održivost" i "raznolikost" - prirodnu i kulturnu - s niskim stupnjem entropijske tolerancije. To znači da treba smanjiti "potrošnju" poljoprivrednog zemljišta u nepoljoprivredne svrhe.

Održivi ruralni razvoj možemo shvatiti kao sintagmu za uspostavljanje novog "društvenog prirodnog stanja", tj. sklada između izvorno prirodnog i kultiviranog prostora i utjecaja novih antropogenih struktura koji o selu, poljoprivredi i zaštiti okoliša ne misli odvojeno, nego integralno i kompleksno, ali ne i komplicirano. Novo društveno stanje pretpostavlja nastanak novog planetary contract - "svjetskog društvenog ugovora" (George, 2001; Radermacher, 2002) koji bi imao generacijski značaj i uveo "svjetsko civilno društvo" u razvojna pitanja globalnog poretka. Tu logiku trebale bi dosljednije slijediti i nacionalne države, poglavito one u tranziciji. Svaku od tri strukture (ekološko, ekonomsko i socijalno) potrebno je konkretizirati u nacionalnoj strategiji ruralnog razvoja i mjerama njezine provedbe, imajući na umu različite razine: lokalnu, regionalnu, nacionalnu, pa i globalnu. Ruralni razvoj pretpostavlja uključivanje lokalnih resursa i lokalnih aktera u procesu planiranja, odlučivanja i ostvarivanja razvoja. Ruralno naslijeđe je

samo po sebi vrijednost - prirodna i kulturna vrijednost, a naročito kao integralni dio kulturnog naslijeđa neodvojivog od ukupne nacionalne baštine. Takav status trebala bi postići u svijesti ljudi, jer i naša ruralna tradicija sadrži u sebi napredak, samo ga treba prepoznati. Da se podsjetimo: "tradicija je sačuvani napredak, napredak je dalje vođena tradicija" (Weizsäcker, 1988:298).

U doba globalizacije koncept ruralnog razvoja (i kao kulturnog razvoja) lakše je teoretski braniti i jednostavnije praktično realizirati ako postoji svijest o globalnom i svjetskom značenju ruralnosti, a ona se danas impostira na svjetskoj (teoretskoj, ekonomskoj i političkoj) sceni, i to na način da se ideje i institucije međusobno uvjetuju. S ekološkom krizom ruralna paradigma ima veće šanse postati dio globalne paradigme raznolikosti i održivosti, pa se time olakšava nacionalni i lokalni pristup ruralnom razvoju, bez povratka u "seljačko društvo" ili "srednji vijek". Naime, "idealizacija naše junačke, demokratske, egalitarne prošlosti" nije "jedini svijetli uzor" naše budućnosti (Rihtman-Augustin, 1984:188), ali ju kao takvu ne treba ni zaboraviti i ništa iz nje ne naučiti. Naprotiv! Jer, budućnost je još-ne-ostvarena mogućnost koja se ne temelji samo na prošlosti, ali niti na sadašnjosti. Prošlost kao iskustvo može biti samo jedna njezina dimenzija. Svijesti o suvremenoj važnosti tradicijskog pridonose ekološke udruge i ekološki pokreti (Schumacher, 1977) a naročito su poticajne ideje i dubinske ekologije (deep ecology); (Devall, 1985; Gottwald/Klepsch /Hrsg/, 1995) i dubinskog ekološkog pokreta (deep ecology movement), te prakse ekološke poljoprivrede.

Tradicija shvaćena kao ukupnost kulture, a naročito ruralna tradicija, sastavnica je identiteta hrvatskog društva, pa je sasvim logično da iz tog razloga treba uvažavati ruralnu tradiciju u koncipiranju ruralne održivosti u trećoj modernizaciji.

3.2.2 Opaske o ruralnom razvoju

Zaključno se može reći da su potkraj dvadesetoga stoljeća - na iskustvu posljedica industrijalizacije modernih društava i promašaja u konceptu razvoja nerazvijenih zemalja, te teoretskom diskursu o razvoju i globalnoj ekološkoj politici - oblikovane neke značajne spoznaje s kojima ulazimo u 21. stoljeće kao pretpostavkama za diskurs o razvoju ruralnog kompleksa. Ruralni razvoj treba shvatiti kao pitanje promjena **ruralnog kompleksa** (na različitim razinama), a ne kao skup parcijalnih problema sela (naselja), poljoprivredne proizvodnje i korištenja prostora. Preko pojma ruralni kompleks omogućava kompleksniji pristup znanstvenim istraživanjima i planiranju razvoja sela, poljoprivrede i seoskog krajolika kao integralni pristup s ciljem kvalitativnih promjena.

Ruralni razvoj je **problem kulture** - vrednota, a ne samo ekonomije i tehnologije. To pokazuje i paradigma seljačkog društva i seljačke kulture. Kao što se u paradigmi industrijske kulture mijenjalo tradicionalno selo i poljoprivreda - pod utjecajem tehnologije mijenala se ruralna kultura - tako danas u paradigmi "održivosti" i "raznolikosti" kultura, treba mijenjati dosadašnji pristup (dominacija ekonomske racionalnosti) ruralnom kompleksu: ruralni kompleks istodobno je **kulturni kompleks**. Bez promjene kulturne paradigme teško je govoriti o smislenim promjenama koje nazivamo razvoj. Samo ako su pojmovi jasni (a oni su jasni ako želimo da su jasni), onda postoji svijest o jasnim ciljevima i praktičnoj politici. To je, govoreći u sintagmama, korak od "stoljeća ekonomije" u "stoljeće ekologije". To znači promjenu stila življenja u smjeru "ekološkog stila življenja" (Bogun, 1997).

Upitan je pristup konceptu ruralnog razvoja po modelu "centar-periferija" u kojemu se zadržavaju (ili povećavaju) raz-

like u stupnju razvijenosti. Ruralno u njemu ostaje trajna periferijska kategorija. Prihvatljiviji je **funkcionalni pristup** u kojemu su jednako važne strukture "centar" i "periferija", i koje su u "ravnopravnom" i međuovisnom odnosu, jer zajedno tvore cjelinu i u kojemu "periferija" ne znači zaostajanje za "centrom". To okvirno omogućavaju globalizacija i glokalizacija (Huber, 1995:25-27; Altvater/Mahnkopf, 1996:30,50). To se odnosi i na Hrvatsku koju svrstavaju u skupinu zemalja na prijelazu u zemlje najrazvijenije "trijade" (SAD, Japan i Zapadna Europa) i jer u Hrvatskoj nema "dubokih" prostornih periferija. S dobrim komunikacijama svakom je naselju na dohvat ruke regionalni centar. Veći je problem kulturna periferija koju je doživjela naša ruralna kultura. A ako ruralnost trajno tretiramo kao periferijsko, u značenju koje se tom pojmu dosad pridavalo, tada ruralna periferija znači i kulturnu periferiju bez šanse da se oslobodi ovisnosti od legitimacije i dominacije centra. Oslobođenje od ruralne periferije nije moguće bez oslobođenja od kulturne periferije, a kulturna periferija danas nastaje uvelike zbog slabe komunikacije s tehnološki razvijenim svijetom.

Bitno se razlikuje ekonomska od **ekološke racionalnosti**. Prva je linearna, maksimira dobit - teži rastu i narušava ravnotežu, a druga je ciklična, optimira život - teži njegovu obnavljanju i održava ravnotežu. Dominacija ekonomske racionalnosti u društvu utjecala je na razaranje ruralne kulture i periferizaciju sela. Naime, u ruralnost je još duboko usađena (svijest) ideja ekološke tradicije kojoj se suprotstavila ideja moderne ekonomije. Zato je nužan prvi korak ekologiziranja ekonomije - prednost ekološkim kriterijima u ekonomskoj racionalnosti - koje ima za cilj održanje reproduktivne sposobnosti ruralnog kompleksa putem obrasca ekološkog metabolizma.

Modernizacija poljoprivrede djeluje na ruralnu kulturu (nametanjem novog obrasca koji legitimira promjene u

ponašanju) - mijenjajući načina života: dosad je skromno povećala materijalni standard, ali je dekomponirala stoljećima stabilne ekološke i kulturne sustave tradicionalne kulture; razarala je raznolikost ekosustava i raznolikost lokalnih kultura, pa je došla do granice njihove opstojnosti. Modernizacija stvara jednu novu tradiciju na osnovi vrijednosti "brzine" - **ubrzanja promjena**, a to je da se više ne može ni u što čvrsto i trajno osloniti i pouzdati, naravno, osim na promjenu. Postmoderno prošlostoljetno traganje, naročito za stabilnim vrijednostima i etosom, otkrivaju neke nove modernizacijske mogućnosti (prije svega u ekološkoj modernizaciji) uz uvjet smislenih koncepata održivog razvoja i strogih ekoloških kriterija, koji će jamčiti opstanak i kvalitetu življenja sadašnjim i budućim generacijama.

Vrijednost ruralnosti (a ne samo cijena) ne određuju samo nacionalni ciljevi razvoja, nego se ona potvrđuje na globalnoj razini, a time se jamči ispravnost nacionalnih razvojnih ciljeva. Vrijednost ruralnog sve se više uvažava, nažalost više deklarativno nego praktično. Globalizacija svojim posljedicama otkriva neke neporecive prednosti živog i originalnog ruralnog kompleksa, prije svega njegovu prirodnu obnovljivost i utjecaj na život na širim prostorima, jer priroda - bez obzira koliko je mijenjali i preoblikovali - za ljudski rod ostaje nezamjenjiva, ali njezino korištenje predstavlja rizik za razvoj u društvu nepripremljenom za strateško mišljenje.

U konceptu ruralnog razvoja (na različitim razinama) nužno je poći od koncepta usklađena **tri cilja**: zaštita okoliša, gospodarska stabilnost, naročito obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, te jednakost u raspodjeli šansi ruralnog stanovništva. Ovi ciljevi imaju svoju racionalnost samo pod uvjetom da zajedno daju novi smisao ruralnom razvoju, a dat će ga ako daju smisao i čovjekovom životu, da rehabilitiraju harmonijski odnos čovjeka visoke tehnologije s konkretnom prirodom. U razvojnim

dokumentima potrebno je svakog od njih konkretno definirati, sukladno razini na koju se odnosi: lokalnu, regionalnu ili nacionalnu. U tom smislu i **ekodjelotvornost** mora biti valorizirana na nižim razinama, a ne samo na globalnoj razini s globalnim akterima.¹²

Za ruralni razvoj iz globalne razine moglo bi se nazrijeti nekoliko mogućnosti kao perspektiva: (a) usporavanje dosadašnjeg agresivnog civilizacijskog tijeka na ruralna područja s osobitim težištem na kvalitativni (Majer, 1984), a ne kvantitativni rast i kvalitetu življenja (Bellebaum/Barheier /Hrsg/, 1994; Orešković, 1997:153-164; Seferagić, 2000); (b) oblikovanje zaštićenih prirodnih oaza i ruralnih prostora, te ubrzavanje razvoja ekološke poljoprivrede; (c) bolja ravnoteža između tehnike i okoliša u sklopu industrijskog društva (Huber, 1984; 1985). Nije riječ o alternativama nego o procesu u kojemu su sve tri mogućnosti poželjne; (d) kulturnom i socijalnom integracijom modernizirane ruralnosti u globalno društvo s istodobnim revitaliziranjem njezina bogatstva identiteta.

Kao što su neke druge zemlje (primjerice Austrija) razvile čitavu mrežu **prirodnih sela** (Scheidler, 1991), tako je vjerojatno to moguće i u Hrvatskoj. Program aktivnosti "prirodnih" sela omogućavaju dodatno zapošljavanje seoske radne snage i potiču regionalni razvoj, koristeći svoje prednosti. Nije riječ samo o

¹² Svjetski poslovni savjet za održivi razvoj (The World Business Council for Sustainable Development - WBCSD) u promotivnoj je brošuri iznio svoje razumijevanje ekodjelotvornosti koju čine četiri aspekta: dematerijalizacija, zatvaranje proizvodnih čvorova, proširenje usluga i funkcionalno proširenje. Ekodjelotvornost se "postiže isporukom po konkurentskoj cijeni dobara i usluga koji udovoljavaju ljudskim potrebama i čine život kvalitetnim, a postupno tijekom vijeka svog trajanja smanjuju nepovoljne utjecaje na okoliš i upotrebu prirodnih izvora barem do razine koja odgovara procijenjenom prihvatnom kapacitetu Zemlje". (Vidi: Poslovni svijet u održivom razvoju. Ususret Svjetskom skupu u Johannesburgu 2002. i nakon toga. Zagreb: HR PSOR, 2002). Očito je da se radi o globalnom strateškom opredjeljenju. Prema tom izvoru WBCSD obuhvaća 160 međunarodnih kompanija s mrežom preko 35 nacionalnih i regionalnih poslovnih savjeta s tisuću poslovnih ljudi.

jednodnevnim turističkim posjetama, nego o organiziranom boravku cijelih skupina u selu i ruralnom krajoliku. "Prirodno selo" znači da je potrebna odgovarajuća infrastruktura (promet, da broj gostiju ne prelazi broj mještana, da se posjetitelji hrane domaćom hranom, da mogu kupiti i kući ponijeti neke izvorne lokalne proizvode. Naravno, samo sa smišljenim programom obilaska značajnih točaka lokalnog krajolika, organiziranjem ribičije, reprodukcijom običaja u kojima bi gosti sudjelovali, seminara za mlade o tradiciji toga kraja itd. Ne bi trebalo insistirati na kvantiteti nego kvaliteti, tj. prihvatiti slogan: "klasa a ne masa".

To bi vjerojatno pomoglo inicijativama za **ekološku obnovu sela** kao vlastiti razvojni program, a koja uključuje trojaku orijentaciju: na povijesna seoska obilježja i prirodne datosti, orijentaciju na raznolikosti u razvoju sela i aktivnosti građana u promjeni ranijeg stanja (Vogel, 1992). "Ekološka obnova sela" ne pretpostavlja samo materijalno obnavljanje sela, nego je slogan, paradigma u pristupu ruralnom razvoju koji polazi od toga da postoje različiti uvjeti i mogućnosti oblikovanja sela koja će imati svoju širu racionalnu funkciju u društvenom razvoju, tj. u konkretnim potrebama regije i društva. "Ekološka obnova sela" pretpostavlja da pojam "obnova" znači redefiniranje konkretnih mogućnosti ruralnog naselja u vlastitoj razvojnoj perspektivi (kultura, zaposlenje, sredstva za život), pa i pojačan angažman na nekim njihovim funkcijama. Ideja **novog sela**, odnosno sela u 21. stoljeću, nastaje kao idejni koncept koji se treba cjelovito realizirati, ali ne tek kao popravak empirijskog stanja. Deklaracija iz Konstanza (rujan 2000) nosi naslov: "Novo selo nastaje u glavi" i navodi pet tipova sela budućnosti: **selo građana**, **selo medija**, **selo kulture**, **selo turizma** i **selo generacija** (Magel, 2002:96). U koncipiranju programa uloge sela u neposrednoj budućnosti Joachim von Braun ističe četiri respektabilna okvira: **politički** i

institucionalni okvir (kultura, znanje i obrazovanje; politika u korist ruralnih područja; zeleni pokreti: aktivno ruralno društvo); **širenje tehnološke osnovice** (potencijal biotehnologije za poljoprivredu; informacijska i komunikacijska tehnologija; budućnost poljoprivrednih tehnologija); **čovjekovo djelovanje i prirodni resursi** (održivi energetske sustavi; održivo gospodarenje tlom; dostatnost vode za sve; očuvanje genetskih resursa); **urbano-ruralna povezanost** (zaposlenje i migracije; infrastruktura i promet; upravljanje javnim dobrima); (prema: Magel, 2002:97). Da bi se izradio takav program nije potrebno očekivati samo državnu inicijativu i brigu, nego potaknuti vlastitu aktivnost građana i lokalnih udruga - civilnog društva u selu. Razvoj se ne može očekivati samo od drugih, niti samo "odozgo", nego ga treba prvenstveno koncipirati i inicirati, a onda prakticirati oslanjajući se prije svega na vlastite prirodne i sociokulturne resurse lokalno i regionalno prepoznatljive.

Il dio

METABOLIZAM RURALNOG DRUŠTVA

A. Ruralni metabolizam

Gustoća stanovništva u nekoj lokalnoj zajednici - naselju ili društvu utječe na promjenu njihova okoliša, a mijenjaju se i unutarnji socijalni odnosi i njihova kvaliteta te socijalna struktura. Porast gustoće stanovnika utječe na stvaranje kompleksnih odnosa u društvu, a naročito u preko desetmilijunskim gradovima kao što su Bombay, Tokyo, Sao Paulo, Shanghai, New York, Jakarta itd.). Tijekom povijesti takav se proces zbivao na razini društava i (kultura) civilizacija, ali ne tako brzo kao u prošlom stoljeću. Danas se taj problem promatra u svjetlu odnosa svjetskog demografskog i tehnološkog buma i pogoršanja ekoloških uvjeta. Tendencija svjetske demografske ekspanzije sučeljava se s negativnim globalnim ekološkim tendencijama, što se često definira kao problem razvoja i perspektive opstanka. Spomenute promjene - povećanje svjetskog stanovništva, koncentracija u velike gradove, itd. ukazuju na nove sadržajne mijene odnosa čovjek - priroda, odnosno promjenu društvenog metabolizma. Povezanost i suprotstavljenost čovjeka i prirode proširila se na planetarne razmjere, čije se negativne posljedice percipiraju kao ekološka kriza, kompleksan problem tehničkog i kulturnog posredovanja u ljudskom razvoju koji je doveo do neravnoteže antropogenog i prirodnog svijeta, tj. kriza odnosa čovjeka (društva) i prirode (okoliša). Znanost istražuje njezine negativne posljedice, ali i nove mogućnosti u razvoju kao pozitivne učinke,

kako za prirodu tako i za društvo. U tim istraživanjima metodički se primjenjuju različite kategorije i heuristički koncepti kako bi se objasnile objektivne promjene i njihove subjektivne percepcije. Jedan od takvih aktualnih pristupa je razumijevanje odnosa čovjeka i prirode kao **socijalnoekološkog metabolizma** konkretiziranog na ruralne prostore.

Budući da se ne radi samo o (ekološkom metabolizmu) prirodnom metaboličkom odnosu, nego o društvenom utjecaju na njega, **društveno oblikovanom metabolizmu** (koji sa svoje strane izražava "društveno prirodno stanje" ili društveni prirodni odnos), riječ je o socijalnoekološkom metabolizmu. On je "prošireni bazalni metabolizam", koji nastaje i kojega se može objasniti samo u diferenciranom društvu. Smišljeno, ciljano oblikovanje razmjene materijala s prirodom nastaje tek s društvenim diferenciranjem krajem neolita, dakle s pojavom sjedilaštva i organizacije prostora. (Bazalni metabolizam može se prepoznati u predagrarnim društvima - društvima koja ne proizvode nego sakupljaju i love). Dva su razloga odabira baš ruralnog (seljačkog društva): prvo, u ruralnim društvima - koja nas ovdje više zanimaju - može se jednostavnije egzemplarno pokazati metabolički odnos, usporediti ga s drugim funkcionalnim (industrijski) ili prostornim (urbani) metabolizmima; drugo, iz tog (povijesnog i aktualnog) iskustva mogu se izvući neke pouke glede globalne ekološke (ne)ravnoteže, tj. da su postojala i da postoje društva u čovjekovoj kulturnoj povijesti koja potvrđuju da je dinamična ravnoteža s prirodom moguća i koja paradigmatički jamče takvu ravnotežu. Takvi metabolizmi su procesi koji odražavaju načine primjene socijalnoekološke paradigme (i kulturnih uzoraka) na nekom prostoru, u nekom vremenu i konkretnoj kulturi koja potiče i legitimira tip socijalnog ponašanja pojedinca i društva prema prirodi. Kulturna paradigma (uzorak) bitno određuje ekološku paradigmu društva, a ova pak neki tip metabolizma.

1. Čovjek i priroda

U suvremenim raspravama o tome zašto se čovjek ponaša prema okolišu (prirodi) tako kako se ponaša, tj. da je danas izazvao ekološku krizu i da sporo mijenja takav način ponašanja, postoje različita mišljenja. Prema jednom mišljenju (primjerice, Leunig/Heider, 1997) uzrok je u **evolucijskom egoizmu**, tj. pojedinac, a time i kolektiv, polazi od nagonских motiva za hranom i posjedom. Dakle, ponašanje prema prirodi determinirano genetskim naslijeđem. Prema drugom mišljenju (primjerice, Bau-riedl, 1995), uzrok je u **nesposobnosti društva**, tj. uvjetovan je strukturama koje čine pojedinca i društvo nesposobnim da reagira na opasnosti, pa u svojoj reakciji kompenziraju strah. Iako se ovdje radi o izvjesnom psihologiziranju problema, težište je na društvenim strukturama koje se, naravno, mogu mijenjati. Međutim, oba pristupa imaju dozu (izvjesne jednostranosti i) pesimizma glede izlaza iz ekološke krize, a time i socijalne krize.

Naime, na ljudsko ponašanje utječu dvije skupine međusobno povezanih čimbenika. S jedne strane genetske dispozicije koje uvjetuju djelatne obrasce, a s druge specifične kulturne norme (Knopf, 2001). Čovjek kao pojedinac ne ponaša se isključivo individualno nego na njega djeluje i ono nadindividualno, stečeno u konkretnoj kulturi i njezinom naslijeđu, dakle povezano s kulturnom tradicijom. Čovjek je kulturno biće "po prirodi", pa je kultura (u antropološkom smislu) ključna za razumijevanje modela ponašanja i načina mišljenja. Njegovo nagonско dolazi-

lo je do izražaja u društvu sakupljača i lovaca, gdje je održanje male skupine bilo bitno za njezin opstanak i opstanak svakog člana skupine, dok motiv "posjedovanja" (vlasništva) postaje važan tek u sjedilačkoj kulturi, tek s pojavom privatnog vlasništva, u kojoj se društvena skupina brine za dovoljnost resursa za preživljavanje. Time problem zajedničkih resursa dobiva drugačiju dimenziju nego ga daju (primjerice, G. Hardin - tragedy of common) zagovornici teorije racionalnog izbora kao odgovor na ekološku krizu. Naime, u ljudskoj povijesti postoji niz primjera (Radkau, 2000) iz života predmodernih društava (o kojem govore etnolozi i antropolozi) kako su sjedilačke zajednice rješavale taj problem, a postoji i tradicija našeg seljačkog društva. U njima je ključan bio način mišljenja koji određuje ponašanje, a ovaj je proizlazio iz temeljnog odnosa prema prirodi, a to je respekt prirode, u kojoj je čovjek samo jedan njezin član. Rekonstrukcijom povijesti odnosa prema prirodi mogu se rekonstruirati misaone strukture nekog socio-kulturnog modela ponašanja. Za jedne, ("primitivne narode") je priroda bila nadmoćni neprijatelj; za druge (primjerice, Daleki istok i Antika) sveobuhvatna cjelina, božanstvenost prirode; u srednjem vijeku se priroda razumijevala preko "grijeha" pa su brda i divljina bili beskorisni; novovjeko otkriće "prirodnih naroda" pokazuje da se moderna slika prirode razlikuje od slike prirode ruralnog svijeta u kojemu je priroda ne samo materijalna, nego je i percipirana stvarnost s mitskim jedinstvom prirodne realnosti, božanstva i ljudi.

1.1 Marginalizacija okoliša

Poznata su dva ključna teoretska aspekta problema odnosa čovjekove teritorijalne zajednice i okoliša u sociologiji naselja:

razumjeti na koji način i u kojim socijalnim uvjetima se oblikuje prostor - utjecaj socijalnih čimbenika na proces kolonizacije, odnosno kultivacije prostora; s druge strane, razumjeti na koji način i pod kojim uvjetima se oblikovani prostor odražava (utječe) na socijalno ponašanje (Hamm, 1982:28). Oba odnosa mogu se antropološki promatrati kao jedinstven interakcijski proces - proces **razmjene materijala** između čovjeka i prirode koji je tijekom ljudske povijesti utjecao na promjenu okoliša i sustavno povećavao antropogene utjecaje na okoliš - konkretnu prirodu (rast antropogenih struktura). Proces razmjene materijala između čovjeka i prirode (Marx, 1958:363-4; 1961a:1555) kao metabolički proces možemo izraziti i terminom "socijalnoekološki metabolizam", a njegovu sadržajnu kvalitetu u suvremenoj (postmodernoj situaciji) kao socijalnoekološku **metaboličku pukotinu** između prirode (okoliša) i čovjeka (društva); (Foster, 1999). Riječ "socijalnoekološki" pokazuje na to da se ne radi o metabolizmu kakav susrećemo u prirodi (ako isključimo čovjeka) nego o metabolizmu koji je socijalno, odnosno kulturno uvjetovan i posredovan.

U kulturnoj (socijalnoj) antropologiji poznate su brojne studije o odnosu okoliša i kulture, naročito one koje se odnose na plemenska društva. Ovisno o isticanju uloge okoliša (fizičke okoline) ili kulture, u tradicionalnoj kulturnoj ekologiji razvila su se shvaćanja ekološkog, odnosno kulturnog determinizma (Glaeser/Teheranni-Krönner /Hrsg/, 1992:200). Antropolozi su objašnjavali nastanak i razvoj kulture s dominantnim utjecajem okoliša (F. W. Hodge; J. W. Fewkes) da bi kasnije pod utjecajem Franza Boasa kao reakcija na evolucionizam 19. stoljeća kao razvojni model (socijaldarvinizam i marksizam) nastala teoretska pozicija **povijesni partikularizam**, a jedna od njegovih škola je **posibilizam** koji uvažava povijesnu tradiciju, ali ne zanemaruje utjecaj okoliša. Prema Boasu svaka kultura ima svoju dugu i

jedinstvenu povijest putem koje se može rekonstruirati. Obilježje povijesnog partikularizma je **kulturni relativizam** koji - s pojmovima "divljaštvo", "barbarstvo" i "civilizacija" - tumači da postoje viši i niži oblici kultura. Druga reakcija na evolucionizam bila je **difuzionizam**, tj. tumačenje da se kultura formira kao rezultat miješanja i slučajnih prenošenja utjecaja susjednih kultura. To se argumentira da tehnologije i arhitektura Inka (Peru) i Azteka (Meksiko) nisu neovisni pronalasci nego povezani s Egiptom i jugoistočnom Azijom. Razlike između materijalne kulture i tehnologije u zemljopisnim područjima Otis T. Mason (1896) tumači utjecajem okoliša, ali ga ne shvaća kao uzročnika tih razlika. Kasnije slično razmišljaju Clark Wissler (1926.) i A. L. Kroeber (1939.) - Boasov učenik, o međutjecaju kulturnog i prirodnog okoliša. Braudel za Sredozemlje ističe da "društvo, civilizacija i ekonomija tu imaju obilježja arhaizma i nedostatnosti" i da bez kulturnih "dodira i razmjene ne postoji obnavljanje civilizacije" (Braudel, I:31). Budući da su stare civilizacije (kulture) bile prilično odvojeni svjetovi za sebe, to je kulturna difuzija bila sporadična i spora, ali su i unutarnje promjene bile veoma spore. Sličan pristup može se zapaziti i u seljačkom društvu u kojemu su lokalni kolektiviteti živjeli svojim životom koji nije imao vanjskih niti unutarnjih poticaja za promjenama.

Danas se globalizacija u zemljopisnom i kulturalnom pogledu objašnjava kao proces koji se širi od industrijskog Zapada na ruralni Istok, naravno i na ostala područja. Ako bi se termin "globalizacija" upotrijebio za kulturnu difuziju i širenje znanja i proizvoda u (pred)antičko doba, pa i kasnije - unatoč njihovoj sporosti - tada bi se moglo reći da se ranije globalizacija širila od civiliziranog Istoka prema barbarskom Zapadu sve do europskih osvajanja novoga svijeta i industrijalizacije. Primjerice, s Istoka na Zapad prenesene su religije, filozofije, barut, razne poljoprivredne kulture itd. Globalizacija s Istoka je zaustavljena s nastan-

kom modernog društva i industrijske kulture na Zapadu. Danas bi se moglo reći da dolazi do novog vala širenja istočnih kultura i do - u izvjesnoj mjeri - reciprociteta (ali neistomjernog): istočnjačka spiritualnost kreće se prema Zapadu, a zapadnjačka tehnologija prema Istoku, premda su zemlje Dalekog istoka postale tehnološki ekspanzivne i na Zapadu.

Problematika odnosa pojedinac - kultura - okoliš istražuje se u **kulturnoj antropologiji** (Marschall, 1990; Harris, 1989), **socio-kulturnoj antropologiji** (Skledar, 2000), u **humanoj ekologiji** (čikaška škola)¹, **kulturnoj ekologiji** - čijim začetima, od Leslie White pa nadalje, je pridonio njezin utemeljivač Julian Steward (Glaeser/Teheranni-Krönner /Hrsg/, 1992) i **ekološkoj antropologiji** (Hardesty, 1977). Tematski se posljednjih desetljeća uključuje i socijalna ekologija.

U antropološkoj i sociološkoj literaturi, pa tako i u našoj klasičnoj literaturi iz ruralne sociologije, koja opisuje život ljudi u tradicionalnom selu (primjerice, R. Bičanić, braća S. i A. Radić, V. Erlich, i drugi) poznata je teza da su stočarski i nomadski narodi (skupine) manje intervenirali u (prirodni) okoliš nego ratarski, sjedilački narodi (skupine). Socijalne posljedice geografskih utjecaja i kulturne tradicije bile su različite i u našim područjima. Kod prvih - pretežito stočarskih skupina - na našim su se prostorima razvila obilježja plemenske kulture, a kod drugih - pretežito ratarskih skupina - zadružne kulture, kako to objašnjava Tomašić (1997.). Međutim, u obje kulture susreću se neke osnovne determinante seljačkog načina života (Šuvar, 1988:68-78). Kao što su na kulturni razvoj čovječanstva utjecala dva glavna prirodna procesa: organska evolucija i prirodni

¹ Pregled nastajanja humane ekologije vidi, primjerice u: Frederik Sargent II /ed./: Human Ecology. Amsterdam/New York, 1974; Giorgio Marcuzzi: Elementi di Ecologia Umana. Bologna 1976; Ognjen Čaldarović: Urbana sociologija. Zagreb, 1985:63-139; Diekmann, P./Preisendörfer, P.: Umweltsoziologie. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt, 2001.

odabir, tako su konkretne prirodne okolnosti na našem prostoru utjecale na oblikovanje seljačke kulture i njihovih lokaliteta, ali i sama kultura podržavala je odnos prema okolišu.

S antropološkog stajališta moderno društvo rapidno je smanjilo iskustvo čovjekove prve prirode (biološke), a povećalo iskustva druge prirode (kulture). To je povezano sa smanjivanjem značenja prirodnog okoliša i s povećavanjem značenja kultiviranog okoliša u čovjekovu životu, što je tendencijski povećavalo ulogu kulture, a zanemarilo prirodu u projektiranju budućnosti. Zato je shvatljivo da kulturna paradigma određuje smjer društvenih promjena uključujući i promjene okoliša, pa se ekološka kritika usmjerava i na kulturu: od većine kritike - koja se usmjerava na strukturu njezine paradigme, tj. na problem sadržaja i uloge ekoloških ideja, do manjine - koja ju radikalno kritizira ili odbacuje kao takvu. Hipotetički se može reći da su neka obilježja svijeta prirode (primjerice, netaknuta priroda, ekosustav, evolucija i ljepota krajolika) iz ekocentrične slike svijeta prenesena na čovjeka (primjerice, privatnost, autonomija, samorazvoj i dostojanstvo) u antropocentričnu sliku svijeta i postala kriterij napretka društva u procesu kultiviranja prirode. Tako su se čovjeku pripisala svojstva i moći prirode kojima sebe izdvaja iz prirode, suprotstavlja joj se, ili se u najmanju ruku **distancira** od prirode.

Neki antropolozi potenciraju istraživanja i značenje kultura, naročito lokalnih, "nestandardiziranih", u kojima mogu otkriti nešto novo ili potvrditi neke ranije hipoteze, a marginaliziraju prirodni okoliš. S druge, pak, strane lokalno značenje kultura kod autora u ekologiji čovjeka (human ecology) potiskivalo se na sporedno mjesto (Stjuart, 1981:61). I sama human ecology nastala je i razvila se u SAD-u u vrijeme ekspanzije industrijskog urbaniteta (Čaldarović, 1985). Proces marginalizacije okoliša postaje naročito aktualan u doba globalizacije, a s konceptom

održivog razvoja (idejama održivosti i raznolikosti) ponovno postaje socijalno relevantan i istraživački zanimljiv odnos lokalne kulture i okoliša kao pitanje nove razvojne paradigme.

S marginalizacijom značenja okoliša marginalizira se i selo, a time i sveukupna seoska, odnosno ruralna populacija, što u cjelini znači marginaliziranje ruralnog društva i ruralne kulture - prirodnog i kulturnog krajolika. Tako ruralno postaje periferija, a urbano centar. U razvojnom pogledu ne uvažava se uraslost seoskog naselja u prirodu i neodvojivost prirode od društva. To je utjecalo i na odraz tog odnosa u ljudskoj svijesti i načinu mišljenja. Industrijalizacija i urbanizacija donose preraspodjelu resursa i dominaciju antropogenih struktura. Grad dominira nad selom, a industrija nad prirodnim resursima. Takav upitan odnos dominirao je i u nas kao razvojna paradigma, ali se danas mijenja u dva smjera - kao povezivanje naseljskog tkiva i kao revalorizacija prirodnog ambijenta (Puljiz, 1990), a s njim se oblikuje i tip "nove ruralnosti" na koji utječu: seoski prostor, seoska zajednica i seljačka obitelj (Barbič, 1990). Zato je danas zanimljivo pitanje perspektive "nove ruralnosti". Je li ona samo "trenutni" odnos čovjekove društvenosti u prostoru, trag seljačke predmodernosti, ili se na njoj može konstruirati dugoročnija perspektiva života. Pod "novom ruralnosti" podrazumijevamo predmodernu (tradicionalnu) i moderniziranu ruralnost (njezinu materijalnu, socijalnu i duhovnu kulturu).

Povijesne posljedice praktične i teoretske marginalizacije okoliša i sela, te njihovim moderniziranjem, ostavile su duboke tragove u svim ruralnim prostorima i životu njihovih žitelja. Posljedice su bile veće što je bio veći stupanj povezanosti s gradom. Henri Mendras na kraju svoje knjige "Seljačka društva" kaže: "Ako se možemo nadati pojavi postindustrijskog društva, to je radi toga da ono bude oslobođeno zala industrijskog društva. Trebalo bi da zapadni čovjek konačno izbjegne demi-

jurškim demonima, koji ga guraju da prirodu reducira na siromašnu stvar umjesto da joj pomogne da živi. Jedan misionar iz 19. stoljeća isticao je sljedeći kontrast: 'Europljanin je prirodno živahan, strastven, užurban, radoznao. Kada se dođe u Kinu, treba se apsolutno promijeniti i odlučiti se za blag, prijazan, strpljiv i ozbiljan život'. Bilo bi lijepo kada bi se tehnička ingenioznost Zapada podredila razboritosti Istoka i kada bi čovjek naučio da živi u harmoniji s prirodom. Sada kada je cijela naša planeta postala vrt čije sve kutke treba obraditi kako bi se prehranilo čovječanstvo, bilo bi vrijeme da čovjek umjesto što je osvajač univerzuma, postane vrtlar planete" (Mendras, 1986:281).

Razmišljanje sociologa o životu ljudi u naseljima uključuje, dakle, ne samo socio-kulturnu, nego i širu prostornu dimenziju - "prirodu" (okoliš). Njihov odnos moguće je istraživati na različitim razinama - od lokalne (odnos naselja i njegova okoliša) do globalne (odnos antroposfere i biosfere), od empirijske do teoretske razine, od primjene metode case study do različitih tipologija itd. U posljednjim desetljećima interes za uvjete života u naseljima je porastao, pa je postao sastavnica političkog diskursa. Osamdesetih godina intenzivno se raspravljalo o ekološkim aspektima nove politike razvoja naselja i ekološkim projektima (Hahn /Hrsg/, 1988), da bi se devedesetih godina nastavilo s promišljanjem o industrijskom metabolizmu u kontekstu održivog razvoja (Biermann / Büttner / Helm /Hg/, 1997).

U sociološkim istraživanjima i teoretskom mišljenju u 20. stoljeću značaj prirode u percepciji društva postao je sve manji. To je vjerojatno rezultat općeg duhovnog usmjerenja prema racionalnosti, pa i utjecaja nekih klasičnih socioloških teorija (Weber, Durkheim suprotno od Spencera i Marxa) i dominacije znanstveno-tehničkog progressa i njegova nezaustavljiva utjecaja na društvo. Sociologija se usmjerila na problem razvoja društva

u njegovih unutarnjih procesa i čimbenika, a manje na vanjske prirodne utjecaje. Priroda je uglavnom reducirana na materijalnu, poglavito ekonomsku, pretpostavku razvoja društva i industrijske civilizacije. Tako je pomalo i u sociologiji potisnuta uloga geografske i ekološke komponente u istraživanju seoskih okruženja i morfologije društva o kojoj govore, primjerice, P. George i H. Mendras (Gurvitch, 1996:267-). Marginalizacija uloge prirode u životu modernog društva i sela u odnosu na grad odrazila se materijalno i refleksivno na odnos društva prema prirodi. Sociologija, kao i druge društvene znanosti, uglavnom su se usmjerile na istraživanje odnosa unutar društva - struktura i procesa u društvenom sustavu. Društvene znanosti kao da su se takmičile koja će se više udaljiti od prirode i sofisticirati svoju metodologiju istraživanja i pojmovnoj konstrukciji u tumačenju odnosa u društvu. Kako se društvo odvajalo od primarnog odnosa s prirodom, tako se odvijala njegova refleksija - od umjetnosti do znanosti i filozofije. U društvenoj svijesti nije dovedeno u pitanje intenzivno iskorištavanje niti prirodna osnova linearnog razvoja društva. Međutim, pojava ekološke krize (najprije kao naftni šok) afirmira misao o redefiniranju odnosa čovjeka (društva) i prirode (okoliša). Naime, činjenica je, da se između čovjeka i okoliša (prirode) trajno zbiva intenzivan interaktivan proces (materijalnog oblikovanja stvarnosti i proces njegova refleksivnog odnosa u kojemu nastaju i simboličke strukture) čiji je "pozitivni" rezultat kultura koja usmjerava oblikovanje stvarnosti, a "negativni" krize i sukobi oko resursa. Dakako, u strogom smislu riječi, radi se uvijek o ljudskim aktivnostima u (danas rjeđe) nepromijenjenom prirodnom ili u već ranije kultiviranom okolišu. Zato **teorija kolonizacije** prirode može biti jedno od tumačenja dosadašnjeg kulturnog razvoja, ali i dugoročnih perspektiva homo sapiensa (genetska modifikacija, kiborg) na Zemlji (bio i geokibernetika) i u svemiru (stvaranje atmosfere na

nekim planetima, kolonizacija itd.).

U povijesnom smislu čovjek sustavno kolonizira prirodu i ponovno već ranije koloniziranu prirodu (Fischer-Kowalski, 1997). Taj interaktivni proces može se identificirati na različitim razinama i putem nekih kategorija i to na razini:

- čovjekova djelovanja u prirodi i na prirodu, pa možemo govoriti o kategoriji **rada**, proizvodnje (materijalne i duhovne);

- sadržaja tog rada - riječ je o **razmjeni materijala** između čovjeka (društva) i prirode (okoliša);

- posljedica društvenog djelovanja - razmjene materijala tijekom vremena u različitim tipovima društava - govorimo o konkretnim postignućima u **kultiviranju okoliša** ili pak o njegovom zagađenju;

- ljudske vrste - antropološkoj dimenziji, može se govoriti o procesu **civiliziranja društva**. Taj se proces posljedično dvojako shvaća: pozitivno - za čovjeka, kao kultura, ili negativno - za prirodu, kao entropija.

U najopćenitijem smislu, čovjekova aktivnost u prirodi - kulturno djelovanje i priroda - evolucijsko zbivanje, integrirani su u neku vrstu **metaboličkog odnosa**. S evolucijskog stajališta, priroda sama organizira svoj metabolizam u koji je uključen i čovjek kao njezin neodvojivi dio, a koji se zbiva kao proces povećanja noosfere. Međutim, socijalnoekološki metabolički odnos unutar cjelokupne prirode, promatran kao odnos čovjeka (društva) i prirode (okoliša), odnos je posredovanja između čovjeka (antropogene strukture - sustava) i okoliša (prirodne strukture - sustava) u kojemu se tijekom ljudske povijesti povećavala uloga kulture, posebice znanstvenog i tehničkog čimbenika posredovanja. U predmodernim društvima glavnu ulogu imaju tradicijski rituali i ceremonije. Rituali ukazuju na cikličnost života u prirodi i s prirodom, podstiču osjećaje prema njoj i razvijaju svijest da razaranje prirode ima na čovjeka povratni utjecaj (An-

derson, 1995:266). Marginalizacijom prirode kao čimbenika u oblikovanju ljudskoga društva i načina življenja marginalizirao se i svijet prethodnih simbola i simboličkih struktura.

U kulturnoj povijesti mogu se identificirati tri velike promjene simboličkog svijeta - kulture, prema zemlji. **Uporaba pluga** u ratarstvu bio je povijesni prekid jednog odnosa prema zemlji i njezinog značenja. Slično je značenje imala uporaba **umjetnih gnojiva**. Treća promjena nastupa s primjenom **genetskih tehnika**. Sve tri hipotetičke točke razlikovanja promjena simboličkog svijeta mogu se uzeti i kao točke procesa **društvenog distanciranja** od prirode, ali ne i potpunog oslobođanja od prirode.

Smanjenje uloge okoliša u društvenom razvoju zbivalo se na dvije razine (1) u ljudskoj **refleksiji** i shvaćanju progressa - teorijama koje su društvo uglavnom tumačile samim društvom (kulturom) - što je u sociološkom smislu durkheimovski ispravno - i razumijevali ga kao kulturom objašnjivu pojavu, zaboravljajući na elementarne prirodne uvjete opstanka društva i (2) na razini **prakse**, naročito modernog društva, koja je prirodu i okoliš razumjela kao nelimitirajuću okolnost (prije svega ekonomiji) koja se sama brine za sebe. Unatoč nekim kritičkim tendencijama koje ukazuju na to da se društvo ne može više razumjeti bez odnosa prema prirodi i da priroda nije neiscrpni rezervoar resursa, lepeza postmodernih teoretskih socioloških stajališta pokazuje da se ipak uzimaju ključni socijalni fenomeni kao teoretske sintagme u objašnjenju suštine modernih društava (Pongs, 1999; 2000) i da se teško probija uvažavanje prirodnih i novonastalih okolnosti razvoja društva, te stanje okoliša u cjelini.

1.2 Povezanost čovjeka s prirodom

Odnos između čovjeka i prirode je objektivne i subjektivne naravi. Uvjetovana je oblicima i načinima tog odnosa prema prirodi preko posredovanja - spiritualnog i materijalnog - koje je čovjek sam tijekom svoje rodne povijesti proizvodio, danas proizvodi i tako će vjerojatno nastaviti. U arhaiskom društvu čovjek sebe smatra neodvojivim dijelom kozmosa i božanstva. U seljačkom društvu čovjek je neodvojiv od konkretne zemlje, parcele, jednostavnih alata i vjere u Boga; u modernom društvu neodvojiv je od stroja i znanosti, a u postmodernom od informacije i virtualnosti. Postmoderna ne dovodi u pitanje stvarnu modernu vezu čovjeka i tehnike nego ju samo interpretativno i refleksivno različito akceptira - relativizira ili totalizira, ali i samosvjesno podstiče svijet novih ideja o odnosima s prirodom. Tako je na mjesto neposrednog odnosa prema zemlji - ali ne samo fizičkog, nastupilo potiskivanje neposredne i duhovne povezanosti sa zemljom, njezino pretvaranje u objekt i uvođenje tehničkog posredovanja. Pod utjecajem ekološke krize, stara mudrost zemlje - primjerice, ekozofija - uzdiže se na razinu nove paradigme. "Odbacujući" prirodu i svijet, čovjek si otvara put u novu povijest, ali otvara i problem rizičnosti toga puta. S pojavom new agea, ekološke poljoprivrede, deep ecology, ekofeminizma, itd. nastaje proces prekida ekološke ignorancije i prevrednovanja odnosa prema Zemlji, ali ponekad i radikalni zahtjevi glede promjene samoga društva i načina življenja. Istodobno nastaju upozorenja i bojazni da ekološki radikalizam ne postane legitimacija i opravdanje za pojavu nove autoritarnosti - (eko)totalitarizma. Socijalnokošička kriza može biti "dobar" put u ekototalitarizam koji će sebe kao socijalni sustav legitimirati potrebom svjetske sigurnosti (primjerice, zbog terorizma) i insuficijentnosti neobnovljivih resursa koji će, dakle, potrebu za novom

ravnotežom opravdavati činjenicom razaranja, što ga je sam taj sustav proizveo.

Nesporno je da je čovjek kao materijalna struktura, prirodno, biološko biće i kao takav dio prirode, koju nastoji sebi podrediti i od nje se odvojiti. Nijedno živo biće ne nastoji se toliko odvojiti od iskonske prirode kao čovjek, ali od nje još ne može pobjeći. Čovjek je "biće iz prirode", "biće u prirodi" i "biće nove prirode" (Markl, 1986:7-10). Ne radi se samo o čovjekovom antropološkom obilježju kao takvom, nego o društvenom odnosu koji se formira pod tim utjecajem. Ali, čovjek nije samo prirodno biće, nego se od prirode kojoj pripada razlikuje po tome što joj se kao vrsta suprotstavlja i nadilazi ograničenja prirodnog okruženja. Fraser Darling zato kaže da je čovjek biološki aristokrat (Rolston, 1988:336). Čovjek nije određen samo izvanjskom prirodom, već i svojom unutarnjom. Obje prirode svjesno koristi kao mjeru moguće aktivnosti u procesu prilagođavanja izvanjske prirode sebi i samoga sebe promijenjenoj izvanjskoj prirodi. Tu spoznaju treba uzeti, također, u obzir u kontekstu suvremenog diskursa o genetskom inženjeringu. Izvanjska priroda ga ograničava, izaziva njegovu unutarnju prirodu i aktivnost u težnji za nadilaženjem postojećih granica. To svjesno nadilaženje granica, prema Plessneru, omogućava čovjeku **ekscentričnu pozicionalnost**. "Pozicionalnost" je fundamentalna kategorija kojom on povezuje pojmove "život" i "persona". Suprotstavljajući se prirodi, čovjek se suprotstavlja i samom sebi kao prirodi i na taj način se emancipira od unutarnje i vanjske prirode. Cjelokupan proces ljudske emancipacije od prirode, uključujući i vlastitu reprodukciju, tehnicizira se. Max Scheler (1928/1987), tvorac moderne filozofske antropologije, drži da je čovjek biće **otvoreno svijetu**, kontrastirajući ga prema životinji, slično Arnoldu Gehlenu. Prilagodba novim okolnostima koje čovjek stvara i emancipacija od njih bitni su za odnos čovjeka i

prirode. "‘Čovjek’ je životinja koja pripovijeda, jer je on biće koje je osuđeno da započinje, biće koje se mora orijentirati u svijetu, a da ne može biti prisutno u ‘zbiljskom’ početku kao budni svjedok." (Sloterdijk, 1992:25). U usporedbi sa životinjom, čovjek kao novorođenče, prema Adolfu Portmannu, je **sekundarni izbjeglica iz gnijezda** ("sekundäre Nestflüchter"). Neprestano želi pobjeći iz svojeg okoliša, ali ne može pobjeći (Nennen, 1991:34-37) jer ustvari i nema kuda pobjeći. A kada bi kao "ekološki izbjeglica" pobjegao, u tom bi gnijezdu našao svoje mjesto neki drugi čovjek. Možda se to dogodi sa čovjekovom "trećom prirodom". Kad se rodi, čovjek je još dugo nesposoban za samostalan život, iako mu je mozak tripud, a tijelo bar dvaput, teži od mozga i tijela antropoida. Tek nakon otprilike godinu dana čovjek stječe takav stupanj sposobnosti komunikacije s okolinom, kakav su druge životinje ("sekundarni jazbinaši") postigle još prije rođenja (Nennen, 1991:40-41; Gehlen, 1990:44). Po drugom mišljenju - teoriji deficita - čovjek je **manjkavo biće** (Mängelwesen - biće s nedostacima), pa potaknut radoznalošću, preoblikovanjem prirode svoje nedostatke kompenzira u kulturi kao "drugoj prirodi" koja mu omogućava opstanak - mišljenja je Arnold Gehlen (1990:38). Gehlen defini- ra čovjeka kao **djelatno biće** (Gehlen, 1994:8) ne samo u horizontalnom smislu - prema prirodi nego i u okomitom smislu - prema samom sebi, tj. sebe stalno izgrađuje. U toj izgradnji stvara tradiciju pa je biće upućeno da ima tradiciju (Weizsäcker, 1988:288), koja ga često u socijalnim kataklizmama spašava nudeći mu čvrste vrijednosne osnove (makar privremene) egzistencije. Čovjek je za Marxa proizvod društva i odražava **sveukupnost društvenih odnosa** (Marx, 1961:322), a ne samo dijete prirode (Drewermann, 1981:63) jer "stvara", oblikuje novu prirodu. S tim shvaćanjem svakako je povezano razumijevanje uloge

same prirode u prirodnom ekonomskom procesu (ekonomija prirode) - prirodnom metabolizmu i uloge čovjeka u društvenom ekonomskom procesu (ekonomija društva) - socijalnom metabolizmu. U ekološkom kontekstu čovjeka se imenuje kao građana biotičke zajednice **biotic citizen** (Desjardins, 1993:192) nasuprot postbiološkom shvaćanjima da čovjek postaje postljudski oblik života, inteligentni stroj - **homokibernetikus** (N. K. Hayles) ili **periodični putnik** u virtualnim svjetovima interneta.

Različite interpretacije pojma čovjek nastaju kad se ukazuje na razliku homo sapiensa i drugih živih bića i kad se (u sinkronoj i dijakronoj dimenziji posebno ističu neka čovjekova obilježja koja nadilaze zakonitosti biotičkog svijeta: političko biće - "zoon logon echon" (Aristotel), odnosno u srednjevjekovnoj filozofiji "animal rationale" (Thomas von Aquin), zatim racionalno biće (Descartes), religiozno, a-racionalno biće, poetično biće, generičko biće (Marx, 1961:215-216) itd. U sinkronoj dimenziji može se govoriti o biološkoj (prvoj), socijalnoj odnosno kulturnoj (drugoј) čovjekovoj prirodi, a u evolutivnom pogledu već i o (trećoj) čovjekovoj prirodi i drugoj (kultiviranoј) prirodi koja svjedoči o čovjekovoj "nedovršenosti" i "otvorenosti prema svijetu". Upravo to čovjeku stvara veliko "opterećenje" i pritisak da stalno mijenja okoliš i gradi novi svijet. Budući da te promjene teku brže nego njegove vlastite mijene, čovjek se osjeća stalno nesiguran, pa i ugrožen. Da bi osigurao stabilnost utjecaja izvanjskog poretka (prirode), grčevito poseže za svojim prirodi kompenzacijskim kreativnim sposobnostima (znanost, tehnologija) kojima ga želi staviti pod svoju kontrolu. Da bi osigurao stabilnost socijalnog poretka, čovjeku su potrebne "institucije" (Gehlen, 1994) koje odgovaraju idejama njegovog novoga svijeta.

Jednako tako razlike između čovjeka i životinje (Visković, 1996) nastaju pri isticanju nekih socijalnih, kulturalnih ili

fizičkih obilježja socijalnih skupina i njihovom priznavanju ili negiranju kao svojstava čovjeka u nekom društvu i kulturi.² Tako se održava i mijenja stabilnost i karakter odnosa između ljudi u društvu i odnosa čovjeka i prirode, koji danas poprimaju gotovo dramatične razmjere. Nije riječ samo o ekološkoj drami nego i socijalnoj drami homo sapiensa. Za urođenička (native) društva, društva koja ne poznaju pismo (preliterate), odnosno kulture društva "male tradicije" (minority tradition), imaju neke zajedničke karakteristike: (a) intiman svjestan odnos prema prostoru na kojemu žive, (b) stabilna 'održiva' kultura koja je trajala i po tisuću godina i (c) postojanje ceremonijalnog i ritualnog života (LaChapelle, 1965:247). Ali, i životinje imaju svoje ceremonije i oblike društvenog života i u tom pogledu čovjek nosi izvjesnu podudarnost svojeg urođenog biološkog naslijeđa s životinjskim svijetom, pa i čovjekov moral ima biološko ishodište (Mohr, 1998:9). Čovjek je proizvođač materijalnih dobara, ali i simbola. Proizvodnja simboličnog svijeta i konstrukcije svijeta koji utječu na njegovo materijalno ponašanje, razlikuju ga od životinje. Simbolični svijet je svijet apstrakcija i smisla života u konkretnom društvu. To mu je omogućavalo smislenost života u sukladnosti prirodnog i društvenog sustava.

Sa stajališta teologije stvaranja, Zemlja je biblijski dana čovjeku na upravljanje (Gen 2,15), a ne u vlasništvo (Gen 1,28), što znači da je čovjek - sve generacije mogu koristiti i ostaviti sljedećim generacijama na korištenje. Na to upozorava i Marx kada kaže da ni neko cijelo društvo, nacija, ni sva istodobna društva zajedno, nisu vlasnici zemlje nego samo njezini posjednici, uživaoci, i imaju je kao boni patres familias ostaviti

² Primjerice, robovi nisu priznati za ljude; rasisti ne priznaju čovjekova prava crncima; u nacionalsocijalizmu neke etničke i nacionalne skupine ne samo da nisu imali prava, nego su bili suvišni i doslovno istrebljivani - genocid i etnocid. Glede toga, pitanje što je čovjek nije samo filozofsko, teološko, antropološko nego i socio-kulturno pitanje - problem ljudske prakse i njezina utemeljenja u vizijama budućnosti.

poboljšanu sljedećim generacijama (Marx, 1961a:1529). Sličnog mišljenja bio je i J. St. Mill (1869.) kao i neki autori u drugoj polovici prošlog stoljeća, kao što su K. Boulding (1966.), pionir **ekološke ekonomije**, zatim H. E. Daly (1977.), inače priznati zastupnik "steady state economic", K.W.Kapp (1979.) itd. (Hampicke, 1992:301; Kirn /ur/, 1991), koja se razlikuje od **ekonomije prirode** što ju je formulirao Linnés (Trepl, 1987:81). Čovjeka kao vrstu s prirodom povezuje njegova prirodnost, zajednička baština Zemlje i generacijska povezanost.

S teološkog stajališta čovjek je posljednji Božji stvor u povijesti stvaranja i "kruna" Božjeg stvaranja. Po mišljenju nekih teologa čovjek nije "kruna" Božjeg stvaranja jer je stvoren u zajednici stvaranja (Moltmann, 1987:45,195; Altner, 1991:78), ali je jedini nalik Bogu. Sa stajališta evolucije čovjek je najviši stupanj prirodne evolucije i oblik života kojim priroda izražava samu sebe putem njezinog prirodnog antropogenog oblika - čovjeka i njegova proizvoda. U oba slučaja razumijevanja čovjeka u svijetu - prirodnoizvornog i teološkog - čovjek je na vrhu piramide (Božjeg stvaranja i evolucijskog razvoja). Glede teze da je čovjek najrazvijenija priroda, postavlja se diskurzivno pitanje: Zašto bi se osporavala (teološka) interpretacija čovjeka kao "krune" stvaranja, ako ga priznajemo kao "krunu" evolucije u prirodi - prirodne evolucije? Glavni argument za to osporavanje je teza da je Bog stvorio cjelinu - svijet. Koliko god isticali važnost cjeline - iz razloga socijalnoekološke krize - ipak u toj cjelini "zajednice živih bića" čovjek (njegova "ljudska zajednica") bitno je različito biće od svih ostalih. Čovjek i njegov antropogeni utjecaj, po nekim autorima, simbolizira evolucijsko širenje **razumskog sloja, noosfere** (Bondarenko, 1985:29; Vernadski, 1977). Vernadski pod "noosferom" podrazumijeva "takvo jedinstvo, međuučejak prirode i društva, u osnovi kojeg leži društvo, budući da se razumna ljudska djelatnost javlja kao dominirajući

faktor" (Vernadski, 1977:21). Razumski sloj širi se u odnosu na cjelokupnu biosferu (de Charden, 1979; 1991).

Čovjekovu agresivnost Drewermann (1982.) objašnjava čovjekovim strahom. Iz čovjekova straha nastaju agresivni porivi prema drugim ljudima, pa i ratovi s drugim društvima. Agresivnost se povećava s količinom straha, a strah s nesigurnosti. Tome svjedoči i opća nesigurnost čovjeka najrazvijenijih društava, pa i društava kao cjeline, njihova straha od vlastitog ubilačkog proizvoda u rukama fanatika (primjerice, u SAD-u nakon 11. rujna 2001.). Objašnjavanje uzroka rata s društvenim sustavom za Drewermanna je čista iluzija (s. 37), jer ratova je oduvijek bilo i njihova priroda leži u samom čovjeku. Drewermann pokazuje da se u pisanim izvorima židovsko-kršćanske religije može naći ratnički duh, kao što je to povijest potvrdila. Zato Küng opetuje svoju tezu: "nema mira među narodima bez mira među religijama" (Küng, 2002:9). U teološkom shvaćanju čovjekov strah nastaje zbog raskida odnosa čovjeka s Bogom. Gubitkom Boga čovjek ostaje sam i nezaštićen. Osim toga, Drewermann ističe da agresivnost nastaje zbog odnosa čovjeka prema prirodi koji se oblikovao u simboliku nasilja. Odnos prema životinjama je najbolji kriterij za prosudbu čovjekove ljudskosti (s. 191).

Planetarna, biosferna evolucija sa čovjekovom koevolutivnom ulogom zbiva se kao proces prijelaza iz "praznog" u "puni svijet". Na taj način, a naročito čovjekovim djelovanjem putem povećanja ekonomskih aktivnosti - povećane uporabe materijala, utroška energije, porasta otpada, svijet postaje "puniji", širi se i pritišće ekosustav, smanjuje njegovu apsorpcijsku moć (kapacitet). Da bi se izbjegla posljedica razaranja ekosustava, nužan je zahtjev za povećanjem ekonomske i ekološke učinkovitosti, za reduciranjem porasta stanovništva i korištenja resursa po stanovniku (Daly, 1994). Dok je glavno pitanje indus-

trijaskog društva bilo kako što brže "puniti" svijet, danas je glavno pitanje kako taj "puni" svijet uravnotežiti (Simonis, 1998) bez njegovoga radikalnog "pražnjenja", tj. bez katastrofalnih posljedica. To je pitanje razvoja samo na drugačiji način rečeno. Zato je važno razumijevanje odnosa razvijeni - nerazvijeni, Sjever - Jug, itd.

Čovjekova autoevolucija aktualno se tematizira u genetskom inženjeringu (Dobzhansky, 1965; Rifkin, 1999) s njegovim mogućim (uglavnom negativnim) posljedicama. Po nekima bi to u ljudskoj evoluciji bio samo jedan stupanj, **eugenički stupanj** nakon kojega slijedi **konstruktivistički stupanj** (Lem, 1976; 1980). Čovjekova autoevolucija povezana je s njegovom koevolucijskom ulogom u svijetu prirode. Obje će u budućnosti imati važnu ulogu za čovjekovu povezanost i društvenu razmjenu materijala s prirodom. Međutim, danas čovjek ne razmjenjuje samo materijal s prirodom nego i uvjete života na koje sve više utječe. Štoviše, smanjena je količina razmjene materijala, a povećana količina otpada. Ali, priroda može vratiti čovjeku to zagađenje. O razmjeni i posljedicama čovjekova djelovanja ovise mnoge biljne i životinjske vrste, pa i on sam. Ovih nekoliko primjera pokazuju da se odnos čovjeka i prirode teoretski može različito koncipirati u sklopu moderne civilizacije i ruralne kulture.

Za modernu civilizaciju i industrijsko društvo, poglavito njegovu ekonomiju, priroda je postala objekt iskorištavanja, materijalna pretpostavka za ostvarivanje čovjekovih razvojnih mogućnosti zasnovanih na znanstvenim i tehnološkim postignućima. U konkretnom smislu (pored prirodnih resursa za industrijsku proizvodnju) najviše je bio "napadnut" i ugrožen okoliš - prostor općenito, a time i ruralni prostor u koji se širila industrijska civilizacija. Usavršavanjem tehnike i urbaniziranjem života, odnos prema prirodi sve je više postajao posredovan. Za razliku od društava urođenika (indigenous peoples (GE,

1992:166) i seljaka, u industrijskom društvu povećavala se društvena (kulturalna) posredovanost. Život cjelokupne moderne zasnovan je na dominaciji logosa kao čovjekova obilježja toga doba i tipa društva. Naravno, moderna je logos naslijedila, ali ga je reinterpreterala i gotovo hipostazirala. **Pathos** je potisnut na marginu, gotovo zaboravljen, reduciran na "pred-logičnost moderne", njezine estetske figure ili razinu povijesno predmodernih (oblika) društvenosti i suvremenu predmodernost.³ Dominacija logosa i potiskivanje pathosa utjecali su na proces društvenog "distaniranja od prirode" i smanjivanje društvene i individualne osjetljivosti prema prirodi: s jedne strane napuštanje zemlje, a s druge pretvaranje zemlje u tržišno dobro - robu, tj. sve manja ovisnost društva o poljoprivredi, a sve veća o industriji. Tako je racio potiskivao egzistencijalnu i emocionalnu vezu sa zemljom kao životnim izvorom. To se povijesno može locirati na prijelaz iz predindustrijskog (seljačko) u industrijsko (građansko) društvo. Distaniranje se danas izražava u različitim oblicima posredovanja prirodnog svijeta u procesu edukacije, a naročito u napredujućoj virtualnosti. Glede toga, zanimljivo bi bilo provjeriti ovu hipotezu: što se (čovjek) društvo više udaljavalo od neposredne prirode i svoj odnos s prirodom više tehnički posredovao, to su se više razvijale destruktivne snage prema prirodi; odnosno, obrnuto: što se povećavala agresivnost prema prirodi i destrukcija prirode, to se čovjek više distancirao od nje i poticao posredovanje svojeg agresivnog odnosa. Različiti aspekti kritike dosadašnjeg civilizacijskog razvoja i ambicija modernog društva ponovno ohrabruju kao poticaji afirmaciji čovjekovih emocionalnih osjećaja komplementarnih čovjekovom razumu.

Otkud tolika agresivnost, a s njom i destrukcija prirode?

³ Suvremena predmodernost može se konkretno shvatiti pojmom "četvrti svijet" a u širem smislu odnosi se na arhajska društva i seljačka društva. Predmodernost ovdje uključuje estetsku vrijednost prirodnog krajolika i društveni odnos prema njemu.

Osim raskida čovjeka s Bogom i pojava straha kao jednog teološkog objašnjenja, može se dati i kulturno objašnjenje, i to s dva aspekta: konfliktnosti i antropocentričnosti. Prvo se temelji na karakteru kulture, obilježjima njezinih unutarnjih odnosa kao osnovi prijenosa svojstava unutarnjeg odnosa prema vanjskoj prirodi. Što je kultura sama u sebi konfliktnija, to je konfliktnija s prirodom. S druge strane, što kultura više djeluje antropocentrično i razvija svijest o ljudskoj moći nad prirodom i djeluje poticajno na ljudsku kreativnost-destruktivnost, to je veći čovjekov zahvat u prirodu kao pretpostavljeni materijal za ljudski uspjeh.

Priroda ostaje trajan predmet čovjekova interesa i ljudske spoznaje, ali se sredstva znanstvenog spoznavanja prirode sustavno usavršavaju, a količina i granica znanstvenog znanja povećava i proširuje u nepoznato. Apsolutna granica ljudskog znanja je u ljudskom neznanju granica vlastitog spoznavanja. Teško da će čovjek ikada moći saznati granicu mogućnosti svoje spoznaje, što je danas za svaki stroj samorazumljivo. Od svakog stroja znamo što možemo očekivati. U napredovanju znanja ima smisla pitanje: što nas povezuje s prirodom, ako se priroda - cjelokupni sustav, organizmi i viši oblici života, biotopi i bioprocesi - u znanstvenom procesu razlažu na elemente podobne za spoznaju, poglavito u prirodnoj znanosti? (Altner, 1999:13). Ali, to je sasvim drugo važno pitanje koje prelazi okvire naše teme.

Za tradicionalno seljačko (ruralno) društvo priroda je cjelina života kojoj pripada i čovjek. Sve što se zbiva u okolišu (prirodnom sustavu) nekog sela (ruralnog naselja) materijalno se i simbolično prenosi na selo (socijalni sustav). Ruralno društvo koristi prirodu kao materijal, ali u njoj nalazi i poticaj za kulturu - simbolične strukture. Oba sustava - prirodni i socio-kulturni - međusobno su povezana sa čovjekovim aktivnostima, koje istodobno prati simbolička aktivnost. Beživotna priroda nije priroda po sebi nego pripada cjelini (prirode) kao njezin integralni dio na kojemu se organizira život, bez obzira radi li se o

prirodnoj prirodi ili kultiviranoj prirodi, kao okruženju nekim formama antropogenog utjecaja.

Priroda za ruralno društvo nije samo materijalna nego ima svoju duhovnu, mističnu dimenziju, kako se to vjeruje u plemenskim društvima (primjerice, Bujo, 1993). Ali, ne samo u njima nego i u agrarnim i seljačkim društvima.⁴ Rad fizički povezuje čovjeka i izvanjsku materijalnu prirodu, socijalni život ga povezuje sa zajednicom, a kulturni život je nešto što čovjeka povezuje s duhovnom dimenzijom prirode i njezinim ukupnim stanjem i kretanjem. Priroda za urođenika (indigenous peoples) ili seljaka nije samo materijal za uporabu kao što je za modernog menadžera ili za istraživača kojemu je objekt znanstvene spoznaje. Priroda skriva u sebi nešto vječno nepoznato, misteriozno, božansko. O tome govore i prirodne religije, a na to upozorava i ekozofija (Naess, 1989; Panikkar, 1995).

Povezanost čovjeka i prirode vidljiva je na razini aktivnosti predmodernih društava. Braudel (1997:260-261) opisuje kako su se ponašali veliki imperiji u ovisnosti o uspjehu poljoprivrede. Ako je slabo rodio ječam na mađarskoj granici, obustavljao se rat turskog imperija, jer su bili slabi izgledi za prehranu vojske, a time i vojni pohod. Ili "ako pšenica istodobno nedostaje - što nije rijetka stvar - u tri ili četiri sredozemne žitnice, kakvi god da su se ratnički planovi smislili zimi ili u proljeće, veliki će se rat obavezno obustaviti u vrijeme žetve, koje je i vrijeme pomorskih mirovanja i velikih pomorskih operacija". Jednako tako je važilo "pravilo" da se pred zimu obustavljaju vojne operacije, a djeluje diplomacija i pripreme za nove ratne operacije. Da su Napoleon ili Hitler malo osluhnuli srednjovjekovnu povijest, vjerojatno ne bi tako prošli u Rusiji. S obzirom na tehničku opremljenost

⁴ Mendras, u odnosu prema "divljaku" i "poljoprivredniku", definira idealno seljačko društvo putem pet obilježja: relativna autonomija seljačkih kolektiviteta, važnost domaćinske grupe, relativna ekonomska autarkija, lokalni kolektivitet i posrednička uloga "uglednika" (Mendras, 1986:30-31).

vojske, danas takva veza nije nužna za vođenje suvremenog rata.

Svaka ljudska generacija baštinik je bioetičkog naslijeđa (Macer, 1994:1-11), odnosno kulturnog, biološkog i ekološkog naslijeđa koje održava, mijenja ili razara, ali u ukupnosti djeluje evolucijski. Ovdje su zanimljiva dva - biološko i ekološko naslijeđe i neke njihove razlike.

Biološko naslijeđe su materijalno životna svojstva, nužna da oblici raznolikog života mogu fizički opstati i preživjeti; biološki zakoni odnose se na mogućnosti preživljavanja pojedinca ili cijele vrste; biološki zakoni su kvantitativne prirode i izražavaju se u kemijskim i fizikalnim pojmovima (i procesima). Biološka evolucija je promjena Zemljinoga "živoga odijela" (biosfera i atmosfera), a u toj dramatičnoj i sporoj promjeni sudjeluje i čovjekova kultura, koja može naglo i oporo utjecati na evolucijska događanja i "odjednom" dovesti čovjeka do "prirodne katastrofe" (Wuketits, 1998), ali može utjecati na izgrađivanje svijeta prema novom planu, novoj kulturnoj paradigmi. Jer, smatra Verbeek, da "kultura nije ništa drugo nego nastavak biološke evolucije s uključivanjem drugih sredstava" (Verbeek, 2000:7); (kao što je Clausewitz smatrao da je rat nastavak političkih odnosa s drugim sredstvima). Kultura ima genetički osigurane dispozicije za nastanak i nastavak kulture. Zato je biološko naslijeđe veoma bitno i za ljudsku kulturu. Biološko naslijeđe uključuje i genetsko naslijeđe - **genetsku rezervu** o kojoj je, prema nekim izvorima, prvi govorio ruski genetičar Nicolay Vavilov 20-ih godina prošlog stoljeća (Flitner, 1995: 55, 154).

Ekološko naslijeđe podrazumijeva dobro zdravlje, osnovne uzore i duboke strukture koje omogućavaju nasljeđivanje života; ekološki zakoni se odnose na kvalitetu življenja i održavanje zdrave raznolikosti životnih oblika; ekološki zakoni su kvalitativne naravi, izražavaju se u teleološkim pojmovima - pa se moraju u istraživanju uzeti u obzir **obrasci življenja** i njegovi ciljevi. Zato se za ekološko naslijeđe može reći da je naslijeđe 'života', naslijeđe

'međusobne ovisnosti', čiji modus je "simbioza", a *raison d'être* prave simbioze je 'strahopoštovanje'." (Skolimowski, 1995:235-6).

Osim ekološkog i biološkog naslijeđa, važno je i **kulturno (društveno) naslijeđe** - naslijeđe materijalnih i duhovnih dobara pridonosi kontinuitetu čovjekove kulturne evolucije, tijekom koje se mogu uočiti različit odnos društava prema prirodi - od paleolitskog i neolitskog razdoblja, preko židovsko-kršćanske tradicije, do modernog i postmodernog društva (Kirn, 1998), dakle od spiritualnog jedinstva čovjeka i prirode, preko korištenja, do težnje za dominacijom i produbljenja dualizma duh-priroda (subjekt-objekt) i nekih tendencija pretvaranja prirode u konstrukt ili poistovjećivanja s prirodom. Čovjek se rađa u naslijeđenoj kulturi, koja se u prošlosti u nekim tipovima društva nikako ili sporo mijenjala, a u modernom društvu kulturna fenomenologija se vrlo brzo mijenja. Kultura je za njega gnijezdo iz kojega može izletjeti, za razliku od bijega "od prirode" u postvarenu i konstruiranu prirodu i bijega "iz prirode" u novooblikovanu kulturu. U tom smislu čovjek je **kulturni izbjeglica**. Verbeek (kao biolog) ističe da svaki termit ima u glavi cjelokupni plan svojega "grada" bez svijesti i refleksije, neku vrstu "kolektivnog razuma". Čovjek ima osim nasljednih **gena i meme**, pa kao vrsta ima mogućnost izbora u oblikovanju sadašnjosti i budućnosti. Izbor ne pretpostavlja neke ponuđene datosti između kojih bira, nego ponajprije angažman na njegovom ostvarivanju. Dosad je čovjek primjenjivao samo ograničene verzije vizija razvoja, uključujući i današnje djelovanje na globalni ekosustav. To je samo jedan povijesni pokušaj s reverzibilnim posljedicama koji može biti katastrofalan. To neće ništa izmijeniti začuđujuću inteligenciju ljudi u viziji kolonizacije još neotkrivenih planeta (Verbeek, 2000:13) u njegovoj težnji za bijegom od prirodnog zemaljskog gnijezda.

2. Promjene u ruralnom metabolizmu

2.1 Metabolički proces

Odnos čovjeka i prirode može se, dakle, analizirati preko pojma **metabolizam**. Metabolizam (grč. *metabole* - zamjenjivanje) je izmjena tvari u organizmu - kemijska i fizikalna prerada unesene hrane u organizam koja omogućava normalno funkcioniranje organizma.⁵ Riječ je o cirkulaciji (razmjeni) materijala unutar nekog živog organizma, ali se metabolička cirkulacija može shvatiti i kao razmjena materijala i energije na razini odnosa između organizma i njegova okoliša, te na razini cijeloga društva i okoliša - socijalna dinamika "razmjene materijala". Organizam uzima hranu (materijal) izvana (iz okruženja), prerađuje je i vraća dio prerađenog materijala (hrane) u svoje

⁵ U prirodoslovlju se "metabolizam" definira kao suma enzimno posredovanih (enzyme-mediated) biokemijskih reakcija koja trajno utječe na stanice i organizme i stvara materijalnu osnovu za autopoiesis. Razlikuju se "primarni metabolizam" i "sekundarni metabolizam" (Swain, 2000:201-202).

Primarni metabolizam je metabolizam uključen u proizvodnju i uporabu "primarnih metabolita", potrebnih stanici, itd. minimalnoj autopoetičnoj jedinici. "Primarni metabolit" je organski sastojak koji se metabolički proizvodi i bitan je za kompletnost životnog ciklusa organizma koji ga proizvodi (primjerice, neki od 20 proteina, aminokiselina ili nukleida u DNA). Sekundarni metabolizam su metabolički putokazi koji proizvode i upotrebljavaju "sekundarne metabolite". "Sekundarni metabolit" je metabolički proizveden sastojak koji nije nužan za kompletiranje životnog ciklusa organizma koji ga proizvodi. Vjerojatno igra primarnu ekološku ulogu (Margulis/Matthews/Haselton, 2000:307-325). Glede toga, ruralni metabolizam možemo shvatiti kao "primarni socijalno-ekološki metabolizam", a industrijski metabolizam kao "sekundarni socijalnoekološki metabolizam."

okruženje kao organizmu suvišan i nepotreban, a u okolišu ga koriste drugi organizmi. Naravno, karakter čovjekove razmjene razlikuje se od drugih živih bića. Čovjek ne uzima samo gotove materijale nego mnoge od njih prije konzumiranja **prerađuje** i prilagođava za svoje prehrambene potrebe dajući im novu kvalitetu - od krmiva stvara hranu; uzima i **veće količine** materijala iz prirode (prirodnog ili proizvedenog) nego što mu je trenutno potrebno, pa stvara zalihe ili ih (prerađene) **razmjenjuje** s drugim ljudima. Na taj način materijali dolaze iz prirodnog ili kultiviranog okruženja i vraćaju se u prirodno ili kultivirano okruženje, naravno ne u uvijek istom obliku niti istog sastava, nego često promijenjenog. Za normalan čovjekov život i razvoj njegova organizma potrebna je stalna metabolička cirkulacija, baš kao i za društvo.

Slično **individualnom** metaboličnom procesu, zbiva se i (kolektivni) **društveni** metabolički proces, tj. cirkulacija (razmjena) materijala bez kojega nije moguće ljudsko društvo u kojemu je nastala kultura. Tijekom ljudske povijesti društva su izgrađivala posebne strukture za socijalni metabolički proces, koji je s jedne strane utjecao i na oblikovanje konkretnog društvenog odnosa, a s druge strane na tom odnosu se dalje povijesno izgrađivao kao sustav posredovanja odnosa između čovjeka i prirode. Zato je opravdano govoriti o socijalnoekološkom metabolizmu. Ekološki metabolizam karakterističan je za prirodu uključujući i ostala živa bića koji se ne mijenja i na koji ne utječe ljudska kultura. Dakle, za čovjeka je karakterističan ne samo ekološki metabolizam nego socio-kulturno oblikovani odnos prema prirodi.

Proces razmjene materijala između čovjeka (društva) i prirode (okoliša) može se promatrati u **tri faze**: ulazna (dotok sirovina), prerađbeno-potrošna (proizvodnja dobara i trošenje) i izlazna faza (otpad). Sve tri faze prisutne su u ruralnom okružju

kao uvjet njezine samodovoljnosti - od proizvodnje hrane, alata i odjeće do trošenja i povrata iskorištenog materijala u okoliš. Svaka od njih je u društvima i civilizacijama stvaran - materijalni proces, ali i refleksivan - proces oblikovanja svijesti o njemu, tj. obilježen je kao proces ritualiziranih oblika materijalne proizvodnje i proizvodnje rituala kao njezinih simbola (simboličkog značenja) proizvođenja.

Povećanjem diferencijacije i modernizacije društva smanjuju se ili nestaju simbolična značenja socijalnog metabolizma kakva postoje u predmodernim kulturama. Za urbano društvo, odnosno grad, ulazna faza (ulaz sirovine i hrane) gotovo da nema nikakvo značenje sve dok ih se neposredno ne troši - od nafte do povrća, tj. u fazi trošenja - uživanje u konzumu: automobili, moda, jelo i piće, topli stanovi, TV itd. Sva simbolika života urbanog društva temelji se na ovoj fazi, na preradi i potrošnji. Naravno, iznimka je činjenica da se proizvod industrijske prerade samo dijelom troši i u gradu, dok se proizvod proizveden u selu (ruralnom društvu) sav potroši na mjestu proizvodnje. Izlazna faza slična je ulaznoj. Urbani čovjek najradije ne bi imao ništa s odvozom smeća, ali ne zato što ga se ne želi riješiti ili pak iskoristiti kao sirovinu, nego zato što je razvio distancu prema svakoj vrsti vlastitog otpada kao i prema prirodi, ali se problem pojavljuje s povratnim posljedicama, tj. kao zagađenje. Za stanovnika nekog nebodera problem smeća prestaje njegovim odlaganjem u kućni kontejner. Smeće je nešto nepoželjno, dok je za seljačko društvo "smeće" (gnojnica, bunjište) nešto sa čim se neposredno živi i što je korisno za opstanak. Jednako tako, problem energije za gradskog čovjeka i (post/moderno društvo) je riješen u električnom prekidaču, a problem hrane u samoposluzi ili hladnjaku.

Razmjena materijala između čovjeka i prirode koja se zbiva u procesu društvenog rada (proizvodnja, prerada i potrošnja),

dakle, ima nekoliko aspekata:

- **fizički** aspekt razmjene - stvarna razmjena fizičkog materijala i energije te povrat otpada;

- **društveni** aspekt razmjene - (a) oblici društvene organizacije razmjene i (b) nastanak društvenog odnosa (kao odraza (1) nužnosti društvene organizacije rada u odnosu prema prirodi i odraza razmjene unutar društvenih slojeva i klasa), te (c) načina posredovanja u odnosu čovjeka i prirode;

- **refleksivni** aspekt razmjene - znanstveno-teoretsko osmišljavanje procesa razmjene i tumačenje njegovih ciljeva (svrhe), kao društvena svijest o procesu razmjene; magijske i religijske tvorbe simboličke strukture u procesu razmjene s prirodom i unutar društva.

2.2 Ruralni metabolizam

U novijoj literaturi koja se bavi socijalnoekološkim pitanjima susrećemo nekoliko sintagmi koje sadrže riječ "metabolizam" i imaju značenje različitih metaboličnih razina. Sam pojam je vezan za rad bečke skupine znanstvenika, naročito Marine Fischer-Kowalski (1997.). U socijalnoekološkoj problematici govori se dakle o "društvenom metabolizmu", **metabolizmu grada** (Hamm, 1998:39), **industrijskom metabolizmu** (Ayres/Simonis, 1993; Durney, 1997),⁶ **biosferičnom metabolizmu** (McMenamin, 2000:162), **fiziološko-metaboličkom odnosu ekosfere i antroposfere** (Schellnhuber, 1998:182) ili o **tehnometabo-**

⁶ "Industrijski metabolizam je potpuno integrirana skupina fizikalnih procesa koji mijenjaju neobrađeni materijal s radom u finalne proizvode i otpad u (manje ili više) nepromijenjenim uvjetima (steady-state condition)." (Ayres and Simonis, 1993; Durney, 1997:12).

lizmu o kojemu govori Boyden (vidi: Steiner, 1992:208).⁷ Tom logikom, ali ne i bez osnova, može se teoretski i empirijski govoriti i o **ruralnom metabolizmu** kao konkretnom primjeru socijalnoekološkog metabolizma u ruralnom društvu. Kao tip on je kulturno-povijesno uvjetovan tipom društva, odnosno njegove ekonomije i sustava vrijednosti, ali ta kulturno-povijesna uvjetovanost ne isključuje paralelizam, istodobnost postojanja nekoliko tipova metabolizama u nekom društvu, naročito modernom. Njih omogućavaju ekološki uzori kao posljedice kulturnih paradigmi. Tako se u modernom društvu gdje su se održale oaze ruralnog (seljačkog) društva susreće ruralni, ali i industrijski metabolizam. Iskustva tih metabolizama omogućava kritički pregled njihovih posljedica.

Što je ruralni metabolizam? U teoretskom pogledu pod tim pojmom podrazumijeva se postojanje (1) ruralnog "ekološkog kompleksa" (Hamm, 1982) kao heurističkog modela u kojem se zbiva socijalno-metabolički proces. U kontekstu razumijevanja ruralnog razvoja "ekološki kompleks" je konceptualni pristup "ruralnom kompleksu".⁸ Radi se o shvaćanju da su selo (i stanovnici) kao mjesto obitavanja, poljoprivreda kao djelatnost (s tehnologijom) i priroda kao okruženje u kompleksnom odnosu i

⁷ Po Steineru kulturna evolucija se zbiva u tri stupnja, pa nastaju tri tipa društava: "arhajska", "politička" i "ekonomska". Stupnjevi ne znače stupnjeve evolucije nego više empirijske činjenice. Ova društva su razdijeljena putem dviju revolucija: "neolitskoj" i "industrijskoj" (207). U svakom tipu društva (kulturi) postoji trojstvena sociokulturna struktura: infrastruktura, struktura i superstruktura (209); (Vidi i: Harris, M. 1989:29-31). "Infrastruktura" je skupni pojam za sve strukture koje su povezane s materijalnim (biofizičkim) aspektima. Tu pripadaju svi metabolički procesi koji služe životnim zahtjevima, ali i svi odnosi što proizlaze iz temeljnih potreba društva i postojanja artefakata čije se posljedice vide u okolišu. Boyden (1987:5) to naziva tehnometabolizam.

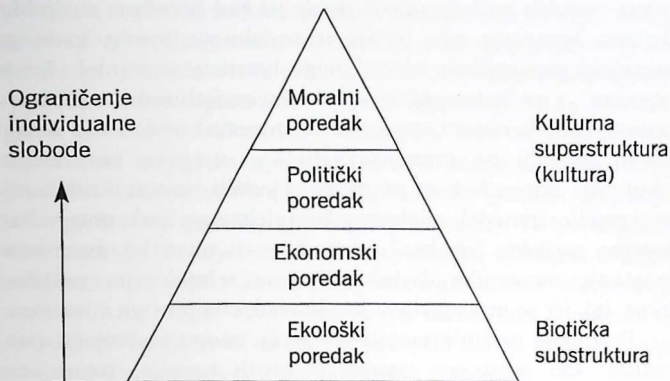
⁸ U kulturnoj/socijalnoj antropologiji i sociologiji kulture rabi se pojam **kulturni kompleks** pod kojim se podrazumijeva međusobna povezanost različitih kulturnih obilježja (culture trait), tj. pojedinih pojavnosti (znanja, umijeća, artefakata, religijskih predodžbi...) koje se označavaju terminom "kulturni element" - materijalni i nematerijalni dio kulture koji u svezi s drugim elementima uvjetuje oblik neke kulture (LS, 1994:382-383).

da predstavljaju kompaktnu cjelinu. Takve cjeline, antropolozi-
ma poznate kao autohtone kulture, omogućavaju sustavnu
reprodukciju čovjekove kulture (proizvodnje i duhovnosti) i
reprodukciju prirodnog (ili kultiviranog) živog svijeta. One su
svijet za sebe, same sebi dovoljne; (2) ruralni metabolizam je
realno uspostavljeni "društveni prirodni odnos" u kojemu se zbi-
vaju svi procesi - od ekonomskih do duhovnih - na različitim raz-
inama zadovoljenosti ljudskih potreba unutar društva (od prvo-
bitnih društava do civilizacija); (3) koji u sebi sadrži i svijest o
stvarnom i uravnoteženom odnosu čovjeka i prirode. Kao što je
moderni (gradski) čovjek svjestan svojih mogućnosti (često pre-
cijenjenih) u preoblikovanju prirode, proizvodnji i odlaganju u
prirodi nekih prirodi neprirodnih sastava, tako je i ruralac svjes-
tan značenja prirodnog okruženja za svoj opstanak i svojeg
ograničenog utjecaja na prirodno okruženje.

Ruralni metabolizam **simbolizira**: (a) prirodne i obnovljive
izvore (resurse), (b) ideju ravnoteže (balansa) i kontrole
(iskorištavanja i zagađivanja) na lokalnoj razini, poštovanjem
prirodnih ciklusa, (c) svijest (refleksiju) o neraskidivoj vezi čovje-
ka i prirode (cikličnosti) - primjerice, u tradicijskom lokalnom
etosu (nastao na konkretnom iskustvu) i religiji. Suprotno tome,
industrijski (urbano-industrijski) metabolizam simbolizira: (a)
proizvedene resurse (način prerade resursa i potrošnju), (b) ideju
(danas globalne) neravnoteže (krize), (c) svijest o pravocrtnoj per-
spektivi (razvoju). Ruralni metabolizam asocira na neposrednost
odnosa čovjeka i okoliša u materijalnom i duhovnom pogledu, a
urbano-industrijski na visoko-posredovani odnos.

U razmatranju razvoja i unutarnje organizacije
gradova/naselja također se primjenjuje pojam "ekološki kom-
pleks". Nastao je na Parkovoj koncepciji **humanoekološke**
piramide (Park, 1952) kojega Duncan razvija kao model
(Duncan, 1966:678).

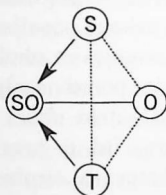
Shema - Humanoekološka piramida

(Izvor: Park, R. E. (1936./1952.). Human Ecology; Navod prema: Glaeser/Teherani-Krönner, 1992:27)

Ovaj model kasnije se diferencirao kod pojedinih autora (primjerice, Schmid, 1992:238; Hamm, 1982:170-180). Tvore ga povezanost četiri varijable: stanovništvo, socijalna organizacija, okoliš i tehnologija.

Shema - Ekološki kompleks

S - stanovništvo
SO - socijalna organizacija
O - okoliš
T - tehnologija

(Izvor: Hamm, 1982:173)

Socijalne promjene - socijalna organizacija - uzima se kao ovisna varijabla na koju utječu ostale tri kao neovisne varijable. Ekološki kompleks nije teorija u smislu sustavnog kataloga empirijski provjerljivih iskaza" nego heuristični model. To je "otvoreni", a ne "zatvoreni" model koji u socijalnom istraživanju može dovesti do objašnjenja nekih fenomena i onda kada se oni u tom modelu ne pretpostavljaju kao njegova sastavnica. Primjerice, potres koji se ne može objasniti unutar funkcioniranja stabilnog modela ekološkog kompleksa, pa ipak, potres kao eksterna varijabla "okoliša" može utjecati na neke promjene ponašanja stanovnika ili inicirati nove tehnologije, zaštitne mjere, itd. jer se on doživljava kao akumulacija novoga iskustva.

Promjene ruralnih (seoskih) naselja mogu se trojako promatrati: kao promjene unutar ruralnih naselja, promjene između pojedinih naselja, te promjene između naselja i okoliša: (1) promjene **unutar nekoga naselja** mogu se tumačiti kao posljedice konkurencije i kompeticije među seoskim obiteljima i pojedincima (Tko će sagraditi bolju kuću, bolje obraditi vrt, uvesti neku tehnološku inovaciju itd.); (2) promjene **jednog naselja u odnosu na drugo naselje** mogu se tumačiti (nevidljivom) međusobnom "konkurencijom" između seoskih naselja koje će biti ljepše, naprednije itd. Kao što unutar naselja između seljana postoji takmičarski duh u gospodarskim i kućanskim inovacijama, pa pomalo i jal, tako on postoji i između stanovnika susjednih naselja u pogledu njegova uređenja. Naravno konkurentnost nekog naselja ne ovisi samo o stanovnicima nego često o izvanjskim okolnostima nekog naselja (prolazak ceste ili željeznice pored naselja, otvaranje pogona s većim brojem radnih mjesta, neki oblici rente (primjerice, u općinama s naftnom rentom), itd. tj. promjenom u prostoru i okolišu kao djelovanje eksternih čimbenika; (3) **promjene seoskog okoliša**. Promjene unutar naselja mogu nastati i bez

promjene njegova okoliša. To je bio čest slučaj s gradovima (Hamm, 1982) u kojima gradska uprava vodi brigu o unutar-njem uređenju i prostornoj lokaciji, a okolica grada u pravilu ostaje prepuštena sama sebi. Zato se često oko velikih gradova susreće "urbana praznina" i nerazvijenost. Kako se povećavao grad i s njime **industrijski kompleks**, tako se širio horizont okoliša na kojega je utjecao. Međutim, mogu se navesti brojni primjeri urbaniziranih naselja čiji se okoliš (primjerice, posljed-njih pedesetak godina) nije bitno promijenio. To je moguće iz više razloga. Primjerice, da je gospodarska aktivnost ostala na istoj razini i nije polučila neke razvojne učinke; da je danas zapuštenija nego prije jer su se stanovnici usmjerili na nepoljoprivredne aktivnosti; da je okoliš nekog naselja stavljen pod zaštitu (ograničenje gospodarskih aktivnosti).

U teoretskom pogledu koncept "ekološkog kompleksa" može se primijeniti na svako naselje, a ne samo na selo. Pritom se moraju uvažiti razlike u sadržaju njegovih komponenti jer se ruralno i urbano povijesno razlikuju, a pogotovo danas u promi-jenjenoj morfološkoj i urbanoj strukturi - u urbano-industrijskom kompleksu.

Ruralni metabolizam mogao bi se definirati kao socijalno inicirana skupina fizikalnih procesa u ruralnom (seljačkom) društvu koji pomoću prirodne energije i živoga rada mijenjaju prirodne sirovine (materijal) u proizvode za ljudsku uporabu i usluge, vraćaju organski materijal kao otpad okolišu (s neznat-nim zagađenjem), a kojega prate socio-kulturne ceremonije i rit-uali (običaji) i procesi tvorbe duhovnog (simboličkog) karaktera. On je toliko prirodan koliko i socijalan. Ekološki je jer je ulaz materijala i energije i njihove biološke i društvene razmjene u ruralnom metabolizmu gotovo na istoj razini izlaza, a regen-eracijska sposobnost i apsorpcijski kapacitet okoliša nisu uman-jeni ni prekoračeni. Ruralni metabolizam bi po tome bio vrlo

sličan "bazalnom metabolizmu", koji je ovako definiran: "Kao inputi potrebni su biomasa, kisik, voda i možda nekoliko minerala i u okolišu ('obnovljivi resursi'). Outputi takvog metabolizma spajaju se u procese prirodne regeneracije, budući da se kvalitativno ne razlikuju od outputa drugih prirodnih procesa i zato za njih postoje putovi razgradnje." Ovaj tip razmjene materijala označavamo kao **bazalni metabolizam** (Fischer-Kowalski, 1997:5).

2.3 Poremećeni ruralni metabolizam

Ruralni metabolizam zaokružena je cirkulacija materijala između prirodnog sustava i socijalnog sustava - sela i okoliša, koja regulira balans između socijalnog i prirodnog i tvori socijalnoekološki sustav cirkulacije prirodnih materijala. On je zapravo u funkciji opstanka socijalnog sustava neposredno, uvjetovan prirodnim okolišem i oblicima društvenog ponašanja. Socijalnoekološki metabolizam tradicionalnog sela je u kulturnom pogledu način kolonizacije prirode. Njegov smisao nije iskorištavanje prirodnih materijala za postizanje povećanih društvenih aspiracija i ciljeva, nego opstanak. Promjenom društvenih ciljeva moderniziranog sela ili cijeloga društva - poljoprivreda je jedan od najboljih primjera za to - povećava se potreba za povećanjem količine i kakvoće produkata, a time se mijenjaju tehnike i metode manipulacije s biomasom što utječe na socijalnoekološku metaboličnu ravnotežu. Za uspostavljanje ravnoteže potrebni su veći zahvati u prirodu s većim utroškom energije. Na taj način se zbiva "kolonizacija prirodnih sustava".

S modernizacijom ruralnog kompleksa (širenje naselja u prostor i porast stanovništva i promjena njegove (prvenstveno profesionalne) strukture, primjena novih metoda i tehnika u kul-

tiviranju okoliša i promjene samog okoliša) dolazi do poremećenja (destabilizacije) ruralnog metabolizma i radikalnih metaboličkih promjena. Te promjene tendencijski sve više sliče industrijskom (urbanom) metabolizmu. Poremećenjem, odnosno promjenom bazalnog metabolizma nastaje drugi tip metabolizma - "prošireni metabolizam". "Društvenu razmjenu materijala koja zahvaća iznad obnovljivih resursa nazivamo **prošireni metabolizam**. Prošireni metabolizam koristi resurse koji u aktualnoj biosferičnoj cirkulaciji nemaju nikakvu ili veoma malu ulogu, kao metali (bakar, željezo, olovo, cadmium itd.) ili fosilni izvori (ugalj, nafta, zemni plin)." (Fischer-Kowalski, 1997:7). Prošireni metabolizam odražava "kolonizaciju već koloniziranih prirodnih sustava".

U povijesnom pogledu kolonizacija i njezine posljedice (pozitivne i negativne) posljedica je inovacije kulturnih obrazaca čovjekova ponašanja, koji su se odvojili od prirodnog obrasca i postali o njoj neovisni. Naime, kultura se razvijala neovisno o prirodnom okolišu i tako omogućavala čovjeku povećani utjecaj na okoliš.

Struktura ruralnog metabolizma mijenja se u sve tri metaboličke faze: proizvodnja (sirovine) nisu više isključivo iz neposrednog seoskog okoliša nego dolaze iz grada. Selo je izgubilo (ekonomsku i socio-kulturnu) samostalnost i samodovoljnost. Nastaje paradoks da seljani kupuju hranu kao proizvod grada (simbol tog paradoksa je samoposluga, umjesto vrta i njive). S tim se mijenja i **struktura potrošnje** (u kućanstvu i u gospodarstvu), a s njom se bitno mijenja **struktura otpada** (u kućanstvima, gospodarstvu i selu). Otpad nije više samo organskog podrijetla, nego u njegovoj strukturi sve više sudjeluju materijali koje seljačko kućno smetlište ne može kompostirati niti ga se može kao gnoj vratiti obradivim površinama i tako ga učinkovito iskoristiti. Dakle, povećava se: (a) **raznolikost** otpadnog

materijala i njegova količina; sadržaj otpada što nastaje u selu sve je više sličan onome u gradu. Sve se više glomaznog i otrovnog otpada (uključujući i onaj zemlji tek dugoročno razgrađiv) odbacuje u okoliš. Ne samo to, nego se mijenja i (b) način rješavanja problema otpada. Ruralni prostori postaju neuređeni prostori s brojnim divljim odlagalištima u blizini kojih se proizvodi hrana ili se nalaze izvorišta (crpilišta) i rezerve pitke vode.

S promjenom strukture i **kulture potrošnje** mijenja se struktura i kultura metabolizma, tj. razmjene materijala između socijalnog i prirodnog sustava. Kao što se može govoriti o razlikama u kulturi potrošnje (konzumnim stilovima) između tradicionalnog društva i modernog društva, tako se može govoriti i o razlici u **kulturi otpada** u selu i gradu. S modernizacijom sela te se razlike smanjuju. Stabilnost obrazaca ruralne kulture - s modernizacijom ruralnog kompleksa, stihijskim širenjem gradova i isisavanjem ruralnog stanovništva, itd. - dvojako je narušena: (a) nestaju raniji tradicionalni pristupi otpadu u ruralnoj (selu) i urbanoj (gradu) kulturi - (selo importira industrijske i urbane proizvode, a njihov otpad eksportira u neposredni okoliš; s druge strane selo eksportira sirovine i gotovu hranu u urbana i industrijska središta koja reeksportiraju prerađene sirovine kao uporabna dobra (robe) i kao otpad u ruralne prostore), te je (b) zamjetno slično ponašanje u gradu i selu - porast ekološki neodgovornog ponašanja pojedinaca i tvrtki.

Dakle, općenito se može govoriti o promjeni metaboličke funkcije i njezinog sadržaja u ruralnom kompleksu i urbano-industrijskom kompleksu. Zajednička značajka im je da upotrebljavaju i zemlji uzimaju sve više materijala (sirovina i poljoprivrednih proizvoda), a sve manje joj vraćaju organskog i sve više prerađenog i "neprirodnog". Čovjek se tako postupno pretvara u parazita (Odum, 1983: I:374; II:719). Prosječni stanovnik Njemačke za održanje postojećeg standarda troši oko

80 tona materijala i 600 tona vode, a Amerikanac još više, dok Nizozemac i Japanac troše upola manje (Schmidt-Bleek, 1998:125) što povećava potrošnju prirodnih resursa, ali i zagađenje. U okolišu se (u planetarnim razmjerima) stvara neravnoteža i nerazmjer između organskog deficita i anorganskog (umjetni) suficita. Zbog toga nastaju ruralni socijalnoekološki metabolički poremećaji, pa i globalni - ekosferni, čije se posljedice nazivaju globalna ekološka kriza.

Povećanje potrošnje prirodnih resursa zbog stila potrošnje ukazuje na tendenciju smanjivanja supstance, pa se na pitanje pokriva li priroda današnji standard (tekstil, automobil, hrana) metaforično odgovara s izrazom **ekološki otisak stopala** (ecological footprint). Pod njim se podrazumijevaju "tijekovi energije i materije u ekonomiju i iz ekonomije, pretvoreni u odgovarajuću površinu zemlje koja je potrebna za održavanje tih tijekova" (Simonis, 1998:6). Naime, za današnji standard, prosječnom Nijemcu je potreban ekološki otisak od 4 hektara, što znači ukupnu površinu od 3,2 milijuna km², a Njemačka je veličine 370.000 km². Po tome bi Njemačka bila prenapučena (Weizsäcker, 2002:9) i razliku otiska ekološkog stopala pokriva netko drugi. Ako bismo taj kriterij od 4 ha i njemački standard primijenili na Hrvatsku, dobili bismo da 4.381.352 stanovnika u Hrvatskoj (2001. godine) treba ekološki otisak stopala veličine 17.525.408 ha, odnosno 175.254 km², a Hrvatska (zajedno s morem) ima 87.677 km². Da je naš standard za 50% niži, tj. da je potrebno 2 ha po stanovniku, veličina ekološkog otiska stopala bi iznosila 87.627 km², tj. broj stanovnika bio bi sukladan veličini ekološkog otiska stopala. Budući da je standard u Hrvatskoj vjerojatno nekoliko puta niži od onoga u Njemačkoj, znači da s današnjim našim standardom, u Hrvatskoj može živjeti daleko veći broj stanovnika, odnosno da ekološki otisak stopala omogućava znatno viši standard postojećeg broja

stanovnika u Hrvatskoj, te da netko koristi sadašnji višak hrvatskog ekološkog otiska stopala.⁹

Tek s masovnim prijetnjama zagađenom hranom (nedavno aktualno kravlje ludilo, a sutra neke druge nepoznate bolesti) na svjetskim se prostorima aktualizira problem metabolizma putem isticanja tradicionalnih načina proizvodnje hrane, ponajprije u urbanim područjima i industrijskim zemljama. Afirmacija tradicionalnih (ekoloških organskih) paradigmi djeluje kao ekološki protest povećane osjetljivosti čovjekove svijesti na opće stanje okoliša i zdravlja ljudi, ali i kao reakcija na masovne prijetnje što proizlaze iz načina i motiva (profit) masovne proizvodnje hrane. Na taj se način u protestima povezuju ekološki motivi sa socijalnim motivima. S povećanjem svjetskog stanovništva povećava se i količina potrebne hrane, ali i količina otpada. (Svake godine svjetsko stanovništvo se poveća za više stanovnika nego što ih ima Njemačka). Otvoreno je pitanje može li se toliko omasoviti tradicionalna proizvodnja da se može s njezinim (ekološkim, organskim) proizvodima zadovoljiti stalno povećanje potrebe za hranom u svjetskim razmjerima, ili ona može samo u nekim uvjetima tek kompenzirati dio industrijski proizvedene hrane i paradigmatški poslužiti kao kritička orijentacija. Koja (tradicionalna) ekološka proizvodnja danas može svakodnevno i u perspektivi trajno zadovoljavati potrebe, primjerice, gradove s deset ili dvadeset milijuna stanovnika, a da o ostalima i ne govorimo?

⁹ Ako bismo ekološki otisak stopala primijenili na ukupno stanovništvo zemlje, procjene bi bile ovakve: Za šest milijardi stanovnika, pod uvjetom da žive standardom kao prosječan Nijemac, potrebno je 240 milijuna km². Ukupna površina Zemlje je oko 510 milijuna km² što znači da bi na Zemlji moglo živjeti oko 12 milijardi stanovnika s visokim standardom. Uzmemo li samo kopno u obzir (149 milijuna km²) tada je Zemlja s njemačkim standardom dvostruko prenapučena. Na kopnenom dijelu Zemlje (29% površine Zemlje) na km² živi 38,9 stanovnika; u Hrvatskoj dvostruko više, a u Njemačkoj 224 stanovnika na km². "Prenaseljen" se smatra prostor na kojemu živi preko 200 stanovnika na km² (1% zemljinog kopna); "gusto" naseljen sa 100-200 stanovnika (1% kopna); "dobro" naseljen sa 50-100 stanovnika (2% kopna); "umjereno" naseljen sa 10-50 stanovnika (9% kopna) i "rijetko" naseljen sa 1-10 stanovnika (9% kopna). Oko 78% zemljinog kopna je nenaseljeno.

Ruralni kompleks se smanjuje, a urbano-industrijski kompleks povećava. **Prazni svijet** postaje **puni svijet** (Daly, 1994:148). S tim procesom šire se industrijska kultura potrošnje i kultura otpada u ruralna društva i njihove prostore. Svijet sve više sliči jednom gradu, iako je nazvan "globalno selo". Zato se danas ne radi samo o tome da se tradicionalna proizvodnja "omasovi", nego o tome da se industrijski način proizvodnje u poljoprivredi (konvencionalna poljoprivreda) ekološki kontrolira i tako smanje njezine štetne posljedice. Sve dok se znatno ne poveća ekološka proizvodnja, glavna briga je ekološka kontrola konvencionalne poljoprivrede. Time se ne umanjuje važnost ekološki motivirane, tradicionalne proizvodnje, ali je nemoguć povratak na takav oblik u svjetskim razmjerima. No, moguća su primjena njezinih socijalnoekoloških metaboličkih načela. Zato se, posebice u ekonomiji traga za mogućnostima da industrijski metabolizam postane sličan prirodnom metabolizmu, što znači smanjivanje potrošnje resursa i smanjivanje otpada. Tome je uvjet promjena paradigme života industrijskog društva - stila življenja (post)modernog čovjeka i konzuma, općenito razvojne filozofije.

Poremećenost ruralnog metabolizma može se empirijski analizirati putem pokazatelja promjena u ekološkom kompleksu: nestaje tradicionalno selo i njegova socijalna struktura, mijenja se okoliš i tehnologija proizvodnje. Pa ipak, u usporedbi s gradom, "u svijetu su sela još uvijek brojna, raznolika, ne može ih se pomiješati; gradovi na planetu postaju iz godine u godinu sličniji, a međusobno su tako intenzivno povezani da sve više utječu i izgledaju kao odrazi jednog jedinog gigantskog grada smještenog svuda i nigdje" (Brand, 1990:297). Treba li urbano-industrijski svijet definitivno uništiti tu ruralnu raznolikost, bogatstvo ruralnog svijeta, ili od nje nešto sačuvati i prihvatiti kao iskustvo za svoj boljitak? To je prvenstveno moralno - kao pitanje načela, a onda praktično pitanje - kao pitanje tehnologije.

3. Ruralni metabolizam i razvoj

Poslije ovih nekoliko primjera iz ruralnog života, koji pokazuju sadržaj i važnost ruralnog metabolizma za ravnotežu prirodnog i socijalnog sustava, ali ujedno i ugrađenost zaštite okoliša u materijalni i simbolični svijet ruralne kulture, postavlja se pitanje odnosa ruralne kulture, tj. njezinog metabolizma i socijalnog razvoja. Glede toga može se postaviti teza u dva aspekta.

1. Život u ruralnom društvu (ruralnoj kulturi) sličan je životu prirodnog sustava. Oba se sustava održavaju cikličkim ponavljanjem istoga - uvjeta života i ritualiziranih radnji u socijalnom sustavu. Nije im svojstvena promjena (razvoj) nego stabilnost (održanje) jer je mali prostor mogućnosti mutacija. Promjene se u pravilu sporo zbivaju, a primjetne su tek tijekom života više generacija.

Prirodni metabolizam nekog ekosustava usmjeren je na održavanje prirodnog sustava - ravnotežu - igra nulte sume. U društvu takvog metabolizma nema **krize otpada**, a također je nema niti u ruralnim društvima (ili je minimalan). Kriza otpada svojstvena je industrijskom metabolizmu i industrijskom društvu, i to u dvostrukom smislu: (a) kao proizvodnja i odbacivanje materijalnog otpada u okoliš, te (b) kao stajalište da sve što je beskorisno i kratkoročno ne donosi profit, ubraja se u kategoriju "otpada" i treba što prije odbaciti - bez obzira da li je to neki proizvod, organizacija, ideja itd. Ruralni metabolizam usmjeren

je na održavanje - ravnotežu socijalnog i prirodnog sustava; on je socijalni sustav (mehanizam) ograničenog zahvata u prirodne resurse (okoliš) kojega prati svijest o respektiranju ekoloških granica prirodnog sustava i materijalnih mogućnosti.

2. Život u modernom društvu sličan je životu cjelokupne biosfere. Evolucijski gledano obje strukture - sociosfera i biosfera - teže promjeni i dobitku - razlika je u tome što se to u evoluciji događa u dugim razdobljima, a moderno društvo ciljano teži **dobitku** u što kraćem razdoblju. U njemu su promjene poželjne unutar iste generacije jer simboliziraju razvoj. Evolucija svoj uspon postiže **igrom slučaja** (Jantsch, 1982) u prirodi kao sustavu samoorganizacije, nizom pokušaja i pogrešaka (selekcije i reprodukcije), na načelima cirkulacije i ne smanjivanja supstance, a moderno društvo postiže razvoj **igrom aktera**, planiranim i ciljanim racionalnim (do sada) postupcima, linearnim rastom, što znači da živi s rizikom u smanjivanju prirodnih supstanci.¹⁰

Evolucija biosfere izražava se ukupnim dobitkom (u razdobljima koja broje i milijune godina) nastajanjem novih živih oblika i povećanjem razumskog sloja, što je poznato kao pojava homo sapiensa - igra plus sume (sume dobitka). Urbani i industrijski metabolizam usmjerava se na širenje antropogenih struktura u prirodu prvenstveno kao dobitak za čovjeka - igra plus sume. Antroposferu možemo smatrati "dobitkom" kao posljedicom prirodne evolucije života. Pa ipak, za razliku od dosadašnjih dobitaka prirodne evolucije, ovaj dobitak - homo sapiens svoju sociokulturnu evoluciju, koja je i za njega samoga dobitak, proizvodnjom entropijskih učinaka usmjerava protiv prirodne supstance a time i protiv sebe. Dosad nije zabilježano da je u evoluciji jedan dobitnik (vrsta) radio na tome da svi ostali

¹⁰ Ovdje se smanjenje "supstance" ne shvaća kao smanjenje materije kao takva, nego kao entropija i smanjenje prirodnih resursa.

postanu gubitnici, a na kraju možda i on sam, kao što to radi vrsta homo sapiens. Nije ključni problem zagađivanje okoliša nego destabiliziranje ekosfere poremećenjem prirodnih tokova razmjene materijala i uvjeta života.

Zadržimo se samo na prvom aspektu postavljene teze. Agrarna društva ne poznaju termine ni ideje što se kriju u pojmovima "razvoj" ili "napredak". Takva društva doživljavaju i razumiju jedino ciklične promjene, tj. one što se zbivaju kao prirodni ritam i određuju uvjete proizvodnje i života - materijalnog metabolizma i njegove simboličke proizvodnje. Važno je dočekati novi ciklus vječnog ponavljanja istoga, a ne očekivati promjene i željeti prekid ciklusa. Tradicijska kultura, stoljećima nepromijenjena, upravlja socijalnim životom unutar prirodnog ciklusa. Razvoj za njih znači cikličko ponavljanje istih metaboličkih zbivanja - obrada zemlje, pribavljanje hrane, ogrjeva, itd. i ponovno vraćanje organskih ostataka toj istoj zemlji. Društva nemaju potrebe za promjenama, a svaka veća promjena znači udar na tradicijsku kulturu, čime se može dovesti u opasnost i cjelokupna simbolička slika svijeta koja ih usmjerava i kulturne osnove regulacije života na kojima društvo počiva. Predmoderna društva naročito su vodila brigu o poštovanju tradicije preko održanja moralnih regula utemeljenih na običajnosti i sakralnom, a moderna na sekulariziranoj sakralnosti. (Protestantska etika, o kojoj govori Max Weber kao glavnom čimbeniku nastanka kapitalizma, nastala je u odnosu prema radu, promijenjenom i promjenjivom predmetu rada, a tradicijska etika u odnosu prema zemlji i nepromijenjenom predmetu rada. Moderno društvo stvara od zemlje kao nepromjenjivog predmeta rada zemlju promijenjen i promjenjiv predmet rada. Zato danas u doba virtualizacije ima smisla tragati za novom etikom - načelima svjetskog etosa, poduzetničkom etikom, distributivnom odgovornosti, a naročito individualnom).

Međutim, sva društva, pa tako i agrarna društva poznaju sadržaj pojma "dobar život". Za pripadnike neke ruralne zajednice sasvim je izvjesno što se smatra "dobrim životom", iako on ne mora biti za istraživača uvijek precizno definiran.¹¹ U empirijskom pogledu mogle bi se ustanoviti razlike u percepciji "dobar život" ne samo između grada i sela, nego između ruralnih naselja - sela i u zemljopisno različitim prostorima unutar istog društva. Pored nekih objektivnih pokazatelja važno je subjektivno, osobno vrednovanje, a oba aspekta su najčešće relativna. U procjenjivanju dobrog života - sadržaja koji pojedinac ili skupina smatraju bitnim za kvalitetu življenja, ovisi o opće prihvaćenim kriterijima neke zajednice ili društva. Upravo ta opća procjena unutar neke zajednice (sela) bitna je za kvalitetu življenja i razumijevanje dobrog života. Pojedinac procjenjuje kvalitetu življenja (dobar život) prema vrednovanju u svojoj zajednici, a ne prema individualnim aspiracijama kao u suvremenom društvu. Porastom individualizma i nestajanjem tradicionalne zajednice nestaje kolektivno vrednovanje, a povećava se važnost individualnog. Dobar život za tradicionalno društvo i za seljaka znači ispunjenje prirodnog ciklusa, nepromijenjene prirodne uvjete života društva, zadovoljavanje osnovnih potreba u količinama i načinu na koji se zadovoljavaju potrebe, imati dovoljno za opstanak obitelji i društvu u cjelini. U posebnim svečanostima zahvaljivalo se bogovima za dar, molilo i očekivalo da se sve to

¹¹ Neodređenost i relativnost pojma "dobar život" moderno društvo kompenzira (u svojoj praksi i znanstvenim istraživanjima) putem pojma "standard", koji pretpostavlja definiranost mjerila standarda, dakle "dobrog života". U konceptualnom smislu razvoj kvalitete življenja u suvremenom društvu neki istraživači zamišljaju kao međuučejak "kvalitete" u različitim područjima: političkom, kulturnom, ekonomskom, vojnom, ekološkom i socijalnom. Kvaliteta življenja može se izraziti u podacima putem "socijalnih indikatora" koji reprezentiraju više dimenzija: stanovništvo, socijalni status i mobilnost, tržište rada i uvjete zapošljavanja, dohodak i raspodjelu, zbrinjavanje, promet, stanovanje, zdravlje, obrazovanje i participacija u odlučivanju (Prisching, 1995:207-208).

(ciklički) svake, pa i sljedeće, godine ponavlja. Dobar život odnosio se ne samo na ljude, nego na sve - životinje, bilje pa i zemlju, dakle na cjelinu obitavanja, obiteljske ili lokalne zajednice. Kao što se za čovjeka reklo da je žedan, umoran, itd. jednako se tako govorilo i mislilo za životinje, pa i zemlju. Budući da se razlikuju potrebe, načini njihovog zadovoljavanja, itd. može se govoriti o relativnosti pojma "dobar život". To je razumljivo jer je ruralni svijet raznoliki svijet lokalnih kultura. Međutim, dok pojam "dobar život" u ruralnim područjima uključuje i održavanje ravnoteže između prirodnog okoliša i socijalnog života u nekoj zajednici, jer se pojam "dobar život" ne odnosi samo na ljudski život nego na cjelinu života seljačkog gospodarstva - stoku i zemlju, dotle je moderno razumijevanje "dobrog života" daleko od razvijene svijesti o ravnoteži između čovjeka i prirode. Dobar život za njega je "dobar život čovjeka". To isto važi i za shvaćanje razvoja.

Ekološka kriza što potresa svijet - bez obzira što se prema njoj odnosimo s prilično ravnodušnosti i koja je još uvijek za mnoge pojedince, pa i najrazvijenija društva (ekonomske i političke elite) shvaćena kao nešto prolazno i neopasno i prema kojoj nastupaju s ekološkom ignorancijom¹² - ponovno postavlja pitanje razvoja, ali u drugom svjetlu, naime u svjetlu redefiniranja pojma "rast". Rast kakav je oblikovalo prošlo stoljeće nije više moguć jer su potvrđene granice sustavnog iscrpljivanja prirodnih resursa, ali je moguć novom rekonpozicijom elemenata prirodnog i socijalnog sustava u novom konceptu koji je pred-

¹² Na takvu ekološku ignoranciju ukazuje i primjer američkog predsjednika Busha (mlađega) koji početkom 21. stoljeća javno svijetu poručuje da ga ne zanima Kyoto-Protokoll (o zaštiti klime putem smanjivanjem CO2 emisije), niti ikakve financijske obveze s njim u svezi. Kao i mnogi drugi, tako i naši mediji, nisu primjereno reagirali na tu činjenicu prijetjećeg povijesnog ekološkog presedana. To je povijesni presedan koji i u drugim situacijama otvara mogućnost nastavka odstupanja od zajedničkih interesa svijeta u ime vlastitih nacionalnih interesa.

stavljen kao održivi razvoj. To redefiniranje može se razumjeti: (a) u antropološkom kontekstu kao problem ciljeva ljudske aktivnosti - smisla znanstveno-tehnološkog stvaralaštva za ostvarivanje "dobrog života"; (b) u ekonomskom pogledu kao propitivanje odnosa ekonomske i ekološke racionalnosti - porast standarda i osiromašenje uvjeta života; (c) ali i u metaboličkom kontekstu kao povratak "igri nulte sume" - održanju stabilnih uvjeta, tj. dinamičke ravnoteže života na Zemlji i uvjeta za život nasljednih generacija, što je izraženo sintagmom "održivost". Ruralni metabolizam predmodernih društava urođeničkih, općenito agrarnih i seljačkih društava (Radkau, 2000), nedvojbeno potvrđuje tezu da je održivost između socijalnog i prirodnog sustava moguća i bez razvoja - naravno onakvog kakav se razumije u koncepcijama modernog društva kao razvojnog društva. Redefiniranje rasta treba ići u smjeru dobrog života a dobar život razumjeti kao dobar život biotičke zajednice i cijele ekosfere, tj. da obje strane dobivaju: win-win strategija. Tako će biotička zajednica postati ono materijalno i moralno zajedničko dobro prema kojemu će se mjeriti dobar život, a naš prinos biotičkoj zajednici (bez obzira na kojoj razini) kao materijalni i moralni prinos općem dobru.

Održivi razvoj je definiran kao "proces stalnih promjena, čiji je cilj u tome, da iskorištavanje resursa, usmjeravanje investicija, orijentaciju na tehnološki razvoj i institucionalne promjene dovede u sklad sa sadašnjim i budućim potrebama" (Hauff, 1987:10), što znači isticanje inter-generacijske jednakosti i strukturnih promjena (Simonis, 1998:1).¹³ Održivi razvoj ovdje treba

¹³ Na svjetskoj konferenciji o održivom razvoju u Johannesburgu (od 26. kolovoza do 4. rujna 2002. godine) rezimirani su rezultati (na razini država i nevladinih udruga) o održivom razvoju, razmotrene mogućnosti kako ga transferirati i ocijeniti koliko je on značajan za budućnost. Prema većini kritičara konferencija nije polučila očekivane rezultate. Glede održivog razvoja svijet je danas u stanju u kakvom je bio prije konferencije u Riju.

razumjeti u smislu iskustva ruralnog metabolizma korisnog u suvremenim uvjetima perspektiva ljudske i biosferne zajednice. Usporedbe radi, može se aproksimativno reći da bi paradigmatična uloga koncepta održivi razvoj u današnjem društvu trebala zamijeniti ulogu sintagme "dobar život" konkretiziran u lokalnim agrarnim entitetima i predmodernim društvima.

Ruralni metabolizam u materijalnom pogledu (materijalni obrazac ciklusa) je produljenje prirodnog života, a u duhovnom pogledu (duhovni obrazac simbola) predstavlja jedno važno povijesno ljudsko iskustvo za suvremene razvojne perspektive i može nečemu poučiti modernog čovjeka (ako on još želi iz prošlosti nešto učiti), a zasigurno tome:

- da se može i treba održati (relativna) **stabilnost** između socijalnog i prirodnog sustava;

- da nisu toliko važna pojedinačna znanja nego **znanja o funkcioniranju** pojedinih dijelova i cijeloga sustava. U ovom slučaju uloge metaboličkog sustava u modernom društvu, ponajprije kao industrijskog metaboličkog sustava koji simbolizira sustav razmjene materijala između čovjeka i prirode;

- da je potrebno ruralni ekološki kompleks održati stabilnim da bi se održala stabilnost socijalne zajednice, a time stabilnost života ljudi i **raznolikost kultura**;

- da se promjene u okolišu i društvu zbivaju sporo, ali zato s **minimalnim rizicima** za društvo i okoliš, koji nastaju kao slučajnost;

- da ruralni metabolizam nije statičan niti hermetičan, nego pojam koji se povijesno konkretizira u različitim agrarnim društvima, ali zadržava istu paradigmu odnosa društva prema okolišu - **cikličnost**;

- da se industrijski metabolizam (koji prerađevine - već prerađeno - uzima u ponovnu prerađu) također temelji na metabolizmu čovjeka i prirode - fiziološko-metaboličkom odno-

su ekosfere i antroposfere. Kao takav, industrijski metabolizam u modernom društvu je također **sustav posredovanja** u tom globalnom metabolizmu.

Nije moguć povratak na ruralni način života, ali je možda moguće od njega nešto naučiti (Mendras, 1986) i zadržati ga kao načelo tamo gdje on izražava smislenost ekološkog kompleksa kao ponovno zadobivanje djelatne kompetentnosti prema okolišu. Jedna od kompetentnosti je prirodna cikličnost procesa i emocionalnost podloge koje jamče održivost odnosa društva i prirode u životnom procesu. Kompetentnost prema prirodi uključuje i etiku odgovornosti. Ruralni metabolizam nas podsjeća na važnost i nužnost **znanja svakodnevice** koje se kumuliralo kao povijesno iskustvo iz odnosa čovjeka i prirode, a ne samo **ekspertnog znanja** koje je ipak jednostrano i nepotpuno. U tom smislu može se govoriti o potrebi izvjesnog **arhaiziranja društva** (Steiner, 1992:216). U sličnom značenju Taylor, 1974:235) primjenjuje pojam **paraprimitivno društvo**.

Metabolizam ruralnog društva je relativno zatvoreni ciklus koji jamči neku vrstu harmonije, dinamične ravnoteže između dva sustava, koja se obnavljala i održavala. Snagu je crpila iz "bazalnog metabolizma" i ritualiziranih pravila života u socijalnoj zajednici kao predloškom socijalne prakse. Ako industrijski metabolizam uspije uspostaviti takav zatvoreni ciklus "proširenog metabolizma", danas polavito u planetarnim razmjerima, tada se može govoriti o izvjesnosti perspektiva (post)modernog društva i uspostavi novih metaboličnih struktura višeg reda, s novom kvalitetom. Smisao pojma "zatvoreni ciklus" nije u njegovoj nepromjenjivosti nego u uravnoteženosti kulturom (tehnologije, vrednote, rituali) posredovanog inputa i outputa, sa što manje prirodi neprobavljivog povratnog materijala. Povijesno iskustvo ruralnog metabolizma, kao "socijalnoekološkog metabolizma" može biti poticajno za današnje pris-

tupe ruralnom razvoju i općenito modernizaciji odnosa čovjeka i prirode u kojoj priroda neće biti strateški gubitnik. Jer, ako se danas zastupa stajalište **win-win** strategije u kojoj obje strane dobivaju (ili bar ne gube) nema nikakvih opravdanja da se takva globalna strategija ne prihvati i za odnos sociosfere i biosfere - čovjeka i prirode.

B. Socijalnoekološka praksa u seljačkom društvu

1. Ekološka tradicija kao istraživački izazov

Cilj ovog poglavlja je da s primjerima istakne neke aspekte rada i života u ruralnoj kulturi, koji pokazuju neposrednu povezanost socijalne zajednice i prirodnog okoliša, tip suživota čovjeka i drugih bića u prirodi, odnosno dvaju sustava (socijalnog i prirodnog). Polazi se od toga da je odnos seljačkog i moderniziranog seljačkog društva prema prirodi bitno drugačiji od odnosa modernog društva prema prirodi. Nije primarni cilj dokazivati da je postojala ili da postoje tragovi jedne specifične socijalnoekološke paradigme, nego (bez idealiziranja) potaknuti afirmaciju vrijednosti našeg seljačkog povijesnog iskustva. Istraživanje ekoloških vrijednosti u našoj ruralnoj tradiciji u osnovi se zasniva na tezi o ruralnom metabolizmu (Cifrić, 2001) kao paradigmatškoj vrijednosti aktualnoj u suvremenom socijalnoekološkom diskursu. Time se potvrđuju neki elementi ruralnog metabolizma kao iskustvene paradigme očuvanja okoliša, ali istodobno i **antropizacije** okoliša. Antropizacija je započela sa čovjekovim djelovanjem na prirodu, tj. kao posljedica kulturnog djelovanja, naročito poslije ovladavanja vatrom (Delort/Walter, 2002:172) da bi radikalno uznapredovala poslije 18. stoljeća (isto, 197-). Koliko god bile prihvatljive neke suvremene ekološke ideje, naročito dubinske ekologije (Devall, 1985; Naess, 1989) Gottwald/Klepsch /Hrsg/, 1995), odnosno

ekofilozofije (Birnbacher /Hrsg/, 1997) kao poticaj u oblikovanju nove socijalnoekološke paradigme, toliko bi bilo znanstveno neodgovorno i povijesno nekorektno zanemarivanje otkrivanja takvih (i sličnih) ideja i vrijednosti u vlastitoj kulturi i tradiciji. Neke vrijednosti imaju trajno značenje za čovjeka i društvo, a u njima participiraju i neke vrijednosti seljačkog društva.

Naime, svijet nam putem brojnih knjiga i časopisa šalje poruke o vrijednostima što ih zastupaju (post)moderne teorije, a mnoge od njih su nam znane u tradiciji seljačkog društva, ali su nedovoljno istražene iz socijalno ekološkog kuta. Ako neopravdano ne postupimo istraživački prema vlastitoj tradiciji, čini se da je nakon druge modernizacije i na pragu treće modernizacije, hrvatskom društvu potreban uvoz i onih ideja i vrijednosti koje su konstituirale i prožimale njegovu prošlost u tradicionalnom i moderniziranom selu. Drugim riječima, u tom slučaju se prihvaća da je to iskustvo perifernog značaja. Time bi se socijalnoekološka misao naše tradicije i suvremenosti u "kolonijalni" položaj.

Jedan od prikladnih načina je identificiranje i opis nekih sadržaja socijalnoekološke prakse u tradicionalnom selu, kao i onom koje još nije razoreno snagom posvemašnje modernizacije ili je taj proces u progresivnom tijeku. Svjesno se izlažemo riziku ograničenih i parcijalnih primjera i aspekata s obzirom na raznolikost bogate autohtone kulturne seljačke baštine naših krajeva i kulturnih lokaliteta, te utjecaj drugih kultura. Zato se zadržavamo uglavnom na razini opisa (bez generalizacija) tradicionalnog i moderniziranog sela. U Hrvatskoj danas gotovo da i nema intaktnih ruralnih prostora ili su rijetki kao duboka ruralna periferija. Odrednice ruralne periferije (Lay, 1998) su relativizirane. Za seljačko društvo pogotovo, jer ono zapravo ne pozna pojam "periferije" budući da se u tom društvu na razmišlja u relacijama "centar-periferija". Takva misao dolazi s raspadom

seljačkog društva. U svojoj seoskoj i biosfernoj zajednici istodobno su doživljavali središte i periferiju. Danas sa stajališta ruralnog ekološkog kompleksa (Hamm, 1982:169-180) nalazimo pretežito modernizirane tradicionalne strukture. Sociološka istraživanja tog fenomena su rijetka, ali poticajna. Primjerice, studija "Duge sjene periferije" (Rogić/Štambuk, 1998).

Poteškoća za istraživača je u nestanku struktura na kojima se temeljila takva praksa, pa se umjesto izvornih istraživanja mora osloniti na rezultate istraživanja i opise nekih problema u sociologiji i srodnim znanostima. No, na sreću, neki oblici socijalnoekološke prakse još se, iako sve rjeđe, reproduciraju u svijesti kao živa memorija starijih žitelja i održanoj praksi - uglavnom u ruralnoj periferiji, ali i moderniziranom selu. Zato nije suvišno na način kojim to činimo podsjetiti nove generacije na takvu praksu, makar s nekim skromnim primjerima iz života našega tradicionalnog seljačkog društva, o kojoj se povremeno govori i piše - uglavnom prigodničarski. Ekološka praksa u našoj ruralnoj kulturi (hrvatskom društvu) nije istražena, niti je napisana povijest okoliša, pa je to istraživački izazov znanostima koje se bave ruralnim društvom i ruralnom kulturom. Spoznajama socijalnoekološke prakse pridonijela su antropološka i etnološka istraživanja naših narodnih običaja i folklora. S nestankom ruralne kulture i tradicije nestaje i sam istraživački predmet, pa bi bilo korisno istražiti ga bar na nekim prostorima dok potpuno ne nestane. Nije riječ samo o ekološkom problemu nego o socijalnoekološkom, pa se cjelokupni problem socijalnoekološke prakse u kontekstu odnosa prirode i kulture može promatrati i kulturnoantropološki (Marschall, 1990), odnosno kulturnoekološki (Glaeser/Teherani-Krönner /Hg/, 1992). Zato su ovdje situacijski opisi praktičnih ekoloških radnji popraćeni s nekim elementima vrijednosti, religije, običaja općenito, ukomponirani u kulturne promjene.

Nastojimo pokazati povezanost materijalnih postupaka i njihovog simboličnog značenja koje im prethodi i koje ih prati. Ako, naime, seljačko društvo shvatimo kao društvo regulirano tradicijom i religijom, a religiju kao "kulturni sustav" kako to čini Clifford Geertz, onda se seljačka kultura opredmećuje u simbolima čijom se reprodukcijom i generacijskim prenošenjem reproducira i ona sama kao kultura. Simboli su akti, čini, događaji što u prihvatljivim oblicima tvore predodžbe, a proizvedeni su iskustvom. To naročito važi za religijske simbole. Za razliku od drugih vrsta znakova, simboli "nisu samo 'models for', dakle znakovi koji na nešto upućuju, nego su i 'models of', tako reći apstraktni planovi za oblikovanje konkretnih oblika." (Knoblauch, 1999:79).

Tradicionalna kulturna ekologija postavila je pitanje odnosa kulture i okoliša, a kao odgovor nastao je pristup **kulturnog determinizma** i **okolišnog determinizma**. Prvi tumači taj odnos prihvaćajući dominantni utjecaj kulture, a drugi dominantni utjecaj okoliša. Ovdje nismo pretpostavili niti jedan od tih pristupa. Više smo skloni sistemskoekološkom pristupu bez obzira sporove o tome pripada li on kulturnom ili okolišnom determinizmu. Polazimo od međuutjecaja kulture i okoliša u kojemu se s povijesnog stajališta oblikuju društvena prirodna stanja kao što je i seljačko društvo. Priroda (okoliš) je prva pretpostavka za razvoj kulture a istodobno objekt kulturnog djelovanja. On ima dugoročno primarni utjecaj na čovjekovu kulturu, ali je i sam podložan promjeni. Sa stajališta čovjekova prilagođavanja prirodi, kultura ima ključnu ulogu u čovjekovom djelovanju. Pritom je i sama podložna promjenama. Bez prirodnih pretpostavki ne bi mogla nastati kultura, ali ni bez kulture (čovjekove aktivnosti) ne bi se moglo oblikovati društvo ni mijenjati okoliš. Jedan od razloga za ovakav pristup je i načelno pitanje kojemu sustavu pripadaju "kolonije", tj. tvorevine kao što je

kultivirano bilje, i o kojem sustavu ovise - prirodi ili kulturi? Pored takvih velikih teoretskih dilema, opredijelili smo se za kontekstualni opis socijalnoekološke prakse (moderniziranog) seljačkog društva.

Socijalnoekološka praksa u kojoj se odražava identifikacija pojedinca s lokalnom zajednicom i otkriva identitet seoske zajednice, a zajednice sa seljačkom kulturom, poticaj je istraživanju i razmišljanju o gubitku tradicionalnog ekološkog identiteta društva i njegovom ponovnom otkrivanju u suvremenom ruralnom životu. Nestankom tradicionalnog kulturnog poretka nestaje i njegova socijalnoekološka praksa. U njoj se odnos čovjeka prema prirodi manifestirao u različitim aktivnostima u materijalnoj proizvodnji i kulturnim događajima što se simbolično izražavalo u kulturnoj tradiciji plesom, ritualima i ceremonijama. U seljačkom društvu nema načelne suprotnosti između objektivnog svijeta i svijeta subjektivnosti (individualizam, osobne slobode i prava). Svaka kultura, pa i naša seljačka, ima svoju povijest i svoj kulturni identitet (kojemu pripadaju različiti tabui i zabrane), uređen odnos prema svijetu i drugim ljudima, a jedna dimenzija tog identiteta je i njezin **ekološki duh** - obrasci praktičnog, materijalnog i spiritualnog odnosa prema prirodi. Industrijska kultura - u prekidu sa svojom ruralnom tradicijom - izgubila je velik dio vlastite kulturne memorije. Istraživanje antropoloških i etnoloških osnova naše ruralne baštine na kojoj je nikla i od koje se odvojila - ali koje u sebi zadržava u "ostaci-ma" ruralne kulture, ovisno o povijesnim prilikama i društvima - može pridonijeti kritičkom valoriziranju jedne socijalnoekološke paradigme i povijesnog iskustva. To može biti dragocjeno novim generacijama. Izvorni ili modificirani ruralni običaji i rituali i njihovo očuvanje u modernom društvu, ukazuju na vrijednosti te paradigme, ali i održavaju dostojanstvo neke kulture, njezinog kontinuiteta i života s prirodom. Kasnije je kršćanstvo

preuzelo mnoge tradicionalne rituale (Anderson, 1995:263) predkršćanskog ruralnog društva i utjecalo na njihovo prilagođavanje novim okolnostima.

U analitičkom pogledu **ruralnu ekološku praksu** možemo aproksimativno definirati kao tehnološke (radne) postupke, ponašanje pojedinca i kolektiva u ruralnom kompleksu koji preko sadržaja - različitih procesa i aktivnosti u vezi s proizvodnjom, okolišem, naseljem, stanovanjem, zdravljem, zemljom i vodom, a koje prati spiritualnost - paradigmatški izražavaju cjelovitost načina rada i življenja te odnos prema prirodi i okolišu. Glede toga ona djeluje paradigmatški, modelski. Postupci, život i razmišljanje ljudi značajno ih razlikuju od onih u urbanom društvu, jer se značajno razlikuju obilježja njihova okoliša i radnih postupaka. Na tradicionalno i modernizirano ruralno društvo, pa tako i na naše, na različit su način utjecale tri skupine vrednota: religijske, svjetovne i ekološke (Skolimowski, 1995:238).

Tablica - Religijske, svjetovne i ekološke vrednote

Religijske	Svjetovne	Ekološke
Podčinjavanje	Vladanje	Strahopoštovanje
Bogomoljstvo	Kontrola	Odgovornost
Milost	Moć nad stvarima	Umjerenost
Pokornost	Homogenost	Raznolikost
Božja pravednost	Individualna pravednost za sve	Eko-pravednost

U praksi društvenog života one nisu odvojene niti odvojeno utječu na čovjeka, nego se isprepliću u životnoj svakodnevici putem običaja, individualnih postupaka i radnji, ali je primjetna razlika u njihovom utjecaju tijekom kulturnih promjena društva. Budući da je ruralni metabolizam podložan utjecaju povijesnih i socijalnih mijena sadržaja ruralnog kompleksa, a s njima konkretnih vrednota ili sustava vrijednosti, razlikuje se socijalni metabolizam i njegova simbolika u seljačkom društvu (seljačkoj ekonomiji i poljoprivredi) od onoga u modernizacijom zahvaćenog, odnosno moderniziranog seljačkog društva - dakle, u konvencionalnoj, odnosno industrijskoj poljoprivredi.

Ovdje se rabi pojam **socijalnoekološka praksa** u smislu primjene kriterija "ekološke prakse" u materijalnom i socijalnom životu seoske zajednice; "praksa" se odnosi samo na čovjeka i u vezi je s njegovom kulturom. Pod tom praksom podrazumijevamo postupke u proizvodnji i zaštiti, načinu življenja i sustav vrijednosti s običajima i ritualima koji reguliraju život ruralne zajednice - od pojedine obitelji i obiteljske zadruge do cijeloga sela kao lokalne zajednice, a koji se zbivaju u određenoj kulturnoj paradigmi kao slici svijeta. To pokazuje da se nedvojbeno radi o elementima jednog tipa **ekološke ekonomije** i jednog stabilnog društva, u ovom slučaju o (ruralnom) seljačkom društvu i kulturi, neodvojivom od prirode i njezina cikličnog ritma. Dakako, to ne znači potpunu ovisnost o prirodi kao kod urođeničkih društava, jer je seljačko društvo već postiglo izvjesni stupanj praktične i kulturne emancipacije od prirode, pa se prema prirodi odnosi prema mjeri vlastitih mogućih aktivnosti u svojoj slici svijeta kao poretku reda i stabilnosti. (Emancipacija od prirode za njih ne znači odvajanje od zemlje kao proizvodnog dobra i kao vlasništva, koja povijesno nastupa s prodorom kapitalizma, nego se odnosi na povećanu ulogu čovjeka i njegovih tehnoloških moći u oblikovanju prirode, u metaboličkom proce-

su prema uzoru na prirodu). Takvo društvo u našim ruralnim prostorima danas nalazimo kao povijesno rijetke slučajeve - lokalne ruralne oaze i uglavnom kao modernizirane oblike. U poslijeratnom valu druge modernizacije (industrializacije) prodiru i materijalne inovacije u ruralno društvo u obliku izgradnje infrastrukture elektrifikacije, prometnice, telekomunikacije i komunalija (SS, 1976), što je bilo popraćeno sa sociokulturnim promjenama. Na toj osnovi mijenja se metabolični obrazac, a s njim i socijalnoekološka praksa.

Čini se da je korisno ukazati na neke elemente njihova vrijednog kulturnog i ekološkog nasljeđa koje ne pripada, niti je pripadalo samo seljaštvu; štoviše seljačka kultura i način života prihvatila je i suvremena umjetnost - pokret naive nije seljačka umjetnost nego umjetnička refleksija seljačkog društva. Ekološko naslijeđe ne ističe se toliko radi samog sadržaja ruralne prošlosti, koliko radi njihove suvremene paradigmatičke vrijednosti pristupa slici budućnosti, ali i kao iskustva načina življenja koji pretpostavlja različite elemente: "instrumenti rada, radni procesi, socijalni elementi,...te duhovni elementi kao kultura, vjerovanja, društveno-moralne vrijednosti i sl." (Marinović-Uzelac, 2002:134). U etnološkim istraživanjima hrvatskog sela govori se o tri kulture: **materijalna kultura** s (s ručnim radovima i tehnologijom), **duhovna kultura** (s folklorom) - narodne tvorbe i **socijalna kultura** - društvene i pravne uredbe, općenito život i odnosi seljaka (Gavazzi, 1991:14). Držimo da je potrebno i sasvim opravdano ukazivati na paradigmatičnost življenja, koje se oblikovalo u seljačkoj kulturi, jer u diskursu o održivom razvoju - u kojemu se primjenjuje obrazac (magični trokut) triju međusobno povezanih ciljeva: zaštita biosfere, stabilno gospodarstvo i pravedna raspodjela socijalnih šansi - održanje seljačkog obiteljskog gospodarstva kao "svaštarskog", pretpostavlja cjelinu koja u sebi skladno sjedinjuje tri bitna elemen-

ta: kućanstvo, zemljišni posjed i (u užem smislu) gospodarstvo (Župančić, 2002:225) primjer je stabilnog društva sa znatno smanjenim rizicima.

Naime, u suvremenim raspravama o ekološkoj poljoprivredi upozorava se na aktualnost "ekologijskog poljodjelstva", tj. na način proizvodnje hrane pomoću različitih tehnika koje smanjuju ili uklanjaju negativne ekološke posljedice i koje na nov način revitaliziraju vrijednosti tradicionalne paradigme proizvodnje. O njoj se pisalo prvih desetljeća dvadesetoga stoljeća (A. Howard, R. Steiner), a koja se u suvremenosti ekološkoga diskursa naziva "ekologijska" ili "ekološka poljoprivreda", "organsko-biološko" poljodjelstvo (Čížek, 1993; 1995; Čížek/Znaor, 1994; Znaor, 1996; Znaor/Bošnjaković, 1998). Ideja i praksa ekološke poljoprivrede i održivog razvoja ne nastaju s modernim društvom, poglavito ne u prošlom stoljeću, nego se u njemu samo aktualiziraju. Tijekom ljudske povijesti agrarne kulture dobro su ih poznavale i prakticirale, kao i naša tradicionalna ruralna kultura, odnosno seljačko društvo. Nisu stoljećima mijenjale svoje temeljne vrijednosti i nazore o življenju niti proizvodnu praksu, pa moderno društvo od njih može nešto i naučiti (primjerice, cikličnost, jednostavnost, usporenost, vrijednost cjeline, stabilnost itd.).

Kao što je davno Albert Schweitzer (1997:21) zastupao bio-centrični pristup životu jednostavnom formulacijom "Ehrfurcht vor dem Leben", a danas Günter Altner (1991.; 1992.) u bioetičkom i teološkom duhu objašnjava smisao pojma "Ehrfurcht" (strahopoštovanje), tako i neki drugi taj pojam koriste u cilju akceptiranja ekološkog etosa i njegovih ekoloških vrijednosti. "Ehrfurcht" je postao formula za preživljavanje u ekološkoj krizi i ne znači samo ekološki nego razvojni, miroljubivi smisao (Altner, 1992:72). On je ujedno iskazivanje osobnog i rodnog dostojanstva čovjeka putem ekoloških vrijednosti.

Skolimowski smatra da se u "Ehrfurcht"-u izražavaju ekološke vrijednosti: **odgovornost, pravednost, umjerenost** (skromnost) i **raznolikost**. Tako on kaže: "Ekološke vrijednosti su poslanici ekološke spiritualnosti. (...) Raznolikost je u širem smislu imperativ za život kojemu prijeti ekscesivno homogeniziranje i reduciranje na mehanicističke komponente. (...) Ekološka pravednost znači pravednost za sve - ne samo unutar našega vlastitog klana; ne samo između nacija; nego također respektom svih živih bića u pogledu same majke Zemlje. (...) Umjerenost se ne smije zamijeniti sa bijedom, nevoljom i siromaštvom. Umjerenost je pozitivna vrlina našega tubitka." (Skolimowski, 1995:231-234).¹

U socijalnoekološkoj praksi seljačkog društva, spomenute ekološke vrijednosti mogu se lako prepoznati u njegovom tradicionalnom etosu i religijskom moralu kao i u nekim konkretnim oblicima ponašanja, neodvojivim od prirodnog okoliša u kojemu obitava seljačka zajednica. Prirodni okoliš ističemo zato što držimo da je sa svojom raznolikošću utjecao na oblikovanje raznolikih lokalnih etosa i mentaliteta u seljačkoj kulturi.

Zato se navodi nekoliko aspekata ekološke i socijalnoekološke prakse, i to tako što su aktivnosti svrstane uz neke važnije točke rada života društva: proizvodnju, okoliš, naselje, stanovanje, zdravlje, zemlju i vodu. Na taj se način može pridonijeti istraživanju povijesti okoliša (Roksandić, 2002), jer je omogućen pristup "iznutra", uvid u sam društveni ekološki supstrat. Istraživanjem takvih aktivnosti i njihovih promjena moguće je pratiti čovjekovu kulturno-ekološku prilagodbu kao sastavnicu povijesti okoliša raznih kultura ili na nekom užem prostoru. Za to daje neke elemente u jednom razdoblju Sredozemlja Fernand

¹ Za vrlinu "umjerenost" Skolimowski kaže da je ona "milost bez zavjere; preduvjet unutarnje ljepote; veličanstvo jednostavnog sredstva; veselje jednostavnom životu; dobro promišljeno i oprezno korištenje resursa" (isto, str. 232).

Braudel (1997.) a pokazuju, primjerice, Joachim Radkau (2000.) istraživanjem odnosa prema prirodi u agrarnim civilizacijama u knjizi "Natur und Macht" (2000.), te Robert Delort i François Walter u knjizi "Povijest europskog okoliša" (2002), za razliku prezentacije povijesti ekoloških ideja Donalda Worstera u knjizi "Nature's Economy" (1977.).

2. Aktivnosti u vezi s proizvodnjom i okolišem

2.1 Aktivnosti u vezi s proizvodnjom

Povrat materijala zemlji - gnojidba polja. Seljačka ekonomija je ekonomija prirodne razmjene, i to u dvostrukom pogledu: ne samo razmjena proizvedenih dobara unutar društva (lokalne zajednice ili između njih), nego općenito razmjena materijala između čovjeka i prirode. Metabolizam seljačkog gospodarstva podrazumijevao je čovjekovo korištenje plodova prirode s jedne strane (input), a s druge strane nekorisnog materijala prirodi (output), tj. vraćanje zemlji od(iz) koje su uzeti. Naravno, seljak o tome nije dublje razmišljao u terminima **razmjena materijala s prirodom** (Marx) ili u socijalnoekološkoj terminologiji ekološkog **metabolizma** (Fischer-Kowalski), nego je jednostavno iskustvenim putem (dugom tradicijom), spoznao da organski otpad (gnojidba) poboljšava kvalitetu obradivog zemljišta koje zato daje bolji urod. Seljačka dubrišta (gnojište, bunjište) bila su zapravo neka vrsta kompostiranja - jednostavne prirodne kompostane (koje se danas propagiraju), a neki ih nazivaju **Öko-toilete** (UL, 1988:247-248). Žetva plodova ljudskog rada u polju i gnojidba zemlje iz takvih kompostana osnovni su mehanizam razmjene materijala između seljaka i zemlje, kao povrat materijala (plodova) uzetog zemlji putem njihova ubiranja (žetve). To se odnosi i na druge prirodne materijale iz okoliša. U tom postupku nije bilo "onečišćenja", tj. brzih i velikih promjena u

okolišu "koje dovode do narušavanja zakonitosti u **ekosustavu** temeljenih na mehanizmima samoregulacije, a mogu izazvati negativne posljedice za zdravstvene, gospodarstvene i druge uvjete života" (EL, 2001:285). Zato primjenjujemo termin "zagađenje" (u užem smislu značenja). ("Onečistiti" - nečisto ima i religijsko značenje. Primjerice, u judaizmu "košer" - nečisto jelo). Ako bismo termin "zagađenje" shvatili kao utjecaj organskog otpada na okoliš, kako neki danas objašnjavaju "zagađenje", tada bi se cjelokupna seljačka ekonomija mogla shvatiti kao **zagađivačka ekonomija**, a ne kao **ciklični** metabolički proces, kao **uzimanje** i **vraćanje** snage zemlji povratom materijala ranije od nje oduzetog.

Tropoljni sustav: To je tradicionalni sustav rasporeda uporabe zemljišnih parcela na tri polja, tri dijela poljoprivrednog zemljišta, u kojemu se jedna trećina ostavlja neobrađena (ugar) s osnovnim ciljem prirodne obnove organske vrijednosti obradivog zemljišta, a ostala dva se obrađuju. Tek s prvom modernom agrarnom revolucijom i s proizvodnjom krmiva mogao se povećati broj stoke i proizvodnja gnojiva, a s mehanizacijom i kemizacijom u prošlom stoljeću uspjele su se obraditi veće površine, pa time smanjiti površinu pod ugarom (Defilipis, 2002). Tropoljni sustav u poljoprivredi nastaje u osmom stoljeću (poslije Krista). Smatra se da je to jedna od **tri najveće inovacije u poljoprivredi** u ranom srednjem vijeku (cca 500-1000 godine). Druge dvije su: (sedmo stoljeće) uvođenje teškog **metalnog pluga** u obradu tla i (deseto stoljeće) korištenje **konjske radne snage** na poljima (Horn-van-Nispen, 1999:64-68). Po nekim mišljenjima u Europi je do 1000. godine (po K.) postojao "dvopoljni sustav", tj. "sistem dvogodišnje rotacije: kratki odmor od godinu dana, ozime žitarice sljedeće godine". Plodored s tri polja nastao je tek poslije trinaestoga stoljeća (Delort/Walter, 2002:176), a pretpostavljao je kohezivnost seoske zajednice i organizaciju polja u

tri dijela. Posljedica toga bilo je povećanje broja stanovnika u Europi - od 700. do 1000. godine povećalo se pučanstvo od 27 na 42 milijuna stanovnika, što će utjecati na intenziviranje proizvodnje na neekstenzivnom prostoru. U našoj ruralnoj prošlosti tropoljni sustav vjerojatno je nastao tek nešto kasnije nego u nekim drugim europskim zemljama, tj. nakon doseljavanja Hrvata na ove prostore. Nastao je u uvjetima sjedilačke kulture i stabilne ruralne zajednice kada (zbog porasta gustoće naseljenosti ili udaljenosti) nije više bilo prikladno ili uopće nije bilo moguće trajno naseliti neke nove plodnije prostore (ili, primjerice, novim krčenjem šuma), nego se stanovništvo spuštalo iz planine u ravnice radi ispaše stoke. Sličan sustav nalazimo i u nekim drugim agrarnim društvima, kako to spominje Braudel (Braudel, 1992:III-II9; 1992a:285; Delort/Walter, 2002:175-176). Primjerice, u Franačkoj s trogodišnjim ciklusom - ozima kultura, jara kultura i ugar. Od tada započinje postupno oblikovanje **prirodnog kulturnog krajolika** - polja, livade, pašnjaci, košenice - a s industrijskom revolucijom nastaje **umjetni kulturni krajolik** (Hršak, 2001:104). U Peruu na određenim visinama uzgajaju se određene poljoprivredne kulture. Na višim nadmorskim visinama zemlja se ostavljala čak i do deset godina na ugaru (Salas, 1992:324). Što je viša nadmorska visina, to je bilo potrebno dulje vrijeme ugara zbog težeg oporavka zemlje.

U biblijskim tekstovima nalazimo osnove naputke ideji odmota, tj. da se ne samo čovjek odmori - šest dana radi, a sedmi se odmaraj i slavi ime gospodnje (2 Moj 20, 9-11), nego i da se zemlja svake sedme godine odmori kako bi bolje rodila. "Šest godina zasijavaj njivu svoju i šest godina reži vinograd svoj i sabiraj rod. A sedma godina neka bude subota za odmor zemlji..." (2 Moj 23, 10-11; 3 Moj 25, 3-4).² Možda su dva razloga bili uzroci

² Zemlja je Jahvina i ne smije se nepovratno prodati (3 Moj 25). U biblijskoj povijesti prodaja zemlje limitirana je na mogućnost otkupa, ropstvo na 50 godina (3 Moj 25).

nastanka tropoljnog sustava: (a) činjenica da seljak nije razvijao monokulturu i da je - zbog slabe gnojidbe i iscrpljivanja zemlje - ostavljao dio obradivog zemljišta (jednu trećinu) da se odmori (na ugaru); (b) osim toga čovjek sa zapregom nije mogao obraditi veće poljoprivredne površine, pa je i iz tog razloga dio zemljišta morao ostaviti neobrađenog. U teološkom smislu ugar se može shvatiti kao skraćeni "sabat" (zemlje) preko kojega (godina odmora) se uvijek ponovno uspostavlja prvotni odnos između čovjeka i prirode - odnos pravednosti Zakona i Saveza s Izraelom (Moltmann, 1987:21). Na taj se način, preko simboličnog i teološkog razumijevanja stvaranja, neposredno povezuju prirodni krug života i socijalni krug života.

Za tropoljni sustav u agrarnim kulturama nije bila nužna religija - iako su postojali religiozni simboli - nego praktično iskustvo brojnih generacija i neposredna spoznaja o odnosu žitelji i kapaciteta prostora na kojemu obitavaju i od kojega žive (Radkau, 2000:100) a iz kojega su se oblikovale proizvodne i spiritualne paradigme dotične kulture (društva, civilizacije). Zato su seljaci izbjegavali monokulturu, pribjegavali odmoru zemlje ili pak (naročito u južnoazijskoj, mezopotamijskoj, sredozemnoj terasastoj poljoprivredi ili južnoafričkih sitnih seljaka, što ima sličnosti s našim jadranskim prostorom o kojemu govori Fernand Braudel) intenzivnoj gnojidbi. U terasama Geertz vidi izvanrednu stabilnost ekosustava kojega, zbog prijetnje erozije, treba obradom, odvodnjom ili navodnjem sustavno održavati. U povijesti su poznate prirodne katastrofe i pet velikih razdoblja masovnih izumiranja vrsta na Zemlji između Krede i Tercijara, tj. prije 500 i 100 milijuna godina i to otprilike svakih stotinu

Mletačka republika je potkraj 17. stoljeća (nakon turskog povlačenja i nestanka turskih agrarnih odnosa) nastojala urediti agrarne odnose, pa je svu zemlju proglasila državnom. Interesenti su mogli uživati zemlju (ali ne otuditi - darovati, prodati ili prenijeti na drugoga) sve dok su imali nasljednika, a potom bi se zemlja vraćala državi. Tako se ponovno uspostavljao kolonat.

milijuna godina (Engelhardt, 1997:10). Masovna izumiranja vrsta moguća su i u budućnosti. Možda danas čovjek prebrzo stvara uvjete za jedno novo, šesto masovno izumiranje vrsta, pa možda i homo sapiensa (Leakey/Lewin, 1995), a možda i suprotno - uvjete za novi tip biosferičnih odnosa i evolutivni skok.³

Monokultura, tj. uzgoj istovrsnih kultiviranih biljaka na velikim površinama zbog racionalizacije i specijalizacije (ÖL, 1988:174; UL, 1988:228), bila je pogubna za seljaka zbog njegovih raznovrsnih potreba za hranom (za ljude i stoku) i zbog klimatskih prilika koje su mogle prouzročiti da neki usjevi podbace (loša godina: sušna ili kišna, oluja i tuča itd.). Zato je seljak prakticirao ozime (jesenje) usjeve - primjerice, pšenica, i proljetne (jare) usjeve - primjerice, ječam, kukuruz, krumpir, grahorica itd. Treći dio zemljišta ostajao je neobrađen - na ugaru. U tom smislu svake godine su postojala "tri polja", pa je i način korištenja nazvan "tropoljni sustav". U zasijavanju je prakticiran i **plodored** poljoprivrednih kultura, pa su se na parceli izmjenično iz godine u godinu sijale različite poljoprivredne kulture. Najčešće su se izmjenjivale kulture: kukuruz, pšenica, djetelina (Dubić, 1941:156). No, obično bi trećina ukupnih obradivih površina ostala godinu dana nezasijana, kako bi zemlja (nagodinu uz malo organske gnojidbe ili djeteline kao prethodnog usjeva) smogla snage za novi urod. Ipak, najsiromašnija gospodarstva (obitelji) zbog malih obradivih površina najčešće su morali svake godine obrađivati svu svoju zemlju, koja se time sustavno iscrpljivala i donosila sve manji urod. Tako je postupno entropirala zemlja i siromašno gospodarstvo. U nekim planinskim krajevima zemlja se umjesto ostavljanja na ugaru gnojila "torenjem" - pomicanjem tora na parceli svakih nekoliko dana na drugo mjesto (Gavazzi, 1991:69). U pojedinim krajevima i za

³ O izumiranju vrsta prvi je znanstveno govorio francuski paleontolog Georges de Cuvier 1786. godine u svezi izumiranja mamuta.

neke kulture postojale su formalne i precizne regule njihova uzgoja napisane gradskim statutima, kao što je to u našim priobalnim i otočkim prostorima gdje se masovno razvilo maslinarstvo i vinogradarstvo (Defilipis, 2001:9-16).

Monokultura i specijalizacija: Seljačka ekonomija je polivalentna (raznovrsna), heterogena proizvodna struktura bez monokulture i specijalizacije. To u rizičnim ekonomskim uvjetima može biti dobro iskustvo za naše sitno obiteljsko gospodarstvo. Za to postoje valjani razlozi, a među inima i ovi:

(a) Tradicionalno seljačko gospodarstvo **nema viška** proizvoda za prodaju. Seljačka obitelj proizvodila je toliko da je zadovoljavala svoje potrebe, a ponekad jedva i toliko. Eventualni višak proizvoda (neznatan u odnosu na potrebu za kućanstvo) bi se razmjenjivao ili prodavao, ali glavni cilj proizvodnje nisu bili proizvodi namijenjeni tržištu. Tek prodorom kapitalizma u poljoprivredu i tržišne ekonomije u društvo, započinje prava proizvodnja za tržište, a s njom se mijenja i smisao proizvodnje;

(b) Na seljačkom gospodarstvu proizvodilo se ne samo za članove obitelji nego i **za stoku** s jednakom marljivošću, ljubavi i obzirnosti. Seljak je morao (osim trajnih livada) dio zemljišta zasijati i drugim kulturama koje su služile za prehranu stoke. Većina tih kultura služila je za prehranu ljudi i stoke (kukuruz, ječam, repa), a neke samo za prehranu stoke (primjerice, djetelina, grahorice ili neke vrste repe). Umjesto upotrebe nafte kao pogonskog goriva (kao što je slučaj danas) seljak je svojim živim radom zajedno s radnom stokom proizvodio potrebnu količinu hrane i za stoku;

(c) U seljačkoj poljoprivredi značajnu ulogu ima naslijeđeno znanje i tradicionalno iskustvo stečeno putem **ritualizirane prakse** u cikličnom procesu rada, koji su mu davali duhovnu dimenziju i osvježavali mukotrpn rad, te prekidali jednoličnost radova i svakodnevnog života. To iskustvo uzgoja više kultura

poučilo je seljaka da bude oprezan glede godišnjeg uroda monokulture zbog rizika da jesenje ili proljetne kulture ne uspiju zbog klimatskih uvjeta. Zato je bilo mudro održati različite kulture u proizvodnom programu.⁴ Međutim, ekonomski razlog održavanja tropoljnog sustava nije bio jedini. Postojalo je čvrsto iskustveno uvjerenje seljaka da se snaga zemlje mora obnoviti, a zemlja "odmoriti" kao i čovjek i radna stoka;

(d) Dinamika radova na različitim poljoprivrednim kulturama omogućavala je da se tijekom godine ravnomjernije **rasporede poslovi** prema prirodnim uvjetima, iako je postojalo vrijeme velikih poljoprivrednih radova. Na seljačkom gospodarstvu uvijek ima posla bez obzira na godišnje doba i starosnu dob;

(e) Tako se upošljavala i koristila sva radna snaga u obitelji. Svi su bili **radno sposobni**, radno aktivni i korisni, od najmlađih do najstarijih. Neke lakše fizičke poslove obavljali su starije osobe i najmlađi (hranili ili napasali stoku, pljevali korov, čuvali mlađu djecu, rinosili vodu i raznosili užad za vezanje snopova u doba žetve...),⁵ dok su odrasli radili teže fizičke poslove u polju i nosili glavni teret proizvodnog rada i brige na seljačkom gospodarstvu. Takva organizacija rada više ne postoji. U seljačkoj ekonomiji nema nezaposlenih, nezbrinutih ni zabrinutih, naročito djece, za svoju perspektivu. To je društvo "pune zaposlenosti". Život im nije bio lak, ali ipak sa sretnim i ispunjenim djetinjstvom koje u osobu duboko usađuje vrijednosti takvog neposrednog iskustva u obitelji, sa životinjama i općenito s prirodom.

⁴ Primjer nestanka heterogene gospodarske strukture i orijentacije na jednu djelatnost su naselja na otočkom priobalju gdje je, što zbog turizma, što zbog iseljavanja, potisnuta i zanemarena poljoprivreda (vinogradarstvo, maslinarstvo) kao komplementarna djelatnost.

⁵ Rad djece u našoj tradicionalnoj seljačkoj obitelji ne može se usporediti s aktualnim problemom prisilnog dječjeg rada u svijetu kao oblikom eksploatacije i nasilja nad djecom.

Plijevljenje korova: U tradicionalnoj poljoprivredi nije bilo modernih kemijskih sredstava za zaštitu poljoprivrednih kultura od korova i nametnika. Njih je proizvelo industrijsko društvo, pa kada su neki (primjerice, DDT) bili zabranjeni, tada su u još većim količinama eksportirani u nerazvijene zemlje. Korov se fizički uklanjao (pljevio) iz usjeva i nekoliko puta tijekom rane vegetacije (Braudel, 1992a:318). Iako je u obradi korišten plug i druga oruđa "svejedno ostaju korov i trava koje treba počupati svaki put kad narastu, dakle okapanje, čupanje plijevljenje" (Delort/Walter, 2002:175). Za taj posao bilo je dovoljno radne snage u obitelji ili susjedskoj ispomoći (u 13. st. "kolona", "seljaka - polukmeta" (Braudel, 1997:49, knj I.). U dalmatinskim vinogradarskim krajevima postojala je obveza zakupnika da vinograd okopava dvaput godišnje radi čišćenja od korova i štetnika (Defilipis, 2001:9). Unatoč primjeni kemijskih zaštitinih mjera, od ukupne hrane dobivene žetvom u svijetu se zbog štetnika gubi oko 25% (Keating, 1994:25). Nakon vršidbe pšenice (primjerice, u panonskim i dinarskim krajevima koja se obavljala konjima ili volovima na prikladnom prostoru - gumnu, koji su hodaajući u krug, gaženjem po požnjevenom rodu, kopitama odvajali zrno od stabljike, ili su to činili ljudi mlatilicama - jer nije bilo vršalica ili kombajna) trebalo je prosijavanjem i vjetrenjem odvojiti zrna žitarice od raznih korova, što nije bilo lako, pa je zato prethodno uklanjano na polju još tijekom ranog proljetnog rasta žitarice. Jednako se postupalo i nakon "tucanja" graga. Slično je bilo i u drugim agrarnim društvima. Matija Vlačić Ilirik (1520-1575) opisuje takvu vršidbu u Judeji kao i u Istri (Stipetić, 2001:252). Ukućani su u proljeće i po dvaput (ili po potrebi) obišli pšenična polja (dok je stabljika pšenice mala da ne nastane štete od osobnog ugaza i dok se ne ukorijene korovi) i iskorjenjivali čičak i druge nepoželjne divlje biljke jednostavnom sječom prigodnim alatom - "bodicom" tj. oštrim metalom uglavljenim

na drvenom štapu (jer se korov ubadalo pri korijenu). To se ponavljalo nekoliko puta jer se time korov nije potpuno iskorišteno nego samo odsjekao pri korijenu. Nakon takve "vršidbe" zrno se odvajalo od prašine vijanjem na blagom vjetriću. Slično se postupalo i kod vršidbe graha - mlatilice ili u slučaju većih količina pomoću konja.

U seljačkoj ekonomiji postojala je tradicijom uspostavljena **moralna obveza prema zemlji**. Susrećemo ju u svim agrarnim civilizacijama kao univerzalno pravilo i na razini lokalnih etosa. Zemlja se stalnom i dugotrajnom obradom čuvala, a polja "stvarala" i održavala. U priobalnim i otočkim krajevima često se donosila zemlja (na ljudskim ili magarećim ledima) da bi se svaki pedalj krševitog, potencijalno obradivog prostora, iskoristio za poljoprivrednu kulturu. Tako su obnavljane posljedice erozije i nastajale nove obradive površine terasastog tipa. Prema Braudelu, u 16. stoljeću cijelo područje od Istre do Dubrovnika ili Bara bilo je terasasti krajolik stvoren ljudskom rukom. Pred neprijateljem je bio, piše Braudel, "izvanredno stabilni i mudri svijet koji ne zna za kretanja, ili barem za masovne seobe i bezumne poteze onih odozgo - s jednim čvrstim seoskim svijetom koji se strpljivo utvrđivao i, udarcima motike, oblikovao vrtove sa zidicama, voćnjake, vinograde i polja ondje gdje padina nije odveć strma" (Braudel, 1997, I:49).

U prošlom stoljeću i danas, imućni "vikendaši" u priobalnom području kamionima dovoze plodnu zemlju iz drugih krajeva, ali manje radi uzgoja poljoprivrednih kultura, nego uglavnom radi uređenja (uljepšavanja) okoliša kuća i vikendica. To je također jedan način kultiviranja malih priobalnih i otočkih prostora i kamenjara, naravno koristan. (Danas se dovozi snijeg, primjerice za skijaške staze u Njemačkoj iz udaljenosti i više od 200 km, čak iz Švicarske).

Tradicija selekcije i reprodukcije: Danas postoje instituti za selekciju vrsta biljaka i životinja ili pak genetskog materijala - sjemena. Međutim, selekcija je poznata svim agrarnim društvima. Ona se prakticirala vjerojatno od neolita usporedno s domestikacijom životinja. Očekivanje dobrog ili boljega roda uključivalo je i selekciju sjetvenog sjemena. Budući da nije bilo kemijskih zaštitnih sredstava, seljak je birao najbolje klasove kukuruza od kojih je uzimao zrno kao sjeme za novu sjetvu. Prosijavanjem zrnja pšenice odabirana su najkrupnija i zdrava zrna za sjetvu. Njihovu klijavost ispitivao je stavljanjem zrnja pšenice u tanjurić na sv. Barbaru (4. prosinca) ili sv. Luciju (13. prosinca) s povremenim vlaženjem. Taj način stjecanja iskustva kasnije je poprimio običajni smisao u religijskom kontekstu. Izrasla pšenica (10-15 cm) držala se na stolu od Badnjaka do sv. Tri kralja, kada se razdijelila stoci - što je i danas običaj i u katoličkim obiteljima koje se ne bave poljoprivredom, ali se ta pšenica baca u smeće. Sjeme se kupuje jer se zbog tehnološke obrade (namjerne sterilizacije sjemena; zaštita kao intelektualnog vlasništva) od njegova godišnjeg roda teško može više upotrijebiti sjeme za novu sjetvu (proizvodnju). Tako se s **vampirskim poslom** moderne biotehnologije i menadžmenta ugrožava obnovljivost izvornih vrsta, a neposredni proizvođač je postao ovisan o (međunarodnim) proizvođačima i trgovcima sjetvenog sjemena.⁶ To se odnosi i na druge poljoprivredne kulture (kukuruz, repu, u drugim krajevima rižu itd.).

Seljak je povremeno razmjenjivao sjeme s nekim drugim seljakom, često iz drugoga pa i udaljenog sela, da se sjeme "ne izrodi". Nabavljao je sjeme i drugih, sličnih vrsta, koje su se udomaćile, a katkad nisu. To se radilo i u starim civilizacijama.

⁶ Svjetska trgovinska organizacija (WTO) donijela je sporazum koji obvezuje vlade na zaštitu patenata (Agreement on trade-related aspects of intellectual property rights). Po njemu vlada (pa i protivno interesima društva) mora štiti prava inozemnih kompanija kojima zaštićuju patente i nekih izvornih domaćih vrsta.

Zabilježeno je da je oko 1.500-te godine pr. Kr. egipatski faraon Hatshephut (inače žena) poslao ekspediciju na čelu s princem Nehasi-em u zemlju Punt (današnja Somalija i Etiopija) da dopremi sadnice "mirišljava drva". Princ je dopremio 31 stabljiku koje su bile posađene u vrtu Amonova hrama u Tebi. To je bilo u povijesti prvo poznato presađivanje biljaka iz ekoloških motiva (Henne/Loose, 1997:94). Mnogo kasnije - poslije Kolumba, iz Amerike je u Europu donesen kukuruz, krumpir, duhan, a u Ameriku prenesena pšenica itd. Novo prirodno podneblje često je utjecalo na dobru prilagodbu poljoprivrednih kultura, pa i veći urod. Primjerice, dokazano je da su "divlji geni" ječma utjecali na povećanje prinosa kod nekih usjeva i do 300% (Gore, 1994:115). Praktično to je bio jedan način križanja unutar iste vrste i dobivanje kvalitetnijeg ploda. I domaćice su međusobno razmjenjivale sjemenje za vrtne kulture unutar sela ili s domaćicama iz susjednih sela. Danas se sjetveno sjeme kupuje u trgovini. Nove kulture su prihvaćene, a izvorne poprimaju značenje slično neofitima. Stare vrste imaju posebnu reproduktivnu vrijednost kao žive, ali veoma sigurne genetske banke. Naime, većina suvremenih važnijih usjeva - oko 130 vrsta biljaka - potječe još iz kamenog doba. Pitanje je koliko će dugo opstati.

Selekcija se odnosila i na životinje. Razmjenjena rasplodnih primjeraka poboljšana je s boljim prostornim komunikacijama. Krave i konji za potrebe gospodarstva kupovani su na sajmovima, često u udaljenijim krajevima, kao i rasplodni primjerci (nerasti, bikovi i zdrijepci). Gotovo svako veće selo imalo je svoju zajedničku "bikaru" (bikove štale) u kojoj je timareno nekoliko bikova različite pasmine ili njihovi križanci, koji su služili za rasplod. Ako nije bilo te "institucije", onda su pojedinci držali i naplaćivali "pripust", a država je odobravala "licencu" svakom rasplodnom primjerku. Cilj nije bio uzgoj nove pasmine nego uglavnom reprodukcija zdravog podmlatka. Od vremena kada je

postao ratar (sjedilac), čovjek je selekcionirao i kultivirao različito bilje i stoku (ratnički narodi konje za svoje potrebe; kasnije je plemstvo to činilo i s psima najviše radi zabave i prestiža), ali je prirodi (u dugom razdoblju) bilo prepušteno da donese najbolje rješenje u kvaliteti naslijeđa.

Prema jednoj do sada plauzibilnoj hipotezi Eduarda Hahna, (1896.) prve domestikacije životinja (a pas je među prvima) nisu bile ekonomski motivirane nego su više djelovale kao igra (Radkau, 2001:69). Prema drugom mišljenju koje uzrok nastanak kulture i civilizacije objašnjava produženim ranim djetinjstvom (Rohajm, 1976: 98, 125), domestikacija životinja nastala je "iz kulta ili totemizma stoke, to jest, premještanjem Edipovog kompleksa na stoku" (88), usvajanjem kao djece" (pas) ili nesvjesnim identificiranjem životinja (vol, konj) s ocem i majkom (91). S domestikacijom životinja i biljaka domesticirao se i sam čovjek, jer se uz njih trajno (povijesno) vezao i od tada je s njima dijelio zajedničku sudbinu sve dok strojevi nisu potisnuli i zamijenili životinjski rad. Danas sofisticirani strojevi prijetu i potiskivanju čovjeka iz intelektualne sfere rada, iako rad nije nikada bio samo fizička aktivnost nego i "intelektualna" refleksivna aktivnost koja je izražavala sposobnost homo sapiensa da prerađuje iskustvo.

Cijepljenje i kalemljenje: Reprodukcijska autohtonih vrsta voća obavljala se tradicionalnim načinom - cijepom ili kalemom pitome, udomaćene vrste u divlju podlogu. Na taj način su se tradicionalno održavale razne domaće vrste voća. Domaće su bile i one što ih možemo danas smatrati "neofitima" - davno unesenim iz drugih krajeva (prije cca 500 godina) na domaći prostor na kojemu su se prilagodile (Eser, 1999:72) toliko da su danas vrijedan genetski potencijal. Sadnice novih sorata donesene iz drugih krajeva ("introdukcija") rijetko bi se bez ljudske pomoći uspjele udomaćiti i opstati ("kolonizacija"). Tako se povećavala

raznolikost (pod)vrsta voća u seljačkoj kulturi, a pritom se vodilo računa o tome da u prehrani obitelji uvijek bude svježeg voća sukcesivnom zriobom pojedinih vrsta. Bogato naslijeđe tradicionalnih domaćih vrsta plod je višestoljetnog selekcijskog truda ljudi i borbe za opstanak.

Zaoravanje strništa: Kolikogod bila primitivna oruđa, a posao težak životinjama i čovjeku, seljak je nakon žetve poorao njivu (strnište, kukuruzište...) radi bržeg raspadanja ostataka stabljike, lakšeg jesenjeg oranja, zaštite od požara i sprečavanja korova, bez obzira što nije odmah nakon toga posijao novu poljoprivrednu kulturu nego tek u proljeće. Zemlja je obrađivana kad god je to bilo potrebno. Tome su dva glavna razloga: agronomski i ekološki. Zaoravanje ostataka biljne mase pospješivalo je proces truljenja i sprečavalo rast korova na strništu, a ujedno olakšavalo drugo oranje pred samu sjetvu. Istodobno se - to je važno za ljetne prilike - tako sprečavalo eventualno nastajanje i širenje požara na susjedne parcele, jer se strnište katkad i palilo. Paljenje korova, granja, itd. poznato je još u doba starčevačke kulture (Jurić, 2001:1137). Nakon žetve, ako se ne bi preorala cijela njiva (primjerice, zbog sušnog razdoblja i tvrdoće zemlje) svakako bi se poorao rubni dio njive s nekoliko brazda da se eventualni požar ne bi proširio ili doplazio na drugi (susjedov) usjev. Ponekad se početkom ljeta oralo i radi dodatne sjetve (kukuruza lipanj ili početak srpnja radi proizvodnje jesenje svježe zelene hrane za stoku, kasnije za siliranje; u nekim krajevima se prakticiralo sijanje krupmira u kolovozu, koji je, ako su bile pogodne vremenske prilike, rađao mladi krumpir u kasnu jesen ili stočne "bijeke repe" oko blagdana sv. Ane - 26. srpnja, itd). To se prakticiralo u slavonskim ravničarskim krajevima u kojima nije klima pogodna za dvije žetve kao u južnim krajevima, ali se mogla iskoristiti povoljna godina za dodatnu proizvodnju u prehrani stoke i ljudi.

Solidarnost s ljudima i živim bićima: Seoska zajednica imala je razvijene oblike solidarnosti primjerene potrebama i uvjetima života u lokalnoj zajednici i normama koje su tradicija, lokalni etos i religija nalagali i regulirali. Oni su se reproducirali u obitelji, ključnoj socijalizacijskoj instituciji tradicionalnog društva i jačali integraciju života u seoskoj zajednici. Teoretski i normativno obitelj ima i danas tu funkciju, ali njezin utjecaj sve više slabi. To se odnosilo naročito na solidarnost sa sirotinjom, ali i s drugim živim stvorovima na što nas podsjeća i Biblija (2 Moj 23, 11; 5 Moj, 24, 19-21), s kojima čovjek treba uspostaviti "mir" uspostavom mira s Bogom (Ivan Pavao II, 1989). Tako je odnos prema kreaturama posredovan odnosom prema Bogu. Nakon žetve i berbe kukuruza bilo je dopušteno sirotinji skupljanje ostataka (palitkovanje) klasja žitarica, voća ili grožđa, pa su i najsiromašniji (uglavnom bezemljaši) mogli sasvim legalno nešto prikupiti za sebe. Na strništima je bila dopuštena ispaša stoke. Koliko god bi stoka (vlastita ili tuđa) pozobala ostataka i popasla trave ona bi za to vrijeme i pognojila tu zemlju.⁷ Tako uspostavljan izvjescni reciprocitet: gnojidba kao naknada za ispašu.

Ni divljač nije bila prikraćena od poljoprivrednog uroda. Ostatke plodova na njivama tijekom žetve i nakon žetve koristile su ptice i druga divljač. Događalo se da krupna divljač (primjerice, jeleni i divlje svinje), a u planinskim prostorima medvjedi i vukovi nanesu urodu ili stoci velike štete. Takvih slučajeva ima i danas, ali je razumijevanje problema drugačije. Seljak je mogao shvatiti gladnu životinju, ali je proglasiti i "štetočinom" jer je došla na njegov teritorij koji je on uživao i branio, i učinila velike štete. To se čini i danas u takvim prilikama, ali s tom razlikom

⁷ U tom smislu u starom slavonskom selu Petrijevcu postoji stara izreka koju je često ponavljao susjed, poznati seoski poljar (subaša) zvani "deda Ravac": "Od Mi'olja kud' kom' volja" u smislu slobodne ispaše.

što je danas čovjek zauzeo i sustavno oduzima životni teritorij životinjskim vrstama, stalno im ga sužava, ograničava i ugrožava im opstanak. Životinje su prije imale svoj životni prostor s dovoljno hrane da se održe, a čovjek svoj prostor iz kojega ih je tjerao, danas ga imaju sve manje i prisiljene su ulaziti u ljudski zabran. Istodobno se čovjek danas obvezuje da će ih štiti. Čovjek i životinja imaju sve manje životnog prostora. Osim toga, u obrani svoje ljetine ili osobnoj zaštiti, čovjek se odnosio prema životinji kao jedinki, a danas kao vrsti, pa ih masovno istrebljuje. Na taj način, praktično se vidi da se današnji pojam okoliša reducira i da se njegova zaštita odnosi uglavnom na čovjekov okoliš.

Odnos prema zemlji - ponašanje i postupci - u tradicionalnom seljačkom društvu ima svoje korijene iz predkršćanskih vremena, a naročito u židovsko-kršćanskoj religijskoj tradiciji. To ne znači da je naša seljačka tradicija proizašla isključivo iz nje, ali je impregnirana njezinim etosom. Jer, za predmodernu agrarnu kulturu (civilizaciju) religija ima odlučujuće značenje u razumijevanju odnosa čovjeka i prirode (Gerlitz, 1998). Na našu seljačku kulturu utjecalo je kršćanstvo i islam. Od 15. stoljeća na nekim, od Turaka osvojenim prostorima ranije pokrštenog seljačkog stanovništva na Balkanu, prelazi se na islam, čime je na tim prostorima oslabjela ili prekinuta veza s kršćanstvom. Kasnije će se negdje ponovno uspostaviti, a negdje više neće.

Uporaba obnovljive energije: Energija je postala jedan od ključnih pitanja suvremenog čovječanstva i njegovih perspektiva. Seljačko društvo koristilo je neobnovljive izvore energije prema kojima se danas usmjeravaju energetske politike i strategije.

Uporaba neke vrste energije ponekad služi kao osnova za obilježavanje razdoblja, pa se govori, primjerice, o fosilnom dobu ili solarnom dobu. Na temelju primjene vrste energije govori se o **trima prometejskim revolucijama**: prvoj - uporaba vatre

kao energetskog izvora na kojoj se temeljila poljoprivreda. U grčkoj mitologiji (i učenju o četirima elementima: zemlja, vatra, voda i zrak) to bi odgovaralo uporabi vatre i zemlje; drugoj prometejskoj revoluciji, koristi se vatra (toplina) i voda - parni stroj, što je omogućeno tehničkim napretkom; treća bi nastupila povezanim korištenjem sva četiri elementa: vatra (toplina), voda, zemlja i zrak (Sunčeva energija); (Bruckmeier, 1994:264). Tehnološki napredak i stil življenja stalno potiču povećanje potrošnje energije, što permanentno utječe na krize i rizike u ekonomiji modernog društva.

Seljačka ekonomija zasnivala se na korištenju najviše vatre, vode, ljudske i životinjske energije. Poljoprivredni radovi obavljali su se životinjskom i ljudskom radnom snagom, udio koje je u modernom društvu rapidno opao. Vjetar je služio za prosijavanje zrnja, sušenje rublja, još i danas za sušenje pršuta; drvo za zagrijavanje stambenih prostorija, kuhanje, glačanje rublja, a sunce za sušenje stočne i ljudske hrane. Brašno se dobivalo iz mlinova - vodenica koje je pokretao brdski potok prirodnim padom (etnološki primjer u Rastokama) ili su mlinski kameni pokretani snagom rijeke. Izgrađene vodenice na rijekama i potocima u blizini naselja. Snaga potoka služila je i za pranje rublja u za to napravljenim perilicama.

Razvijena društva ponovno se usmjeravaju prema obnovljivim energijama. Naravno, ne ljudskoj fizičkoj snazi, nego drugim alternativnim izvorima energije kao što je solarna energija ili energija vjetra. U Njemačkoj je od Sjevernog mora do Alpa instalirano više od 12.800 vjetrenjača (Windräder). Predviđa se da će se za pet godina povećati instalirana snaga vjetra u svijetu od današnjih 25.000 na 75.000 megavata (Deutschland, 6/2002:48). Po tome je poznata i Nizozemska gdje je na poljani pokraj mjesta Bimoltena postavljeno 14 vjetrenjača s 98-metarskim tornjevima. Njemačka je u energiji vje-

tra zastupljena na svjetskom tržištu s više od 35%, SAD sa 25%, Španjolska sa 15% itd. U Njemačkoj se planira do 2010. godine povećati udio obnovljive energije na 12,5%. Naravno, instaliranje takvih postrojenja je za sada skupo: za jedan megawat instalirane snage energije vjetra košta oko milijun eura. Poteškoća je u tome što se sve teže nalaze pogodne vjetrovite lokacije za takve instalacije, pa se predviđa koristiti snaga morskih struja, instaliranjem energetske pogona na dubini preko 30 metara (da ne bi na pučini vanjsko nevrijeme oštetilo postrojenja). Međutim, postoje neke perspektivne ekološke i ekonomske prednosti. Energija vjetra štedi 600 grama ugljičnog dioksida po proizvedenom jednom kilowatu struje, što godišnje iznosi preko 12 milijuna tona ugljičnog dioksida. To je veličina koja odgovara 5%-tnoj ciljanoj redukciji ugljičnog dioksida. Broj zaposlenih u proizvodnji motora i uređaja za vjetrenjače u Njemačkoj se od 1998. godine povećao za 35.000 (Deutschland, 6/2002:44-46).

Ovi podaci navedeni su kao ilustracija važnosti obnovljivih energija za koje je znala seljačka ekonomija i koje je koristila u opsegu tehnički raspoloživih mogućnosti i potreba poljoprivrednih gospodarstava. Zato je i danas poučna seljačka ekonomija u korištenju obnovljivih izvora energije.

2.2 Aktivnosti u vezi s okolišem

Agrarnu strukturu seljačkog društva karakterizira usitnjenost parcela - parcelni posjed, što je uglavnom posljedica načina diobe nasljedstva između više generacija nasljednika. Parceliranje je jedna (agrarna) od posljedica raspada porodičnih zadruga, nasljeđivanja i kasnije diobe i prodaje. Također je i posljedica mogućnosti intenzivnije obrade tla i postizanja većih prihoda na manjoj parceli. Porodična zadruga obično se definira

kao dvo- ili trogeneracijska socijalna skupina koju je činilo i više obitelji - braće, sinova i bliskih srodnika, što znači da su u krvnom srodstvu, da žive u zajedničkom kućanstvu i da zajednički organiziraju proizvodnju, koriste zajedničku imovinu i sva dobra, ali se tolerira individualna imovina pojedinca ili bračnog para itd. (Rihtman-Auguštin, 1984:25-26). Ponekad se stječe dojam da je velika porodična zadruga bila dominantni oblik organizacije, ali nije, osim iznimke nekih zadruga. Glavni razlog raspada je "prodor robnonovčane privrede u selo"... "naglašena individualna sklonost", a u osnovi proces industrijalizacije, odnosno "agrarne revolucije" (Puljiz, 1992).⁸ Neki oblici ekonomskih odnosa kućnih zadruga održali su se i do sredine prošlog stoljeća.

Današnja dominacija sitnog posjeda u Hrvatskoj posljedica je i kasnijeg ograničavanja veličine zemljišnog posjeda nakon 1945. godine. U prošlosti su diobe imanja često obavljane bez formaliziranja vlasnika u vlasničkim knjigama. To se jednako tako odnosi i na prošlo stoljeće. Posljedice nesređenih vlasničkih knjiga dobro su poznate i danas, kada se u zahtjevu za pravo vlasništva (nasljedstva) na neku često malu parcelu pojavljuje uknjiženo i više desetina nasljednika po raznim rodbinskim linijama.⁹ Usitnjeni posjed pretpostavlja brojne međe između parcela, ali zato tradicionalna raznolikost i izmjenjena kultura (jesenje i prol-

⁸ Puljiz u tom članku navodi razloge održavanja porodičnih zadruga u našoj prošlosti (utjecaj Turske i Austrije) kao i zagovornike za i protiv obiteljskih zadruga. O porodičnim zadrugama vidi u tematskom broju "Sociologije sela", 12(43):1974, a od novijih studija: Manda Svirac: Obiteljska zadruga Šantek iz Rudeša u Zagrebu. Zagreb: Etnološki zavod F. F., 1993.; Manda Svirac: Nakon susreta s pastirima. Zagreb: Družina, 2002.

⁹ Dioba naslijedene zemlje često je obavljana tajno, pa se nisu poštivale zakonske odredbe. Ta praksa je nastavljena, pa nije bilo ni uknjižbe u gruntovne knjige, što danas otežava promet nekretnina. Nakon ukidanja kmetstva započeo je proces dijeljenja obiteljskih i zadružnih posjeda, pa se, kako to piše F. Vrbanić ("Rad hrvatskog zakonodavstva na polju uprave") nije držalo niti Jelačićeve naredbe iz 1848. godine kojom se to pokušava spriječiti.

jetne sjetve) omogućava dovoljno "zaštitnog" prostora za opstanak različitih vrsta životinja i ptica (hrana, razmnožavanje). Međaši su se u industrijskoj poljoprivredi shvaćali kao gubitak obradive površine, kao ekonomska negativnost isparceliranog seljačkog posjeda, a danas sitni posjed sa svojim brojnim međašima može biti ekološka prednost. Stvaranjem velikih obradivih kompleksa pod monokulturama i primjena umjetnih sredstava u proizvodnji (gnojiva, zaštitna sredstva) ta se raznolikost gubi - kako estetska, tako i kao ekološka pretpostavka održavanja biološke raznolikosti.¹⁰

Funkcionalna estetika krajolika: Slikovitost tradicionalnog seoskog prirodnog i kultiviranog krajolika obilježena je namjernim zadržavanjem pojedinačnih velikih stabala (u Slavoniji poglavito hrasta) u poljima i šumaraka radi zaštite od kiše, a naročito radi hlada za podnevno odmora u vrijeme ljetnih poljoprivrednih. Slobodnorastuće veliko stablo utjecalo je na estetski doživljaj krajolika a služilo je seljanima i kao prostorni orijentir. U povijesnom pogledu, ono je nasuprot klasicističkim estetskim pravilima, "simbol prvog pokušaja neposredne prirodne estetike" (Nennen, 1991:126). O podnevu za vrijeme žetve u seoskom ataru moglo se vidjeti težačke obitelji kako u takvim hladovinama obližnje njive sjede i objeduju, a potom i odmaraju. Hladovina je bila ugodna i radnoj stoci. Jer, ritam rada i vrijeme odmora sami su određivali ljudi i stoka. Ako slučajno u blizini nije bilo hlada, on je prigodno napravljen od domaćih satkanih pokrivača (ponjava i šarenica) privezanih uz seljačka kola. Povremena sječa livadskih hrastova na vlastitom seljačkom posjedu, omogućavala je i ogrjevni materijal. I u tome se štedje-

¹⁰ Pod pojmom raznolikost (diversitet) neki (primjerice Haber) razlikuju u ekologiji nekoliko vrsta raznolikosti: alfa - raznolikost (raznolikost vrsta); beta - raznolikost (strukturna raznolikost); strategijska raznolikost (sposobnost vrsta za prilagodbu); međuovisnost raznolikosti (biocenotička ovisnost); prostorna raznolikost (mozaička struktura); vremenska raznolikost (sukcesija); (Eser, 1998:205).

lo, pa je posječeno onoliko koliko je naraslo - uglavnom stara stabla i suhe grane. Seljačka ekonomija poznaje ideju održivosti i prije nego što je nastala u pretprošlom stoljeću šumarstvu ili u prošlom stoljeću u okviru koncepta održivog razvoja. Seljačko društvo je znalo za "održivi život", ali ne i za "održivi razvoj". To pokazuje da je ideja održivosti bila sastavnica seljačke kulture kao jedna od vodećih internaliziranih vrijednosti. Osim toga, sudjelovanje obitelji u kolektivnom vlasništvu na šumama i pašnjacima omogućavalo je kontrolu njihovog iskorištavanja. Šumarci, gustiši, bare i močvare u poljima bili su nezamjenjive oaze za životinje i ptice. Takav prirodni krajolik sve se rjeđe može vidjeti u našim ravničarskim prostorima, a neki su na sreću pod državnom zaštitom. Svojim trudom seljak je desetljećima stvarao kultivirani krajolik, i po svojoj (često lokalnoj "mjeri") održavao ga nepromijenjenim. Otuda također potječe bogata raznovrsnost naših ruralnih kulturnih krajolika, a ne samo zbog prirodne konfiguracije.

Okolišna infrastruktura: U poljima ravničarskih sela, žitelji su iskopali poljske bunare, ponegdje napravili derme s hladnom i pitkom vodom. Iako se na udaljenije njive (i do 6 km) voda za piće najčešće se sobom nosila od kuće, bunar je bio uvijek siguran izvor vode za radnu stoku, svinjare i govedare, pa i ljude. Održavanje poljskih bunara bilo je pravilo u svakom slavonskom selu. Ponekad se radi dezinfekcije u bunar bacalo malo neugašenoga vapna; bunarska voda se posćropila blagoslovljenom vodom. Seoska polja nisu bila zamisliva bez bunara i dermi. O njima je svatko i svi vodili brigu jer su pripadali svima i služili ne samo kao izvor vode za piće, nego i za gašenje eventualnog poljskog požara. Postojala je kolektivna obveza i individualna odgovornost u ponašanju prema tim izvorima pitke vode, iako su bili zajedničko vlasništvo. Zajedničko vlasništvo nije smetalo uspostaviti organizirane brige za njih. Iz današnje per-

spektive pojednostavljeno rečeno, to **zajedničko** dobro je postalo uglavnom **društveno**, pa je onda u tranziciji (nažalost) shvaćeno kao **ničije** dobro, tj. svačije - onoga tko ga se domogne kao **privatnog** dobra. Nestajanjem tegleće stoke i pojavom traktora, ti stoljetni poljski bunari ostali su bez funkcije, postupno zapušteni nestajali su (naročito 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća). Za njihov nestanak bilo je dovoljno desetak godina modernizacije poljoprivrede i jedna komasacija. Brzina kojom se moglo doći i do najudaljenije njive i vratiti, te kratkoća vremena za oranje, sijanje ili kombajniranje, nije zahtijevala takve rezerve pitke vode. Danas se u polje više ne nosi ni voda nego eventualno hladno pivo žeteocima (kombajnerima) koje se ne stigne ni ugrijati, a pšenica je već ovršena.

Održanje prometnica: Seoski slavonski atar bio je isprepleten, gotovo išaran, krivudavim zemljanim (prtenim) putevima i pješačkim stazama, te kanalima i šancevima uz koje je rasla trava i grmlje. Ujesen bi se zbog kiša pretvorili u blatnjave putove s jamama i barama, često veoma teško prohodne konjskim zapregama s teretom (kukuruza, repe...). Čišćenje poljskih kanala (kosidbom trave i sječom grmlja), popravak poljskih putova (ravananjem i nasipavanjem) i održavanje mostića na kanalima jamčili su siguran poljski prijevoz. (Uređenje vodenih kanala kasnije su preuzele državne institucije, kao i danas za što se plaća posebna naknada). Naravno, bilo je godina kada su se ujesen zbog blatnjavih i razvaljenih poljskih putova, kukuruz ili repa dovozila kući, umjesto u seljačkim kolima, u velikom koritu ili riječnom čamcu kojega su vukle konjske zaprege.

Šumski putovi (prosjeci) redovito su svake godine i po potrebi također održavani kosidbom trave i korova, sječom raslinja pokraj putova, itd. radi lakšeg transporta drva, ali i radi sprečavanja širenja požara. To se odnosilo na velike šumske komplekse u vlasništvu seoske lokalne zajednice, zemljovlasnika

ili države. U socijalističkom sustavu neko vrijeme se održao, pa i nametnuo u nekim krajevima sustav "rabote" za svako kućanstvo - broj nekoliko besplatnih dana rada na čišćenju ili pošumljavanju, čime se stjecalo pravo da se nasiječe nekoliko metara drva, koja su se naravno platila.

Briga o šumama: Šume su trajna inspiracija umjetnika i književnika sve do dječjih bajki. Ona je bila izvor drva za gradnju i ogrjev i zaštitu životinja. Povijest okoliša pokazuje da je nerazumna sječa šume dovela do pustošenja prostora - erozije i stvaranja goleti kao što se dogodilo na području Libanona zbog vrijednosti drva za brodogradnju, a šumovite su bile nekoć i padine Vezuva (Braudel, 1997, I:38). Veoma rijetko se sjeklo cijelo neko područje. U pravilu drvo za ogrjev dobivalo se "rjeđevinom" i sječom pojedinih oštećenih stabala unutar šume. U pravilu se toliko posjeklo koliko je godišnje naraslo, a poslije većih sječa obvezno je slijedila sadnja u kojoj su sudjelovala sva kućanstva u selu. Mnoge šume - vlasništvo seoske zajednice, koje su im bile otuđene - nisu im ni danas vraćene. Ipak, i u socijalizmu su postojale iznimke kolektivnog vlasništva i korištenja šuma i pašnjaka. Neka sela su svoje pašnjake razdijelila kućanstvima, a druga nisu, pa je između sela dolazilo do međuseoskih konflikata oko prostora ispaše. (Primjerice između žitelja sela Satnice i Petrijevacu oko pašnjaka Ležaj). Brigu o seoskim šumama vodila je seoska vlast u ime kolektiva. Poznata su **urbarska prava** (Urbarske zemljišne zajednice) po kojima su kućanstva imala određeni broj "prava" na ogrjev.¹¹ U Hrvatskoj

¹¹ Ukidanjem kmetstva segregacijom (patent od 17. svibnja 1857, zakoni 1892. i 1894., te naredba 1914. godine o provedbi revizija segregacije) u Hrvatskoj su nastale urbarske, krajiške i plemićke zemljišne zajednice, tj. prava kućanstava na određenu količinu drva i korištenje pašnjaka, koja su uspostavljena nakon ukidanja kmetstva. O zemljišnim zajednicama i njihovim promjenama vidi primjerice: Barada, 1957; Mirković, 1952; Krbek, 1949. itd. Naslijede seoskih zajednica uglavnom je ukinuto kasnijim državnim mjerama (ukidanjem zemljišnih zajednica 1947.) socijalističke Jugoslavije nacionalizacijom i područjavanjem, a ni samostalna Republika

je još prije 12. st. postojao zajednički posjed župa i općina - šume i pašnjaci (*terrae incultae*), ali i privatni posjed na takve površine. Obradive površine (*terrae cultae*) bile su i u privatnom vlasništvu (odnosno obitelji, crkve, vlastele, kralja). Slobodan seljački posjed nije nastao ukidanjem kmetstva, nego je i prije postojao i održao se tijekom srednjega vijeka (Šuvar, 1988:97). Usitnjenost seljačkog posjeda nastojala se kasnije razriješiti komasacijama (Medić, 1993).¹²

Odgovorna budnost: Za vrijeme žetve i vršidbe, tj. u vrijeme ljetnih vrućina organizirana su seoska noćna ljetna "dežurstva" na vidikovcima (crkveni toranj, vatrogasni dom...) i obilasci polja kako bi se na vrijeme obavijestilo selo i zajedničkom akcijom seljana (zajedno s vatrogascima seoskih dobrovoljnih društava tamo gdje su postojala) ugasio požar ili spriječilo njegovo širenje. U nekim slavonskim selima to se i danas prakticira, ponegdje profesionalno. Zar se ne bi ovakva aktivna dežurstva u ljetnim mjesecima (u žitnim i turističkim krajevima) mogla organizirati i u okviru civilnog služenja vojnog roka?

Uređenje seoskog okoliša - poštovanje običaja i reda u odlaganju otpada, održavanje poljskih bunara, puteva, poštovanje urbarskih prava, itd. bila je obveza i briga seoske zajednice - seoskih vlasti i seljana, ali i vlastelina i države. Da su se održavale nekadašnje gustjerne (na poljima u priobalnom i otočkom prostoru), ustaljeni putevi i staze ili uredili novi, organizirala ljetna protupožarna dežurstva, vjerojatno bi se i danas mnogi požari spriječili ili ranije lokalizirali.

Hrvatska nije ih vratila seoskim zajednicama. Vlasništvo seoskih zajednica (zajednički pašnjaci, šume) bilo je pretpostavka jednog načina života, a istodobno i jamstvo najsiromašnijima da se zimi mogu ogrijati i držati nešto stoke.

¹² U 2002. godini navršava se stoljeće suvremenog autonomnog zakona o komasaciji u Hrvatskoj. Pregled povijesti komasacije u Hrvatskoj vidi u: Vjenceslav Medić, 1993:97-105.

Vrt i divljina: U svakom uređenom tradicionalnom voćnjaku mogu se i danas u proljeće vidjeti bijelo okrečena stabla, što pored obrađenog polja djeluje oku ugodno i prinosi estetskom doživljaju. Nažalost domaće vrste zamijenjene su s novim, manje otpornim. Proljetno krečenje stabala u voćnjacima služilo je kao zaštita od nametnika, ali i kao dodatak kalcija korijenu biljke. Paljenje vatre (dim) u voćnjacima i vinogradima u rano proljeće služilo je i kao zaštita mladica i cvijeta od naleta smrzavice. U vrtovima su radi zaštite od smrzavice gredice povrća pokrivane kukuruzovinom ili običnim granjem, umjesto današnjih plastenika. Proljetne aktivnosti imaju svoj smisao ne samo u fizičkim radovima, nego simbolično znače čišćenje za početak novog prirodnog radnog i životnog ciklusa. K tome vatra je imala uvijek simbolično značenje, koje se u hrvatskoj (i ne samo hrvatskoj) tradicijskoj kulturi posebno isticalo običajnim paljenjem velikih vatri, primjerice ivanjskog krijesa. Taj običaj je relikat europske baštine obrednih vatri u vrijeme ljetnog solsticija. Za takve radove nije bila potrebna naročita ekološka svijest niti naredba lokalnih vlasti. Oni su se obavljali po tradicijskim regulama - "praktičnoj svijesti". Nestajanjem tradicije gubi se simbolička dimenzija seljačkih i seoskih radova.

Vrt ima posebno kulturno značenje u ljudskoj povijesti (Radkau, 2000:71, 82). Pripadao je "kući" (kao što je kuća pripadala njemu) i razgraničavao je kulturu od divljine. Naročito su bili poznati vrtovi u Mezopotamiji - oaze kao pravi "rajevi" (u 16. stoljeću bilo je oko 25.000 km² vrtova) koje su izgradili sjedilački narodi, a koje su Turci uništili svojim nemarom (Braudel, 1997, I:199). (U Katoličanstvu se govori o "izgubljenom raju", a ponekad se vrt poistovjećuje s "neбом" kao Božjim prebivalištem). Često se za prirodu kaže da je "priroda vrt", misleći na bogatstvo raznolikosti, njezin unutarnji red, samoorganizaciju života. U ljudskom smislu to je čista socijalna iluzija i ideal-

iziranje prirodne stvarnosti, jer priroda je i veoma okrutna. U čovjekovoj kulturnoj povijesti zahtijevala je velike napore u procesu prilagodbe čovjeka prirodi. Vrt nije samo utopijski ili religiozni san čovječanstva (paradiz kao prostor uživanja), nego je u njemu skrivena ideja raznolikosti i intenzivne zemljoradnje. Za razliku od polja sa samo nekoliko kultura, vrt obiluje raznim i brojnim kulturama i svaka biljka se zasebno okopava, zalijeva i s ljubavlju osobno njeguje, što pokazuje osobni odnos prema biljci i tom prostoru, kao uostalom i životinjama - konju, kravi, ovci itd. U vrtu su ljudskim radom i umijećem nastale nove vrste, a u 18. stoljeću i eksperimenti. (Nekadašnja seljačka ručna obrada u polju podsjeća na čovjekov odnos kao prema vrtu. Uistinu, seljak se prema njivi odnosio kao prema "proširenom vrtu"). Danas tu ideju možemo konfrontirati s poljem kao masovnom (konvencionalnom) poljoprivrednom proizvodnjom u kojoj dominira željezni stroj višebrazdni plug (opis pluga vidi: Gavazzi, 1991:69-73) i duboko oranje, a vrt se održao kao umijeće proizvodnje hrane za neposredne kućne potrebe. Danas čak ni toliko, jer se vrtne potrebe zadovoljavaju konvencionalnom proizvodnjom, dovezenom iz dalekih krajeva i ponuđenom u samoposlugama.

3. Aktivnosti u vezi s naseljem, stanovanjem i zdravljem

3.1 Aktivnosti u vezi s naseljem

U Hrvatskoj postoje različiti tipovi naselja nastali u svezi s prirodnim uvjetima i koncentracija određenog broja žitelja. Njihova prostorna struktura ukazuje i na starost (naselja ili dijelova naselja) odnosno način nastajanja naselja. Tako u ravničarskim (kontinentalnim) krajevima uz ceste pretežu **ušorena sela** (sokak, šor - ulica). Najčešće su formirana (17.-18. stoljeće) kao posljedica zbjegova i kolektivnih doseljavanja nakon povlačenja Turaka, potrebe radne snage u eksploataciji šuma itd. Međutim, mnoga sela imaju drugačiju prostornu i unutarnju konfiguraciju, pa se prema različitim kriterijima mogu tipologizirati (Marinović-Uzelac, 2002). Njihovo staro jezgro (centar) vrlo često tvore crkva, a kasnije i škola (ponegdje stara općinska zgrada) - javne ustanove - na koje se nastavlja nekoliko obično krivudavih i ispresijecanih ulica što selu daje izvjesnu prostornu kompaktnost - grupiranoga naselja (George, 1966). U takvim selima nastao je seoski centar - katkad širi ulični prostor ili križanje sokaka, na kojemu se kasnije smjestila trgovina, pošta, kiosk, autobusna postaja itd. To je bilo "seoski korzo" za nedjeljne šetnje, uglavnom mladih. Proširivanjem i asfaltiranjem ceste, pogotovo ako je ona regionalne važnosti, takvi seoski centralni prostori su uništeni. U drugoj polovici prošlog stoljeća u

mnogima od njih navezane su novoizgrađene ulice i dijelovi naselja, a gotovo u svima je primjetna interpolacija novijih graditeljskih obrazaca. U brdovitim krajevima dominiraju mala grupirana ili raspršena sela. Gavazzi piše o "zbijenim" (stisnutim) i "rastepenim" (razasuta, razbijena) selima (Gavazzi, 1991:15). U brojnim ravničarskim selima (nastalim uz regionalne i lokalne ceste) kuće su raspoređene u nizu uglavnom s obje strane ulice (ceste), a između zemljanog (prtenog) puta, drumu, danas asfalta i reda kuća nalazi se zemljana staza, nogostup od cikle ili danas od betona i asfalta. Moderniziranje prometnica kroz sela utjecalo je na čestinu i kvalitetu socijalnih kontakata i življenje. Ulica nije bila samo prometni prostor, prolaz vozila i ljudi kao što je u najvećem broju slučajeva u gradovima, nego i **životni prostor** dotičnog stanovništva, na neki način **javni prostor** u kojemu se zbiva svakodnevni socijalni život, koji je inače najviše pulsirao u seoskom centru. Kasnije su makadami i asfaltne ceste utjecali na porast prometa vozila, stvorili su neku vrstu nove granice između susjeda "preko puta". Kontakti su postali rjeđi, pa se seljani usmjeravaju uglavnom na susjede s jedne i druge strane kuće.

Kućni okoliš: Da bi se održala urednost i čistoća prostor je trebalo čistiti i uređivati. To su činili ukućani ispred svoje kuće. Danas (tamo gdje postoje) komunalne organizacije čiste uličnu cestu, odvoze smeće, ali to posebno naplaćuju. Prolazite li, primjerice, automobilom kroz neka seoska naselja, zapazite ćete da su izgrađene nove i lijepe kuće, da je cesta primjerice, očišćena od snijega, ali nogostupi ispred kuća katkada neuređeni, pogotovo tamo gdje je ispred kuća obična utabana staza, a ne uređen pješački nogostup. Umjesto da s malo truda uredi nogostup, mještani hodaju cestom, a vozači se ljute. Takve prilike su vjerojatno odraz kulture življenja iz prošlosti, a ne ekonomskih prilika u selu. Cesta kroz selo kategorizirana je i za njezino održa-

vanje, pa i čišćenje snijega, brigu vodi neka tvrtka (katkada sa sjedištem izvan naselja). Tradicionalno slavonsko selo imalo je svoju (zaprežnu) ralicu kojom se čistio snijeg na seoskim ulicama i dio puta prema drugim selima. Seosku samoorganizaciju održavanja prometnica zamijenile su posebne službe zadužene i plaćene za takav rad koje utvrđuju što znači "čisto" i kada je potrebno uređivati.

Prostor ispred kuće i oko kuće te dvorište čistio se svakoga dana (obično ujutro). Subotom se redovito očistio i pomeo ulični prostor - nogostup, a od krupnijeg otpada je očišćen i kolski put u ulici. To organsko smeće - lišće, slama i sijeno ispalo u vožnji iz seljačkih kola, vjetrom otrgnute grane s drveća (duda, lipa, bagrema itd.) zasađenog ispred kuća, osušeni stočni izmet na prašnjavom kolniku seoskog sokaka, itd. obično bi se pograbljaio na kupiće, odlagao na kućno smetlište ili u prikladno vrijeme spaljivao. Dim je katkad služio i kao zaštita od komaraca (sve dok nisu postali imuni), osobito u kasno proljeće i ljeto kad bi se poslije posla sjelo na klupu pred kućom zajedno sa susjedima. U ulici je obično postojalo nekoliko takvih mjesta (klupa, starih klada) na kojima su se tako okupljali susjedi. Takvu mikrozaštitu zamijenila je makrozaštita prskanjem legla komaraca iz zraka. Na uređivanju vanjskog izgleda kuće i okoliša radilo se redovito od proljeća do kasne jeseni. Jer, govorili su stari da kuću drži "krpež i trpež". Zimi bi se odgrtao snijeg na nogostupima i prilazima kućama (i gospodarskim zgradama). Dvorište je bilo bar jednom tjedno čišćeno i uređivano (u Slavoniji obično subotom i pred svaki blagdan). Mlade snaše (snahe) i udavače takmičile bi se čije će biti urednije i što ranije ujutro počišćeno. Dakako, ne treba nepotrebno idealizirati seoski prostor i odnos prema njemu, jer su u prošlosti poznate kritike nebrige Slavonca za imanje (primjerice, M. A. Reljković). Stambene zgrade krećene su običnim razrijeđenim ugašenim vapnom) dvaput godišnje -

ujesen i u proljeće, uglavnom prilikom preseljavanja "kuhinje" u ljetne, odnosno zimske prostore za obitavanje. Krećenjem se uljepšavalo i, što je još važnije, dezinficiralo i tom prilikom temeljito čistilo ljudske nastambe, a i gospodarske zgrade.

Tri groblja: Svako uređeno selo imalo je - upotrijebimo simbolično izraz - tri "groblja". U jednom su pokapani umrli stanovnici sela - **groblje za ljude**. Groblja su oduvijek imala posebno značenje za žive, a nalazila su se na odabranim mjestima pored naselja, često ograđena, sa spomenicima i obilježjima pokojnikove vjere načinjenim od prikladnog materijala. Čovjek je odavao počast svojim precima, ostavljao poruke živima, a ponekad se i našalilo, što potvrđuju epitafi na nekim spomenicima, koji su nestali postavljanjem novih nadgrobnih spomenika. Mumford ističe da su najprije nastale nekropole, a potom akropole. Sakralno ne potječe iz akropole nego nekropole. Moderno društvo je sekularno preselilo u nekropolu. Na grobljima se mogu vidjeti otisci urbanih čudesa - od kiča do gotovo pravih vikendica koje simboliziraju ovosvjetovnu poziciju pokojnikove rodbine, a ne znak o pokojniku.

U drugom slučaju "groblja", riječ je o odabranom prostoru pokraj naselja na kojemu se zakapalo ostatke uginulih životinja. Taj prostor - nazvan **mrcinište** - bio je također ograđen kako divlje zvijeri ne bi raznosile ostatke životinja i eventualno proširile bolest (zarazu) od koje je živinče možda uginulo. Treće "groblje" bilo je kućno smetlište odnosno **đubrište**, kakvo i danas postoji u seljačkim kućama - prostor uz nastambe koji je imalo svako kućanstvo na koji se odlagao stajski gnoj i organski otpad iz kuhinje koji bi ubrzo strunuo a njegov sadržaj postao neprepoznatljiv, ali dobar za pognojiti njivu. To "organsko groblje" nije bilo kao današnja smetlišta na kojima se može prepoznati cijela paleta korištenih predmeta, otpada od iskorištenog materijala

koji pokazuju kvalitetu življenja, životni stil, pa i standard industrijskog društva.¹³

Nametnici i štetočine: U nekim krajevima tijekom ljeta nastajala je prava najezda muha, komaraca i drugih insekata. Nije bilo zaštitnih sredstava kakva se danas upotrebljavaju. Vrlo se teško bilo braniti od njih kao i zaštititi stoku. Muhe su bile prava napast za domaćice koje su morale dobro paziti (naročito ljeti, za vrijeme mobe i kirbaja (proštenje, crkveni god) kada su imali goste) da ne zaplivaju u juhi i drugom jelu.¹⁴ Na (pred)večernjim posijelima pred kućom (sjedilo se na klupi ili kakvoj kladi) branili su se od komaraca dimom što se proizvodio paljenjem suhog konjskog izmeta, zapaljenom "gubom" (suha gljiva sa stabla) nataknete na žicu ili na žeravici u nekoj staroj posudi, čak na običnoj lopati. Ljudi nisu uništavali komarce i druge insekte nego ih tjerali od sebe, a danas ih uništavaju. Zaprežnu stoku štitili su s nekoliko graničica (otrgnutih s nekog grma u polju) koje bi ih zatakli za ham da se pomicanjem pri hodu konja tjera obade i muhe s dijelova tijela koji su repom nedohvatljivi. Miševe u kući nisu trovali nego lovili u zamke ako se za to nisu pobrinule mačke. Nametnici su se fizički otklanjali. I u doba druge modernizacije mnogi su prakticirali ručno uklanjanje, primjerice, krumpirovih zlatica.

Samopomoć kao oblik solidarnosti: Solidarnost je kohezivni element svakoga društva samo su se tijekom povijesti mijenjali

¹³ Danas u Zagrebu postoji "spalionica za ljude" (krematorij) i spalionica za industrijski otpad (PUTO), te deponiji komunalnog otpada (Jakuševac). Kontejneri u stambenim zgradama služe za kućno smeće a deponiji otpada, nastali stihijski i neuređeni, zamjenjuju negdašnje kućno smetlište (dubrište). Umjesto "mrciništa" (prostora za zakapanje uginulih životinja) tvornice u svijetu prerađuju životinjske ostatke (bez dovoljno kontrole) iz klaonica da bi se taj proizvod miješao u stočnu hranu koju koriste uzgajivači stoke (a možda i u hrani za kućne ljubimce). Tako su i krave jele meso! Kako onda ne bi poludjele.

¹⁴ Kad bi se to dogodilo, što u ljetnim mjesecima nije bio rijedak slučaj, nije bačeno jelo (primjerice, juha, pileći paprikaš ili perkelt) nego je iz njega izbačena muha.

mehanizmi, oblici i sadržaji solidarnosti. Odnosila se na sferu rada i sferu života. U sferi rada poznata je institucija **sprege**, tj. dogovor dviju obitelji da zajednički obavljaju neke poljoprivredne radove (Gavazzi, 1991:113). Samopomoć se oblikovala od neposrednosti i personalnosti odnosa u seljačkom društvu do institucionaliziranosti i posredovanosti odnosa u modernom društvu. Slično je danas i u hrvatskom društvu. Osobna neposrednost se smanjuje, a institucionalno posredovanje povećava. Male zajednice bi teško opstale da nisu razvile visok stupanj unutarnje solidarnosti. Solidarnost je po Durkheimu utemeljena na podjeli rada i odnosu pojedinca u društvu. Zato je solidarnost temeljni pojam u povijesnom razlikovanju razvoja društva na društva "mehaničke" i "organske" solidarnosti (Durkheim, 1972) što odgovara Tönniesovim pojmovima "Gemeinschaft" i "Gesellschaft". Svaki od njih predstavlja određeni tip integracije društva: normativne i funkcionalne. Tradicionalnom društvu primjerena je normativna integracija, a modernom funkcionalna. Moderno društvo je institucionaliziralo mehanizme solidarnosti, pa je solidarnost u tom društvu institucionalno posredovana, a integracija pojedinca funkcionalno uvjetovana. Unatoč tome (u našem moderniziranom seljačkom društvu) zadržan je institut mehaničke solidarnosti, tj. normativne integracije na tradicionalnim osnovama i moralnim načelima kršćanske religije, prostorne blizine (susjedstvo) i rodbinskih veza (srodstvo). Solidarnost je simbolički posredovana, naročito sustavom srodstva. To se pokazalo, primjerice, za vrijeme Domovinskog rata kada su se otkrивale već zaboravljene rodbinske veze između obitelji i pojedinaca, naročito kod prognanika i izbjeglica. Općenito se može reći, što je društvo diferenciranije, to su mehanizmi posredovanja solidarnosti institucionaliziraniji i posredovaniji. Ali, u velikim i iznenadnim krizama ili katastrofama čovjek se kao društveno biće vraća svo-

jemu iskonskom, provjerenom ponašanju u kojemu se izražava više osjećaj nego racio.

Seljačka društva - seoske zajednice, mogle su se osloniti samo na same sebe i tradicijom razvijene oblike samopomoći kao solidarnosti unutar zajednice. Jedan od takvih oblika praktične solidarnosti je prikupljanje pomoći **unesrećenom seljanu** (obitelji) kojemu je, primjerice, uginula krava ili konj, bez kojih je njegova obitelj bila ugrožena. Nije bilo žiro računa, nego se seljačkim kolima prolazilo ulicom i svaka kuća je dala koliko je mogla i što je mogla - mjeru žitarica ili obeća poorati neku njivu, katkad novac. To je posebno važilo u slučaju da nekome izgori kuća, štagalj ili staja, a naročito siromašnom seljanu. Što se obitelj brojčano smanjivala i generacijski sužavala, to je solidarnost postajala sve potrebija, ali zbog porasta individualizma i promjene sustava vrednota sve je teže ostvariva na tradicionalan način. Solidarnost se izražavala i prilikom priprema svadbi kada bi iz svake uzvaničke kuće bilo doneseno **usrećenom seljanu** (obitelji) nešto domaće za svatovsku gozbu: perad, jaja, brašno, šećer, mast, ulje, itd. kao i posebni pokloni mladencima na svadbi. Poklanjalo se ono što će novoj obitelji biti od praktične i upotrebne vrijednosti - funkcionalno. Funkcija poklona je pomoć novoj obitelji, a smisao u solidarnosti. Solidarnost se temeljila na načelu **reciprociteta uloga i poklona**. Tim problemom (kula i potlach) bavili su se Bronislaw Kaspar Malinowski i Marcel Mauss. Smisao reciprociteta je u održanju sustava "davanje-primanje-obnavljanje", tj. u društvenoj razmjeni (Centlivres, 1990). Prihvatanje poklona ili kumstva značilo je prihvatanje i kasnijih obveza davanja i dužnosti, ali se očekivala i uzvratna uloga. Radilo se o ugledu i časti. U svatovskim poklonima nije bilo nadmetljivosti niti razmetljivosti, nego je ponašanje bilo tradicijom i običajima regulirano: vrsta poklona je ovisila o srodničkom odnosu. Znalo se što poklanjaju kumovi, što članovi obitelji a što

šira rodbina, jer se znala svačija dužnost, uloga i mjesto u sva-tovskoj ceremoniji. Poklon je simbolizirao stvarni odnos pojed-inca ili obitelji unutar šire rodbinske zajednice. Poklanjali su se predmeti uz popratne rituale (pjesma, ples, izvikivanje), a ne kao danas profanirano, ponekad pretjerano natjecateljski da se pokažu imovne prilike davatelja poklona. Često se pokloni daju "anonimno" i uglavnom novac (devize!) u omotnicama, jer to danas mladima bolje odgovara. Prije se znalo kakvim načinom će živjeti i što im treba. Samopomoć unutar sela imala je materijalno značenje, ali i moralno - učvršćivala je osjećaj pripadnosti zajednici i integrirala pojedinca u zajednicu i kontrolirala ponašanje.

3.2 Aktivnosti u vezi sa stanovanjem

Prirodnost gradnje. Gradnja seoskih naselja i nastambi temeljila se na materijalima primjerenim okolišu. Tri su najvažnija elementa koji su utjecali na tradicionalnu ruralnu arhitekturu: prirodni okoliš, kulturna tradicija i umijeće graditelja. Tradicionalna arhitektura, način gradnje i materijal (negdje drvo, negdje kamen, negdje zemlja ili kombinacije) stoljećima se nisu mijenjali a graditelji su uvažavali kulturnu tradiciju i prirodne uvjete gradnje. To potvrđuju etnološka istraživanja (Čapo Žmegač i dr., 1998; Gavazzi, 1991:21-29) kao tipologija pretežite uporabe građevnog materijala u Hrvatskoj iz koje je vidljivo da je to bio: na jadranskom području - kamen, u Slavoniji i Podravini - kanat, a u ostalom dijelu Hrvatske - drvo. Naboj se najviše prakticirao u sjevernom dijelu Baranje (Živković, 1995). Na zabatima seoskih kuća po simbolima u reljefima vide se utjecaji drugih kultura. Osim prirodnih uvjeta (prostora i materijala) kao determinirajućih, na zgrade i naselja utisnuli su samouki

graditelji svoja slobodna umijeća u oblikovanju prirode. Za naselja u različitim zemljopisnim prostorima postojali su posebni predlošci, ali može se općenito konstatirati: "...naselja se na simboličnoj razini ne drže autonomnim proizvodima tvorbene sile polemične spram prirode. Nego se drže jednom vrstom socijalno oblikovanih rezultata - same prirodne plodnosti." (Rogić, 2001:62). "Gradeći kuću narodni je graditelj gradio organsku tvorevinu, obličje uravnoteženog sa svrhom, prostor svoga života, ne poznavajući doktrine stilova. Govorimo o građevinama ruralne sjedilačke kulture, koje su poput biljke srasle sa tlom i poput biljke od te sraslosti s okolišem, a tako i umiru... Gradeći **na tragu tradicije**, narodni je graditelj redovito ostvarivao skladan i funkcionalan **prostor opstanka**, pronalazeći rješenje primjereno vremenu i prostoru, mogućnostima i potrebama, uspostavljajući građevinom **bitne odnose** prema prirodnom okolišu i društvenoj okolini." Tako se "suprotstavljao rasapu Svijeta, industrijskom potiranju njegove mnogostrukosti" (Salopek, 1996:38). Tradicionalni gradbeni materijal bio je primjeren fizičkom sastavu okoliša, raspoloživ uglavnom u blizini naselja. U dalmatinskim krajevima to je bio kamen, a u planinskim kamen i drvo. U ravničarskim krajevima pretežito je upotrebljavan zemljani nabo, "prijesna" cigla (što su je sami izrađivali miješajući zemlju i slamu kao vezivo) ili drvo, a za pokrov trstika ili slama.¹⁵ Kasnije se koristila "pečena" cigla iz obližnjih ciglana i crijep. Zgrade su se činile kao da su bile produžena kultivirana priroda. Pogled na različite ruralne krajolike ostavlja dubok dojam da su naselja "izrasla", "prirodno rođena" i neodvojiva od lokalne prirode.

Zbog boljeg transporta i drugih gradbenih materijala, pokretljivosti stanovništva i prenošenja ideja i gotovih nacrt

¹⁵ To je vjerojatno razlog što se u tim krajevima nisu očuvali ostaci naselja i zgrada od prije više stotina godina, izuzev utvrda, dvoraca i sakralnih građevina.

zgrada iz drugih kulturnih prostora i tradicija, danas je to pravilo nestalo. Industrijsko društvo, a poglavito danas svjetske komunikacije i globalizacija, reduciraju obrasce gradnje kuća, stambenih blokova i nove monotehnološkijske gradbene materijale (beton, željezo, staklo, plastika). Zato se može govoriti o pečatu kulture industrijskog društva, kako u **monokulturi graditeljstva**, tako i u monokulturi poljoprivrede. Jednoličan izgled novih seoskih kuća masovno građenih u doba druge modernizacije narušavao je tradicionalnu raznolikost u selu, ali i sela. Pa ipak, ni ona nije uspjela razoriti različitost sela, njegov identitet, ali kao ideologija modernizirane gradnje utjecala je na porast sličnosti i monotonije. Urbanističke regule o tipu kuće kakva se dopušta graditi u nekoj sredini (ruralnom naselju), napravile su više štete raznolikm ruralnom krajoliku, graditeljskom naslijeđu i seoskoj ulici nego što su uspjeli spriječiti nepoštovanje tradicije, narušavanje kulturnog ambijenta i anarhičnost gradnje.

Svakodnevni "rituali". Ritual, odnosno obred ima religijski smisao, teološku interpretaciju i različite funkcije: moralnu (kako treba živjeti), obrambenu (kako se braniti od neprijatelja) i gospodarsku (kako osigurati plodnost zemlje i blaga); (Belaj, 1998:28). Nestajanjem sakralnosti iz nekog obreda, obred se često ne gubi, jer puku ostaje njegova prepoznatljiva manifestnost koja se nastavkom prakticiranja pretvara u **običaj**. Običaj tako postaje element sekularnosti u odnosu na gubitak njegovog religijskog sustava iz kojega potječe. Prihvaćanjem kršćanstva nestajao je religijski sustav nekih pretkršćanskih obreda, ali su se (neki od njih) nastavili prakticirati i postali običaji u društvu s novim kršćanskim religijskim sustavom. Kršćanstvo je nadvladalo lokalne religijske tradicije i postalo sustav nadlokalnih mehanizama integracije pojedinca u društvo i obilježje identiteta društva. Slično se zbiva i s nastankom nacionalnog identiteta pri kojemu nacionalna ideologija selekcioniра elemente lokalnog

i tradicije, pretvara ih u nacionalne simbole integracije (Rihtman-Auguštin, 2000:155). Riječ je o postupcima pojedinaca i kolektiva u svakodnevnom životu povezanim s vremenom i događanjem tijekom dana (ili godine), a manje o religijskim ritualima kao takvima, iako oni nisu nestali. U seljačkoj kulturi, ali i kasnije postoje kolektivni obredi (rituali) i običaji. Oni su u životu pojedinca (i kolektiva) s jedne strane obredi, a s druge strane običaji. Seljačko društvo je naslijedilo rituale iz ranijeg pretkršćanskog doba, a kasnije prihvatilo one iz kršćanstva. Tijekom vremena oni su se mijenjali - neki elementi su nestajali, a drugi ugrađivani. U modernom, sekulariziranom društvu blagdanima (obredno vrijeme) i običajima dodani su i "praznici" kao obilježje iz povijesti dotičnog društva (Božić je blagdan, a Dan neovisnosti je praznik).

Obredi i običaji imaju ulogu u podjeli i mjerenju vremena. Na taj način je u seljačkom društvu prisutno poznavanje "dva vremena": **dnevno, prolazno vrijeme** i **svečano, vječno vrijeme**. Uz prolazno vrijeme vezani su svjetovni, a uz vječno vrijeme božanski rituali. Božanskim ritualima simbolizira se kraj jednog vremena, njegovu krizu i početak novog vremena, tj. obnovljivog poretka i reda. To se ciklično ponavljalo i svaki puta se uspostavljala svetost kao simbol organskog jedinstva u prostoru i vremenu u kojemu se uspostavljao svjetski poredak. Takva vremena poznaje i arhaiski čovjek kod kojega je ritual reakcija na nova zbivanja koja slijede u kaotičnom svijetu. Ritualima se čovjek štiti i povezuje s božanstvom u svakodnevnom stvaranju. Božanski rituali označavaju pobjedu nad zlom, posadašnjenje iskonskog vremena stvaranja svijeta, doživljaj ponovnog rađanja i početka, kako to opisuje Mircea Eliade za mitsko iskustvo vremena (Eliade, 1962) i ponovno uspostavljanje reda nad kaosom. Vrijeme obreda (ceremonija) je zato služilo kao mjerenje vremena, njegovu distribuciju u jednom vremenskom ciklusu

svečanosti (Moltmann, 1985). Obred (i običaj) služi odvajanju sadašnjeg od prethodnog stanja ili budućeg stanja, prijelaz je i potreba uključivanja u novo stanje. To je završetak jednog i početak novog ciklusa, pa se - primjerice uskršnji običaji - tumače kao **obredi prijelaza** (Harris, 1989:294-297; Čapo Žmegač, 1993). O ulozi obreda i običaja u podjeli godine na našim prostorima pregledno je napisao Vitomir Belaj u poglavlju "Organizacija vremena" (Belaj, 1998). Tijekom povijesti, a naročito tijekom modernizacije predmodernog društva za svakodnevno svjetovno vrijeme su uvedeni satovi i kalendari, a u religijskom smislu zadržane su ceremonije i rituali primordijalnog vremena vječnog ponavljanja i podsjećanja na pravrijeme, na božansko stvaranje i obnavljanje povijesti spasa (primjerice u kršćanstvu). Za seljačko društvo ponavljanje ciklusa povezano je s prirodnim godišnjim ciklusom i s religijskim ciklusom života i stvaranja.

Iako se mnogo toga promijenilo u osobnom i kolektivnom ponašanju, neki rituali i običaji su se ipak održali - negdje više, negdje manje. Održan je tradicionalni običaj postavljanja zastave ili zelene grane na krov nove kuće, kao i ritual svećenikova blagoslova novoizgrađene kuće. U katoličkoj tradiciji u selima, često svake godine, blagoslove se kuće (i stanovi) i njihovi prebivalci u pravilu pred sv. Tri kralja (na Vodokršće), a danas i poslije njih, jer se i sadržaj tog rituala nešto "modernizirao". Blagoslovljenom vodom na Vodokršće (donešenom iz Crkve gdje se blagoslovlila za cijelo selo) poskropilo se i blago - gospodarstvo i kućanstvo. Slično je i s blagoslovom vatre (na Veliku subotu) pred Uskrs, kada se kući donosila posvećena vatra (žar) i nakon Velikog petka ponovno palilo kućno ognjište.

Svakodnevica je počimala kukurijekanjem pijetlova u selu s jutarnjom molitvom još u krevetu i osobnom toaletom. Uvečer umoran od napornog dana, polazi na počinak s mrakom, ali rano

ustaje odmoren da bi nastavio dnevne težačke poslove. Nahrani najprije blago, a onda i sebe. Čovjeka modernog društva budi budilica ili telefon; obično kasno ide spavati; umoran liježe u krevet i umoran ustaje; često doručkuje samo crnu kavu, a onda pali automobil i odlazi na posao; dan mu počinje s toaletom, a rijetko s molitvom. U seljačkoj obitelji prije polaska na spavanje i nakon ustajanja, uz osobnu molitvu ukućani su se obvezno križali svetom vodom koja se obično držala u keramičnoj posudici (često ovješenoj na zidu na kojoj je pisalo "credo"). Zajednička molitva u obitelji kao zahvala Bogu bila je uobičajena prije objeda. Danas se svakodnevno **zajednički moli** u obitelji svega 5,5% ispitanika (Valković, 1998:488). Rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da se svakodnevno **osobno molilo** 1972. godine 19%, 1982. godine 11%, a 1999. godine 35% ispitanika (Marinović Jerolimov, 2000:59). Slični su rezultati i drugih istraživanja provedenih prije nekoliko godina, koji pokazuju da svakodnevno moli 30% (Valković, 1998:486) odnosno 34% (Črpić/Rimac, 2000:204), 30,1% (Aračić/Črpić/Nikodem, 2000:784). U "posvećivanju" u posljednjem desetljeću, naročito prvih godina tranzicije, došlo je do značajnih promjena, a ima primjera pretjerivanja koji kompromitiraju smisao blagoslova i profaniraju smisao sakralnosti tog religijskog obreda. To je donekle shvatljivo s obzirom na ulogu Crkve i mjesto religijskog sustava vrijednosti u kriznom vremenu kao što je vrijeme tranzicije.

Osim religijskih rituala u kući, u selu je paralelno postojao razgranat sustav praznovjerja, magijskih rituala i proricanja (kakvo će biti vrijeme iduće godine svakoga mjeseca prema vremenskim prilikama u 12 dana od sv. Lucije do Božića), od kojih danas ponegdje postoje samo tragovi i ostaci. Ponekad se magijom i proricanjem koriste preveranti(ce). U tradicionalnom seljačkom društvu u seljačkoj kući neka mjesta imala su poseb-

no značenje, pa su s njima povezani i rituali i običaji. Primjerice, oni što su u svezi sa značenjem **ognjišta** (u kojemu se okupljaju "domaći") i kućnoga **praga** (kao sinonima za stanovanje duhove predaka). U pravilu veća izoliranost seoskog naselja od gradskih utjecaja dulje zadržava oblike magije i praznovjerja. Osim **obrambene magije** (zaštitne, odbojne) s apotropejskim predmetima (amajlije, talismani - mineralnog, biljnog ili životinjskog podrijetla), za seljačko društvo karakteristična je **izazovna magija** (poticajna) kojom se nastojalo osigurati uspjeh u životnim situacijama i proizvodnji (primjerice, u zazivanju kiše - dodole). Naša seljačka tradicija prožeta je takvom **agrarnom magijom** u svim važnijim gospodarskim poslovima. Tom problematikom bavili su se etnolozi i sociolozi (primjerice, Maja Bošković-Stulli, 1991; Grbić, 1998; Šuvar, 1984:144-150).

Ostaci i otpaci ljudske hrane. U seljačkom gospodarstvu u načelu nije bilo smeća u današnjem smislu riječi, a nije bilo niti toliko razbacano po naselju ili okolici. Nije bilo mnogo ostataka od jela, jer obroci nisu bili obilni (osim za blagdane) i jer je seljačka kućanica bila štedljiva i pripremala hranu tako da se preostali dio hrane može jesti i kao sljedeći obrok, pa nisu ostajale veće količine. No, sve što bi ostalo od objeda, ili masna voda od pranja posuđa, nije se bacalo kao danas, nego se davalo stoci - dodatak u "napoj za svinje". Danas u gradovima ponegdje postoji slična praksa iskorištavanja ostataka ljudske hrane. Neki uzgajivači svinja odvoze iz restorana i menzi ostatake hrane koju koriste kao hranu za stoku.

Krupni otpad u seljačkom kućanstvu bio je rijedak i prirodno razgradiv. Posuđe je bilo od pečene gline i keramike, a pribor za jelo izrađen od drva, pa se sve razbijeno moglo nakon kraćeg vremena prirodno razgraditi bez opasnosti od zagađivanja okoliša. Nerazgradivi materijali, kao što su staklo, željezo i lim, odlagani su na prikladno mjesto (ponekad u dvorištu) koje nije

zauzimalo velik prostor ili u blizini naselja. (Kasnije su metalne neupotrebljive predmete otkupljivali uz simboličnu cijenu putujući sakupljači na zaprežnim kolima - najčešće Romi). Toga pravila su se u selu svi držali. Ponekad je na rubovima većih sela nastalo i nekoliko mjesta za odlaganje krupnog otpada. U Hrvatskoj su nastala brojna divlja odlagališta (svakovrsnog) otpada, iako postoji između 120 i 160 službenih odlagališta (Cifrić, 2002:109).

Način prehrane. Glavna su obilježja seljačke prehrane: ovisnost o prirodnim uvjetima i vrsti hrane, sezonski plodovi, pos-tovi, čuvanje mesa za velike radove (žetvu, vršidbu ili za posebne slučajeve - svetkovine i blagdane), dakle štedljivost i tradicionalno pripremanje. Godišnja prehrana imala je svoj reguliran režim koji je ovisio o količini, godišnjem dobu, religijskim pravilima i tradiciji. (Zimski jelovnik razlikovao se od ljetnjega; često se za pojedine dane u tjednu znalo koje će se jelo kuhati.). Prehrana je, ponajprije, načelno bila uvjetovana raspoloživim količinama proizvedene hrane, ali i onom prikupljenom iz prirodnog okoliša (razni sokovi od drveća - klena, bukve, graba, baza, šuljeva, ptičja jaja, lješnjaci, jagode - naročito u doba "gladnih godina" itd. U tradicionalnom seljačkom društvu zadržano je od davnina sakupljanje jestiva, pa neki etnolozi u tom smislu pišu o **primitivnoj prehrani** (Gavazzi, 1991:39). Takva praksa zadržala se i u moderniziranom selu, pa i kod nekih stanovnika gradova, ali takav način pribavljanja hrane nije strukturni dio današnje prehrane. Način i količine potrošnje hrane regulirani su tradicionalnim običajima i strogim vjerskim pravilima (zabranama) koji su nala-gali vrijeme obilnih gozbi (Božić, Uskrs, drugi "zapovijedani" blagdani, nedjelje i kirbaji) te za vrijeme posebnih prilika (unutar životnog ciklusa: od krštenja, krizme, i vjenčanja do sprovoda), ali i stroge zabrane (primjerice, post, naročito korizmeni).

Modernizacija je na svoj način utjecala na razumijevanje

svetkovina i ponašanje. Velike blagdane (primjerice, Uskrs, Božić) sekularno je obnašala i većina onih koji ih (iz različitih razloga) nisu javno slavili kao vjerske blagdane. Tako su oni postali nova sastavnica kulture moderniziranog sela. Slavljenje Božića (uključujući i objede) u Hrvatskoj za 48% ispitanika znači dio obiteljske, kulturne i nacionalne tradicije, a samo za 29,9% ispitanika ima duboko religijsko značenje (Marinović Jerolimov, 2001:54). Vjerskim zapovijedima podupirana je štedljivost u prehrani i općenito regulacija namirnica, pa se tako u katoličanstvu u vrijeme korizme (od pepelnice - "čiste srijede" do Uskrsa) u prošlosti strogo postilo i odricalo od užitaka. Svo su se temeljito opralo od bilo kakve masnoće. Sekularizacija je potkopala smisao osobne žrtve a potrošačko društvo potisnulo odricanje i žrtvovanje. Različiti tabui prezentni su u religijama, a u agrarnim društvima bili su dio jamstva održanja socijalnog poretka (osim duhova, bogova, predaka), tj. njegova "posljednja načela" (Nennen, 1991:248). Zbog smanjenih fizičkih aktivnosti u zimskom razdoblju i manjeg trošenja ljudske energije, štedjela se hrana. Konzumiralo se isključivo domaće proizvode: meso - perad, a blagdanima (i nedjeljom), prema prilikama, i svježeg goveđeg mesa. U slavonskom seljačkom kućanstvu šunke su se "načimale" (otvarale) za većih i težih poljoprivrednih radova koji su trebali i pomoć drugih - susjeda, rodbine, seljana, a kod nekih i nadničara. Nakon prve i posvećene uskršnje šunke, ostale su se u slavonskoj obitelji trošile po potrebi za vrijeme radova, ali je za žetvu, vozidbu i vršidbu trebala biti cijela šunka. Naravno, postojala su odstupanja ovisno o mogućnostima, tj. imovnom stanju kućanstva.

Seljačka obitelj (kućanstvo) obilno je upotrebljavala **sezonske plodove** (vrijeme povrtnih kultura graška, mahuna, brokula, mladog krumpira i graha, zatim ljetno i jesenje voće itd.) - a za to se pobrinula uglavnom kućanica. Kruh se pekao u

vlastitoj peći (peka, zidana peč u dvorištu, a kasnije u štednjaku) količinski prema potrebama obitelji, otprilike jednom tjedno. Takav kruh mogao se održati više dana, za razliku od današnjeg industrijskog (polu)pečenog kruha koji, nažalost, često sutradan gotovo da nije za jesti. Tijekom godine nije trebalo posebno skladištiti i čuvati hranu, nego se pripremala i jela uglavnom svježa hrana iz vlastitog vrta. "Hrana" je značila asocijaciju na vrt, a ne asocijaciju na samoposlugu i frižider, kao danas. Vrt je bio ogledalo domaćice, a polje ogledalo domaćina! Za potrebe nekoliko dugih zimskih mjeseci u kojima je nedostajalo svježih namirnica, unaprijed su pripremljene rezerve hrane. One nisu bile obilne, ali se priuštilo mrša, iako se u načelu štednjom preživljavalo. Hrana se za to posebno spremala i čuvala (primjerice, usoljena riba, sušenje trava za čajeve, kiseli kupus, sušeno voće ili sušeno (dimljeno) meso radi zaštite od kvarenja; krumpir, povrće, pa i voće stavljeni su u zemljane rovove, kasnije u podrumu itd.). Nije postojala mreža trgovačkih kuća i samoposluga prehrambenih namirnica, a niti novca za kupovinu onoga što se na gospodarstvu i vrtu moglo proizvesti. Jelo se ono što se proizvelo i koliko se proizvelo. S modernizacijom sela i poljoprivrede promijenilo se stanje i na ovom području tradicionalnog seljačkog života.

3.3 Aktivnosti u vezi sa zdravljem

Zdravlje ljudi uvjetovano je načinom življenja. Način življenja može biti sukladan ili protivan prirodnom poretku, pa iz nesklada nastaje bolest. Njezinom liječenju se pristupa holistički, traženjem i otklanjanjem uzroka unutarnjeg i vanjskog nesklada organizma. Ta spoznaja danas se često ponavlja u liječničkim preporukama da treba mijenjati način življenja -

izbjegavati stresove, ne pušiti, promijeniti prehranu itd. S druge strane postoje redukcionistički pristup koji bolesti (zdravlju) pristupa kao izoliranom problemu, kao što je slučaj u nekim tradicionalnim liječenjima, ali i sa znanstvenom medicinom.

Načini življenja tradicionalnog seljačkog društva razlikuje se od onog u modernom društvu, tj. načina i stila življenja na koji danas živimo. U moderniziranom selu život postaje sličniji onom u gradu nego životu tradicionalnog sela i društva. Način življenja u tradicionalnom selu imao je sam po sebi zdravstveno preventivnu ulogu. Ključno obilježje načina življenja u ruralnom društvu je sličnost sa životom u prirodi, prirodnim ritmom i vremenskim ciklusima. U njemu nema viška niti manjka, nema otpada, sve je iskoristivo i iskorišteno. Socijalni sustav takvog društva sličan je prirodnom po tome što, primjerice, seljačka društva (da se ne govori o urođeničkim) žive često na granici reprodukcije i održanja života, ovisna su o godišnjem urodu i štednji s minimalnom potrošnjom, tj. onoliko kolika je proizvodnja - žive u prirodnom krugu regulacije kolektivnog opstanka i reprodukcije. Društvo, kao i pojedinac, prilagodili su ritam života okolnostima koje na njih ne djeluju stresno.

Prevenција je temeljni pristup održanja zdravlja, a sastoji se u (a) uvažavanju prirodnog ritma života ljudi i stoke (dan noć, godišnja doba, rad i odmor); (b) ograničenim količinama uzimanja hrane i (c) raznolikoj i kvalitetnoj sezonskoj prehrani. Naravno, u tome su postojale razlike između pojedinih ruralnih područja, s obzirom na prirodne okolnosti i poljoprivredne kulture i tradicije. Liječenje je bila dodatna skrb ukućana, ali u nužnim prilikama. Medicinsko liječenje bilo je iznimka, nešto "ekscenčno", a danas je postalo sasvim normalno. Nisu postojale tablete i lijekovi koje bi kao takve sustavno uzimali radi prevencije ili liječenja bolesti kao danas. U načelu prevencija je bila sastavnica dnevne hrane i njezinih dodataka u raznim napitcima -

sokovima i čajevima - dobivenim na prirodan način od svježeg voća ljekovitih trava, a često nije izostajala niti magija. O bogatstvu ljekovitih trava na području Sredozemlja piše i Braudel (1997, I tom), a mnogi su u potrazi za starim receptima.

Naravno, prosječna **životna dob** bila je upola kraća je nego danas, a i fizički izgled ostarjelosti nastupio je znatno ranije. U seljačkom društvu, u pravilu, prije su bili vidljivi znakovi starosti nego bolesti (jer je bolest dolazila u pravilu sa starosti), a u suvremenom društvu prije dolazi bolest, a onda starost (jer starost dolazi s bolešću). Zahvaljujući napretku medicine i ulozi strojeva u radu život je olakšan, a starosna dob produžena. Godine 1950. prosječna životna dob u razvijenim zemljama bila je 66 godina (40 godina u zemljama u razvoju), a 1998. godine 75 godina (63 godine u zemljama u razvoju). Za 2050. godinu predviđa se 81 godina, a u zemljama u razvoju 76 godina (Deutschland, 6/1999:52).

U svakodnevnom životu generacijama su upotrebljavani iskustveno provjeravani **prirodni lijekovi** i recepti iz tradicionalne narodne medicine i akumuliranog znanja. U selu su postojali pojedinci koji su znali mnogo više o ljudskoj ili životinjskoj anatomiji od ostalih mještana, pa su namještali iščašene zglobove, a znali su i o liječenju s travama kojima su oboljelima pružali pomoć i davali preporuke oboljelima. Neki su se time bavili kao dodatnim "zanimanjem". Naravno, nisu bile isključene niti vradžbine i magija. S posljedicama modernizacije nastupaju profesionalni **travari**, kasnije makrobiotičari itd. Danas se sve više objavljuju različita stručna i popularna izdanja koja opisuju ulogu ljekovitog bilja u liječenju bolesti ili održanju čovjekova zdravlja, koje čovjek može sam prakticirati.¹⁶ Mnogi liječnici ozbiljno su prihvatili izazov tradicionalnih znanja naro-

¹⁶ Primjerice, Nijaz Abadžić: Medena apoteka. Sarajevo: Ekomedija, 1990. (3. izd.); Bauer, Lj. et al: Med: pčelarenje i običaji. Zagreb: Pučko otvoreno učilište, itd.

dne medicine, a farmaceutska industrija proizvodnju lijekova na prirodnoj osnovi.

Za zdravlje je važna i **psihička stabilnost** pojedinca, odnosno bolesti, za koje u modernom društvu postoje medicinske institucije. U istočnjačkim kulturama težilo se uspostavi unutarnje ravnoteže i stabilnosti, izbjegavanju boli, a poznata je i rimska izreka: zdrav duh u zdravom tijelu. Zdravlje i psihička stabilnosti pojedinca u seljačkoj kulturi bili su važni za opstanak zajednice. Zato su prakticirane magijske i druge simbolične radnje radi ozdravljenja. S druge strane, stabilnost obitelji i seoske zajednice bilo je jamstvo psihičke stabilnosti i integracije pojedinca u (kolektiv) društvo. S destabilizacijom tradicionalne obitelji i društva - modernizacijom i odčaravanjem toga svijeta - nastaje čovjekova društveno uzrokovana psihička destabilizacija, koja je u modernom društvu u stalnom porastu. Usamljenom gradskom čovjeku potreban je psiholog i psihijatar, često samo radi terapije da kaže svoje unutarnje patnje i potisnutih opterećenja. Vjerojatno sličan psihološki učinak može imati razgovor s pravim prijateljem, kao i možda pojedinačna ispovijed. Smisao terapije je da se nesvjesni sukobi i unutarnji konflikti podignu na razinu svijesti, suoči s njima i tako oslobodi pritiska. Od početaka ljudske povijesti poznata su slična liječenja, ponegdje putem transa kao što je **šamanizam** (Eliade, 1990), karakterističan za sibirsko i srednjoazijsko područje, koji je sličan modernoj psihoterapiji. Međutim, šamanizam ne reducira postupak na liječenje pojedinog dijela tijela kao što to čini znanstvena medicina. On polazi od toga da je narušena ravnoteža između čovjeka kao bića i kozmosa i da ju treba ponovno uspostaviti, pa traži uzroke bolesti u socio-kulturnom kontekstu, a ne u biološkim procesima kao medicina ili neki oblici magije. Tradicionalnom seoskom čovjeku takva terapija bila je samo iznimno potrebna jer je živio sukladno prirodnom sustavu, u kolek-

tivu, razgovarao na prelima, posijelima, prilikom kolektivnih radova i u svakodnevici itd.

U narodnom vjerovanju su nesreće i bolesti katkada bili tumačeni kao sudbine i djelovanje zlih sila, vještica i bačenih uroka, a neki simptomi psihičkog stanja pojedinaca i kao utjecaj samoga *sotone*. Moderno društvo potisnulo je mnoga vjerovanja, ali je *sotona* ostao. U istraživanju (prosinac 2001. godine) utvrđeno je da 36,3% ispitanika vjeruje da postoje duhovi, 57,0% vjeruje u sudbinu, 35,2% da su neke osobe opsjednute đavlom, a 30,2% vjeruje u uroke (Marinović Jerolimov, 2001:55). Utvrđeno je također da ispitanici đavla percipiraju kao biće (21%) ili kao čovjekovu tamnu stranu (44%); (Valković, 1998:490), a u jednom drugom istraživanju Boga percipiraju kao osobu (36,8%) ili duha, silu (48,9%); (Črpić/Rimac, 2000:203). Ili, u Italiji danas oko 10 milijuna stanovnika traže usluge čarobnjaka i vračeva, a od tog posla živi oko 70.000 takvih obrtnika (Bešker, 2001:57). U lakšim slučajevima obraćalo se vračarama, tražilo hodžine zapise, molilo, plaćalo mise, a u teškim slučajevima i egzorciralo. Crkva je, kao uostalom i danas, u nekim slučajevima dijagnoze opsjednutosti prakticirala egzorcizam - istjerivanje *sotone*.¹⁷ Seljak je vodio brigu o zdravlju svojih životinja redovitom prehranom, timarenjam i s pomoću ljudi koji su se u selu razumjeli u neke bolesti domaćih životinja. Sam je bio "veteri-

¹⁷ U Hrvatskoj je obredno nastupio poznati svećenik i egzorcist pater Rufus Pereira kako bi pomogao istjerivanju đavla iz opsjednutih osoba, pa je (Jutarnji list, 6. XII 2001. godine) porečko-pulski biskup Ivan Milovan objavio "Pastoralnu uputu o borbi protiv zla i o seminarima za ozdravljenje", osuđujući biznis-postupke raznih vračara i proroka. On navodi 10 simptoma prepoznatljivih kao opsjednutost osobe đavlom. (Na to je kritički reagirala psihologinja Mira Krizmanić u Vjesniku, 13. XII 2001., str. 12). Kao simptomi navode se: zapadanje u apatiju; gubitak volje za životom; napast samoubojstva; u stanju su stalnog nemira; imaju strašne snove; čuju glasove kako da se ponašaju; razvijaju mržnju prema sebi i drugima; nisu u stanju moliti; podvrgnute su paranormalnim pojavama; umišljaju da govore s duhovima. Napomena: od 15. do 17. stoljeća ubijeno je devet milijuna žena pod optužbom da su vještice (Anderson, 1995: 264).

nar" i porađao blago, a iskusne žene bile su babice kod roditelja. Rodilje nisu išle na vježbe razgibavanja kao danas. Uginuće stoke ponekad je pripisivao nesreći koja prati obitelj, ali i uroci-ma. Veterinarska zaštita, čija se povijest bilježi tijekom dugog razdoblja (Vučevac-Bajt, 1993), kao organizirana profesionalna aktivnost u tradicionalno selo dospjela je mnogo kasnije, zapravo s procesom modernizacije. U brojnim seoskim naseljima veterinar je bio teško dostupan, pa je njegov dolazak u selo bio svojevrsni događaj.

To se zbiva u Hrvatskoj u vrijeme posljedica brutalne agresije i teške socijalne krize - dijelom kao posljedice proživljenog u ratnim strahotama, a dijelom pod utjecajem drugih socijalnih i političkih čimbenika koji utječu na sigurnost i perspektive ljudi. Sve se to odražava kao psihička kriza čovjeka, nažalost velikog broja mladih. Problematična je masovnost te pojave i njezine posljedice.

Ne ulazeći u problem egzorcizma i stajališta Crkve, rekao bih da predmoderna društva nisu imala druga objašnjenja osim iskustvene interpretacije ili crkvenog tumačenja, a danas znanost ima objašnjenja za neka psihička i socijalna stanja. Možda sotonu treba prije tražiti u stanju društva i onome što dovodi ljude do takvog stanja.

4. Aktivnosti u vezi sa zemljom i vodom

Odnos prema zemlji i vodi proizlazi iz odnosa seljaka prema prirodi: **uvažavanje** i **sučeljavanje** s prirodom. S jedne strane, od nje je nerazdvojiv jer samo zajedno s njom može opstati, a s druge strane respektira njezine "čudi" kao nešto neizbježno protiv čega se mora boriti. Seljak poznaje mnoge biljke i životinje, ali i razornu moć bujica i poplava - prirodnih stihija protiv kojih je nemoćan i kojima se prilagođava. Tako se u ruralnom društvu stvara predodžba i o nadnaravnostima u prirodi - dobrima i zlima - s kojima se čovjek bori putem raznih rituala - od štovanja prirodnih sila, molitve Bogu do kroćenja prirode.

4.1 Mističnost i štovanje zemlje

Pojam rasta shvaćen u doslovnom smislu (primjerice, biološkom) može se primijeniti samo na organsko, a ne na neorgansko (Gruhl, 1979:2617). Živi svijet - ljudi, biljke i životinje stvarno fizički rastu. Taj isti pojam "rasta" moderno društvo upotrebljava i za standard, dohodak - za sve što se kvantitativno može povećati i povećava, iako zapravo u ekonomici ništa ne raste nego se samo povećava ili smanjuje prema promjeni oblika (kuća ne raste nego se mijenja njezin izgled i oblik upotrijebljenog materijala za njezinu izgradnju) ili na tržištu prema

konvencionalnim (tržišnim) kriterijima vrijednosti (primjerice, vrijednost neke tvrtke odnosno dionica raste ili pada). Sadašnja srednja generacija svjedok je nekih promjena što znači da su još neke druge moguće. Primjerice, prije pola stoljeća potrošnja vode po stanovniku bila je jedno od mjerila standarda jer se time dokazivala urbaniziranost, potrošnja gnojiva i herbicida predstavljala se kao povećanje napretka u poljoprivredi, itd., a danas se propagira štednja vode jer se time ukazuje na njezino pomanjkanje i potrebu promjene postojećeg načina i stila življenja te prakticiranja novog stila življenja.¹⁸ Ideologiju - antropocentričnog, bezobzirnog rasta katkad zamjenjuje radikalna - ekocentrična ideologija zaštite okoliša. Međutim, kako pokazuje suvremena praksa, rast je i dalje poželjan, a okoliš ostaje nedovoljno zaštićen. Zaboravlja se na staru indijansku poslovicu: "Kad posljednje drvo bude posječeno, kad posljednja rijeka bude zatrovana, kad posljednja riba bude uhvaćena, samo tada shvatit ćete da se novac ne može jesti" (prema: Fondoko svijet, 4(9):50).

Zemlja kao i voda imaju posebno, egzistencijalno, značenje za razvoj ljudskog društva, jer bez zemlje i vode nema života. U povijesti ljudskoga društva o zemlji su razvijene različite predodžbe. Zemlja se dovodi u vezu sa simbolima svijeta (Moltmann, 1985:298-320), božanstvom i ženom (Ruether, 1992), stvaranjem svijeta (Altner /Hg/, 1989). Zemlja je **velika majka**, majka roditelja, ispunjena plodovima i sjemenom na kojoj sva biće imaju pravo na život; u grčkoj mitologiji Zemlja je dio ljubavnog para: zemlja i nebo (Uran i Gaia); u židovsko-kršćanskoj tradiciji zemlja simbolizira **vrt edenski** u kojemu sve raste u izobilju, samo ju treba obrađivati i čuvati; Zemlja je

¹⁸ U razvijenim zemljama potrošnja vode po stanovniku kreće se 150 - 300 litara po danu. U Hrvatskoj se godišnje po stanovniku trošilo 163 m³ u 1990., 142 m³ u 1992. i 136 m³ u 1995. godini. Kućanstva su trošila (u milijunima m³): 77,1 (1990.), 75,7 (1992.) i 77,0 (1995.); (Izvjješće, 1998:240).

majka smrti koja nas prima bez obzira kakvi smo bili prema njoj za života; u modernom društvu Zemlja je **izvor resursa** itd. Ne samo da se Zemlja kao cjelina različito simbolično predstavlja(la), nego su neki elementi iz prirode predstavljeni kao simboli, slike cjeline svijeta, njegova stvaranja i funkcioniranja. Primjerice, maslinova grančica ili golub kao znaci mira, krošnja stabla kao simbol svijetla i bogova, korijen kao simbol tame, zla i zvijeri, a stablo kao simbol ovozemaljskog života (Belaj, 1998; Visković, 2001).

Misterij života. Život je po sebi još uvijek misterij na koji je do sada odgovorila jedino religija objašnjenjem o Božjem stvaranju i postanku svijeta, njegovoj prolaznosti i konačnosti ovozemaljskog života i vječnosti novog života na "novoj Zemlji" i "novom nebu" (Otk, 21,1) ili pak vječnosti kretanja života putem reinkarnacije (primjerice, shvaćanja u hinduizmu i budizmu); (LR, 1995:526-7). Bez obzira na to, vjerovali ili ne piscima Biblije, tajna postanka svemira i života i nadalje ostaje misterij, predmet znanstvenih teorija, različitih hipoteza i religijskih vjerovanja, a kod mnogih naroda mitska tumačenja postanka svijeta. To se, naravno, ne odnosi samo na postanak svijeta ili na kraj svijeta, nego u međuvremenu i na pitanja koja si danas čovjek postavlja. Primjerice, hoće li se pomicati magnetsko polje Zemlje, kako će se kretati ledene kape na njezinim polovima, što ne ovisi o ljudskoj aktivnosti nego o prirodnoj povijesti Zemlje u kontekstu svemira (Alt, 2002:223). To donekle objašnjava zašto se nastavlja "pustolovina" homo sapiensa nazvana znanost, ali i to zašto čovjek zadržava mitove i religiju.

Veliki mitovi u starim civilizacijama bavili su se s "bićima", a mitovi u modernom društvu sa "stvarima". Prvi su se već zbili, a drugi se zbivaju ili imaju zbiti. U čovjekovoj kulturnoj povijesti susrećemo dvije mitologije: **mitologiju bića** karakterističnu za predmoderne kulture i **mitologiju stvari** karakterističnu za

(post)modernu kulturu. Gotovo svaki narod ima svoje mitove, pa tako i socijalne mitove konstruirane kao nacionalne vrijednosti koji utječu na oblikovanje njegova mentaliteta kao identitetskog obilježja. Tako su u nastanku "tipičnog Amerikanca" značajnu ulogu imali socijalni mitovi sloboda (liberty) granica (frontier), lonac za taljenje (melting pot), nevinost (innocence), pogodnost (opportunity), uspjeh (succes) itd. (Gelfert, 2002:11-34).

Nedvojbeno je da se znanstveno znanje uvećava, ali uvijek ostaje "neznanje" i ostaje načelno nepoznata granica ljudskoga znanja i omjer između znanja i neznanja. Jürgen August Alt, prikazujući povijest znanja kaže: "Mi ne znamo koliko je veliko naše ne-znanje." (Alt, 2002:221), ali će se pustolovina homo sapiensa, nazvana spoznaja i znanje i nadalje nastaviti. "Bitna posljedica nove fizikalne slike svijeta je ta da postoje načelne granice znanja, dakle granice koje se ne definiraju iz naše trenutačne ignorancije. Samorazumljivo je da znamo da mnoge stvari ne znamo" (Dürr, 2000:14). Ali, moderno društvo prihvaća to samo kao prolazno stanje, jer vjeruje da će - unatoč zabrani pristupa apsolutnom znanju o životu (Gen 2, 9; 3, 24) - sve saznati i tako se ustrojava.

Znanost nastoji pronaći racionalne dokaze o postanku života i svemira, kao i dokaze o postojanju paralelnih svjetova, višedimenzionalnog svijeta. To je također izazovno i za teologiju stvaranja. Danas se smatra da je koloniziranje svemira jedan od ključnih projekata čovječanstva (primjerice, teza astronoma i fizičara Stephena Hawkinga) s obzirom na perspektive Zemlje za nekoliko milijuna godina. Civilizacijski djeluje apsurdno da se traže odgovori o izvoru života i mogućnost kolonizacije drugih planeta i to daleko od Zemlje na kojoj se istodobno život ugrožava. Kao da je homo sapiens programiran za vlastito zemaljsko samouništenje kao šesto izumiranje (Leakey/Lewin, 1995), ali, možda, i za kozmičku perspektivu. Možda je to nekima izgovor

za želju vladanja svijetom putem kontrole svemirskog prostora. Već je započeo i pojedinačni svemirski turistički pohod (Amerikanac Tito u ruskoj svemirskoj letjelici u travnju 2001. otvorio je novu turističku etapu za bogate). Znanost ne može život "stvoriti", nego samo reproducirati već proizvedeni oblik života, tj. oblikovati neku formu života, oblik materije u kojoj život već postoji. Prirodne znanosti tragaju za njegovim nastankom, a primjena nekih znanja u medicini omogućava produljenje trajanja nekog živog oblika ili vrste u poboljšanim okolišnim uvjetima razvoja, ili pak genetskom intervencijom.

Zašto od jednog zrna, primjerice, pšenice ili kukuruza urodi pedeset ili nekoliko stotina zrna? Zašto od jedne male sjemenke, primjerice hrasta (žir) naraste golemo stablo i velika drvena masa koja doživi i nekoliko stotina godina? Zašto nekog sjemena, primjerice biljaka traje samo jedan godišnji ciklus (uvijek samo jednom godišnje donosi rod) kao što je slučaj sa svim žitaricama, a iz nekog pak drugog sjemena izraste biljka koja traje desetljećima (voćke) ili čak stoljeće (primjerice, lipa, hrast, maslina). Znanost ima na to "znanstvene" odgovore (ali tajna postanka života ostaje) koje seljak nije poznavao i nisu mu za život bili nužni, jer nije prekoračio granicu života, a niti je tome smjerao. Ta nepoznanica utjecala je na bitno drugačiji odnos ruralnog čovjeka prema prirodi, nego odnos urbanog, industrijskog čovjeka. "Prirodne religije" davale su urođencima sasvim dostatna objašnjenja prirodnih pojava, a kasnije i druge religije u diferenciranom ruralnom društvu, ali i pored toga, čovjek je stalno nešto tražio i stjecao znanja i to će nastaviti, jer su mu osim osjetilne svojstvene religijska i znanstvena spoznaja. Čovjek spozna i prihvati Boga te mu se obraća obično onda kad ga treba jer nema više ništa ili nikog drugog da mu se obrati, kad zakaže sva iskustvena i znanstvena pomoć - što naročito važi danas. Tako se obraćao i Zemlji i u njoj tražio odgovore.

Pojednostavljeno rečeno, **ruralac** je objašnjenje života pronalazio u mističnosti Zemlje ili religiji, a **urbanac** u znanosti i tehnologiji. Sjeme i zemlja su u ruralnom društvu simboli reprodukcije i regeneracije života s elementima njegove sakralnosti, a u industrijskom društvu puke sirovine, resursi u proizvodnji, roba na slobodnom tržištu koja može vlasniku donijeti profit. U to je uključeno i ljudsko sjeme. Ruralac je "racionalan" i umjeren u radu i potrošnji dobara, ali i sklon mističnosti u tumačenju, a urbanac je više rasipan u potrošnji i racionalan u korištenju ljudskog rada i vremena, sklon znanstvenom shvaćanju i tumačenju novih mogućnosti. Oni naprosto žive kao dva svijeta. Oni jesu dva svijeta, koje moderna misao različito valorizira - jednog više kao romantičnog, zaostalog, kao prošlost a drugog kao racionalnog, naprednog, kao sadašnjost koja vodi u budućnost. U prvom slučaju ljudi žive u svijetu začaranosti "svetim", a u drugom slučaju u njegovoj raščaransti "profanim" - dakle, u svijetu kojega i dalje **mitologija stvari** nastavlja raščaravati sve dok ga ponovno ne začara novim "profanim svetim", te tako linearno naizmjenično nastavi s raščaravanjem i začaravanjem. Razlika je u tome što moderni linearni svijet stvara nove sekularne bogove i simboliku sekularne sakralnosti. Za prvoga, rad nije jednostavna fizička radnja nego je u njemu sadržana i sakralna dimenzija, jer je gotovo svaki rad - aktivnost svakodnevice - popraćen nekim religijskim i spiritualnim odnosom prema predmetnosti i prema samom činu rada iz kojega nastaje nešto živo. Čin sjetve je obredni čin, a čin zavarivanja željeza je radni čin, postupak je obične radne aktivnosti. Za industrijskog radnika, službenika ili znanstvenika, rad je otuđeni fizički i intelektualni napor (katkad i rutina) na mrtvom predmetu od kojega nastaje samo novi oblik. No, to ne znači da i u tim poslovima ne postoje sekularni rituali, jer se i oni preoblikuju i mijenjaju, ali imaju drugi smisao - smisao

poslovne promidžbe i profita, i jer čovjek ne može bez svijeta simbola.

Štovanje zemlje. Povijest mnogih kultura potvrđuje tezu da se zemlja shvaća kao nešto živo i povredivo, **sveto**. Zemlja je živi organizam (Lovelock, 1979). Ta se činjenica odrazila u raznim oblicima shvaćanja zemlje kao plodnosti i sakralizacije od Antike do suvremenog ekodiskursa, a utječe i na ekofeminizam. Temuđin (Džingis Khan) je nakon pobjede izjavio: "Označen sam moćnim nebom a majka zemlja me ovamo donijela." Kineski učenjak Chang Tsai (2. st.) počinje jedan svoj tekst ovako: "Nebo je moj otac a zemlja majka" (Radkau, 2000:102), a u svojem govoru poglavica Seattle ("Zemlja ne pripada ljudima" - 1855. godine) naziva zemlju "majkom" a nebo "bratom", dok se Bijeli čovjek prema njima odnosi kao prema stvarima (Drewermann, 1981:160). Zemlja (kao konkretna njiva) je za agrarnu obitelj imala svoju egzistencijalnu, a onda i simboličnu vrijednost života. Zato se seljak veoma teško odvajao od svoje zemlje, jer je njegova kultura baštinila univerzalne vrijednosti o zemlji i odnosu prema njoj, kakve su postojale i u starim agrarnim civilizacijama. On je egzistencijalno ovisio o zemlji i znao da je zemlja koju obrađuje doslovno natopljena znojem, a često i krvlju njegovih predaka. Seljak je iskustveno znao da će mu njegove nasljedne generacije, njegova djeca, predbaciti za nešto što nije učinio, a mogao je ili je trebao učiniti, budući da mu se ono samo nudilo, ali on to nije vidio. Tako će i buduće generacije, kako kaže Seneca, možda biti začuđene nad činjenicom da smo mi bili slijepi pred stvarima koje su njima razumljive. U tom pogledu i naša generacija pretrpjet će, možda već uskoro, od naših nasljednika veći prijekor i čuđenje za današnje postupke. Odnos prema zemlji i način njezine obrade jest kultura, pa se zemlja, posebno oranica, ..."može (se) činiti najočitijim svjedokom ljudskog djelovanja na okoliš, okoliš koji nije više priro-

dan jer je već antropiziran prethodnim ispitivanjem, stokom koja slobodno pase, lovom, ribolovom, berbom, ispašom, zemljom na ugaru, ali koji je i dalje pod presudnim utjecajem faktora prirode: ukratko, to je istodobno struktura i sistem." (Delort/Walter, 2002:179).

U židovsko-kršćanskoj tradiciji zemlja nikada nije dostigla vrijednost božanstva (nije sveta, nego stvorena čovjeku za uporabu) - iako je bila u doba egzodusa Židova obećana zemlja povratka - kao što je obožavana u nekim drugim kulturama, religijama ili filozofijama. Za grčke materijaliste "zemlja" je, osim vatre, vode i zraka, jedan od osnova počela svijeta. Zemlja je bila na svoj način "štovana" u svim agrarnim narodima i kulturama kao simbol plodnosti. Drewermann (1982), istražujući povezanost rata i kršćanstva analizira problem agresivnosti u Bibliji i u čovjeku. Drži da je odnos prema zemlji opterećen biblijskim antropocentričnim stajalištem u kojemu je izražena nasilnost i bezobzirnost prema okolišu, odnosno neprijateljstvo prema izvanjskoj prirodi. Kršćanstvo je tu biblijsku otuđenost od prirode i antropocentričnost - poduprijeto utjecajem Grčke i Rima - naslijedilo. "Nasilnost prema prirodi u izvjesnoj mjeri je samo vanjska strana nasilnosti prema sebi, a povezanost između oba fenomena (antropocentričnost i zaboravljenost prirode - I.C.) je veoma tijesna." (isto, 185). Nebožanstvenost zemlje neki tumače tezom da se u višetisućljetnoj podjeli rada žena više bavila uzgojem poljoprivrednih kultura dok je muškarac boravio više u lovu, pa je nastala podjela na uloge muškarca i žene (a koje su povezane s ubijanjem, odnosno rađanjem). Ali, nastala je i predodžba o sličnosti zemlje i žene, odnosno zemlje i majke - strpljivost, čekanje, opraštanje za uvrede, plodnost, rađanje itd. U razlikovanju muškarca i žene G. R. Taylor suprotstavio je dva tipa (stajališta): **paternisti(čko)** i **maternisti(čko)**. Sakralizacija zemlje povijesno nastaje s nastankom trajnog obitavališta i bav-

ljenja zemljoradnjom. Tada zemlja postaje **majka zemlja** ili "Velika majka", što se kasnije izrazilo u kultovima i religijama. "Majka zemlja" je poziv tehnokratsko-industrijskom pogledu na svijet na ponovno uspostavljanje korijena majke zemlje kao osnove sredstava za život (Devall, 1985:83-4).

Štovanje zemlje u ruralnim kulturama proizlazi naprosto iz činjenice da na nekom prostoru stalno i zajedno žive ljudi i da - bez obzira na bogatstvo i položaj u društvu - svi ovise o dobroj ili lošoj žetvi, tj. onom što će se i kako raditi na zemlji i što će im donijeti njihov rad i njiva - "majka zemlja". O odnosu prema zemlji u kulturnoj povijesti mogu se naći dva stajališta: zemlju treba podložiti i što više **iskoristiti** ili zemlju treba obrađivati i što više **štedjeti**. Potrebno je uvijek iznova zemlju prekopavati - "biti nasilan" da bi bila plodna. Pojam "nasilja" nad zemljom može se dvojako shvatiti: kao **stvarno nasilje** stalno uništavanje zemlje i kao **simbolično nasilje** stalno obrađivanje zemlje. Upravo zbog nasilja nad zemljom (a i opasnosti od erozije tla) postojala je rezerva prema uporabi pluga u poljoprivredi. U nekim plemenima simbolično udaraju stabla nekih biljaka kako bi ih natjerali da bi bi rodila, a u nekim drugima simbolično spolno opće sa zemljom da bi bila plodnija. Od Antike do Novoga vijeka postoje primjeri pritužbi da se rudnicima raskapa utroba majke zemlje i zagađuju rijeke. Teilhard de Chardin upozorava da treba ponovno usmjeriti pozornost na "smisao Zemlje" kao cjeline i shvatiti "kao strastveni smisao zajedničke sudbine koja zajedno sve to dalje vuče misaoni dio života. Nijedno drugo osjećanje nije utemeljenije u prirodi, pa dakle ni moćnije od ovoga." (de Chardin, 1991:25).

U ekofeminističkom pokretu problem nasilja nad Zemljom u modernom društvu (iscrpljivanje njezinih resursa, zagađivanje itd.) simbolično se povezuje s nasiljem nad ljudskom prirodom, naročito nad ženom (Armstrong, 1993:430-474; Galić, 1999) kao

posljedica civilizacijske konstrukcije položaja žene. Neke ekofeministice (primjerice, Joanna Macy) smatraju da nije glavni problem u "antropocentrizmu" nego u "androcentризmu". Deset tisuća godina patrijarhata (koji je u svojim počecima razvio "androkraciju" - primitivna vladavina muškaraca primjenom grube sile) odgovorno je za razaranje biosfere i položaj žene. Kao pristalice deep ecology smatraju da dekomponiranje patrijarhata ne bi bilo konačno rješenje problema, jer se priroda još uvijek instrumentalno koristi (Zimmerman, 1995:62-63). Odnos prema prirodi ključ je civilizacijskog odnosa prema ženi.

Vrednovanje zemlje razlikuje se, primjerice, kod seljaka, poljoprivrednika, poljoprivrednog težaka - u ruralnoj kulturi, od drugih zanimanja, primjerice, radnika, namještenika, menadžera, itd. - u urbanoj kulturi. Što je veća egzistencijalna ovisnost čovjeka o zemlji, veće je "štovanje" zemlje i obrnuto, a time je veća osobna (obiteljska) identifikacija s njom - konkretnom parcelom - i njezina naturalna vrijednost za njezinoga posjednika. Međutim, nije sve u ekonomskoj ovisnosti, nego i u onoj koja je ukotvljena u nekoj spiritualnoj vezi između niza generacija i njihove zemlje. Ta spiritualnost kasnije se oblikovala kao neodvojiva povezanost cijelog naroda (nacije) sa zemljom, s teritorijem na kojemu živi, a legitimirana je posjedovanjem, dugom tradicijom, kulturom ili religijom. Hans-Dieter Gelfert u svojem istraživanju nastanka "tipičnog" Amerikanca, kaže da su u europskom kontekstu izlaze iz krize narodi uvijek tražili iz prošlosti i "povratkom u prošlost", u vrijednostima iz etnotradicije i identifikacije s nacionalnim teritorijem, pa su ih projicirali u budućnost, nasuprot američkim odgovorima na krizu koji su aktualno pisali svoju budućnost, ali uvijek s odgovorima iz budućnosti (Gelfert, 2002). Naravno, europske etno-nacije razlikuju se od američke, koja je također stvorila svoje mitove "civiliziranja" - naprije "divljeg zapada", a onda i ostalog "divljeg svijeta".

S tržišnom privredom čestica zemlje postala je roba podložna ponudi i potražnji, pa je **cijena** čestice zemlje zamijenila njezinu **vrijednost**. Globalizacija dovodi u pitanje čvrstu vezu između nacije i teritorija, relativiziranjem snage nacionalnog suvereniteta, naročito malih zemalja. Individualizirane vrednote i pokretljivost utjecali su na cijenu i vrijednost zemlje. U ovom socijalnoekološkom kontekstu razlikujemo cijenu zemlje od njezine vrijednosti. Tako je moguće da na tržištu neplodno tlo - čestica zemljišta pogodnog za gradilište, postiže desetorustruko, a u gradovima i do stotruko višu cijenu po jedinici od čestice plodne slavonske oranice. Neplodno gradilište ima svoju cijenu, a zemlja ima svoju vrijednost, unatoč tome što joj je često cijena niska.

Štovanje zemlje (njive) vidljivo je, primjerice, prilikom sjetve kada seljak obučen u čistu košulju na svojoj njivi skida šešir s glave, pomoli se i stavlja pečenu beskvasnu pogaču, božićnu svijeću, novac itd. u vrećetak (ili pregaču) sa sjemenom iz koje zatim rukom sije - baca sjeme na njivu, očekujući višestruki urod uz Božju pomoć. U činu sjetve izraženo je univerzalno poštovanje prema zemlji (kao uvjetu opstanka) putem odnosa prema konkretnoj njivi, ali i sakralni odnos prema nadnaravnom biću, odnosno Bogu. Ona nije tek puki predmet, niti samo objekt čovjekova rada koji bi ju oplemenio, nego aktivni sudionik zajedničkog procesa proizvodnje prirode (prirodnih sila, Boga) i čovjeka; molitvom se čovjek obraćao Bogu za blagoslov svojeg rada, zaštitu plodova od zla u svijetu, a pogača je značila očekivanje da posijano sjeme urodi za novu pogaču. Tako se u našoj seljačkoj tradiciji prakticiralo povezivanje crkvene religioznosti s pretcrkvenim pučkim vjerovanjima. Tu je vidljivo najneposrednije jedinstvo čovjeka, prirode i božanstva, nerazdvojiva i smislena cjelina poznatoga i nepoznatoga, nade i straha pred novim ciklusom, te vjere u njegovu obnovu. Rad seljaka i

prirodne pogodnosti (sunce, kiša) koje daje božanstvo rezultira-ju novim istovrsnim rodom. Iz zajedničkog uratka čovjeka, živ-otinje i zemlje te Božjeg blagoslova, iz sitne sjemenke izraste sta-bljika s mnogo plodova. I tako se postupak sjetve - poticanje živ-ota - ponavlja godinama i generacijama; postao je i dugo opstao kao jedna vrsta seljakovog rituala i dio seljačke kulturne tradicije koja ga je pretvorila u običaj. Stroj u poljoprivredi slomio je organsko i mistično jedinstvo seljaka i zemlje, koja mu je bila "sveta" jednako kao mjesto rada i mjesto na kojemu su ukopali njegovo mrtvo tijelo.

Naše seljačko društvo, kao i velike agrarne civilizacije, poz-naje **kalendar**, tj. jedan način mjerenja vremena i njegova cikličnog ponavljanja prema dugotrajni iskustvima o vremenu. O vremenskim prilikama znalo se iz pučke meteorologije, a dok ona nije bila napisana prenosila se usmenom predajom.¹⁹ Nije služila samo za proricanje vremenskih prilika (prema izgledu svakoga od 12 dana od sv. Lucije do Božića) nego je imala važnu ulogu u očekivanju dobre ili loše ljetine. Mnogo kasnije sunčani je sat kao tehnička naprava (uglavnom u gradovima ili crkvenim i feudalnim zdanjima) obilježavao dnevno vrijeme. Kalendar je seljaku služio primarno za ovozemaljsko precizno razlikovanje **svetog** (blagdana) od **profanog** (radnih dana), a ne kao orijentaci-ja u rasporedu i organizaciji dnevnih poslova. U godišnje kale-ndare utkan je religijski kalendar, pa tako oba označavaju mjerenje cikličnog ponavljanja vremena, ali s različitim smislom podjele vremena. Seljaka je u zoru budilo sunce ili pijetao kukurijekanjem, a vrijeme dnevnog rada određivao je njegov

¹⁹ U narodnim kalendarima se dugoročno pricalo vremenske prilike, pa su u Europi nastajali stoljetni kalendari. Prvi takav u nas je Tomaša Mikloušića, stenjevačkog župnika: "Ztòlétni kalendar iliti dnevnik ztòlétni horvátzki do léta 1901 kasúchi" (M. Sijerković, Od pučke do znanstvene metereologije. Hrvatska vodoprivreda, 10(109):32).

opseg i vrsta, te subjektivni osjećaj potrebe za predahom. Zato se i pojam "vrijeme" (ne samo fizičkog vremena) nego i **socijalno vrijeme** razlikuje u seljačkom društvu, od onoga u starih agrarnih civilizacija, a naročito od pojma vremena u modernom društvu jer svako od njih ima svoje markire podjele vremena. Socijalno vrijeme bilo je društveno i religijski određeno. Jednom je to bila poplava Nila (stari Egipat), drugi puta (kršćanstvo) Kristovo rođenje, itd. a danas je socijalno vrijeme određeno tempom radnog vremena.

U seljačkom društvu svaki dan je bio dan Zemlje jer su na zemlji i sa zemljom živjeli. Danas se obilježava **Dan Zemlje** - 22. travnja, kao da se prisjećamo nekog događaja o nekoj prošloj Zemlji. On nema značenje distinkcije "prolaznog" vremena niti ljudskih aktivnosti, a niti "svečanog" vremena. To je samo simbolično podsjećanje da između mnogih tehnički naprednih postoji i Zemlja. Američki časopis "Time" Zemlju je proglasio "osobom godine" u 1989. godini.

U ruralnom (seljačkom) društvu pored (crkvenih) blagdana i običajnih svetkovina (Vincekovo, Poklade, Ivanjski krijesovi) postojale su različite **zabrane** i **tabui** koji su se odnosili i na zemlju. Svetost se izražavala u obredima (ritualima) koje su ljudi poznavali i od kojih su očekivali pozitivne praktične učinke. Oni su za seljačko društvo bili veoma funkcionalni. S druge strane, svetost kao nepoznato, tajanstveno i prijeteće sadržavalo je sustav zabrana u ophođenju s njim. U nekim našim krajevima bilo je zabranjeno raditi ili "dirati" zemlju u određene dane. Primjerice, na Veliki četvrtak, Veliki petak i Veliku subotu da se ni zemlja "ne hrani". Jer, Zemlja je Jahvina, a ne čovjekovo vlasništvo. Pravo svih ljudi na korist od zemlje, ali iz sasvim drugih motiva, zastupao je i Karl Marx (1961a:1529). Po njemu generacije mogu samo koristiti zemlju s tim da ju kao "boni patres familias" ostave poboljšanu u naslijeđe dolazećim generacijama.

Zemlja kao opće dobro ne bi smjela biti sporna. Rijetki bi pravo budućih generacija i opće dobro danas osporavali, ali po načinu kako ga ostvariti mnogi podržavaju u svijetu praksu status quo.

Svetišta. U naseljima su se imena crkvama i kapelicama davala prema izabranim zaštitnicima kojima se selo u raznim prilikama i neprilikama obraćalo za svakovrsnu pomoć: zvana su zvonila kad su se navukli prijeteci ledeni oblaci nad polja i naselje; molilo se za kišu, protiv suše... da ih Gospodin ili njihov svetac zagovori i zaštititi od munje i groma, od kuge, glada i rata. Danas se primjenjuju toplinske rakete za razbijanje ledenih oblaka, a ako ih nema (kao što je česti slučaj u nas), nema ni nade za spas ljetina. To obredno zazivanje zaštitnika i vjerovanje u njegovu naklonost i moć bilo je jamstvo postojanja individualne i kolektivne nade u vjekovima tegobnom seljačkom životu, a njegovo ceremonijalno opetovanje i ritualiziranje zapravo je simbolični izraz duhovnog stanja u materijalnom metaboličnom odnosu socijalne zajednice u nekom ruralnom prostoru. U ruralnom društvu Crkva je imala središnju ulogu okupljanja žitelja i time djelovala integrativno na lokalnu zajednicu i društvo, a svetišta lokalni simboli integriteta i identiteta.

Osim svetaca - seoskih ili obiteljskih zaštitnika - u selu su se prakticirali i različiti rituali pojedinaca koji su "znali" s kojim magičnim riječima i radnjama mogu skrenuti ili rastjerati od seoskog područja mračne oblake, skinuti uroke i sl. Tako su pored religije u svakodnevici postojali i (ostaci) **poganskih rituala** iz pretkršćanskog doba, koji su funkcionirali paralelno s oficijalnom religijom, kao dva **paralelna sustava vjerovanja** koji (za vjernike) nisu bili u konfliktu nego u funkcionalnom jedinstvu.²⁰ Ta dva tipa vjerovanja, sloja religioznosti postoje i danas u društvu.

²⁰ Na prostorima "trećega svijeta", primjerice u Africi, susrećemo sličnu pojavu: istodobno religijske obrede i korištenje tradicionalnih usluga seoskog vrača. Ljudi vjeruju u Boga, ali i u to da im vrač može spasiti bolesno marvinče. Oba vjerovanja su za njihov život funkcionalni, a ne isključivi.

Moglo bi se empirijski provjeriti jesu li u našoj kulturnoj tradiciji poganski rituali (ostaci) više zastupljeniji u krajevima s većom vjerskom tradicijom nego u drugima, iako se ne bi moglo tako jednostavno utvrditi njihova uzročno-posljedična veza. Naime, manifestni oblici religioznosti sami po sebi, kako ih pojedinci katkad važno ističu, ne jamče automatizmom dubinu njihove vjere, nego vjerojatno više manifestno odražavaju odanost Crkvi. Modernizacijom, naročito drugom modernizacijom, ruralnog kompleksa i kulture, tradicionalni rituali postali su rijetki i rezidualni, pa je retradicionalizacija poticaj njihovu obnavljanju. Održali su se samo u nekim krajevima i seoskim naseljima u kojima se inače održavala i cijenila tradicija. Modernizacija ruralnog društva (života) potisnula ih je ili potpuno marginalizirala, kao što je sekularizacija modernog društva (života) utjecala na smanjenje utjecaja religije u društvu, što se primjećivalo i u padu religijske prakse vjernika. Posljednjih desetak godina obnavljaju se i urbani rituali (Mišetić, 2001), ali još više ruralni rituali. Pretežito oni koji su tradicionalno povezani s religijom i tradicionalnom pučkom religioznošću (Španiček, 2001), ili, pak, ako služe u turističke ciljeve. Pučku pobožnost obilježavaju liturgijska pravila i obrednost, a njihovim izostajanjem nastupa pučka religioznost kao šira i difuznija (Mardešić, 2001). Obnavljanje ruralnih ceremonija i rituala, bez obzira na njihovu religijski osnovu, značajan je element potrage za identitetom naroda i kulture.

Praznovjerje i magija karakteristični su za tradicionalno društvo, pa su poznati i u našem seljačkom društvu (Šuvar, 1988:144-150, I). U nekim oblicima i ritualima magija i praznovjerje zadržali su se i u moderniziranom seljačkom društvu, naročito u onim socijalnim okružjima koja nastavljaju neke oblike tradicije u načinu rada i življenja. Ali, ni moderno društvo nije potpuno slobodno od magije. Pitanje je, hoće li ikada postojati društvo bez magije. Ruralna magija (agricultural magic)

imalo važnu ulogu u poljoprivrednim radovima svakoga društva. Tako se navodi njezino postojanje, primjerice, i u tradiciji SAD-a (Rogers/Burdge, 1972:199-202) koja je donesena iz drugih europskih zemalja i njihovih agrarnih magijskih iskustava. Jer, osvajanjem "divljeg zapada" uništene su duge tradicije autohtonih plemena, ali su neke obredne i magijske radnje ušle u američko društvo. Istraživanjima je utvrđeno da je magija prisutna kod nisko obrazovanih farmera, malih farmi, udaljenijih od urbanih središta i s manje kontakata s urbanim društvom. Ako praznovjerje prati suvremenu civilizaciju i nije nestalo, kako bismo očekivali da bi ono nestalo u seljačkom društvu. Štoviše, s pojavom new age-a pobuđuju se i različiti novi oblici religioznosti, pa i u društvima u kojima jedna religija duboko prožima socijalni život jedno tisućljeće.

4.2 Štovanje vode

Voda ima egzistencijalnu ulogu za opstanak života uopće na Zemlji koji bez vode ne bi započeo.²¹ Za društvo ima materijalno i simbolično značenje izvora života. Dok znanstvenici traže znakove postojanja vode na drugim planetima, na Zemlji se voda obezvređuje. U povijesti različitih kultura (starih civilizacija) pridaje joj se religijsko značenje, povezuje s nekim oblicima organizacije društva, pjesnička je inspiracija. Rijeke (primjerice, Nil u staroj egipatskoj kulturi) su označavale dinamiku poljoprivrednih radova, svetkovina i rituala. Ruralna društva su nezamisliva bez vode. Kad nedostaje kiše, puk ju simbolično zaziva (običaj dodola).

²¹ Zemljinu površinu čini kopno sa 29% (149 mil km²) i voda sa 71% (361 mil km²). Ukupna količina vode na Zemlji procjenjuje se na 1,33 milijarde prostornih kilo metara (jedan prostorni kilometar sadrži milijardu metara ili tona); (Vode Hrvatske: monografija o vodama i vodoprivredi Republike Hrvatske, Zagreb, 1991:163).

Kršćani se **krste** i **blagoslove** vodom, Kur'an govori o stvaranju svega iz vode, hinudusi govore o "vodi života" itd. Za mirno more Grci su se obraćali bogu Posejdonu, a danas pomorci sv. Nikoli kao njihovu zaštitniku. To se naročito zapaža u agrarnim kulturama i narodima u kojima je opskrba vodom glavni ekonomski pa i ekološki problem. U religijama i mitovima voda se doživljava ambivalentno: s jedne strane ona je **izvor života**, a s druge **izvor opasnosti**. U prvim danima stvaranja svijeta - prema biblijskim tekstovima - spominje se voda i njezino razdvajanje od kopna (Gen 1, 6-10). Grčki materijalisti vodu su smatrali jednim od četiri elementa, od kojih je sastavljen svijet (voda, vatra, zemlja, zrak). Velike katastrofe i kataklizme, po mitovima i religijama, uzrokovane su vodom - opći potop (Nojina arka). Ali, vodom se označavao prekid sa starim i početak novog načina življenja. Krštenje vodom (Ivan Krstitelj) bilo je znak novog identiteta, pripadnosti drugoj skupini, kao što je i danas u katoličanstvu voda simbol "čišćenja".

U drugačijem pisanju povijesti pojedinih kultura (kao i povijesti okoliša) voda bi mogla biti središnja kategorija s kojom je povezana prošlost naroda i ljudsko stvaranje. Jednako tako to može važiti i za pisanje povijesti lokalnih kultura ili pak ruralnih naselja. Svaki poljski bunar ili deram, izvor potočića ili česma mogu ispričati životnu priču niza pojedinačnih sudbina ili neke skupine koja ih je koristila i omogućavala sebi život. Slično je i s rijekama koje imaju važnu ulogu u prostornoj organizaciji društva. Prema vodenim slivovima Hrvatska je regionalno definirana s četirima slivnim područjima: dravsko-dunavsko, savsko, primorsko-istarsko i dalmatinsko (HV, 1997:33,49), pa bi svaka velika rijeka mogla biti okosnica pisanja povijesti žitelja na njezinom prostoru i povijesti okoliša.

Voda je u povijesti mnogih naroda bila **izvor socijalne moći**, a to bi mogla ponovno postati u globalnim razmjerima zbog

zagađivanja i raspolaganja ograničenom količinom pitke vode. Zbog važnosti pitke vode, godina 2003. proglašena je Međunarodnom godinom pitke vode. Svijet raspolaže sa svega 0,007% od ukupne količine vode na Zemlji. Oko 12 milijuna stanovnika umire zbog nedostatka vode (Prahl, 1999:165) dok se drugi povremeno utapaju zbog iznenadnih poplava. Lester Brown je izjavio da u svijetu nedostaje 160 milijardi tona vode godišnje (Abadžić, E. 1999:12). Još od Sumerana voda je veliki izazov za proizvodnju. Onaj tko je upravljao regulacijom kanala za navodnjavanje ili izvorima vode u pustinjskim krajevima imao je veliku moć. Karl August Wittfogel (1896.-1988.) oblikovao je teoriju o "hidrauličkom društvu" utemeljenom na sustavu navodnjavanja koji je zahtijevao razvijenu socijalnu organizaciju (Wittfogel, 1988). Problematično je, da li je takav sustav bio osnova nastanka despocija, jer u nekim krajevima kao Šri Lanka ili Nizozemska sustav navodnjavanja nije rezultirao centralističkom despocijom (Radkau, 2000:112). Međutim, poznate su mnoge despocije i autoritarne države koje nisu imale takav ili sličan regulacijski sustav vodotoka. Zato je vjerojatno da su u pitanju i neki drugi uvjeti njihova nastanka.

U proteklom stoljeću u svijetu su poduzimane aktivnosti i financirani programi razvojne pomoći nekim afričkim zemljama za navodnjavanje i izgradnju bunara za pitku vodu i sprečavanje širenja pustinje. Europska zajednica je još prije jednog desetljeća (1990.) izdvojila 8,8 milijardi dolara za borbu protiv širenja pustinje (Gore, 1994:103). Dok se u Hrvatskoj provodi čišćenje i uređenje bunara na nekim područjima (Baranja, Vinkovci, Ilok) zbog posljedica rata, na ostalim područjima (a možda i na tima) mnogi bunari su pretvoreni u septičke jame. Mogli bismo požaliti, možda već za jednu generaciju, zbog takvog odnosa prema pitkoj vodi.

U socijalnoekološkoj praksi mogu se navesti brojni primjeri koji svjedoče važnost uporabe vode za svakodnevni život, a čije je izvorno značenje kao i podrijetlo zaboravljeno ali je ostalo vjerovanje u magičnu moć vode. Vjerojatno potječe iz pretkršćanskog doba. Primjerice, prilikom odlaska na (duži) put: Na odlasku od kuće netko od ukućana za osobom koja odlazi prolije iz bokala (vedra, čaše) vodu.²² Ispraćaje ukućana izlijevanjem vode za njim, po vjerovanju ima značenje **čišćenja**. Na put se tako odlazi čist, s roditeljskim (obiteljskim) blagoslovom, jer voda je simbol svakodnevnog **blagoslova** - da u kući ne ostane ništa nečisto za putnikom, niti da putnik sa sobom na put ponese neku nečistoću. Slično je za vrijeme sprovoda prilikom iznošenja pokojnika iz kuće, a obvezno svi koji su bili u doticaju s pokojnikom peru ruke. Pijenjem vode srednjoafrikanac ili Aboridin ne utažuje samo žeđ, biološku potrebu, nego vjeruje, da se čovjek tim činom, kao i jedenjem, **povezuje sa cjelinom prirode** - božanstvom i kozmosom. Voda inače ima veću važnost od hrane, jer bez hrane čovjek može dulje živjeti nego bez vode.

Čovjek je svoju sliku svijeta smatrao slikom cjeline svijeta. Kasnije je izdvajanje i odvajanje zemlje i čovjeka u zapadnoeuropskoj religiji i filozofiji dovelo do raskida cjeline čovjeka i svijeta i do oblikovanja moderne slike svijeta. U njoj je Bog postao nesvjetovan, a svijet bezbožan. Unatoč tome nije nestala pan-teistička misao u katoličanstvu po kojoj Bog (starozavjetni Bog i Otac) nije samo "u svim stvarima" nego je "sve u svim stvarima"; (Küng, 2002:23). Tako su se svijet i svijest oslobađali svoje prošlosti kao začaranosti da bi upali u novu začaranost.

²² Odlazeći na studij u Zagreb, mati je za mnom izlila iz bukare vodu, na što tada nisam obraćao naročitu pozornost, a i običaj je već zamirao. Mislio sam da je to bilo slučajno. Kasnije mi je rečeno značenje toga čina. Objašnjenje tog čina danas se u selu teško može provjeriti, jer onih koji su ga znali više nema. Očito da se radi o veoma brzom potiskivanju znanja o tradicionalnim magijskim radnjama i njihovom značenju.

Arhetipski obrazac jedinstva čovjeka i prirode susrećemo i u našoj seljačkoj kulturi upravo u socijalnoekološkoj svakodnevnici. Primjerice, u seoskim naseljima običaj je da se prije pijenja vode (pa i drugog pića, za nazdravljanje) izlije gutalj tekućine iz boce ili čaše. Razlog tome može biti higijenski (narodna: "rakiju za svakim, vino za nekim, vodu ni za kim"). Ali, vjerojatnija je povezanost s pradavom idejom žrtvovanja, koja se od religioznih okvira u narodu zadržala kao običaj - da se u tom zadovoljstvu nešto **žrtvuje** prolijevanjem i vrati zemlji od koje je poteklo i tako simbolizira povezanost i zatvoreni krug života. Slično je s prolijevanjem ostatka vina iz čaše preko ramena u nekim svatovskim običajima (Grbić, 1998). Naravno, takav čin obavljaju naši stari kao jednostavnu rutinsku radnju, bez istodobnog razmišljanja o njegovu značenju ili izgovaranja "čarobnih riječi" - osim "u zdravlje", "živjeli" i slično. U nekim religijama (primjerice, u vedskoj tradiciji hinduizma, žrtvovanje znači hrana bogovima, poticaj kozmičkoj energiji da se svjetlo ne ugasi); (Varenne, 1990:115).

Urođenik i seljak su vjerovali (a iz iskustva znali) da ne mogu upravljati niti vladati prirodnim silama nego im se moraju "pokoriti" i prilagoditi, ali su to shvaćali kao suživot s prirodom. Ceremonijama i ritualima su iskazivali svoju povezanost s božanstvima i na taj način se štitili od zla. Od neolitskog čovjeka (a to se dijelom održalo i do danas u malim skupinama ljudi u prašumama) priroda kao cjelina ima nešto vrijedno po sebi, mjesto je obitavanja, ona je nešto živo, sakralno, tajanstveno, plod je moćnih sila i božanstava. Čovjek se u "lokalnoj" prirodi osjeća "kao kod svoje kuće" a u nepoznatoj prilično nelagodno i izgubljeno. Dio takvog naslijeđa prihvatilo je seljačko društvo, za koje je zemlja (priroda) njihovo "drugo ja". (Ponekad je "dobar komad zemlje" bio veliki kredit ženiku ili udavači). Štoviše vjerovali su da prirodne sile i božanstva vladaju

svijetom i čovjekovim životom. Pa čak i ako nisu u to vjerovali, znali su odmjeriti svoju snagu i izbjeći opasnost (primjerice poplave, bujice itd.) i destabilizacije svojega obitavališta. Ali, vjerovali su da pojedinci imaju nadnaravnu moć sprečavanja zlih sila što im je davalo dodatnu snagu za optimizam u teškim uvjetima života. U kineskoj tradiciji poznata je filozofija "vu vei" u regulaciji voda, što je značilo da rijeci treba omogućiti slobodan tijek i ne priječiti njezin tok. Tako jedan od velikih inženjera hidrauličara, taoist Chia Jang (Han razdoblje), savjetujući za rijeku Jangtse, kaže da su rijeke kao djeca. Što im se više suprotstavlja, to više viču i otimaju se (Radkau, 2000:130). Pa ipak, čovjek je od davnina nastojao usmjeriti vodene tokove sebi na korist. Izgradio je nasipe, ogradio rijeke, zaštitio se od poplava, ali samo dok one ne pokažu svoju moć.²³ To svjedoče, primjerice, poplave u ljeto 2002. godine u Europi (Njemačkoj, Austriji, Češkoj, Poljskoj). U čovjekovoj povijesti poplave nisu stvarale samo socijalne (ugrožavanje naselja) i ekološke probleme (uništavanje životinja i usjeva) nego su donosile i ekološke prednosti nanoseći koristan mulj za buduću sjetvu.

Danas smo svjedoci potpuno suprotnog stajališta koje je s industrijalizacijom prevladalo u moderniziranom selu. Čovjek moderne i postmoderne vjeruje da putem znanosti i tehnike može ovladati prirodnim silama (zakonima), ali dosadašnje iskustvo to samo djelomično potvrđuje. Jer, što ih više spoznaje, to mu se otkrivaju nove nepoznanice i problemi. Moderni čovjek se ne želi prilagoditi, niti pokoriti moći prirode, nego njome upravljati i vladati, ufajući se u znanost i tehnologiju. Zato se sudario s prirodom nadajući se pobijediti prirodu. Iako do danas nije odustao od tog nauma, u njega je počeo ozbiljno sumnjati.

²³ U Slavoniji se nakon velike poplave 1870. i 1871. godine voda zadržala dvije godine učinivši goleme štete. To je bio poticaj da se 1876. godine osnuje Društvo za regulaciju rijeke Vuke, prvo u Hrvatskoj, a predsjednik kojega je bio J. J. Strossmayer (HV, 1997:8).

Čovjek je kao biće "osuđen" na stalan sukob s prirodom jer od nje i u njoj stvara svoj svijet, ali bi morao prihvatiti da je "osuđen" i na suživot s prirodom. Voda je simbol takvog odnosa. Danas moderna znanost i tehnologija uporno nastoje ideju menadžmenta prenijeti na ekosustave, pa i cijelu geosferu kako bi kontrolirali i upravljali globalnim okolišem (Cifrić, 2000:173-192), štoviše s pomoću genetske tehnologije upravljali evolucijom živih bića. Na posljedice odnosa bijelog čovjeka prema prirodi upozorio je Sioux Standing Bear, govoreći da "Amerikanci imaju riječi i pojmove koje oni uopće ne poznaju: na primjer istrijebljenje, epidemija i štetočina...oni nazivaju udobnost i komfor, ali to razara čovjekovu psihičku snagu. Komfor stvara kulturne ljude, kultivirane biljke i kultivirane životinje bolesne slabiće. I ako je pretežit broj ljudi slabića oni snažne vide kao štetočine, koje za dobrobit slabića moraju biti istrijebljene. Time će ljudi postati još veći slabići." (Drewermann, 1981:81-83). Možda uistinu Zemlja postaje laboratorij preživljavanja čovječanstva koje se bori s ostatkom svijeta.

Čovjek predmodernih društava nije se oko toga ni trudio, jer je po iskustvu znao granice ljudskoga znanja, ljudske moći i učinkovitost njihove primjene (što mu je bilo dovoljno za fizički život), ali je (za svoj spiritualni život) zato nastojao molitvama i žrtvama umilostiviti bogove (i nepoznate sile) da budu nakloni u životu čovjeku, njegovom blagu i konkretnoj okružujućoj prirodi od koje je neposredno ovisio - on sam, kao i plod njegova truda u korištenju ili obradi zemlje. Zanimljivo je to da se u ekološkim pokretima (ekofilozofiji, deep ecology) ponovno uvažava životna vrijednost cjeline zemljinog sustava, gotovo do mitskih razmjera. Pojam "biosferne zajednice" i "egalitarizma u načelu" o kojima govori Naess, bilo je poznato u našoj seljačkoj tradiciji.

Vodu treba štedjeti, a potoke, rijeke, jezera i mora treba štiti. Tradicionalno ruralno društvo razvilo je uspješne mehanizme

(fizičke i simbolične) za njihovu uporabu i zaštitu. Modernizacijske promjene su potisnule sva ta iskustva, a moderno društvo svojom **ekološkom ignorancijom** zanemarilo ih kao jedno povijesno iskustvo ranijih velikih civilizacija. U mora se izljuje oko 500 tisuća različitih supstanci koje ih zagađuju. Pribrojimo tome i oko 20 milijardi tona štetnog otpada u svjetska mora (Eichler, 1993:107). Ali, to ne zagađuje samo vodu, nego i život u morima i pokraj njih. Voda je nazamjenjiv ekološki, ali i ekonomski čimbenik. U jednoj prostornoj milji morske vode sadržano je pravo bogatstvo: 117 milijuna tona morske soli, 5.920 tisuća tona magnezija, 283 tisuće tona broma, 192 tone joda, 550 tona bakra, 5.700 tona stroncija, 8.700 tona željeza, 94 tone srebra, 3 tone zlata (Vode, 1991:163). Možda je sreća što moderno društvo nije razvilo takve tehnologije da hlapljivo posegnu za tim prirodnim bogatstvom. Dovoljno je što je zavapilo: "naftel!", a uskoro bi svijet mogao zavapiti: "vode!". Nafta kao energent ima neke alternative, ali voda nema. Ako se u poslovnim potezima grade naftni terminali, možda bi se u Hrvatskoj mogao izgraditi i terminali pitke vode kao poslovni i ekološki projekt ovog stoljeća.

...

Na kraju ovog malog kontekstualnog podsjetnika o socijalnoekološkoj praksi - koja svakako zaslužuje više prostora i konkretnog istraživanja, ali ne samo zbog naše kulturne prošlosti, nego u socijalnoekološkom diskursu radi spoznaje vrijednosti paradigmi života tradicionalnog društva - rekli bismo još sljedeće.

Socijalnoekološka praksa (ekološka praksa) strukturni je element - gotovo supstancijalni, egzistencijalni uvjet - svih agrarnih

kultura i civilizacija - od arhajskih društava, velikih agrarnih civilizacija sve do predmoderne zapadnoeuropske, pa tako i naše seljačke ekonomije i tradicionalne kulture. Ona je ne samo potvrdila svoju povijesnu vrijednost, nego je pokazala da paradigmatki nadilazi jedan tip prošlog društva, ali ne samo seljačkog, nego i moderniziranog seljačkog društva. Glede ekoloških vrijednosti seljačkog društva, rekli bismo da je moderna je korak nazad, jer ih dugo ignorirala. Tijekom povijesti ona se donekle modificirala, ali se nije promijenila njezina bitna ekološka vrijednosna supstanca, jer je tradicija održavala smisao fizičke i ritualne prakse. Ona je dio i naše seljačke kulture, narodne tradicije koja se zadržala u tolikoj mjeri i u onim krajevima, uolikoj i u kojima se održalo ruralno društvo ili njegovi modernizirani "ostaci". U tom smislu ona je jedna dimenzija identiteta toga društva. Socijalnoekološka praksa zadržala se u nekim oblicima i krajevima i u vrijeme prodora modernizacije sela i poljoprivrede, koji je u nas bio osobito intenzivan tijekom druge polovice prošlog stoljeća, a koji proces je oblikovao - u usporedbi s ranijim - "modernizirano selo" koje dominira od 60-ih godina prošlog stoljeća. Zato je paradigmatki uzor socijalnoekološke prakse seljačkoga društva i njegova socijalnoekološkog metabolizma uglavnom nestao. U ekološkoj poljoprivredi izražen je zahtjev za njegovim obnavljanjem.

Navedeni primjeri ekološke prakse u poljoprivrednoj proizvodnji, okolišu općenito, seoskoj zajednici i kućanstvu ne iscrpljuju čitavu lepezu prakse u našim krajevima. Ovdje se navode kao argumentacija vrijednosti jednog obrasca primjene iskustva i znanja svakodnevice u materijalnoj i kulturnoj proizvodnji. Oni pokazuju integritet ekološke prakse u seljačko društvo kao bitnu sastavnicu osnova ekonomskog i socio-kulturnog života. Štoviše, svjedoče da je ekološka praksa bila ključni moment ruralnog metabolizma, socijalno i etički

regulirana sustavom kolektivnih normi, a ne tek slučajnim postupcima.

Odnos prema prirodi (prirodni sustav) i odnos prema kolektivu (socijalni sustav) zajedno čine povijesni tip "društvenog prirodnog odnosa" - tvorevinu cjeline života, a proizlazili su iz neposrednog dodira čovjeka i prirode na temelju instinkata, tradicije, religije i razuma. S jedne strane, taj je odnos sadržavao materijalan aspekt odnosa (proizvodnja dobara i života), a s druge njegov simbolični izraz (proizvodnja kulture). Tako su materijalni i simbolični svijet bili jedinstveni i osmišljen metabolizam ruralnog društva koji se ritualiziranjem sustavno, ali ciklično, obnavljao putem obnavljanja obnovljive socijalnoekološke prakse.

Glede ekološke svijesti, svakodnevni i prigodni postupci seljana nisu se temeljili na teoriji ili svijesti o tome što je racionalno, a što nije, nego su bili gotovo mehanički i ritualizirani s nekim elementima obreda - magijske i religijske tradicije, a neki su postali svakodnevne radnje i postali običajnost kao obilježje naše tradicijske kulture. Zato se mogu okarakterizirati kao **praktično svjesni**²⁴ socijalnoekološki postupci koji se reproduciraju s prirodnom ritmičkom reprodukcijom ciklusa. U povijesnoj distanci spram seljačkog društva, primjećujemo da su se oni promijenili, modernizirali ili potpuno nestaju.

²⁴ Ovaj termin odgovara Giddensovom razlikovanju tri razine svijesti: prvo, nesvjesnog (u našem primjeru kolektivno nesvjesnog) što filogenetski nasljeđujemo; drugo, praktična svijest - aktivnosti koje ne traže odgovor na pitanje kako i zašto nešto činiti (ulogu ima tradicija i rutinizirana aktivnost kao i fizičke i mentalne sposobnosti pojedinca). Nesvjesnom i praktično svjesnom odgovarao bi pojam "implicitno znanje", što ga koristi Michael Polanyi (1985:13-31). Treća razina, diskurzivna svijest ima veze s verbalnim, matematičkim i simboličnim izražavanjem (formuliranjem) znanja. Implicitno znanje se oslanja na prirodu i može dovesti do konzerviranja postupaka - štetne tradicije, kao što eksplicitno znanje može dovesti do kolektivnog bezumlja. Zato je najbolja kombinacija implicitnog i eksplicitnog znanja (Steiner, 1992:212). Polanyi upozorava da "proces formaliziranja svega znanja u smislu isključivanja svakog elementa implicitnog znanja razara sam sebe" (1985:27).

Neki od navedenih primjera pokazuju da kolektivno (zajedničko) vlasništvo dobara (pašnjaka, šuma, bunara, dermi...) nije bilo prepreka njihovu održavanju na lokalnoj razini, niti je uzrokovalo ili poticalo centralno upravljanje i centralističku vlast. Naprotiv, tek s prodorom kapitalizma i industrijskog načina rada u poljoprivredi, zajednički objekti su postali ugroženi. Modernizacija je u svijesti pojedinca i ruralnoj kulturi djelovala na individualiziranje načina življenja i težnju za povećanjem individualnog vlasništva. Za diskurs o problemu zajedničkog dobra kao općeg dobra, bitna je razlika u vrijednostima - etosu odgovornosti, a ne razlika u tipu vlasništva. U našim uvjetima pokazalo se da su se seljaci - sitni privatni zemljoposjednici - jednako odnosili prema kolektivnom ekološkom dobru (šume, pašnjaci, putevi, bunari) u doba druge industrijalizacije (socijalizma) kao i u vrijeme obiteljskih zadruga, tj. u vrijeme s mnogo manje privatnih vlasničkih interesa za zajedničkim dobrom, ako je postojao uređen lokalni sustav upravljanja zajedničkim dobrima. To znači da i danas perspektiva **ekološkog dobra** kao zajedničkog ili općeg dobra, ovisi i o organizaciji lokalne zajednice kao i socijalnoekološkoj paradigmi koja omogućava svakome korist. Predmoderni društvo - a naše ruralno (tradicionalno i modernizirano) društvo i kultura to također potvrđuju - demantira tezu da zajedničko (kolektivno) dobro nije otporno na ugrožavanje, i da privatno vlasništvo bolje jamči njegovu zaštitu. To ne znači da se treba vratiti u predmoderni društvo, nego primjenjivati njegova pozitivna iskustva. Ključno pitanje, dakle, za odnos prema općem dobru sociokulturna paradigma načina njegove zaštite, a ne oblik vlasništva. Dosad se polazilo od teze da karakter vlasništva određuje karakter odnosa prema dobru, pa je slijedom toga u tranziciji nastalo uvjerenje da su kolektivno vlasništvo i društveno vlasništvo zapravo "ničije vlasništvo" i da kao "ničije" ne stvara pozitivan odnos prema materijalnom dobru te mu

nužno treba dati privatnog vlasnika. Ekološko dobro je dobro svih i za sve, bez obzira tko je nominalni vlasnik, pa društvo treba ograničiti mogućnost njegovog hazardiranja i promicati odgovornost.

S druge strane seljaci - sitni privatni poljoprivrednici u vrijeme izazova treće industrijalizacije i općenito treće modernizacije, mijenjaju svoj odnos prema tim dobrima, zanemaruju ih, ili ih žele prisvojiti radi osobne koristi. Kao da su i oni zaboravili na kolektivno dobro (pašnjaci, šume, rijeke, more) koje je u povijesti najsiromašnijim seljacima u naletu prvobitne kapitalističke akumulacije bilo posljednje utočište prije proletariziranja. Istodobno se pogoršava stanje u okolišu. Istina, neka kolektivna dobra su prestala biti praktično funkcionalna, jer se mijenja struktura rada na selu i način življenja, ali ekološko dobro, kao javno dobro, ne može biti nikada disfunkcionalno i ne smije biti zanemareno. Za njega je odgovorna i država. Individualizam i privatnost bore se za pobjedu nad zajedničkim i javnim. Nestajanjem tradicionalne lokalne zajednice, oslabio je a možda i nestao, tradicionalni etos odgovornosti, ali je još ozbiljniji problem učinkovite zakonske regulative, kao i to što se pitanje zaštite prirodnih resursa i razvoja u nas nedovoljno teoretski, strateški i politički promišlja.

John Passmore kaže da nam je potrebna "nova metafizika" koja iskreno nije antropocentrična (Passmore, 1974), a John Rodman ističe da u pristupu zaštiti trebamo visoke kriterije normativnih sudova radi budućih nasljednika (Devall, 1985:53). Praktično pitanje socijalnih normi tiče se uopće sustava socijalnih normi i vrijednosti, koji je u tranzicijskom razdoblju poremećen. Kako uspostaviti ekološke norme ako su razorene neke ljudske vrijednosti i paradigmatički impostirane nove vrijednosti "etike uspjeha" bez "etike odgovornosti"? U ovom konkretnom kontekstu potrebno je promišljati i tezu Garrett

Hardina (1968.) o "tragedy of commons" (Prisoner's Dilema) koji više sofisticirano i legalistički pristupa zaštiti zajedničkog dobra. U osnovi ona se temelji na Hobesovom stajalištu o čovjekovom egoizmu, međusobnom nepovjerenju i ratu svih protiv svih. Znači da bi uzroke trebalo potražiti u ljudskoj psihi i kolektivnom mentalitetu, ali pokušati odgovoriti zašto je u nekom društvu (ili nekom stanju društva) razvijeno osobno povjerenje, a u drugom ne. U tranziciji je poraslo osobno nepovjerenje, ali ne samo zbog naslijeđa tradicionalnog seljačkog nepovjerenja ili tranzicije kao takve, nego zbog moralnog potresa društva i poraslog osjećaja nesigurnosti. Zanimljiv je podatak iz istraživanja da svega 25,4% ispitanika ima "potpuno povjerenje" u svoje prijatelje (Aračić/Črpić/Nikodem, 2000:781). Ako jedna kultura uspijeva "disciplinirati" ljudske nagone, a druga ne, onda se moraju kritički preispitati njezine perspektive i vizije.

Istraživanja socijalnoekološke prakse u ostacima naše ruralne kulture i moderniziranom selu trebala bi uzeti u obzir onaj sadržaj u istraživačkoj pretpostavci na kojemu su moguća različita razlikovanja i tipologije. Riječ je o odnosu modernizacije sela (različitih tipova) i okoliša praćeno preko promjena organizacije "seoskog dvorišta" (Cifrić, 1990:157). Tip naselja (raštrkano, zbijeno, ušoreno) definirao je i pojam **dvorišta**, a time i odnos prema neposrednom okolišu i blizini prirode samoj ljudskoj nastambi. U raštrkanim selima dvorište je gotovo neomeđeno i uklopljeno u prirodni okoliš, a u zbijenim ili ušorenim selima seosko se dvorište mijenja pod utjecajem ekonomsko-tehnoloških promjena. Općenito se može reći da tip poljoprivredne kulture utječe na tip habitata (Demangeon, 1965:282-287) i definira način života.

Socijalnoekološka praksa u ruralnom društvu potvrđuje da je ono neodvojivo od prirode i godišnjih prirodnih ciklusa, ali i od kulture, koja kao podlogu u sebi sadrži uređen odnos između

čovjeka i prirode. Braudel bi rekao da se **vrata godine** (solsticiji i ekvinociji) ljudima svake godine ponovno otvaraju i zatvaraju, što nosi novo godišnje doba, a time i novu, čovjeku nepoznatu sudbinu ciklusa: kruh ili glad (Braudel, 1997:262). Zima je doba odmaranja, blagdana i usporenosti, a ljeto (od proljeća - do jeseni) doba rada i ubrzanja. Na taj način godina je podijeljena u dva prirodna dijela kojima se prilagodilo seljačko društvo. Unatoč svijesti o ovisnosti o prirodnim ciklusima, seljačko društvo nije fatalistično, jer je jednostavno pronašlo smisao života u održanju ravnoteže s prirodnim okruženjem, nužnosti prilagodbe i spiritualno ju osmislilo.

Konačno, treba reći i to, da ovaj mali "podsjetnik" pokazuje neka iskustva tradicionalnog društva koja mogu biti i danas poticajna u teoretskom traganju za konkretnim socijalnoekološkim paradigmama, pa zaslužuju istraživačku pozornost, a naročito zato što se radi o obilježju identiteta našeg seljačkog društva i kulture. Ona nisu svojstvena samo našoj tradiciji u kojoj su se na specifičan način oblikovala i kulturno se izražavaju do danas, nego ih nalazimo i u nekim drugim kulturama. To svakako ulijeva nadu u zajedničku perspektivu takvih iskustava na putu u bolji svijet. U gospodarskom pogledu to se ponajprije odnosi na oblikovanje svjetskog **ekosocijalnog tržišnog gospodarstva** (post)modernog društva nasuprot dominaciji današnjeg **kanibalizirajućeg** rasta (Radermacher, 2002).

III dio

EKOLOŠKA EKONOMIJA

1. Aktualnost i poticaji ekološkoj poljoprivredi

Danas se često susrećemo s različitim terminima koji označavaju neke nove sadržaje, a ponekad afirmiraju već poznate ideje ili praksu. Jedan od takvih je termin **ekološka poljoprivreda** sa suprotnim značenjem od termina **industrijska** odnosno **konvencionalna poljoprivreda**. Osvrnut ćemo se na problematiku ekološke poljoprivrede, prije svega na sadržaj i značenje (praktično i simbolično) tog pojma (koji se u varijantama sličnog značenja spominje znatno ranije), a onda i na samu praksu koju podrazumijeva. Pitanje je, zašto je došlo uopće do njegove široke uporabe i zašto je danas postao aktualan? Prije nekoliko desetljeća možda bi se moglo prihvatiti tezu da je riječ o konjunktturnom terminu ("ekološki" katkada "ekologijski") koji se primjenjuje u raznim područjima života (ponajprije u zaštiti okoliša), pa se jednostavno proširio ili pridodao i poljoprivredi, ali danas više ne. Naravno, to ne znači da u nekim ranijim razvojnim stadijima društva poljoprivreda nije bila ekološka i da tek odnedavno postoji ekološka poljoprivreda. Međutim, danas je apsolvirana teza o konjunktturnosti riječi "eko" u općem teoretskom diskursu, ali kada je riječ o praktičnoj primjeni njezinog smisla u poljoprivredi, ona je veoma aktualna. Aktualnost treba zahvaliti ne samo smislu "ekološki" nego značaju sadržaja "poljoprivreda". Glede toga razmotrit ćemo značenje i obilježja pojma ekološka poljoprivreda, odnosno nekih drugih termina koji se

shvaćaju i kao sinonimi¹ u kontekstu: (1) seljačke poljoprivrede (ekonomije) i (2) industrijske poljoprivrede (ekonomije) te (3) u kontekstu ekološke ekonomije. Ekološka poljoprivreda je kao novi pristup u proizvodnji hrane (a ne "proizvodnji kulture") postala praktično aktualna tema u svijetu. U razvijenim zemljama postoje preporuke i razrađeni standardi koji se prenose i u naše društvo, pa je ekološka poljoprivreda u nas dobila i zakonsku regulativu (Zakon, 2001)² Kao ideja i kao praksa ona je dio, naravno veoma bitan, teoretskog diskursa o ruralnom razvoju u kontekstu održivog razvoja, pa se u stručnoj literaturi piše o "održivoj poljoprivredi" s različitim naglascima: na dugoročnost, na gospodarenje tlom, ili na ekološku, socijalnu i ekonomsku prihvatljivost (Milinković, 2000:214).

Povijesni aspekt ove teme pokazuje da je ekološka poljoprivreda postojala kao praksa u seljačkom društvu i da je tek u (post)industrijskom društvu - s nastankom "industrijske poljoprivrede" (konvencionalne) i njezinim posljedicama za čovjeka i okoliš - ona postala teoretski, ekološki, tehnološki socijalni i politički problem i aktualna tema u svijetu, a danas i u Hrvatskoj. Limitirajući prirodni čimbenici (Liebigov "zakon minimuma" i Shelfordov "zakon tolerancije") i čovjekov utjecaj (kemizacija) u poljoprivrednoj proizvodnji, te općenito negativni utjecaji na cjelokupni eko-sustav potakli su uvažavanje ekoloških načela u praksi i strateškim orijentacijama. Na to je posebno

¹ U literaturi se rabi i pojam "biološka poljoprivreda". U "Pojmovniku stručnog nazivlja" u sastavu "Ekološkog leksikona" nema natuknica kao što su: "ekološka poljoprivreda", "organska poljoprivreda". Jedino je naveden pojam "biološka poljoprivreda" pod kojim se podrazumijeva "poljoprivredna proizvodnja na prirodni način, kojoj je cilj upotreba manje količine štetnih i/ili otrovnih tvari u proizvodnji (izbjegava se upotreba agrokemikalija i sl.) nego u industrijskoj poljoprivredi i stvaranje konačnog proizvoda sa što manje zaostalih štetnih tvari i općenito boljih bioloških kvaliteta" (EL, 2001:191).

² Zakon o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, 2001. godine.

upozoravao u primijenjenoj ekologiji A. Leopold, "otac" primijenjene ekologije, kao i Eugene P. Odum koji se zalagao za "primijenjenu ekologiju čovjeka" (Odum, 1983:719-731). Odum kaže: "Došlo je vrijeme da čovjek svoje vlastito stanovništvo kao i svoje resurse o kojima ovisi, mora organizirati i održati (bewirtschaften). Jer, po prvi puta u svojoj kratkoj povijesti sudara se s konačnim a ne samo lokalnim granicama. Ekosistemski menadžment i primijenjena ekologija čovjeka (human ecology) time dobivaju nove dimenzije, koje zahtijevaju da se zajedno razvijaju brojne discipline i zadaća koje su se dosad neovisno razvijale." (isto, str. 720).

Ključni problem nije samo u poljoprivredi kao proizvodnji, nego se proizvodnja mora shvatiti kao problem ekološke ekonomije na svim razinama (od poljoprivrednog gospodarstva, nacionalne ekonomije i svjetske ekonomije), jer je ekološka poljoprivreda samo jedna od sastavnica ekonomije. Ako se želi istaknuti drugačiju primjenu znanosti u proizvodnji od one u konvencionalnoj poljoprivredi - ponajprije ekologije - u poljoprivrednoj proizvodnji i odustati (ili radikalno smanjiti) od uporabe kemijskih preparata (pesticidi, umjetna gnojiva), onda je primjereno govoriti o **ekološkoj** poljoprivredi, **organskoj** poljoprivredi, **biološkoj**, pa i **tradicionalnoj** poljoprivredi misleći na predmodernu seljačku poljoprivredu, što je suprotno industrijskoj, tj. konvencionalnoj poljoprivredi i u najnovije vrijeme GM-poljoprivredi.

U drugoj polovici prošlog stoljeća nastao je pojam "alternativno" koji se i danas primjenjuje u širokom značenju: alternativna medicina, alternativni pokreti, alternativna energija itd. Ponekad se i nije radilo o stvarnoj alternativi dominirajućem sustavu, nego se više isticala polemičnost ili oporbenost prema postojećemu, primjerice, kao neki oblik nezadovoljstva i traženja novoga. Međutim, organska (ekološka) poljoprivreda (proizvod-

nja) jest prava alternativa, stvarno **alternativna poljoprivreda** (Staub, 1980) industrijskoj (konvencionalnoj) poljoprivredi (proizvodnji), jer se ne radi samo o proizvodnji, preradi nego i o socijalnim posljedicama za način življenja. Hans Staub prikazuje stanje diskursa 80-ih godina o alternativnoj poljoprivredi i njezinoj prednosti pred konvencionalnom. Alternativna poljoprivreda je skupni pojam koji se trojako shvaća: kao metoda "konzervirajuće obrade tla", tridesetih godina "organsko biološka poljoprivreda" (utemeljivač: H. Müller, Müller-Rusch poljoprivreda), a još dvadesetih godina "biološko-dinamična poljoprivreda" (utemeljivač: Rudolf Steiner); (ÖL, 1988:165-166; UL, 1988:15-16, 51), a spominje se i "biološka poljoprivreda" (utemeljivač: Sir Albert Howard, Howard-Balfour poljoprivreda u Engleskoj i SAD-u 1920-ih godina i Lemaire-Boucher-zemljoradnja (Francuska i Belgija); (HUL, 1990:104-195).³ U kontekstu održivog razvoja organska poljoprivreda smatra se **konkretnom velikom vizijom**, a zastupnici pokreta deep ecology movement jednim elementom ekološke slike svijeta (Metzner, 1995:30). Postoji, dakle, nekoliko termina s kojima se označava poljoprivreda kao ekološka, tj. da je ona **održiva poljoprivreda** (sustainable agriculture). U smislu agroekološkog programa održivu poljoprivredu obilježavaju: ekološki zdravo (environmentally sound), socijalno pravedno (socially equitable) i ekonomski opstojno (economically viable); (GE, 1992:294-295). U Strategiji 2001. godine spominju se četiri termina: **seljačka poljoprivreda, konvencionalna poljoprivreda, održiva poljoprivre-**

³ U trojezičnom rječniku navedeno je (na francuskom, njemačkom i engleskom) pod pojmom poljoprivreda - "agriculture" (f) / agricole (adj)"; "Landwirtschaft (f), Landbau (m), Feldbau (m) / landwirtschaftlich (adj)" i "agriculture, farming / agricultural (adj)" sljedeće (navodi na engleskom): "alternative agriculture, biological agriculture, conventional agriculture, extensive agriculture, intensive agriculture, integrated agriculture, irrigated agriculture, wandering agriculture, organic agriculture, refined agriculture, traditional agriculture, mountain agriculture, subsistence agriculture" (VOC, 1996. S. 23).

da i ekološka (alternativna) poljoprivreda (Prehrana, 2001).

Postoji nekoliko skupina razloga uvođenja i prihvaćanja termina ekološka poljoprivreda u znanstveni diskurs, iako se ne radi samo o terminu nego i o praksi. Ekološka poljoprivreda rezultat je mnogo šireg konteksta suvremenog razvojnog i ekološkog diskursa nego što je to sama poljoprivreda, ali i konkretnih društvenih okolnosti. Navest ćemo nekoliko poticaja ekološkoj poljoprivredi svrstanih u dvije skupine: praktični i teoretski poticaji.

1.1 Praktični poticaji

Zdravstveni. Istraživanja su pokazala da primjena umjetnih gnojiva i kemijskih zaštitnih sredstava (herbicidi, pesticidi) u poljoprivrednoj proizvodnji štetno utječe na njezine proizvode, a time i na zdravlje ljudi i stoke, te dugoročno zagađuje tlo. Osim toga, u porastu je proizvodnja hrane dobivene genetskom manipulacijom ili u sebi sadrži sastojke takvih proizvoda, za koju se pretpostavlja da dugoročno može štetno djelovati na ljude i stoku⁴.

Ekonomski. Na svjetskom tržištu dominiraju poljoprivredni proizvodi dobiveni industrijskim načinom proizvodnje (koji u sebi sadrže kemijske supstance iz zagađenog tla ili kemijskih zaštitnih sredstava), pa su postali poželjni prehrambeni proizvodi bez tih obilježja. Ekološka proizvodnja zahtijeva manji utrošak energije, podržava ekološki metabolizam, a omogućava i recikli-

⁴ Naime, dosad nije dokazano neposredno štetno djelovanje konzumiranja hrane dobivene genetskom manipulacijom na zdravlje ljudi, pa zato kažemo da se "pretpostavlja". Iz takve mogućnosti rada se oprez zbog rizika. Opres i otpor se pojačavaju zbog bolje informiranosti o potencijalnim negativnim učincima. Mnogo je konzumirano takvog povrća bez da se znalo njegovo pravo podrijetlo. Danas neke zemlje zabranjuju proizvodnju i uvoz GM-proizvoda. Hrvatska sporo reagira na takve izazove, unatoč upozorenjima nekih udruga.

ranje što mora biti jedan od glavnih ciljeva društva (Odum, 1983:I:135, 681). Pretpostavlja se da će proizvodi koji ne sadrže takve tvari, tj. dobiveni "ekološkim načinom" u proizvodnji i pre-radi, postići bolje cijene⁵.

Ekološki. "Dosad je čovjek općenito utjecao na okoliš kao parazit. Uzimao je što je htio bez obzira na sustav koji mu održava život." (Odum, 1983:I:374). Industrijska poljoprivreda negativno utječe na održanje raznolikosti biljnih i životinjskih vrsta i okoliš. "Zagađivanje je limitirajući čimbenik industrijskog razvoja više nego nedostatak sirovina." (Odum, 1983:II:682). Potvrđeno je da uporaba kemijskih sredstava u poljoprivredi negativno utječe na 397 vrsta (primjerice, UL, 1985:31). "Zelena revolucija" uzrokovala je gubitak 75% genetske raznolikosti usjeva i domaćih životinja (Čížek, 1998:50) i reducirala na racionalizaciju proizvodnje vođenu stručnjacima i političkim elitama, kompromitirajući tako humane ciljeve.

Socijalni. Porast nezaposlenosti u svijetu uopće zahtijeva otvaranje novih radnih mjesta. Industrijalizacija poljoprivrede u posljednjem je stoljeću radikalno smanjila poljoprivredno stanovništvo i proizvela agrarni višak (u selu), koji se nekoć zapošljavao u industriji (u gradovima). Moderne tehnologije uzrokovale su tehnološki i urbani višak, pa je ljudska radna snaga (zapošljavanje) postala ozbiljno svjetsko pitanje, koje se zaoštrava s povećanjem svjetskog stanovništva. Orijentacija na

⁵ U svijetu se ne smanjuje, nego se povećava, siromaštvo i glad. Najsiriromašnije zemlje u svjetskoj trgovini sudjeluju (1998. godine) samo sa 0,4%. Apsolutno siromaštvo u istočnoeuropskim i srednjoazijskim zemljama poraslo je od 1,7 milijuna u 1987. godini na 24 milijuna u 1998. godini (Wieczorek-Zeul, 2001:228). Oko 800 milijuna stanovnika Zemlje je gladno, a po procjenama FAO-a od gladi godišnje u svijetu umire oko 2 milijuna stanovnika. FAO predviđa da bi se do 2010. godine trebala proizvodnja hrane povećati za oko 60% (Prahl, 1999:232). Zbog masovne gladi i siromaštva u svijetu industrijski proizvedeni poljoprivredni proizvodi će i ubuduće biti traženi, a ekološkim načinom proizvedeni poljoprivredni proizvodi (hrana) u doglednoj budućnosti zadovoljavat će uglavnom potrebe bogatog manjinskog društvenog sloja kojemu će zbog cijene biti dostupniji.

drugaciji način poljoprivredne proizvodnje može zadržati dio radne snage na selu i utjecati na povećanje zaposlenosti u poljoprivredi.

Kriza agrarne politike koja se u nas izražava u posljednjem desetljeću prijelazom na tržišnu ekonomiju dodatno potiče potrebu za ekološkom poljoprivredom. U EU se još ranije pokazalo da se radi o kompleksu od nekoliko pitanja: težnja za rastom poljoprivredne proizvodnje, loš socijalni položaj seljaka, zaoštavanje ekoloških problema u poljoprivredi i kriza seljačkog načina življenja (Kölsch, 1988). U svijetu je kultivirano oko 1,5 milijardi ha od kojih se samo oko 60% može koristiti za intenzivnu poljoprivredu, navodi se u Završnoj deklaraciji Rural 21. Kultivirano zemljište smanjilo od 0,44 ha po stanovniku u 1961. godini na 0,26 ha u 1997. godini. Prema nekim procjenama 2050. godine kultivirana površina u svijetu će se smanjiti na 0,15 ha po stanovniku (Deutschland, 1/2002:58).

Strateške odrednice razvoja kao potreba održive poljoprivrede, proizvodnje hrane i ruralnog razvoja u svijetu, naročito su inicirane 1992. godine u Rio de Janeirou - UNCED (Agenda 21, pogl 14; Keating, 1994:24-25) i kao ideja održivosti potvrđene 2002. godine u Johannesburgu. Posebno je dugoročno značajna Agenda 21 (pogl. 14) koja govori o održivoj poljoprivredi i ruralnom razvoju sa svojih dvanaest programskih odrednica. Osim toga, nacionalne države kao i velike (nacionalne i internacionalne) proizvodno-preradbene tvrtke rade na izradi svojih strategija razvoja poljoprivrede koje u sebi uključuju i opredjeljenje za ekološku poljoprivredu. Nažalost u hrvatskoj strategiji razvoja poljoprivrede iz 1995. godine nije bilo takvog poticaja niti usmjerenja (SRHP, 1995).

Potreba za proizvodnjom sve veće količine hrane (zbog porasta svjetskog stanovništva) koja u sebi ne sadrži različita kemijska ili genetska zagađenja, negativne posljedice industri-

jskog načina proizvodnje hrane za ljude i stoku, potreba za novim zapošljavanjem i kriza agrarne politike na Zapadu a posebice negativna iskustva "zelene revolucije", potiču na razmišljanja i prakticiranje novog - ekološkog pristupa u poljoprivrednoj proizvodnji. U tome značajnu ulogu imaju ekološke udruge i civilno društvo u cjelini.

1.2 Teoretski poticaji

Teoretski poticaji ne odnose se toliko na postignute spoznaje i uvećavanja znanstvenoga znanja, koliko na njegovu primjenu u traženju nove razvojne paradigme u poljoprivredi (i ruralnom kompleksu) koje se mogu utemeljiti na ekološkim kriterijima. S obzirom na nužnost operacionaliziranja koncepta održivog razvoja (u različitim uvjetima i prostorima), potrebno je oblikovati raznolike razvojne paradigme, tj. paradigme nižega reda. Različite ideje o tome koje bi ključne karakteristike trebalo imati 21. stoljeće, moglo bi se realno očekivati u ovom stoljeću nastanak paradigme **konstruktivnog eklekticizma** (Steiner, 1992:192) koja bi uvažavala kriterije modernog duha ekologije, znanstveno-tehnička dostignuća, etičke norme i praktične potrebe čovječanstva. Naime, s objektivnim globalizacijskim i fragmentacijskim procesima - sa stajališta teorije **strukturacije** (Giddens, 1984) - stvaraju se strukture mišljenja koje se mogu u najopćenitijem smislu shvatiti kao "pravila" ponašanja na globalnoj i nacionalnim razinama (Steiner, 1992:206).

Teoretičari ukazuju da je došlo ne samo do krize razvoja u realitetu nego i do krize koncepcija razvoja, tj. developmentizma i da se oblikuju različite teoretske postdevelopmentističke orijentacije: **radikalni, etički i kulturno-antropološki** (Kalanj, 2000:223). Ta se kriza odnosi i na industrijsku poljoprivredu kao

vladajuću proizvodnu orijentaciju u sklopu moderne paradigme rasta, za koju se smatralo da se može jednostavno "usaditi" u nerazvijene zemlje na temelju primjerenih programa. Zato se u teoretskom diskursu propituje njezina praktična i paradigmatička racionalnost, a posebice potkraj prošlog stoljeća u kontekstu kritičkog propitivanja ekoloških učinaka "zelene revolucije", a danas u kontekstu koncepta održivog razvoja. Ideja "održivosti" formulira se kao koncept "održivog razvoja" (sustainable development) i (bar za sada) nema novu konkurentsku razvojnu paradigmu o kojoj bi se mogla postići bar načelna suglasnost u svijetu. Više od jednog desetljeća ideja održivog razvoja udomačila se u dva područja: (1) području razvojnog planiranja i (2) području teoretskog osmišljavanja i objašnjavanja razvojne paradigme. Ta se ideja pokušava konkretizirati u novoj viziji poljoprivredne proizvodnje putem sintagme "ekološka poljoprivreda". Ona se uklapa i u paradigmatička razmišljanja o okolišu - "stoljeću okoliša" (Weizsäcker, 1999), biotehnološkom stoljeću (Rifkin, 1998) i bioetičkom diskursu, naročito biocentričkom (Schweitzer, 1966), te u međunarodne programe o očuvanju biološke raznolikosti (Agenda 21).

Ne treba zanemariti činjenicu da je broj stanovnika ključna činjenica koja utječe na strukturiranje društva i njegov odnos prema okolišnim uvjetima i prirodnim izvorima hrane. O broju stanovnika ovise socijalno-ekološki metabolizam, način kultiviranja prirode i opstanak ruralne kulture. Različiti metabolizmi - ruralni, industrijski - povijesno su sukladni različitim (kultura-) civilizacijama. Drugačije rečeno odnos civilizacijskog i ekološkog obrasca uvjetovan je brojem stanovnika (Häfele, 1995:229). Drugačiji je u društvu sakupljača sa 0,5 stanovnika na km² i nastanjivom površinom na Zemlji od 60 milijuna km², a drugačiji je sa 50 stanovnika na km² na istoj površini. To znači da ta potencijalno nastanjiva površina Zemlje (ukupno 149 mil

km²) omogućava život od tri milijarde stanovnika. Danas živi na Zemlji 6 milijardi stanovnika, pa se upozorava na njezine granice izdržljivosti (carrying capacity), odnosno na "ekološki otisak stopala" (ecological footprint) i na "ekološki ruksak" (ecological rucksack); (Simonis, 1998:6-7). To znači da će ovoliki broj stanovnika utjecati na promjenu odnosa između civilizacijske paradigme (problem razvoja) i ekološke paradigme (prirodnih uvjeta). Agrarna društva izgradila su socijalnoekološke paradigme uspješno povezujući socijalnu i ekološku paradigmu u integralnu sliku svijeta. Danas su jedna i druga - civilizacijska i ekološke - na razne načine uvedene u diskurs o perspektivama čovječanstva. Ekološka poljoprivreda jedan je od aspekata u diskursu o odnosu civilizacijskog i ekološkog obrasca, odnosno paradigme. U tom su pogledu važni ekološki "pritisci" koji dolaze iz radikalnog ekološkog tabora, odnosno dubinske ekologije (Devall, 1985; Naess, 1989; Gottwald/Klepsch /Hrsg/, 1995) sa svojom tezom o vrijednosti prirode i prirodnog svijeta, te moralnim dužnostima u obrani bio- odnosno ekosfere. Glede toga, upozorenja o "granicama rasta" izražavaju se u tezi o Zemlji kao "zatvorenom sustavu" ("svemirskom brodu"), a danas pod utjecajem novih znanja i tehnologija funkcionira teza o Zemlji kao "otvorenom sustavu" i "rastu granica". Na ta ograničenja ali i mogućnosti ukazivalo se i kod nas (Supek, 1973; Cifrić, 1989). Zemlja je za čovjeka samo "načelno" otvoren sustav. Ipak, sa svim njenim ograničenjima danas se pokušava konceptima dematerijalizacije (faktor 10), eko-socijalno-tržišnim gospodarstvom, promjenom životnog stila, itd. zaštititi okoliš i ograničiti iscrpljivanje prirodnih rezervi ali i postići napredak.

Promjena socijalnoekološkog metabolizma na civilizacijskoj razini, tj. odnos civilizacijskog i ekološkog obrasca, pod utjecajem porasta svjetskog stanovništva, povećanja znanja i usavršavanja tehnologija, otvara nova pitanja o perspektivama

ekološkoj poljoprivredi u odnosu na dominirajuću industrijsku poljoprivredu, posebice u kontekstu genetski modificirane poljoprivrede (GM-poljoprivrede), što utječe i na socijalna pitanja - perspektive života i organizacije društva. Jedan od političkih kriterija stranačkog odnosa prema budućnosti, važan za birače, je odnos političkih stranaka prema GM-poljoprivredi.

2. Ekološka poljoprivreda

Dva su pitanja na koja se ovdje osvrćemo: **Prvo**, što je ekološka, odnosno organska poljoprivreda i koji su njezini ciljevi? **Drugo**, da li je tradicionalnom seljačkom društvu (seljačkoj ekonomiji) imanentna ekološka poljoprivreda, ili joj se samo pripisuje? Nije riječ o tehničkim aspektima nego o antropološkom odnosu čovjeka prema Zemlji i zemlji kao konkretnoj parceli. Polazimo od teze da je Zemlja živi organizam koja sama regulira uvjete opstanka života (Lovelock, 1979), a svaka seljačka parcela jedan dio tog organizma, preko kojega se istodobno izražava cjelina seljakova odnosa prema okolišu i prirodi: ekonomski, etički i estetski. Za promicanje "održive poljoprivrede" u SAD-u veoma je zaslužan Aldo Leopold i njegov centar. O njemu je u nas napisan dobar prikaz (Štefanić/Štefanić/Kuharić, 1999). U poljoprivredi se priroda kultivira, ciklično reproducira i nečemu nas poučava, pa se odnos prema Zemlji povijesno (ljudski koevolutivno) može promatrati kao proces ekoloških i socijalnih transformacija u kojima sudjeluje i čovjek, ali i kao proces novih aktualnih izazova genetske tehnologije.

2.1 Ekološka poljoprivreda - pojam, ciljevi i stanje

Osvrnut ćemo se najprije na prvo pitanje, tj. na ideje i mišljenja vezana uz (pojam) shvaćanja što je "ekološka

poljoprivreda", koji ovdje koristimo u značenju "organska", "tradicionalna" i "biološka" poljoprivreda.

2.1.1 Definiranje ekološke poljoprivrede

Naziv "ekološka poljoprivreda" postao je već uobičajen u stručnoj i popularnoj literaturi kao i u javnim medijima. Često se s dobrim namjerama ističe da su poželjni oni poljoprivredni i prehrambeni proizvodi koji nemaju u sebi pesticida i herbicida, ni gena drugih vrsta itd. Pritom se primjenjuju termini kao što je "zdrava hrana", "ekološka hrana", "ekološki proizvodi" itd. Termin **zdrava hrana** odnosi se na hranu ili proizvode koji ne izazivaju neke neželjene, odnosno negativne posljedice za ljudski organizam ili stoku. Zdrava je zapravo sva jestiva hrana koja nije "bolesna", zagađena, trula, zaražena itd. Danas jedemo industrijski proizvedenu hranu, što ne znači da ona nije zdrava hrana. Međutim, "zdrava hrana" može biti proizvedena u industrijskoj proizvodnji sa strogim ekološkim kriterijima (što je danas također intencija), ali i na drugačiji način - ekološki, pa se govori o "ekološkim proizvodima", "ekoproizvodima".⁶ Ekološka proizvodnja znači proizvodnju u kojoj se ne primjenjuju kemijska zaštitna sredstva ni kemijski dodaci (umjetna gnojiva) ili zračenja kao poticaji rastu usjeva, odnosno GMO, antibiotici kao dodaci u prehrani stoke namijenjene proizvodnji ljudske hrane. Zakon o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda razlikuje **ekološku proizvodnju** ("organsku", "biološku") i **konvencionalnu proizvodnju** (Zakon, 2001, čl. 2), koju ovdje nazivamo industrijska poljoprivreda. U ekološkoj poljoprivredi upotrebljava se organsko gnojivo, i mehanička

⁶ Ponekad se pretjeruje s uporabom prefiksa "eko" ili "ekološki". Možemo zapaziti novu konjunkturu riječi: "organski" - "organska poljoprivreda", "organska hrana", pa čak i "organsko meso" itd.

zaštita bilja (plijevljenje ili kultiviranje), što sliči tradicionalnoj seljačkoj proizvodnji. No, to ne znači da je ekološka poljoprivreda povratak isključivo tradicionalnoj seljačkoj proizvodnji, nego da proizvodnja respektira osnovne ekološke kriterije i znanstvene spoznaje, tj. slično prirodnoj proizvodnji, pa se koristi termin "ekologijska poljoprivreda" (Čížek, 1993). To također ne znači da se u ekološkoj poljoprivredi ne primjenjuju neke postignute tehničke mogućnosti u proizvodnji. Bilo bi nerazumno ako bismo ručno okopavali, primjerice, polja kukuruza, ako to možemo veoma učinkovito postići strojevima. Drugo je pitanje s kakvim strojevima i na koji način.

Pojam ekološka poljoprivreda odnosi se (a) s jedne strane na **način proizvodjenja hrane** (poljoprivrednih proizvoda), (b) a s druge strane na **posebnu kvalitetu proizvoda** koji je posljedica prirodnih uvjeta rasta, organskih poticaja zbog djelovanja mikroorganizama i načina prerade. Dakle, riječ je o "ekološki proizvedenoj" hrani. Zakon ovako definira "ekološku proizvodnju": "1. 'Ekološka proizvodnja' ('organska', 'biološka') poseban je sustav održivog gospodarenja u poljoprivredi i šumarstvu koji obuhvaća uzgoj bilja i životinja, proizvodnju hrane, sirovina i prirodnih vlakana te preradu primarnih proizvoda, a uključuje sve ekološki, gospodarski i društveno opravdane proizvodno-tehnološke metode, zahvate i sustave, najpovoljnije koristeći plodnost tla i raspoložive vode, prirodna svojstva biljaka, životinja i krajobraza, povećanje prinosa i otpornosti biljaka s pomoću prirodnih sila i zakona, uz propisanu uporabu gnojiva, sredstava za zaštitu bilja i životinja, sukladno s međunarodno usvojenim normama i načelima,

2. 'konvencionalna proizvodnja' poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda jest proizvodnja proizvoda koji se ne mogu deklarirati i označiti prema ovom Zakonu i propisima donesenim na temelju ovog Zakona." (Zakon, čl. 2). Što će stvarno biti

prihvaćeno kao "ekološka proizvodnja", "ekološki proizvod", "proizvođač u ekološkoj proizvodnji" i "proizvodna jedinica u ekološkoj proizvodnji" propisuje se naknadnim propisima ministra na prijedlog posebnog povjerenstva.

Podsjetimo još jednom na to da se dvadesetih godina prošlog stoljeća primjenjivao termin "biodinamična poljoprivreda" (R. Steiner)⁷ a tridesetih godina "organska poljoprivreda" (Müller i Rush). Neki koriste termin "ekologijska poljoprivreda" (Čížek, 1993). U literaturi se navode i drugi nazivi, koji naravno ne odgovaraju u potpunosti pojmu ekološke poljoprivrede. Primjerice, "prirodna (naturalna) poljoprivreda", "(samo)održiva (potrajna, otrajna, opstojna) poljoprivreda", "integralno gospodarenje i ekološki prihvatljiva poljoprivreda", "tradicionalna poljoprivreda" (Znaor, 1996:47-54). Znaor definira ekološku poljoprivredu kao "sustav poljoprivrednog gospodarenja koji teži etički prihvatljivoj, ekološki čistoj, socijalno pravednoj i gospodarski isplativoj poljoprivrednoj proizvodnji." (Znaor, 1996:22).

Manje-više sve definicije su sadržajno iste, a u formulacijama veoma slične. One pretpostavljaju održanje plodnosti tla, prirodnu sposobnost okoliša (bilja, životinja) u optimiranju njihova razvoja, smanjenje (izbjegavanje) uporabe umjetnih gnojiva, pesticida i općenito umjetnih regulatora rasta i dodataka hrani, a neke ističu važnost uporabe plodoređa, slično kao u našoj tradicionalnoj seljačkoj poljoprivredi.

2.1.2 Ciljevi ekološke poljoprivrede

O ciljevima ekološke poljoprivrede ne govore samo oni koji se tim problemom bave teoretski ili praktično, što znači da su

⁷ Rudolf Steiner (1861-1925) osnivač je antropozofije ("ljudska mudrost") 1912. godine (ogranka teozofije), inače okultist i mistik, rođen u Donjem Kraljevcu (Medimurje); (Jambrek, 1997:32; Hrvatski leksikon II, Zagreb 1997:475).

uvjereni u potrebu i opravdanost ekološke poljoprivrede i usmjereni na potrebu uspostave novog sustava u poljoprivrednoj proizvodnji koji će biti ekonomski (barem) jednako učinkovit a ekološki manje rizičan, nego o tome raspravlja i šira javnost, NGO, proizvođači i konzumenti. Isticanje ciljeva ekološke poljoprivrede služi kao argumentacija novoj tehnološkoj i ekonomskoj orijentaciji. Tako se teoretski i praktični aspekti sublimiraju u novoj viziji poljoprivredne proizvodnje, ali i ruralnog razvoja. Jer, ruralni razvoj je od nje neodvojiv. Glede zaštite ekosfere (jednog od tri ključna cilja održivog razvoja), cilj je ekološke poljoprivrede tu proizvodnju učiniti komplementarnom s ekosustavom (globalnim, regionalnim i lokalnim). Navest ćemo nekoliko takvih ciljeva, odnosno obilježja.

Zatvorenost proizvodnog sustava. Osim sunčeve energije biosfera kao sustav sadrži sve elemente za samoodržanje i samodovoljnost. Ona je zatvorena cjelina, što znači da ne postoje gubici ili su reducirani na minimum. Slično se može reći i za samodovoljnost seljačkog gospodarstva. Cilj ekološke poljoprivrede je postići maksimum zatvorenosti sustava organske proizvodnje i prerade kao jedan prirodni ciklus. Proizvodnja u tako "zatvorenom" sustavu znači uporaba vlastitih sirovina i minimalnih gubitaka - smanjenje "ekološkog otiska stopala" i olakšanje "ekološkog ruksaka".

Održanje opće **plodnosti tla** kao osnovnog resursa. Zemljina površina (osim pustinja i goleti) prekrivena je veoma tankim organskim slojem nekoliko desetaka centimetara zemlje (najčešće 10-15 cm različite plodnosti, osim u nekim tropskim područjima gdje humus doseže i do nekoliko metara u dubinu) bez kojega sloja ne bi bio moguć opstanak biljnog, a time i životinjskog svijeta. Ako se ne održi plodnost tog "pokrivača", tj. njegova organska kvaliteta, doslovno prijeti katastrofom za biljni svijet. U tom je kontekstu održanje plodnosti tla jedan od

racionalnih ciljeva ekološke poljoprivrede. U tlu organski uzgajane proizvodnje masa mikroorganizama, koji utječu na plodnost tla, povećava se više od 40% nego u tlu konvencionalnim uzgojem hrane (O kraljevima, 2001:76). Ekološka poljoprivreda treba očuvati (i povećati) plodnost i strukturu tla te biološku aktivnost (mikroorganizama), čime pridonosi očuvanju nacionalnih resursnih potencijala. Seljaci nisu uzalud sijali djetelinu da "popravi njivu".

Ekološka proizvodnja teži smanjiti ili isključiti sve **oblike zagađivanja** (tla, vode zraka) iskorištavanjem nusproizvoda za krmivo ili spremanje organskih gnojiva, a po nekim mišljenjima dopustiti ih samo u iznimnim slučajevima. Vraćanjem zemlji organskog materijala (gnojidba) i maksimalno iskorištavanje nusproizvoda ne zagađuje tlo, vodu ili zrak. Ekološka proizvodnja omogućava preventivno djelovanje u zagađivanju hranom. U posljednjih deset godina trovanje hranom povećalo se za 400%.

Industrijska poljoprivreda obilato koristi sve tehnološke i kemijske proizvode u proizvodnji i zaštiti bilja, za čiju proizvodnju je potrebna velika količina fosilnih goriva. Ekološka poljoprivreda teži smanjiti **utrošak fosilnih goriva** tako što će se isključiti uporabu umjetnih gnojiva, pesticida i intenzivne obrade tla, a aktivirati mikroorganizme organskom gnojibom. Potreba za organskim gnojivom potiče razvoj stočarstva;

Stočarstvo usmjeriti prema **prirodnim uvjetima uzgoja stoke** - prirodni uzgoj i reprodukciju na dovoljno prostora za kretanje stoke, po uzoru na nekadašnju seljačku ispašu. Time se u ekonomskom pogledu smanjuju i troškovi proizvodnje, a u socijalnom proširuju čovjekova obitavališta na neiskorištene ili zapuštene prirodne prostore i na svoj način kultivira prirodni okoliš. Istodobno se smanjuje prostor ruralne periferije i povezuje s urbanim centrima. Hrvatska ima dovoljno takvih prostornih mogućnosti;

U proizvodnji hrane (živežnih namirnica i krmiva) ekološka poljoprivreda teži smanjenju nepoželjnih tvari, a ne samo povećanju vrijednih hranjivih tvari. Dosadašnja intencija industrijske poljoprivrede bila je povećanje količine proizvodnje po jedinici i smanjivanje nepoželjnih elemenata u kakvoći proizvoda. (Primjerice, seljacima je plaćana niža cijena za uzgojene svinje s većim postotkom masnoće. Svinjska masnoća danas je postala nepoželjna. Seljakov fizički rad podnosio je jaču i masniju hranu).

Poticati pokretanje dodatnih djelatnosti - turizam, kućna radinost, trgovina. U formiranju obiteljskog gospodarstva poželjno je da se proširuje djelatnost na neke sektore koji mogu pomoći njegovom vitalitetu, ali što više uporabom vlastitih resursa. Ekološka poljoprivreda nastoji prevladati monokulturu koju je inače razvila i stimulira industrijska poljoprivreda. To naravno ne ovisi samo o obiteljskom gospodarstvu nego i o nizu drugih političkih i ekonomskih mjera u nacionalnom gospodarskom sustavu - stimulacije, povoljni krediti, razne olakšice (primjerice, oslobađanje od državnih davanja gospodarstvima u višim nadmorskim visinama; oslobađanje poljoprivrednih gospodarstava od poreza za djelatnost u seoskom (ruralnom) i seljačkom turizmu (na seljačkim gospodarstvima) i iznajmljivanje postelja uz uvjet: koliko turističkih postelja iznajmljuje toliko muznih krava uzgaja); povećati gospodarsku umreženost malih gospodarstava itd.).

Zakon eksplicitno kaže da je "svrha ekološke proizvodnje zaštita zdravlja i života ljudi, zaštita prirode i okoliša i zaštita potrošača" (Zakon, 2001. čl. 1 st. 2). Zato svaki proizvod mora biti označen i potrošaču vidljivo na koji je način proizveden (prerađen) i što sadrži radi mogućnosti potrošačeva izbora i radi očuvanja zdravlja. To se jednako odnosi na ekološki proizvedenu hranu, a naročito na uvezene GM-poljoprivredne proizvode čiji

uvoz, po nekim mišljenjima, treba zabraniti. Ali, ako postoji izbor kao načelo demokratskog tržišnog društva u mnogim stvarima - od predmeta, političkih stranaka do religioznosti - onda je razumljivo da se mora društveno zajamčiti mogućnost izbora i u prehrani. Sukladno spomenutom zakonu u Hrvatskoj je početkom 2002. godine donesena nekolicina pravilnika (Vidi: N. N. 13/2002, 8. veljače).

Uzmemo li u obzir spomenute ciljeve ekološke poljoprivrede (kao svojevrсна načela), tada je sasvim jasno da ekološka poljoprivreda nije naprosto samo poljoprivredna proizvodnja nego pretpostavlja sasvim određen socijalni sustav - društvo, koje u sebi ima ne samo razvijenu racionalnu dimenziju primjene najnovijih znanja u poljoprivrednoj proizvodnji i preradi, nego i sustav vrednota (etičkih i estetskih) koji legitimiraju takvu proizvodnju i moralne postupke.

2.1.3 Ekološka poljoprivreda danas

Budući da se stanje mijenja, teško je dati cjelovit pregled stanja ekološke poljoprivrede u Hrvatskoj zbog nesistematičnosti, a i ponajprije nepostojanja podataka - unatoč dobrim radovima (Znaor, 1996; Tanić, 1995), pa se može govoriti samo o nekim općim i segmentarnim ocjenama i parcijalnim podacima. Zanimljivo je da "Strategija razvoja hrvatske poljoprivrede" iz 1995. godine nema niti jedne odrednice koja bi ukazivala na opredjeljenje za ekološku poljoprivredu.⁸ Osim toga, stoji kritika da "strategija ne izlazi iz uskog agrarnog okvi-

⁸ U sklopu analize stanja rečeno je samo ovo: "Sveopće zagađenje okoliša iz poljoprivredne proizvodnje još uvijek je u prihvatljivim granicama, premda bi trebalo ispitati razinu primjene umjetnih gnojiva i pesticida na bivšem društvenom sektoru. Postoje područja u Hrvatskoj gdje tlo još nije toliko zagađeno te su pripremljeni prijedlozi za proizvodnju ekološki čistih poljoprivrednih proizvoda (npr. u nekim dijelovima Gorske regije)"; (SRHP, 1995:22).

ra", i da se "selo spominje samo u prevladanoj sintagmi 'selo i poljoprivreda'" (Štambuk, 2002:373). Ekološki moment je korišten u "Strategiji 2001" u kojoj se u ciljevima razvoja poljoprivrede i seoskog područja, među ostalim kaže: "očuvati prirodne resurse promicanjem održive, poglavito ekološke poljoprivrede" (str. 10, 79), pa se poljoprivrednoj politici stavlja u zadatak: "očuvati i unaprjeđivati prirodni okoliš, uz promicanje održive - ekološke proizvodnje" (str. 59). Strategija razlikuje "ekološku" i "održivu" poljoprivredu. **Održiva poljoprivreda** (sustainable agriculture) definira se kao "gospodarski, ekološki, socijalno i etički održiva ili opstojna poljoprivreda"; kao "**kompromis između gospodarskih i ekoloških zahtjeva**" (str. 33), a **ekološka poljoprivreda** kao "**alternativni sustav gospodarenja**" (potcr. I. C.), koji se odvija pod nadzorom različitih udruga od kojih je najpoznatija IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements, osnovan 1972. godine), odnosno prema Zakonu o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i pratećim pravilnicima. Osim uzgoja stoke i primjene isključivo organskih gnojiva - stajskog gnojiva i komposta - prakticira se uporaba posebnih pripravaka iz prirodnih stijena, među kojima i materijala za kalcifikaciju. Uzgoj bilja se pridržava čvrstog plodoređa, a sjetva i sadnja se odvija prema posebnim pravilima i u astralno, odnosno lunarno-definiranim razdobljima. U zaštiti bilja se primjenjuju samo prirodna, za okoliš bezopasna sredstva." (Prehrana, 2001:34). Naravno, da je stanje povoljno ne bi se poduzimale normativne mjere kao što je Zakon o zabrani genetski modificiranih organizama i proizvoda, Zakon o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (N. N., 12/2001) i normiranje uvjeta ekološke proizvodnje (nekoliko pravilnika: N. N., 13/2002). Njihov je cilj poticanje ekološke poljoprivrede i sprečavanje falsifikata u ekološkoj poljoprivredi i proizvodnji hrane.

Prije desetak godina iznesena je ocjena da je u "ekologijskoj poljoprivredi sadašnja praksa ispred 'struke'" a razlog tome je u edukaciji poljoprivrednih stručnjaka, tj. u shvaćanju da je "industrijalizirana poljoprivreda s visokim ulaganjima jedini put" (Čížek, 1993:493). Ta shvaćanja dio su dominirajućeg mišljenja industrijskog društva i kvantitativnih mjerila razvoja kojima je ideologija industrijalizma ovladala vrijednosnim sustavom društva i "kontaminirala" edukacijski sustav. Svijet se nije oslobodio (neo)liberalne ideologije kvantitativnog rasta - premda zato ima uvjeta - kao mjerila razvoja, niti deregulacije. To naročito pogađa tranzicijske zemlje i nerazvijene zemlje kojima je rast potreban. Od njih se zahtijeva unutarnja deregulacija i prihvaćanje vanjske regulacije (primjerice putem WTO). Klasični je rast teoretski doveden u pitanje, ali nije praktično riješen problem gladi u svijetu. Problem gladi nije samo problem proizvodnje hrane nego i njezine dostupnosti. Jer, oko 20% svjetske populacije živi u potpunom siromaštvu a polovica od toga s jednim dolarom dnevno.

U svijetu je još uvijek relativno malo poljoprivrednih površina zastupljeno s ekološkom poljoprivredom. Ali ako se ima na umu da se radi o njezinim počecima, možda to i nije tako beznačajno. Procjenjuje se da ima oko 7,5 milijuna ha organske poljoprivrede (sa certifikatima) u 130 zemalja (po 30 u Africi i Aziji, 20 u Srednjoj Americi, 10 u Južnoj Americi, 5 u Oceaniji i većina u Europi). Jedan od prestižnih certifikata je "Demeter" (Savez Demeter International) koji označava primjenu Steinerove metode (1924. godine), a (2002. godine) resorno ministarstvo je izabralo i neke domaće pravne osobe. Primjerice, za provedbu postupka certifikacije (BIOPA - Osijek) te dvije za stručni nadzor nad ekološkom proizvodnjom. Činjenica o površini nije presudna jer: (1) tendencijski se svake godine te površine u svijetu povećavaju za oko 30%, a u nekim zemljama i

za 40%. U Njemačkoj je 1999. godine bilo 2,4% gospodarstava sa 450.000 ha ili 2,6% od svih poljoprivrednih površina (Sonnleitner, 2001:24), a u 2000. godini se 546.000 ha ekološki obrađivalo (Deutschland, 1/2002:58); (2) jer je u porastu podrška organskoj proizvodnji u gotovo svim zemljama. Danas se izглеda zbiva dramatično sučeljavanje između industrijske poljoprivrede i organske poljoprivrede. Teško je prognozirati koliko će taj proces trajati, ali je sigurno da će organska poljoprivreda - nakon povijesno kratke ere industrijske poljoprivrede - ponovno dobiti svoje puno značenje u proizvodnji hrane. Naime, utvrđeno je da se može proizvesti ista količina organski proizvedene hrane uz 19% manje ulaganja energije.⁹

U tranzicijskim zemljama u 1996. godini (prema nekim podacima) ekološka poljoprivreda bila je slabo zastupljena u odnosu na ukupne poljoprivredne površine: Češka 0,9%, Mađarska i Estonija 0,1% (Šiljković, 2000:278). Prema drugim podacima (O kraljevima, 2001:76-77) u Češkoj je preko 1,6%, Mađarska oko 0,5% površine pod organskom poljoprivredom. U Poljskoj je (1994.) bilo certificirano 296 farmi (258 s organskom metodom i 38 s biodinamičnom metodom) sa 4.300 ha ili ispod 1% ukupne poljoprivredne površine (Bednarek, 1996:108). Hrvatska je i tu na začelju, pa bi se u Hrvatskoj možda moglo dogoditi i to da se brže povećavaju poljoprivredne površine s genetskim eksperimentima (Kruszewska, 2000) nego sa ekološkom proizvodnjom! U Hrvatskoj je krajem 2002. godine bilo svega 1000 ha pod ekološkom proizvodnjom, a prema najavama u 2003. godini, državnim financijskim poticajnim mjerama povećat će se na oko 5000 ha (Vjesnik, 2. XII. 2002, s.

⁹ To znači da se mogu očekivati i povoljni financijski rezultati. Naša iskustva pokazuju da proizvođači mogu izgubiti na toj proizvodnji, kao što je, primjerice, slučaj projekta u Baranji (prema TV dnevniku 19. listopada 2001.) čiju proizvodnju je trebalo izvesti u Nizozemsku. Naknadnim uvjetima proizvođači su oštećeni. Pitanje je što znači takvo iskustvo za proizvođače i njihove buduće namjere ulaska u takve i slične projekte.

5). Broj poljoprivrednika s ekološkom proizvodnjom u Europi se povećao od 6.300 u 1986. godini na 100.000 u 1999. godini, a od 1993. do 1998. godine utrostručila se površina i iznosila 2,2 mil ha (Horvat, 2000:26). Planira se do 2010. godine 30% površina ekološke (organske) poljoprivrede. Danas je u Austriji oko 10% (a do 2005. godine 20%), u Švicarskoj oko 8%. Unatoč tome, 2010. godine još će uvijek ostati 70-80% površina konvencionalne poljoprivrede. Možda nisu toliko bitni postoci nego je bitan uzlazni trend površina s ekološkom poljoprivredom koje treba povećavati. Za to se zalaže i Strategija razvitka Hrvatske "Hrvatska u 21. stoljeću" (projekt: Prehrana) s ocjenom da takav "sustav gospodarenja je danas neznatno zastupljen u našoj poljoprivredi, a ima sve šanse za veliku ekspanziju" (Prehrana, 2001:34). Ekološka poljoprivreda dobila je poticaj na međunarodnoj konferenciji o razvoju i budućnosti ruralnih prostora s Potsdamskom deklaracijom - Rural 21 (7. lipnja 2000.). Ovdje svakako treba dodati i nastojanja najveće svjetske organizacije za promidžbu i razvoj ekološke poljoprivrede IFOAM sa preko 800 organizacija u više od sto država, koja na području Sredozemlja obuhvaća 108 organizacija u 17 država (Horvat, 2000:27).

U teoretskom smislu razumijevanje ekološke poljoprivrede, postoje definicije i stajališta o "ekološkoj poljoprivredi" kao o isključivo organskoj, biološkoj proizvodnji i ona druga koja ublažavaju ekološku strogost, tj. svode primjenu umjetnih sastojaka u prihrani i zaštiti na minimalnu mjeru, pa je riječ o "održivoj poljoprivredi" - primjerice, LISA-poljoprivreda (low-input sustainable agriculture) koju inače promoviraju najrazvijenije industrijske zemlje. Na takav način je moguće da se pod nazivom "održiva poljoprivreda" u širim razmjerima usporava širenje "ekološke poljoprivrede" (organska, biološka) i nastavi dominantno prakticirati ekologizirana varijanta konvencionalne poljoprivrede.

2.2 Obilježja seljačke i ekološke ekonomije

U kontekstu naše teme potrebno je razlikovati tri pojma: **ekološka poljoprivreda**, **ekološka proizvodnja** i **ekološka ekonomija**. Teško je zamisliti ekološku poljoprivredu bez ekološke proizvodnje, a ove obje bez ekološke ekonomije. Takvo jedinstvo vidljivo je u seljačkom društvu, naravno, s napomenom da se u njemu sva tri pojma drugačije shvaćaju nego u modernom društvu. Glede toga danas je moderno društvo pred izazovom da sva tri aspekta dovede u sklad. Za sada lakše nalazi rješenja u poticanju ekološke poljoprivrede i proizvodnje nego u oblikovanju ekološke ekonomije, dakako shvaćane na nacionalnoj i globalnoj razini. Možda su poticaji u poljoprivredi i proizvodnji izvjesni pritisak u redefiniranju pravila neoliberalne ekonomije.

U ovome odjeljku riječ je o razmišljanju o tradicionalnoj seljačkoj proizvodnoj paradigmi.

2.2.1 Seljačka proizvodnja - ekološka proizvodnja

Drugo postavljeno pitanje - da li je u tradicionalnom seljačkom društvu postojala ekološka poljoprivreda (odnosno poljoprivreda bila ekološka) - otvara široko diskurzivno područje o tome što je seljačko društvo i seljački način proizvodnje: seljaštvo kao kultura, kao klasa, kao ekonomija, kao objekt manipulacije u modernom društvu (Shanin, 1971). Za ovu temu dovoljno je reći da je seljačka proizvodnja u osnovi ekološka proizvodnja, a seljakov rad "uvijek bio usmjeren na održivost" (Kölsch, 1988:322). Ali, nije samo proizvodnja bila ekološka, nego i način življenja, pa i samo društvo u cjelini. Na to je ukazano u prethodnom poglavlju. Seljakova (seljačka) ekonomi-

ja ne sastoji se od niza odvojenih projekata, kao što je to slučaj u modernj ekonomiji, za koje su - svako za svoj projekt - odgovorni razni čimbenici (ministarstva, uprave, agencije, tvrtke itd) koji katkad međusobno ne koordiniraju. Tradicionalna organizacija poljoprivrede ima svoja obilježja: "zajednica (s naglaskom na trajnosti, kvaliteti i ljepoti), decentralizacija (podijeljena i kontrola obradivih površina i kapitala), odsustvo specijalizacije i naglasak na osobnom znanju i lokalnom umijeću... Ona je radno intenzivna... usmjerena na lokalno tržište, više raznolika i više organska" (Jošt, 2000:324). Zato govorimo o tradicionalnoj poljoprivredi i tradicionalnoj kulturi kao tipu socijalnoekološkog metabolizma neke kulture, odnosno ekonomije itd. Uzorak (obrazac) kulture i ekološki uzorak bili su u međusobnom dinamičkom (ekološkom) skladu iz kojega je nastao sustav "praktično svjesnog" tradiranja odnosa. Razlog tome skladu nije posebno njegovana ekološka svijest toga društva koja bi bila "naprednija" od one što se kasnije oblikovala u industrijskom društvu, nego prije egzistencijalna nužnost toga društva i tradicijska regulacija da proizvodi na određeni način, a što je bilo uvjetovano i raznim ograničenjima: od raspoloživih prirodnih dobara i tehnologije do životnih aspiracija društva. Seljačka ekonomija intencionalno nije akumulativna, pa je to možda još jedan dodatni razlog ekološke usmjerenosti. Seljačko društvo je imalo svoj pojam "dobrog života" koji je uvažavao načelo **dovoljnosti** što nije zahtijevalo razornu intervenciju u prirodu, niti je ona tehnološki bila moguća. **Umjerenost** i **skromnost** bile su (među inim religijom prenesene) "održive" vrednote toga društva koje je bilo gotovo uvijek pozicionirano na rubu oskudice. To naravno nije bilo izvor bilo kakvog seljačkog pesimizma. Jer, "oskudica nas ne uči samo molitvi, kao što znamo, već i tome da budemo od ovoga svijeta" (Sloterdijk, 1992:74). Poljoprivreda je uvjetovana neposrednim odnosom socijalnog i prirodnog sus-

tava, čiji je metabolizam isključivo organskog sadržaja, a način posredovanja odnosa društva prema prirodi na niskom tehnološkom stupnju, ali simbolički razvijen.

Način proizvodnje i način življenja u seljačkom društvu ne mogu se razdvojiti, jer nitko nije izvan sfere rada - radno i slobodno vrijeme su premreženi aktivnostima kao životnom nazoru.¹⁰ To je moguće, primjerice, u industrijskom društvu, gdje u socijalnoj strukturi društva nastaju skupine koje su izdvojene iz sfere rada i žive svojim osobenim životnim stilom. Osim mase nezaposlenih, nastaju i druge, nekoć marginalne skupine - tradicionalnom društvu uglavnom nepoznate - koje žive od "sive ekonomije" ili se organiziraju kao paralelna ekonomija (neprofитni sektor), profesionalno prosjačenje, sve do suvremenog mafijaškog reketarenja pred kojim su se institucije društva pokazale gotovo nemoćne.

2.2.2 Seljačka ekonomija i ekološka ekonomija

U nas je još neuobičajen i društvenoj praksi neprimjeren termin **ekološka ekonomija**, iako se može reći da danas neka obiteljska poljoprivredna gospodarstva ponovno uvažavaju načela ekološke ekonomije. Kao termin ekološka ekonomija još uvijek više funkcionira u teoretskom diskursu i paradigmatiskim traganjima (Endres, 1994). Koristimo ga zato da bi se istaklo postojanje razlike između seljačke ekonomije koju smo okarakterizirali kao **supstancijalno ekološku** i danas promicane "ekološke ekonomije" koja polazi od negativnih posljedica industrijske

¹⁰ U svakom društvu je bilo prosjaka, pa i u seljačkom društvu, ali ta pojava u strukturnom pogledu nije bila tipična niti masovna. Možda za neke u prošlosti siromašniji krajeve više (kako pokazuje, primjerice film "Prosjaci i sinovi") kao kontrast poduzetničkoj snalažljivosti. Tranzicijska društva obilježava i siromaštvo, ali i "reketarenje".

ekonomije i primjenjuje znanstvena dostignuća. Braudel govori o "zatvorenoj ekonomiji" kada kaže: da "živjeti znači jesti ono što selo proizvede i malo se oslanjati na ulje, vino i pšenicu susjednog sela"... da je samostalnost konačni cilj težnje, novac se pojavi rijetko i odmah iščezne" (Braudel, 1997, I:418). "Opskrba žitom najvećim se dijelom vrši na licu mjesta, u zatvorenoj ekonomiji na maloj udaljenosti" (isto, I:612).

Seljaštvo i seljačka ekonomija su najuže povezani i nerazdvojni, pa se često govori o "seljaštvu kao ekonomiji" (Shanin, 1971:139-226). Seljačku ekonomiju Čajanov je nazvao specifični tip ekonomije - "sistem sui generis" (Kerblay, 1971). On polazi od obiteljskog gospodarstva koje ima dvije funkcije: proizvodnu i potrošnu. Firth kaže da je seljaštvo "sistem sitnih proizvođača sa jednostavnom tehnologijom i opremom (sredstvima) koji se čvrsto oslanja na sredstva za održanje života na kojima proizvode za sebe" (Ortiz, 1971:322). Seljačka ekonomija je društveno uređen sustav obiteljskih gospodarstava u kojemu su obiteljska gospodarstva dominantni tip proizvodnje. To je "seljačka poljoprivreda" (Planck, 1967:49-74). Daniel Thorner kaže da seljačka ekonomija može postojati ako je "više od polovine stanovništva neke zemlje poljoprivredno i više od pola radnog stanovništva zaposleno u poljoprivredi (Thorner, 1971).

Sve do kraja prošlog stoljeća razmišljanja o seljačkoj ekonomiji nisu posebno isticala nego su u sebi uključivala ekološku dimenziju. Ekološke posljedice seljačke ekonomije bile su neznatne, a ekološki problemi došli su s industrijalizacijom poljoprivrede i seljačke ekonomije. Leopoldova praktična zapažanja i zahtjev za "etikom zemlje" odnosi se na industrijaliziranu farmersku poljoprivredu.

Franz-Theo Gottwald navodi ideje aktiviste bioregionalizma Davida Haenkea, za koga ekološka ekonomija znači slijediti neke smjernice, prije svega praktične naravi:

- sudjelovanje u investicijama i podršci uspostave lokalnih proizvoda, koji su u lokalnom vlasništvu i lokalno se mogu kontrolirati;
- kupovanje, trgovanje i konzum lokalno ili regionalno proizvedene robe i usluga;
- na razini gospodarstva izgradnja sustava cirkulacije prirodnih resursa, kapitala i energije;
- uporaba solarne tehnike i uvođenje drugih obnovljivih energija i resursa;
- radikalna učinkovitost (Effizienz) u uporabi neobnovljivih resursa;
- uspostavljanje dnevne prakse za dovoljnu zaštitu svega života i učinkovitosti u svim životnim područjima;
- utvrđivanje cijene uključujući ekološke troškove, internaliziranje tzv. eksternaliteta (primjerice, zrak, voda),
- postupna izgradnja formalnih ili neformalnih lokalnih odnosno regionalnih vrijednosti (Währung) ili odgovarajućeg sustava trgovine;
- potpora ljudski i socijalno odgovornoj ekonomiji;
- nikakva potpora poslovima koji okoliš zagađuju ili razaraju;
- baze podataka o vlasničkim odnosima, proizvodima i tvrtkama na lokalnoj, regionalnoj ili državnoj razini moraju biti na raspolaganju. Također moraju biti na raspolaganju i javnosti kako bi građani mogli odabrati poželjnu alternativu (Gottwald, 1995:322-323).

Slične preporuke dane su nevladinim organizacijama koje se bave pitanjima agrarne politike i zaštite tla (Greenpeace, 1992:10). Primjerice, postupno preusmjeravanje agrarnih subvencija, poboljšanje regulacije ekoloških produkata u EU, postupno smanjenje pesticida i umjetnih gnojiva, napuštanje masovnog uzgoja životinja, doškolovanje poljoprivrednih proizvođača i radnika, zabrana proizvodnje genetički modificiranih

organizama, zabrana eksporta opasnih produkata i tehnologija itd. Nisu nevažne niti skupne izjave njemačkih profesora agroekonomije i znanstvenika o promjenama u novoj orijentaciji u agrarnoj politici (Jahrbuch Ökologie 2002, 2001:37-46).

2.3 Socijalna obilježja seljačke ekonomije

Seljačka ekonomija u nas je opisivana uglavnom kao tehnološki i ekonomski zaostala, primitivna u odnosu na neke europske zemlje. Teoretski su dobro poznata i opisana obilježja seljačkog društva (Bergmann, 1970:70; Shanin, 1971; Mendras, 1986:12-13; Šuvar, 1988). Jedno od ključnih obilježja načina bavljenja poljoprivredom u seljačkom društvu je njegov tradicionalan način bavljenja, tj. **ekstenzivna i nisko akumulativna** poljoprivreda, što istodobno znači niski prihodi kućanstva, niža razina obrazovanja, reproduktivni a ne inovativni mentalitet, puna zaposlenost, fleksibilnost radne snage i rasporeda radnog vremena, stvarni ili (potencijalni) odlazak iz sela i poljoprivrede. Ocjena o tehnološkoj zaostalosti je sasvim logična u odnosu na industrijsku paradigmu, tj. razumijevanju seljačke ekonomije i seljačkog društva u promjenama - prijelazu u industrijsko društvo. Seljak nije primjenjivao znanost niti eksperimente osim onih koje mu je nudila sama priroda i tradicionalno iskustvo - prirodno poboljšanje kvalitete biljnih i životinjskih vrsta.

Međutim, najvažnije obilježje seljačke ekonomije je seljačko (poljoprivredno) obiteljsko gospodarstvo.¹¹ Osnovna

¹¹ Seljačko (poljoprivredno) gospodarstvo jest seosko obiteljsko gospodarstvo (ali svako obiteljsko gospodarstvo nije seljačko, odnosno poljoprivredno. Može biti mješovito ili gospodarstvo u drugim granama: turizam, obrt itd. u kojemu su angažirani članovi obitelji i koja se prenosi na mlade naraštaje). Postoje samo izuzeci pojedinačnog (seljačkog/poljoprivrednog) gospodarstva. Tradicionalno seljačko gospodarstvo jest poljoprivredno gospodarstvo, jer je u ruralnom (seljačkom) društvu poljoprivreda bila i mogla biti jedino obiteljska. Danas se u Europi (a i kod nas) smanjuje radna snaga

socijalna jedinica društva - seljačka obitelj i njezina ekonomija načelno nije bila u nepovoljnom ekonomskom odnosu prema zemljišnom posjedu. Locirala se na prostoru i tamo gdje su postojali prirodni uvjeti za život određenog broja žitelja, ili su se ti uvjeti mogli stvoriti ljudskim radom - dodatnim kultiviranjem prirodnog okoliša. Broj stanovnika na nekom teritoriju bio je presudan za odnos dinamičke ravnoteže između kulturnog i ekološkog obrasca. Kraće rečeno, ekološki otisak stopala nije se povećavao. Ta davna prakтика postala je ne samo maltuzijanska spoznaja, nego i danas aktualno pitanje povećanja svjetskog stanovništva. Za "planinu" Braudel kaže da je postojao "optimum naseljenosti koji se brzo postiže i prekoračuje: ona mora svoj višak ljudi izručiti u ravnici" (Braudel, 1997, I:37). To pravilo važi u izvjesnom smislu i danas (iako nije riječ o "planini"), s time što se prilike korigiraju utjecajima novih tehnologija. Prema nastanjenom teritoriju čovjek se gotovo biblijski ponašao - generacije su ga obrađivale i čuvalе: branile od divljine i osvajača. Zato je, kako ističe Bergmann, za obiteljsko seljačko gospodarstvo karakteristično nasljeđivanje (a ne kupovanje), koje proizlazi iz potrebe za održanjem gospodarstva kao osnove života obitelji. Borba za život u surovom okolišu uvjetovala je potrebu za snažnim mehanizmima integracije obitelji u seosku zajednicu, pa je seoska zajednica (općina, župa) postupala na identičan način kao i obitelj.

1. Seljačko gospodarstvo i seljačku ekonomiju u cjelini obilježava potpunost, cjelovitost - zemlja, stoka, zgrade, ukućani. To je njegovim članovima omogućavalo materijalnu i socijalnu sigurnost. Seljačko gospodarstvo uz potporu lokalne zajednice samo sebi je dovoljno za opstanak jer se u njemu "u malome"

gospodarstva zaposlena u poljoprivredi. U EU je zbog povećanja modernizacije 1970.-1987. izgubljeno 50% radnih mjesta u poljoprivredi (Büttner, 1996:157). Obitelj je sve više nepoljoprivredna i sve su manja primanja od poljoprivrede u odnosu na nepoljoprivredne (komplementarne) djelatnosti gospodarstva ili zaposlenje člana obitelji.

obavljaju sve funkcije karakteristične za jednu cjelovitu "globalnu" zajednicu kao što je društvo: ekonomske (proizvodnja i potrošnja dobara), kulturne (proizvodnja tehnologija i simboličkog svijeta i generacijski prijenos vrijednosti - kulture), demografske (biološka reprodukcija i nasljeđivanje). Socijalna skupina, kakvu poznajemo u našoj prošlosti kao proširenu obitelj, sa svojom ekonomijom ne treba gotovo ništa izvan sebe. Tek mali broj proizvoda nabavlja izvan gospodarstva i isto toliko eventualno razmjenjuje ili prodaje, pa zatvorenost ipak nije potpuna. Povremeno se "razmjenjuju" supružnici - žene i udaju iz drugih takvih zajednica. Cijelo društvo je (primjerice, u europskom kontekstu) "mehanički" sastavljeno od takvih jedinica - međusobno prostorno udaljenih, a ponegdje brojne obitelji žive na malom prostoru kao što je selo (lokalna zajednica), ali pripadaju istoj ruralnoj kulturi. Tako Marx (ali s drugim ciljem) ukazuje na problem nepovezanosti i izoliranosti seljaka u Francuskoj u 19. stoljeću: "Parcela, seljak i porodica; pored toga, druga parcela, drugi seljak i druga porodica. Skup takvih parcela čini selo, a skup sela čini departman. Tako se velika masa francuske nacije formira prostim sabiranjem istoimenih veličina, kao što krumpiri u vreći čine vreću krumpira." (Marx, 1949:291). Nekadašnja mehanička povezanost prostorno udaljenih sela nestaje s povećanjem komunikacijskih sredstava a nastupa organska povezanost seoskih naselja i obiteljske djelatnosti na razini društva i nacionalne ekonomije. Seljačko društvo se tako troši i mimo svoje volje postaje dio cjeline, iako sporije od promjena u gradu koje određuju tempo promjena - nestajanja sela i porasta integracije u urbano društvo.

Ova radikalna teza o dezintegriranom seljaštvu uklopala se u Marxovu i Engelsovu ekonomsku i političku doktrinu o nestanku sela i seljaštva koji su u njihovu projektu predstavljali epizodne kategorije bez subjektivnosti. Ideju o nestanku seljaka

naročito je radikalizirao J. V. Staljin izjednačavanjem seljačkog pitanja s nacionalnim pitanjem, pa bi rješenje jednog pitanja omogućilo i rješenje drugog pitanja. Teza o nestanku sela i seljaštva proturječi tezi o ruralnom i seoskom identitetu koji postaju višestruko aktualni: u kontekstu globalizacije, ekološke krize i uloge lokalne raznolikosti. (Naravno, promijenilo se selo i seljaštvo). Povijest našega sela, kao dio povijesti ruralne kulture, pokazuje da je u katkada na relativno malim prostorima prepoznatljiv identitetski tradicionalni obrazac, ponegdje i u svakom selu na tom istom prostoru. Ruralna kultura ne znači potpunu unificiranost materijalnog života i simbola, nego potvrdu da lokalno prepoznatljiv raznorazni entiteti žive po nekim istim duhovnim obrascima koji ih povezuju u jednu kulturu. Tome je na hrvatskim prostorima naročito pridonijelo kršćanstvo, iako ni ono nije potpuno eliminiralo neke elemente tradicionalnog vjerovanja i načina života. To će učiniti tehnička modernizacija i sekularizacija.

Cjelovitost seljačke ekonomije upotpunjena je sa znanjima kojima je seljak morao ovladati: poznavati klimatske prilike i tradicionalne vremenske prognoze - često dugoročne, obilježja tla, rukovati različitim poljoprivrednim alatima i popravljati ih, prepoznati neke uobičajene simptome bolesti ljudi, životinja i biljaka, te lijekove za njih, znati osnove "tehnologije prerade" biljnih proizvoda itd. Neki su još davno u obrazovanju poljoprivrednika vidjeli izvor napretka. Primjerice, J. Križanić (1618.-1683.) kao i drugi autori koji su govorili o ekonomskim prilikama u feudalnoj Hrvatskoj (Vidi: Stipetić, 2001). U suvremenoj poljoprivredi i ekonomisti vide značajne učinke od obrazovanja poljoprivrednika (Stipetić, 1971). Raznorazne sadržaje obrazovanja moderni poljoprivrednik može dobiti (redovitim ili posebnim oblicima) obrazovanja ili neposredno uslugama od stručnjaka o čemu se također u nas pisalo i istraživalo (prim-

jerice, Petak, 1989; Livada, 1989; Žutinić/Brkić, 1999; Žutinić, 1999). Njegovo je danas da postane dobar i menadžer, ali na tom putu stoji neznanje i nepismenost. Oko 67% današnjih poljoprivrednika (u Hrvatskoj 9,8% stanovnika) nema završenu osnovnu školu (Prehrana, 2001:18). U seoskim naseljima je 1991. godine bilo 69,2% stanovnika bez školske spreme, s nezavršenom i završenom osnovnom školom, 26% sa srednjim obrazovanjem i tek 3,2 s višim i visokim obrazovanjem (Živić, 2002:123). Međutim, sa stajališta ekologije cilj modernog pravog odgoja i obrazovanja nije samo u znanju koje daje moderna znanost. Arne Naess u jednom intervju kaže: "Razvoj senzibiliteta prema dobrim stvarima kojih već imamo u dovoljnoj mjeri, pravi je cilj odgoja. Ne u smislu da trebamo ograničiti naše želje. Ja nisam za jednostavan života, osim u smislu da treba biti život jednostavan po sredstvima a bogat po ciljevima i vrednotama." (Naess, 1995:59).

2. Na seljačko gospodarstvo (ekonomiju) u teoriji sustava može se primijeniti pojam **autopoetički sustav** (Varela/Maturana, 1974; Maturana/Varela, 1980; Steiner, 1989; Luhmann, 1988;) kao "samoreferencijalni sustav", odnosno pojam "disipativne strukture" (Prigogine/Stengers, 1984), što znači da se radi o relativno "zatvorenom" (pod)sustavu sposobnom za vlastitu samoregulaciju i samoreprodukciju iz vlastitih raspoloživih elemenata (prirodnih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih...) ali i "otvorenom" (pod)sustavu utjecaju njegova okoliša. Može se nazvati **biotička zajednica** (kao Leopoldova farma) ili **agrarni mikrosustav** (Hassenpflug, 1993:55). Takav "zatvoreni sustav" na individualnoj razini nazvan je "subjekt" koji, prema Humbertu R. Maturani, ne prenosi samo informacije o izvanjskom svijetu nego proizvodi područje ponašanja između različitih sustava koji se mogu jezično integrirati u razvoju kooperativnog interakcijskog područja (Nennen, 1991:39). Termin

“autopoiesis” susrećemo u društvenim i prirodnim znanostima iz kojih je i preuzet.¹² Samoorganizacija ne znači autarkiju, jer život je međuovisnost. Najprije ovisan o Suncu, a onda kao uzajamnost s drugim bićima - dakle **kopoetičan** (Andelfinger, 2002:67).

Na razini ekonomije u autopoetičnom sustavu je na djelu organska suradnja svih grana gospodarstva, pa se seljačko gospodarstvo shvaća kao “organizam”, kao “nepokretna” i “neuništiva” struktura (Dubić, 1941:151-2). To znači da je obilježje seljačke ekonomije **samoreproduktivnost i samoregulacija** koja se **transmitira** tradicijom. U seljačkoj proizvodnji nisu postojali brojni propisi kao danas, niti eksterni uvjeti (kreditiranje, organizacija otkupa, tržište; zelenaštvo na selu se razvilo u doba prodora kapitalizma) nego se seljačko gospodarstvo (i seljačka ekonomija) održavalo iz samoga sebe, svojim endogenim sposobnostima prirodnog opstanka, pri čemu su pravila bila postavljena karakteristikama okoliša i tradicijom kao regulacijom. Razmišljajući o novim kategorijama instrumenata i pristupa razvoju, kao što je “strategija”, seljačko društvo je postojalo na osnovi vlastite strategije - danas bi se reklo strategije “odozdo”, iako seljačko gospodarstvo nije poznavalo pristupe “odozdo” i “odozgo”, nije znalo što je to lokalna razina.

Postoje stereotipi da je seljačko društvo isključivo vezano uz narodnu kulturu i tradiciju, što ga čini **nesposobnim za budućnost**. To je matrica promatranja iz industrijske paradigme. Seljaštvo je bilo vezano s tradicijom toliko koliko mu je bila potrebna za opstanak, jer je i sama tradicija podlijeerala selekciji

¹² Dvije skupine obilježja dijele “žive sustave” od “neživih sustava”: “autopoiesis” i reprodukcija. “Autopoiesis” - organizmički, samoodržavajući; metabolički aktivan samoorganizirajući sustav (primjerice, stanica). Čileanski biolozi Francisco Varela i Humberto Maturana pod pojmom “autopoiesis” smatrali su da se odnosi na bitnosti (entities) koje su odvojene od njihova okoliša sažimanjem (interface) ili opnom i koji metaboliziraju. Autopoiesis se smatra pretpostavkom za reprodukciju (Lazcano, 2000:83-94).

vremena: unošeni su novi, a potiskivani stari elementi, pa je za seljačko društvo ona mogla biti **paradigma opstanka**. Otuda i stereotipi da je "statično" i "konzervativno" glede inovacija čije je ishodište u tradiciji kao instituciji reprodukcije toga društva putem sustava vrednota i običaja. Autoritet tradicije podržavale su i druge institucije, primjerice, Crkva. S nestankom tradicije institucije koje se legitimiraju na autoritetu tradicije proživljavaju krizu. Seljačko društvo nije prihvatilo **promjenu po svaku cijenu**, jer svaka promjena je morala u praktičnom životu opravdati svoj smisao. Treba reći i to da s narodnom kulturom nije bilo povezano samo seljaštvo, iako ponajviše. Seoski "konzervativizam", reproduciran tradicijom, bio je jamstvo opstanka seljaka, a ne apriorni otpor inovacijama (Đurić, 1975). Nestajanjem i mijenama (proizvodne i kulturne) tradicije mijenjaju se okolnosti samoreproduktivnosti seljačkog gospodarstva i mogućnosti samoregulacije. Seljačko gospodarstvo prijelazom u kapitalističku privredu prestaje biti zatvoreni sustav, a postaje osjetljivo na promjene i ranjiva struktura počam od kraja raspada feudalizma pa do danas. Čini se da se u nas tek s prvom modernizacijom (kapitalizmom) selo otvara gradu, imitira ga u stilu življenja i dobiva odlučujući socijalni impuls promjenama tradicije i samoreprodukcije. Odlučujući tehnološki impuls dobiva s drugom modernizacijom. Prva modernizacija (industrijalizacija) izazvala je rasap tradicionalne socijalne strukture, a druga rasap tradicionalnog seljačkog tehnološkog sustava, tj. socijalnoekološkog metabolizma. Njegov opstanak u kapitalizmu - prvom modernizacijom, ovisio je o sposobnosti prilagodbe što je uvjetovalo tržišnu orijentaciju seljačkog gospodarstva, a danas - izazovi treće modernizacije, ovisi o sposobnosti izgradnje heterogene gospodarske strukture obiteljskog gospodarstva (poljoprivredi komplementarnih djelatnosti).

3. Za seljačko gospodarstvo (socijalnu i ekonomsku jedinicu

društva) karakteristična je **preglednost** koja je moguća u malim ekonomijama kakva je seljačko gospodarstvo. Preglednost se ne odnosi samo na proizvodnju nego na unutarnju raspodjelu dobara, lokalnu kooperaciju i lokalno određivanje vrijednosti. Seljačko gospodarstvo je "mala ekonomija", ekonomija u malome. Njezina veličina nije uvjetovana nekim izvanjskim socijalnim preferencijama ili paradigmama - nego prirodnim uvjetima kao što je bila vrijednost "maloga" nasuprot "velikom" - što nastaju u industrijskom društvu i ekonomiji, dakle odnosom kolektiva (obitelji) i raspoloživog prostora za život. Ideja o poželjnosti "maloga" kao kriterija "dovoljnosti", "skromnosti" i "samoregulacije" općenito je dobila svoje mjesto u razvojno-ekološkom diskursu 70-ih godina (Schumacher, 1977) kao i ideja "preglednosti" koja se odnosi kritički i usmjerava prema velikim tehnologijama i čovjekovom otuđenju. Primjerice, u tezi o "konvivalnosti" (Illich, 1973). U svakom trenutku seljak i članovi njegove obitelji, imaju pregled nad cijelom ekonomijom i socijalnim prilikama u obitelji, te svojoj socioekonomskoj poziciji u odnosu prema drugim gospodarstvima u lokalnoj zajednici. Znaju što je gdje zasijano, koliko je i gdje je stoka i u kakvom su stanju usjevi, kolike su rezerve hrane, što treba sutra ili tijekom godine raditi. Na taj način se jednostavnije raspoređuju dnevni poslovi ukućana u seljačkoj ekonomiji.

4. Veoma je važna **socijalna kontrola i solidarnost** unutar obitelji i lokalnoj zajednici. Zasnovana je na lokalnom i društvenom etosu (tradicionalno i religijski obilježenom) koji postavljaju socijalne i moralne norme individualnog i kolektivnog ponašanja. Internalizirane vrijednosti osnova su visokog stupnja samokontrole pojedinca i pokoravanja vrijednostima i normama lokalne zajednice. Zajednica je predstavljala moralnu instancu i mrežu individualnih i obiteljskih odnosa. Pojedinci i obitelji međusobno se dobro poznaju i svekoliko podržavaju, a

svi osjećaju dužnost prema drugome i obvezu prema zajedničkim normama. Zajednica, ali ne samo socijalna, nego biotička zajednica, je bila temeljna vrijednost a pojedinac i obitelj su cijenjeni po odnosu prema tom dobru. To je jamčilo postojanje **zajednice odgovornosti**. Običajima i tradiciji neprimjereni postupci (primjerice, lokalni kradljivci, loši postupci prema domaćim životinjama) različito se sankcioniraju (javnom osudom ili ogovaranjem, odlukama obitelji ili seoske uprave...) ili katkada toleriraju, kako to spominje Braudel za prostore gdje je vladala krvna osveta: "Onaj tko ne krade nije čovjek." (Braudel, 1997,I:36). Preglednost u seljačkoj ekonomiji i socijalnom životu sela omogućava učinkovitost socijalne kontrole. Socijalna kontrola bila je prevencija kriminalu i moralnim porocima, a reakcija lokalne zajednice zamjenjivala je instituciju suda (feudalca, kasnije građanskog suda). U našim selima dugo se zadržala uloga lokalne zajednice u regulaciji sporova pojedinaca ili obitelji putem mirovnih vijeća koje su činili ugledni članovi seoske zajednice.

Međutim, **solidarnost** u seljačkom društvu (po Durkheimu "mehanička solidarnost") je druga strana socijalne kontrole. Ona se odnosi na materijalne sadržaje. Solidarnost se temelji na bazičnim etičkim načelima "ljudskosti" i "uzajamnosti" (Küng, 2001:153). U ekološkom smislu ona je vrijednost koja regulira uporabu vlastitih dobara (šume, livade, prolazi...) vodeći računa da se ne ugrožavaju privatna ni zajednička dobra. Solidarnost kao pomoć u raznim neprilikama (uginuće stoke) i prilikama. Naročito se ona izražavala u radnoj ispomoći (moba) drugim obiteljima prilikom velikih radova. Primjerice, kosidba, vozidba ili vršidba u Slavoniji ili berba grožđa u Dalmaciji koja je bila i prava svečanost u kojoj su svi sudjelovali. Za to vrijeme obustavljen je rad sudova, sjednice gradskih vijeća, javni radovi (Defilipis, 2001:11).

Solidarnost se odnosila i na socijalne sadržaje (primjerice, solidarnost prigodom nesreće (smrti u obitelji) ili veselje (darovi prilikom rođenja ili vjenčanja). Solidarnost se razvila na razini (unutar) obitelji, ali i na razini (unutar) lokalne zajednice. Socijalna kontrola i solidarnost u seoskoj zajednici razvile su se iz istih obilježja u obitelji, pa se solidarnost i socijalna kontrola u selu mogu razumjeti kao proširenje obiteljske solidarnosti na lokalnu zajednicu. Tradicionalna obitelj doživjela je velike unutarnje promjene, promijenile su se i njezine funkcije (First, 1981) i brojnost. Tako je sredinom 19. stoljeća obitelj brojala 8,7 članova, 1910. godine 5,4 člana, 1931. godine 4,7 članova, 1991. godine 3,2 člana, a 2001. godine 2,97 (Župančić, 2002:236). Solidarnost je u seljačkom društvu regulirana lokalnim etosom ili religijskim normama. Za tradicionalno hrvatsko selo bile su dvije ključne integracijske okosnice (institucije) solidarnosti: obitelj (obiteljska zajednica) i vjera (religijska zajednica) na razini župe koja se najčešće preklapala sa seoskom zajednicom i zajedno su tvorile prostor tradicije.

5. U arhaiskim društvima između malih socijalnih skupina (obitelji, plemena, klanova) u praksi je primjenjivano načelo **recipročnosti**, koje se izražavalo u raznim prilikama i oblicima (od egzogamije (ženidbe i udaje) do razmjene darova, svečanosti itd. Za njih je to jedini način da se održi trajnija i čvrsta veza i onda kada takav način ponašanja, tj. takve veze ne zahtijevaju otuđeni oblici vlasti ili načini proizvodnje. Uzajamnost je uspješna kompenzacija za nedostatak potrebite društvenosti koja se na taj način postiže. Gehlen drži da je recipročnost temeljna antropološka kategorija koja tijekom ljudske povijesti - povijesti kultura - ima različite sadržaje i obvezuje na određeno ponašanje. Ona ne treba samosvijest već joj je dovoljna svijest o poretku (Gehlen, 1994:44-49). To se zadržalo i u seljačkom društvima, kao što je bilo naše, ženidbom ili udajom iz drugog

sela ili kraja, mirazom ili otkupninom. Ponekad su se obavljale skupne ženidbe-udaje i u našoj prošlosti - više bračnih parova istodobno se vjenčalo. To se katkada i danas prakticira iz simboličnih ili promidžbenih razloga (primjerice, vjenčanja na Plitvičkim jezerima). U tim prilikama započinjala je ili se neposredno zbivala socijalna komunikacija između lokalnih skupina ili pojedinaca, pogotovo ako su živjeli u različitim prirodnim uvjetima koji su im omogućavali različite proizvode pogodne za naturalnu ili robno-novčanu razmjenu. Postupno su se osamostalile kao društvene strukture koje ispunjavaju mjesto primarne potrebe za društvenošću.

6. Intenzivna **socijalna komunikacija** (razmjena: iskustava, dobara, različitih znakova - fizičkih ili verbalnih, simbola itd.) također je obilježje seljačkog gospodarstva i obitelji. S jedne strane postojala je komunikacija (a) seljačkih gospodarstava unutar lokalne zajednice i (b) s lokalnom zajednicom kao cjelinom, a s druge strane (c) komunikacija s lokalnim okolišem, odnosno prirodom kao cjelinom. Svakodnevni život u obitelji i lokalnoj zajednici (u kojoj je svatko svakoga poznao) razvio je osobite načine i simbole socijalnog komuniciranja (katkada samo njoj razumljive), a neposredan odnos ljudi s prirodom (okolišem) stvorio je također i neke specifične oblike komuniciranja koji su nestali ili danas nestaju. Seljačko gospodarstvo se moderniziralo pa i sredstva i oblici socijalnog komuniciranja, uključujući i komunikacijsku paradigmu.

U seljačkoj obitelji obično se u slobodno vrijeme (primjerice, pri večeri) raspravljalo o sutrašnjim poslovima ili općenito (za blagdana ili zimi) o potrebama kućanstva, a na večernjim (naročito zimskim) posijelima prenosila i izmjenjivala iskustva i ocjenjivalo različite "tehnološke" postupke u proizvodnji ili ponašanju u tim aktivnostima. Današnji paradoks je u tome što je unatoč poboljšanju tehnologija, poljoprivredniku ostalo malo

slobodnog vremena za takve "zimске" aktivnosti. Na taj se način "seljački refleksivno" (kao iskustvo tradicije) stvarala tradicija iskustava koja je po potrebi korigirala životne postupke i zadržavala kao uzor za obitelj (gospodarstvo) i lokalnu zajednicu (selo) ono najvrednije. Samosvijest seljačkog društva stvarana je na temeljima neposrednog iskustva i lokalne prošlosti, dok se samosvijest suvremenog društva stvara na temelju primjene znanosti i globalne budućnosti.

7. Poruke i događaji prenosili su se usmenim putem "od usta do usta", komentirali u susjedskim razgovorima, ogovarajima i javnim pošalicama. Tako je selo znalo tko ima dobru udavaču ili ženika, dobru stoku za prodaju, sjeme za razmjenu itd. **Povjerenje** - najprije u obitelji, a onda u seoskoj zajednici - bilo je bitno za sustav usmenog komuniciranja i solidarnosti. Dogovor je bio ugovor! Visok stupanj povjerenja unutar seoske zajednice i (početno) nepovjerenje prema "došljaku" utjecali su na stupanj solidarnosti i homogenosti zajednice. Tijekom vremena nestaje početno nepovjerenje prema pridošlicama i uspostavlja se povjerenje kao i prema drugim članovima zajednice.¹³ Doseljeničke obitelji s vremenom postaju dio proširene "seoske obitelji", ali ne samo simbolično na verbalnoj i etičkoj

¹³ "Nepovjerenje" je proizlazilo naprosto iz razlika između domaće običajnosti ("kulture") i elemenata drugačije običajnosti ("kulture"), rituala i obreda. Doseljenici se u početku doseljavanja više međusobno "drže" (ispomažu) i jednako tako su "nepovjerljivi" prema domaćem stanovništvu, pa ponekad nastaju i konflikti. Ako se našao veći broj doseljenih obitelji u istom selu, njihova početno zajedništvo bilo je veće i učvršćuje se jer postaju većinsko stanovništvo. Sportske udruge, vatrogasna društva, lokalne akcije, itd. pridonosili su njihovoj integraciji, a naročito međusobne ženidbe/udaje između domaćih i doseljenika. Međutim, iako upočetku ne poznaju dovoljno seoske prilike i običaje, najčešće su religiozni i dobri vjernici, pa je župa (crkva) važan integrativni čimbenik starosjedilaca i doseljenika. U mnogim slavonskim naseljima doseljenici (uglavnom iz nekih krajeva BiH, pretežito katolici, često su veći prakticirajući vjernici od domaćih stanovnika, pa je to za vjerničku župu bilo pravo "osvježenje". I najnovija istraživanja demografskih problema i života na otocima pokazuju postojanje distance kod domicilnog stanovništva prema "došljacima" - prognanicima i izbjeglicama kao i onima koji bi se trajno uselili (Lajić/Podgorelec/Babić, 2001:117. Vidi i: Čolić/Sujoldžić, 1995; Rogić, 1998).

razini, nego i na materijalnoj razini (primjerice, međusobne ženidbe i udaje). Posljedica intenzivnih ruralnih migracija bila je nestanak lokalnih običaja i tradicija, što se naročito zbivalo u onim naseljima u kojima su u kratkom razdoblju naseljenici postali brojniji.

Koliko god da je seljačko gospodarstvo sebi dovoljno, u svakodnevnom životu, ono nije prakticiralo izoliran život. Kao i žitelji, tako i njihovo gospodarstvo trebalo je svakodnevnu uzajamnost, solidarnost i povjerenje drugih obitelji i seljana. Paradigma zajedništva u obitelji i selu (Gemeinschaft) bila je sveprisutna, za razliku od modernosti u kojoj nestaje, mijenja se, ili se, pak, održavaju samo neki oblici Gemeinschafta, usprkos modernizaciji koja ju je nastavila "rašćaravati".

8. Komuniciranje s prirodom ključna je dimenzija života i opstanka ljudskog roda.¹⁴ Raspon komunikacijskog odnosa kreće se od sakraliziranja prirode (od totema do božanstva) do uništavanja prirode, od neposrednosti praktičnog odnosa i stjecanja iskustava do visokog stupnja posredovanja i znanja u (post)modernom društvu. Općenito se može postaviti ova teza: Porast uloge znanosti i tehnologije obrnuto je proporcionalan sa sakralizacijom prirode i upravno proporcionalan s njezinim uništavanjem - zagađivanjem, ugrožavanjem i destrukcijom (Cifrić, 1989:107). Davanjem ljudskih imena životinjama na koje su se odazivale (kravi, konju, svinji, kozi, psu, puranu itd.) svijet domaćih životinja postao je "dio šire obitelji". Seljak je dolazio u šumu (žirovanje svinja), pozvao ih nekim znakom ili zvukom i one bi se okupile. Ponekad ih nije trebao niti dozivati, jer su prepoznale zvuk dolazećih seljačkih kola ili hoda svojega gospodara. Komunikacija s divljim životinjama vidljiva je po činjenici da ih je čovjek prihvaćao kao susvijet, tolerirao i zadržavao u svojoj blizini - neke kao nužna pomoć u radu (a neke danas i kao kućne

¹⁴ Vidi poglavlje "Socijalnoekološka praksa u seljačkom društvu".

ljubimce).¹⁵ Nije posjekao u polju svako stablo ili iskrčio šumarak (da bi dobio pedalj zemlje više) kako bi se mogla održati legla ptica ili životinja. Seljačka poljoprivreda (ekonomija) u sebi supstancijalno implicira ekološku dimenziju ali se razlikuje od moderne ekološke poljoprivrede (ekonomije)¹⁶ o kojoj se danas govori, a koja akceptira znanja ekologije kao discipline.

Nestankom seljačke (ekonomije) poljoprivrede, uvođenjem tehnoloških promjena, nestankom načina (tehnologija) na koji se ranije proizvodilo i uvjeta u kojima se živjelo, nestankom tradicionalne spiritualnosti (magije, praznovjerja, itd. prema zemlji i) u proizvodnji, konačno nestankom reproduktivnog društva i stabilne narodne kulture, a sve većom primjenom novih znanja i ekoloških ("mekih") tehnologija, zbiva se razdvajanje između socijalnog i ekološkog metabolizma. Socijalni metabolizam postupno ignorira ekološki metabolizam u obliku ekološke ignorancije. U svim stabilnim kulturama i agrarnim društvima ekološka održivost implicirala je etiku održivosti ne samo u aktualnom životu nego i etički odnos prema budućim generacijama (služeći se različitim praktikama održanja populacije i štednje izvora prehrane) kao nešto po sebi razumljivo. Zato se može reći da je seljačko društvo kao stabilna kultura

¹⁵ Unatoč tome, povijesno promatrano čovjek je domesticirao gotovo neznatan broj životinjskih vrsta (pas, mačka, konj, magarac, krava, koza, ovca, svinja, deva, sob, lama, neke vrste ptica (perad) itd.). Uglavnom one koje su zajedno s njim mogle zadovoljiti čovjekove radne i životne potrebe primjerene prirodnim i povijesnim okolnostima. Domesticiranje započinje sa stalnim nastambama - sjedilačka kultura (za koju neki tvrde da postoje znaci od prije 400 tisuća godina). U Europi se sa sjedištvom zbivao prijelaz na ratarstvo i stočarstvo u razdoblju između deset i osam tisuća godina (Prahl, 1999:34-5).

¹⁶ Glede toga - kulturne a naročito biološke raznolikosti ove ekonomije (kao uostalom i svake druge koja zastupa ideju raznolikosti) po nekim mišljenjima vjerojatno mora doći u sukob s idealom jednakosti (Gleichheitsideal), tj. s paradigmom moderne (i njezine ekonomije). U poljoprivredi je primjer monokultura koja je produkt industrijalizacije. Naime, emancipacijski ideal jednakovrijednost (Gleichwertigkeit) može se uzeti kao sinonim za jednakovrsnost (Gleichartigkeit). Tako se ideja jednakosti može suprotstavljati ideji jednakovrsnosti (Eser, 1998:215), a ideja raznolikosti interpretirati kao legitimacija za nejednakosti.

implicirala ideju održivog razvoja, jer u sebi sadrži i neka obilježja arhajskog društva (LaChapelle, 1985:247-250). Seljačka ekonomija i seljačko društvo bilo je **regenerativno društvo**. Odnos prema vremenu jedna je od bitnih dimenzija regenerativnosti. Vremena je bilo toliko koliko je bilo potrebno i za regenerativno življenje i razmišljanje o novoj regenerativnosti. Odnos prema vremenu u modernom društvu se promijenio pa i vrijednost regeneracije. Danas se (u industrijskoj proizvodnji i industrijskom društvu općenito) veoma malo toga regenerira i ne reparira. Rastrošno se odbacuje i zamjenjuje novim što povećava ekološki otisak stopala. Ta potrošačka filozofija ne odnosi se samo na robe, nego resurse, društvene vrijednosti i ideje, konačno i na ljude. Tome nije uzrok tehnička nemogućnost nego naprosto stalna linearna promjena kao legitimna vrijednost ponašanja. Povijesnom mijenom, mjesto seljačkog, predmodernog društva i njegove ekonomije, zamijenilo je moderno društvo, a seljaka profesionalni poljoprivrednik.

3. Industrijska poljoprivreda

3.1 Obilježja industrijske poljoprivrede

Industrijalizacija se temelji na općoj ideji racionalizacije, a u praksi na progresivnom razvoju znanosti i tehnike. Ali, ne samo u njezinoj primjeni, nego u stvaranju legitimacijskih okvira za drugačiji tip socijalnog ponašanja, pa zato kažemo da nastaju socijalne posljedice tehničkih inovacija i tehnologija, koje su legitimirane njezinim društvenim obrascem kao mjerilom racionalnosti i napretka. Kada na takav način tehnika uđe u život ljudske zajednice, društva, ona ga počinje usmjeravati i upravljati ljudskim postupcima. Tehnička civilizacija ima razvijenu unutarnju potrebu za promjenama i brzinom kretanja, pa je izložena rizicima promjena. Seljačko društvo je statično, a i modernizirano seljačko društvo daleko manje je pokretno pa je manje izloženo rizicima. Brzina promjena i tehničke inovacije odigrali su ključnu ulogu u taljenju seljačkog društva.

Industrijska (konvencionalna) poljoprivreda bitno se razlikuje od seljačke (tradicionalne) poljoprivrede, kao što se suvremeni poljoprivrednik razlikuje od seljaka po načinu proizvodnje i načinu življenja. To je tip proizvodnje u poljoprivredi modernoga društva, nastao u kontekstu modernizacije i općenito ideje napretka. (Njome je bilo zahvaćeno gotovo sve poljoprivredno zemljište u Hrvatskoj - oko 3 mil ha). Ona je sasvim drugačija proizvodna paradigma, nastala kao sustav kemijsko-tehnoloških

inovacija sa ciljem što veće proizvodnje u što kraćim proizvodnim ciklusima u društvu koje i samo teži kvantitativnom rastu i stalno se modernizira da bi bila tržišno kompetitivna u masovnoj proizvodnji. Tržište daje smisao industrijskoj poljoprivredi, pa je specijalizacija (kao i u drugim granama privrede) i monokultura za nju poželjna orijentacija.

Bez obzira na različite socijalno-političke i ideološke sustave (primjerice, socijalizam i kapitalizam), vrednote industrijske poljoprivrede u njima su slične (jer oba pripadaju industrijskom društvu): više proizvoda, primjena strojeva, novije tehnologije obrade tla i kemijska zaštita bilja, veće zemljišne površine (državne ili privatne), monokultura itd. U mnogim zemljama proizvodnja u industrijskoj (industrijaliziranoj) poljoprivredi u 90% slučajeva zasniva se samo na 20 biljnih vrsta. U ukupnoj proizvodnji biljne hrane 50% su pšenica, kukuruz i riža (Engelhardt, 1997:36). Navodi se i podatak (Horvat, 2000:26) da se u svijetu za prehranu koristi 7.000 vrsta biljaka, ali samo 150 u komercijalne svrhe, te da 103 vrste čine 90% svjetskog uroda, a 60% su kukuruz, riža i pšenica. Između spomenutih sustava postoje i neke razlike. Primjerice, uvjeti proizvodnje (veličina posjeda, kreditiranje, stimulacije) i prodaje (državni otkup, tržište). Ključno je to što je seljaštvo u prvim godinama socijalizma "definirano" kao socijalističkom projektu neprimjerena i suvišna klasa koja treba neposredno fizički izumrijeti ili postupno nestati kao socijalna skupina, i to na način da se uključi u oblike društvene (državne) organizacije proizvodnje kakvi su bili najprije ponuđeni - kolhozi, zatim poljoprivredne zadruge (kooperacije) i poljoprivredni kombinati.

O ekološkoj dimenziji industrijske poljoprivrede teško se može govoriti u njezinom izvornom smislu, jer su njezini ciljevi podređeni ciljevima industrijske ekonomije koji posljedično narušavaju ekološku ravnotežu i ugrožavaju žive vrste. Na sred-

njoeuropskom agrarnom prostoru od svake biljne vrste prosječno živi (ovisi) 12-20 vrsta (biljoždera) životinja. U Njemačkoj je od oko 300 vrsta povezanih s poljoprivredom (raznim monokulturama) 87 na **crvenom popisu**, što znači da im prijeti izumiranje (Engelhardt, 1997:54)¹⁷. Vjerojatno bi se mogla utvrditi statistička povezanost između smanjivanja seljačkih gospodarstava i povećanja broja ugroženih biljnih i životinjskih vrsta. Ekološka dimenzija industrijske poljoprivrede sadržana je uglavnom u sustavnom povećanju različitih mjera zaštite, a ne kao logična agrarna koncepcija ekološke proizvodnje i općenito osmišljene ekološke ekonomije. Pritisnuti konkurencijom morali su više proizvoditi, a za veću proizvodnju trebalo je više umjetnog gnojiva i kemijskih zaštitnih sredstava. Zato se može reći da su i seljaci tijekom prošlog stoljeća postajali postupno suvišni u ekonomskom, ekološkom i kulturnom pogledu, te su dospjeli na "crveni popis" (Ganzert, 1994:49). Pa ipak, baš se u modernom društvu, zahvaljujući općoj kritici stanja u okolišu, uvjeta života i zdravlja, oblikovala ideje ekološke poljoprivrede. Kao ekološka praksa i kao sustav nove "agrarne filozofije" u odnosu na dominaciju industrijske poljoprivrede, ekološka je zapravo još u začecima. Možda baš činjenica što se radi o razvoju novog sustava, "novoj agrarnoj kulturi," pruža joj šansu da se normativno oblikuje prema najboljim iskustvima i standardima zaštite zdravlja i okoliša. Ekološka poljoprivreda u industrijskom

¹⁷ Takvi popisi postoje i u drugim zemljama. U Hrvatskoj je to "Crvena knjiga biljnih vrsta Republike Hrvatske". Zagreb, 1994. Vidi i: "Pregled stanja biološke i krajobrazne raznolikosti Hrvatske sa strategijom i akcijskim planovima zaštite" (priredila J. Radović), Zagreb, 1999.

U Washingtonu je 1973. (u slijedu Stockholmske konferencije UN-a 1972.) sklopljen međunarodni ugovor o zaštiti vrsta (1975. stupio na snagu) koji je obuhvatio oko 17.000 životinjskih i nekoliko tisuća biljnih vrsta, koji zabranjuje trgovinu ugroženim vrstama. Ugovor sadrži tri dijela s popisom: vrsta koje izumiru ili im prijeti izumiranje; vrsta ugroženih jer nije ograničena trgovina i vrsta na visokim područjima s posebnom regulacijom (ÖL, 1988:334; UL, 1988:400; HUL, 1990:334).

društvu nastaje kao posljedica društvenog iskustva negativnosti tog društva i kumulativnog utjecaja zagađivanja okoliša. Ona je dokaz da društvo mijenja neke obrasce tek onda kada se neposredno i radikalno s njima suoči.

Industrijska poljoprivreda odraz je industrijske ekonomije i industrijskog (urbanog) društva koja se objektivno održava i u uvjetima novih razvojnih paradigmi. Za nju je poželjna **koncentracija** i **standardizacija** proizvodnje i **centralno** upravljanje. To znači da su poželjni što kraći proizvodni ciklusi, što **veći prinosi** i novčana dobit sa što manjim ulaganjima itd. U gradovima se stanovništvo koncentrira na malim prostorima velikih nebodera, brzim ritmom življenja, uključujući i spremanje objeda (mikrovalne pećnice). Dok je objed (naročito blagdanski, ali i večera kada su se okupljali svi ukućani) u tradicionalnom seljačkom društvu bio na neki način mjesto i vrijeme kulnog obreda obitelji - od molitve, uzimanja hrane do razgovora, moderni stanovnik (vele)grada u žurbi, najčešće jede kada i gdje stigne. "Kanibalizam" suvremene civilizacije prodro je i u način prehrane pa se objed desakralizirao (osim blagdana koje vjernici slave). Ta industrijska racionalna slika življenja utjecala je, svjesno ili nesvjesno, na ponašanje u poljoprivrednoj ekonomiji, primjerice, na način uzgoja tovnje junadi, svinja, peradi, itd. s boravkom na što manjem prostoru, sa što manje kretanja i što bržim povećanjem težine.¹⁸

Industrijska poljoprivreda, dakle, ima svoja popratna obilježja: "nadmetanje (brzina, količina, dobit), centralizaciju (kontrola obradivih površina i kapitala) i specijalizaciju (ovisnost o

¹⁸ Ponekad se peradi zbog uvjeta u kojima se hrane spoje kandže s rešetkastom žicom koja služi kao pod da bi se uštedjelo na čišćenju i dobilo na brzini tova. U sličnim skučenim uvjetima drže se i tovnja junad i svinje iz istih razloga. To je jedno od etičkih pitanja o odnosu prema životinjama u proizvodnji i transportu i preradi, ali i načelno pitanje: kako je moguće da moderno društvo na tako okrutan način postupi prema drugim živim bićima. Nove uvjete propisuje nekoliko pravilnika o ekološkoj proizvodnji i preradi (N. N. 13/2002).

znanosti i tehnologiji)... Ona nije primarno zaokupljena brigom oko korištenja istih izvora, sada i ubuduće. Industrijska poljoprivreda ima drukčije prioritete; ona daje prednost ljudskim materijalnim dobrima u odnosu na ekološki integritet i cjelovit napredak" (Jošt, 2000:324). Etički zahtjev prema njoj (ali ne samo prema njoj nego i prema prerađivačima i trgovcima) je taj da transparentno istaknu tehnologiju proizvodnje i sadržaj svojeg proizvoda da kupac znade što kupuje i konzumira, čemu se izlaže. Jer, proizvodi industrijske poljoprivrede - od mlijeka, mesa, itd. mogu biti nezdravi, što potvrđuju česta javna upozorenja i povlačenja proizvoda iz prodaje.

Ovakva paradigma proizvodnje nije više prihvatljiva ili je u najmanju ruku upitna, ali je u svjetskim razmjerima još praktično nenadomjestiva. Kritike dolaze sa svih strana, pa i iz same industrijske poljoprivrede. Međutim, u proizvodnoj praksi još je zastupljena, jer se potrošački tolerira, jer na tržištu nema dovoljno proizvoda proizvedenih na ekološki način i jer su ti proizvodi financijski dostupniji na svjetskom tržištu. Danas je poželjno što više prirodnog prostora u uzgoju životinja - pašnjaci za muzne krave, livade za perad. Očita je proturječnost između poželjne prirodne (organske) proizvodnje i kvalitete proizvoda s jedne strane, i potrebe za velikim količinama poljoprivrednih proizvoda pod pritiskom porasta svjetskog stanovništva koji podržava konvencionalni (industrijski) način proizvodnje, s druge strane. Tome treba dodati da je "vrhunac" paradigme industrijske poljoprivrede postignut u proizvodnji GM-poljoprivrednih proizvoda, pa je to dodatni razlog zalaganja za ekološku poljoprivredu. Postoji i druga proturječnost između izvoza i gladi. U nerazvijenim zemljama poljoprivredni proizvodi se izvoze kao "višak" dok istodobno u zemlji vlada glad; u

nekim zemljama se nekontrolirano uvozi i ono što te zemlje same proizvode.¹⁹

Glede toga zanimljive su preporuke i stajališta "Ecovasta" Europskog vijeća za sela i male gradove: poljoprivreda se treba održati u svim dijelovima Europe; pozornost treba obratiti na kakvoću hrane i skrb za zdravlje životinja i okoliša; poljoprivrednici trebaju ostvariti dodatni prihod putem tradicionalnih lokalnih proizvoda; poljoprivrednici su čuvari baštine za što bi trebali biti nagrađeni; bavljenje različitim aktivnostima kao dodatnim izvorima prihoda u poljoprivredi (Ecovast, 1998:5-6).²⁰

3.2 Industrijska poljoprivreda i prehrana

U odnosu na seljačku, tradicionalnu proizvodnju, preradu i način konzumiranja poljoprivrednih prehrambenih artikala, industrijska poljoprivreda je izazvala radikalne promjene. Ona je omogućila i poduprijela **McDonaldizaciju** u čitavom tom kompleksu i načinu života s njim u svezi, a naročito u kulturi prehrane. Nije riječ samo o drugačijem načinu proizvodnje, pre-

¹⁹ Hrvatska je u prvih devet mjeseci 2001. godine uvezla hrane u vrijednosti 650 milijuna dolara: 44 za mlijeko i mliječne proizvode, 45 za ribe i ribarske proizvode, 53 za voće, 29 za šećer i proizvode od šećera, 16 za duhan i duhanske proizvode, 38 za meso i klaoničke proizvode, 7 za krumpir (Gordana Galović i Anamaria Todorčić, Jutarnji list 16. XI 2001., str. 6). Za svoje potrebe Hrvatska proizvodi: mediteranskog voća 56%, ovčjeg mesa 60%, šećera 79%, govedeg mesa 75%, mlijeka 80%, povrća 82% itd. Hrvatska ima samo pet proizvoda dovoljnih za svoje potrebe: pšenica, vino, kukuruz, jaja i meso peradi (Marinko Petković, Vjesnik, 6. XII 2001., str. 3.; Milan Rakovac, Vjesnik - Panorama, 27. IV 2002., str. 7). Na popisu uvoza poljoprivrednih proizvoda je i češnjak iz Kine i bundevske koštice iz Italije. Stipan Bilić, predsjednik udruge poslodavaca za poljoprivredu, prehrambenu industriju i trgovinu, kaže da je prije petnaestak godina Hrvatska proizvodila 3,5 mil. tona žitarica i imala oko 1,4 mil. grla stoke. U vanjskoj trgovini bila je suficitarna sa oko 100 do 130 mil. dolara, a danas ima vanjski trgovački deficit između 250 i 400 mil. dolara (Vjesnik - Panorama, 27. travnja 2002., str. 9).

²⁰ O Hrvatskoj sekciji ECOVAST-a vidi informaciju Ksenije Marković u "Sociologija sela", 38(3-4):495-498, 2000.

rade i dorade hrane: standardiziranim proizvodima, konzerviranju i načinu ponude kupcima - dakle o tehničkim aspektima, nego o socijalnim i kulturnim posljedicama koje svjedoče o ujedinjavanju sadržaja društvenih obilježja i ljudskim reakcijama. To se vidi, naročito danas u doba globalizacije, u tendencijama agresivne jednoobraznosti i poželjne tolerantne multikulturalnosti. S tim problemima kao novim istraživačkim poljem bavi se i sociologija. Posljedice o kojima se danas govori u **sociologiji prehrane** (Prah/Setzwein, 1999) nastavak su utjecaja posljedica industrijalizacije poljoprivrede, u uvjetima novih kulturnih kontakata, difuzije kultura i globalizacijskih utjecaja na promjene predmodernog i modernog društva i njegovoj orijentaciji u načinu i stilu življenja. Konvencionalna (industrijska) poljoprivreda neodvojiva je od jednoobrazne (McDonalizirane) kulture prehrane, a ova od McDonaldizacije društva (Ritzer, 1999).

Neki autori govore o **ekologiji prehrane** (Weise, 1994). Ona polazi od činjenice da u industrijskom društvu nije moguć povratak na stari "prirodno harmonični" život čovjeka u kulturnom krajoliku, pa ni tradicionalna kultura prehrane, ali su mogući novi koraci koji će voditi računa o zdravstvenoj, socijalnoj i ekološkoj podnošljivosti. Moguća je nova "harmonična prehrana" - ali harmonična s novim okolnostima - u kojoj svaki pojedinac sam preuzima odgovornost za svoju prirodnu prehranu i o tome se mora informirati (knjige, savjetovanja, tečajevi itd.), jer u svakodnevicu nestaje tradicionalnog kulinarskog znanja i umijeća. Ono se doduše reafirmira, ali ipak današnje kuhari/ce u kućanstvu, naročito mladi, bolje se snalaze u pripremanju (polu)gotovih jela. Razlog tomu je način življenja, promjena strukture prehrane i odvojenost od roditeljskog doma od mlađe dobi, što uzrokuje prekid u stjecanju znanja i iskustva starije generacije. U medijima se naveliko reklamiraju stari

domaći recepti u pripravi lokalnih jela i kolača. (U tradicionalnom seljačkom društvu prehrana ima zdravstveno preventivnu ulogu, a u (post)modernom kurativnu). To znači da je moguća proizvodnja **prirodne hrane**, ali nije moguća masovna prirodna prehrana jer ona pretpostavlja drugačiju socijalnu organizaciju i smisao življenja. Suvremena industrijska civilizacija spremna je na uvođenje "prirodne hrane", ali ne i prirodnog načina života iz prošlih vremena. Prirodna hrana pretpostavlja da su proizvodi bez štetnih sastojaka iz kontrolirane ekološke poljoprivrede; da proizvod dopijeva svjež do potrošača; da se hrana minimalno mijenja u pripremi za jelo, da je manje hrane životinjskog porijekla i da je lagana; da potječe iz bližeg okoliša u kojemu živi potrošač; da je primjerena životnom cilju čovjeka - održanju zdravlja. Ona se dakle definira u odnosu na čovjeka i okoliš. Očito je da moderno društvo treba **novu kulturu prehrane**. Primjerice, prosječan Nijemac godišnje pojede 11 kg banana, 16,6 kg rajčica, itd., ali i 18 kg industrijskih dodataka hrani. Prosječni Englez pojede 24 kg, a Nizozemac 29,9 kg takvih dodataka (Gottwald, 2001:18-19).

Postoji **prostorni i vremenski** odnos prema načinu prehrane. Prostorni odnos znači da jelo i pripremanje hrane ovisi o socijalnoekološkim uvjetima. U povijesnom razvoju ljudske kulture, arhajskim društvima jelo je bilo poznato kao "sirovo", "kuhano" i "pokvareno". Kuhano i pečeno jelo došlo je u obzir tek nakon čovjekova kontroliranja vatre i izrade primjerenog posuđa za pripremu hrane, a ovi s promjenom kulture. To znači da kulturni obrasci i ideje o načinu življenja utječu na paradigmu prehrane. Današnji vremenski odnos prema prehrani empirijski pokazuje da u prehrani nije potrebno slijediti prirodni ciklus prehrambenih plodova kao u agrarnim društvima koja su u svojoj prehrani velikim dijelom koristila prednost prirodnog slijeda plodova, ali i ovisila o dobu žetve,

dobrom ulovu, načinu spremanja zaliha i općenito o odnosu prema prirodi, jer postoje tehnički uvjeti za ovladavanjem vremenskom distancom. Moderni čovjek hrani se denaturalizirano. Tek s ekološkim posljedicama industrijske poljoprivrede na zdravlje ljudi, ideja ekološke (organske, biološke) proizvodnje hrane nalazi plodno tlo, ponovno se potiče potreba za prirodnom hranom. Ritzer vidi neki izvor ljudskosti suvremenog društva u tezi da McDonaldizacija nije sinonim za moderno društvo i da su neki oblici suvremenog društva izbjegli McDonaldizaciju. Jer, ona nije isključiva i postoje neki drugi koncepti, odnosno oblici suvremenog društva: društveni korijeni predmodernosti, izbor malih pansiona i domaćeg doručka, te manja "racionalnost" s dolaskom postmodernog doba koja daje prednost malom i ugodnom (Ritzer, 1999:33-34). No, ako nije sinonim, ona je simbol suvremenog društva, jednog tipa kulture, kao što je i CocaColonizacija, a osim toga agresivno nastupa: "Neumoljiva osobina mekdonaldizacije je neprestano umnažanje i proširivanje, tako da je moguće reći da se njezino djelovanje stalno pomiče do novih granica i neprestano teži ka novim i daljim dometima." (Ritzer, str. 219). Industrijska poljoprivreda radikalno mijenja dosadašnji prostorni i vremenski odnos: proizvodnjom i preradom hrane, novim načinom stvaranja zaliha (dubokim zamrzavanjem u masovnim skladištima, konzerviranjem), prodajom već gotove ili polugotove hrane, koje ima svakodnevno na tržištu, a u kućanstvu se neke zalihe drže u zamrzivaču itd.

Dok je klasična modernizacija koja se začela i ponajprije zbivala u gradu, otvarala radna mjesta, prihvaćala višak seoske radne snage (agrarni višak), povećavala broj radnih mjesta, što je ostavljalo duboke kulturne tragove na selu i poljoprivredi, dotle je suvremena socijalna posljedica modernizacije poljoprivrede koja se zbiva na selu, smanjenje broja zaposlenih u poljoprivre-

di (na svega nekoliko postotaka) i selu, pa time ugrožava egzistencijalne uvjete. Umjesto agrarnog viška, na selu nastaje tehnološki višak. Unatoč negativnim posljedicama za seljačko društvo i predmodernu selu, s industrijalizacijom poljoprivrede započinje proces progresivne percepcije svega industrijskoga na selu, a gotovo negativna percepcija tradicionalnog, seljačkog. Refleksija seljačke kulture ne dolazi iz njezine paradigme nego iz industrijske paradigme, odakle seljačka kultura prima kulturne obrasce i vrednote. Davno je Robert Owen pisao da su ovce "pojele" ljude - oranice su pretvorene u pašnjake radi uzgoja ovaca i razvoja tekstilne industrije, a seljaci su "pobjegli" u predgrađa kao industrijska radna snaga. U današnje doba to se također izražava u nerazvijenim zemljama zbog neravnopravne konkurencije između velikih kompanija i lokalnih sitnih proizvođača. U nekim zemljama i regijama zbog "ribarskog rata" smanjen je broj stanovnika koji su živjeli od ribolova (primjerice, u Senegalu je prije desetak godina smanjen postotak 10-20% na oko 5%), ali i nekih vrsta zbog izlova. Tako je 1960.-1970. godine ubijeno 607.000 kitova (Engelhardt, 1997:79).

Danas se vide nove kulturalne posljedice industrijske poljoprivrede u prehrani stanovništva. Nasuprot originalnosti i raznolikosti prehrane u ruralnim društvima, ona se postupno reducira na industrijski najprofitabilnije proizvode i načine prodaje. Zanimljiva je činjenica da se (prema E. O Wilsonu: "Vrijednost raznolikosti", München, 1995) u kulturnoj povijesti čovječanstva, u prehrani koristilo oko 7.000 vrsta biljaka. Pretpostavlja se da danas oko 300 tisuća biljnih vrsta ima jestive dijelove - korijenje, lišće, cvjetove, sokove itd. (Engelhardt, 1997:36). Navodi se podatak da od oko 250 tisuća biljaka cvjetnica na Zemlji čovjek za prehranu upotrebljava oko tri tisuće, a glavnina hrane čini samo njih dvadesetak (Jošt, 2000:321). Svatko može prebrojiti što i koliko vrsta jestivih bilja se nudi

kupcima u trgovinama ili na zelenoj tržnici. Bilo bi zanimljivo istražiti koliko vrsta jestivih bilja i koje znadu starije i mlađe generacije u ruralnom (selo) i urbanom (grad) prostoru. Mladi vjerojatno znadu nabrojiti više naziva marki automobila i tehničkih karakteristika nego jestivog bilja i njihove hranidbene vrijednosti! Kako bi i znali ako ih suvremeno društvo educira da je izvor hrane hladnjak i samoposluga. Naše znanje se u tom pogledu tendencijski sužava i otežava preživljavanje u eventualnom prisilnom boravaku u prirodi (u slučaju neke katastrofe). Nije problem samo u redukciji znanja, nego u svijesti da nam takva znanja nisu potrebna, jer o njima brigu vode oni koji proizvode hranu. S tehnološkim napretkom, redukcijom znanja o prirodi, smanjivanjem neposrednih kontakata s njom, povećanjem stanovništva, itd. izgleda da se lakše prihvaća redukcija raznolikosti u prehrani. Upravo bi trebalo biti obrnuto, tj. da s porastom znanja i tehnologija imamo bolju kulturu prehrane, kvalitativniju i raznovrsniju ponudu, posebno hrane biljnog podrijetla. Naime, bilo bi za očekivati da znanstveno-tehnološki napredak omogućući veće i kvalitetnije korištenje prirodnih dobara u prehrani, jer čovjek upotrebljava samo nekoliko postotaka svjetske biomase.

U suvremenom društvu, poziv na domjenak - makar i skromni - način je kontaktiranja od sklapanja poslovnih dogovora, proslava do obilježavanja obljetnica. Individualni poziv je prilika za osobna druženja, nova poznanstva, nove poslove i flertove, a neki ga katkada koriste kao pogodnu uvertiru i za očekivani seksualni odnos ili uspostavu trajnije osobne veze. Objed je kulturni čin, "medij" posredovanja osobnih kontakata, obiteljskog okupljanja, svetkovina, povezan s obredima i ritualiziran. Jer objed nije samo nasićivanje, niti je jelo obično krmivo. Uostalom, i divlje životinje imaju neke rituale prilikom pribavljanja hrane i jedenja koji se ne mijenjaju kao što se mijenjaju kod

čovjeka s kulturnim promjenama u društvu.

Danas se taj "medij" sadržajno mijenja i prilagođava ritmu vremena, a kod mladih pomiče na susret uz kavu i sok. Prostor susreta često ima veće značenje od sadržaja. Odabrana mjesta - trgovi, izabrani kafići - neobveznog, dokoličarskog okupljanja imaju funkciju i osobne promocije - pogotovo ako tamo zalaze poznate "zvijezde" (političkog i kulturnog života) što s jelom (i drugim sadržajima potrošnje) nema nikakve veze, a često niti s potrebnom za osobnim kontaktima nego im je smisao "da se bude viđen" na poznatom mjestu ili društvu. Sva ta imitacija je već viđen svijet moderne ljudske otudenosti. S druge strane, smanjen je broj gradskih kavana i "rupa" u koje su nekoć zalazili intelektualci, umjetnici različitog profila i boemi, što je posljedica promjene stila življenja i tranzicijske kulturne modernizacije.

Jedna od dimenzija **identiteta** nekoga društva, odnosno kulture, bila je prepoznatljiva po načinu i oblicima prehrane, kulinarskoj raznolikosti, što je povezano s objednim ritualima, zabranama, normama, običajima i gastronomskim užicima neke kulture. U srednjovjekovnoj Europi prehrana je bila veoma jednostavna, a razlikovala se bijeda od raskoši kuhinje. Bijeda i raskoš kuhinje prate sva dosadašnja društva, pa tako i suvremeno. Tek krajem petnaestoga stoljeća u Europi nastaje profinjnjenja kuhinja (Braudel, 1992:194-239). Za razliku od životinje, čovjek ne jede i pije samo radi zadovoljavanja gladi i žeđi nego i radi komunikacije, pa je objed (poglavito obiteljski) kulturni čin, koji se, naravno, u povijesti mijenjao kao sadržaj prehrane, pripremni i objedni rituali. Brzina koja je zavládala suvremenim društvom dvostruko je utjecala na objed: (a) tjera čovjeka da brzo jede - kao što stroj brzo radi, (b) mijenja objedni ritual i njegov smisao - kao što nova tehnologija mijenja tehnologiju održavanja stroja. Primjerice, u sjevernoj i srednjoj Europi više su konzumirali meso, putar, čokoladu, kekse, a u južnim dijelovima riba,

voće i povrće. Ritzer kaže: "Amerikanci uglavnom objeđuju jela kao što su instant-tjestenina sa sirom, mekani bijeli kruh, oleo-margarin, odmrznuti uštipci i Jell-O." Raznolikost te dimenzije identiteta prehrane mijenja se s globalizacijom i europskim integracijama i u nas, iako se u retradicionalizaciji kulture mogu odašiljati (pa donekle i održati) neke simbolične poruke tradicionalne gastronomske raznolikosti. Umjesto kulinarske raznolikosti uvodi se **standardiziranje** ne samo u proizvodnji i preradi hrane, nego i u načinu uzimanja hrane. Standardiziranje prehrane je sindrom masovnog društva. U globalizaciji to je jedan aspekt **homogeniziranja** kulture kao prototip američke kulture s Levi's, fast-food, coca-cola itd. Tako McDonaldizacija simbolizira taj novi proces "socijalizacije" prehrane i homogenizacije načina života, ali i općenito kao širenje američke "popularne kulture", "amerikaniziranja kulture" - "McWorld Culture" kao svjetske kulture.²¹ Nasuprot kulinarske raznolikosti i različitih ukusa u brojnim kulturama, masovni industrijski i trgovački lanci lansiraju stanovnicima svijeta ujednačeni ukus ("middle-of-the-road" ukus). Naravno, kulturno homogeniziranje u ovom kontekstu izraz je ekonomsko-materijalne dimenzije pojma kulture (Handschuh-Heiss, 1997:44). Ta homogenizacija je vidljiv znak kulturne entropije, gubitak važnog elementa iden-

²¹ "Amerikaniziranje" je neodvojivo od "masovne kulture". Još 20-ih godina prošlog stoljeća "amerikanizam" je bio sinonim za negativno vrednovanje "masovne kulture". Neki marksistički autori su isticali i termin "kulturni imperijalizam". U literaturi se spominje kao "biblija" anti-amerikanizma knjiga Adolfa Halfelda: "Amerika und der Amerikanismus. Kritische Betrachtungen eines Deutschen und Europäers", objavljena u Jeni 1927. godine.

U razumijevanju pojma "amerikanizma" veoma je instruktivna knjiga Hans-Dieter Gelferta: "Typisch amerikanisch", München, 2002. u kojoj objašnjava nastanak američke kulture, mitova, paradoksa i mentaliteta koji obilježava "tipičnog Amerikanca".

Homogenizaciji kulture, standardizaciji konzumnih obrazaca i upotrebnih dobara, možda su u razvijanju osjećaja pripadnosti vrsti i vrednovanju socijalnoekoloških problema i nesvjesno pridonijele sintagme "Gaia", "svijet kao jedinstvo", "zemlja kao svemirski brod".

titeta tradicionalne kulture, ali i antropološke redukcije povezanosti čovjeka i svijeta na materijalnu dimenziju uz gubitak spiritualne. U njoj se ne izražava dublji smisao hrane osim biološke potrebe i jednostavnog predvidivog gastronomskog rituala koji se može kontrolirati. Smisao McDonaldizacije i jest **kontrola**. "Kuhinja" (da se poslužimo tim terminom) je jedan od aspekata identiteta nekog ruralno kulturnog prostora i općenito neke kulture. Ona je u narodnoj tradiciji izvorna, nastala "odozdo", u sebi sadrži osjećaje, dugu i bogatu tradiciju, itd. (s kasnijim utjecajima drugih izvornih kulinarskih kultura). S modernizacijom takva kultura se mijenja, nestaje ili je već u nekim društvima nestala. "Iz američke kuhinje nestaje regionalna i etnička raznovrsnost. Hrana u jednom naselju, gradu ili saveznoj državi otprilike je istog okusa kao i bilo gdje drugdje...danas se moguće preseliti s jedne na drugu obalu američkog kontinenta bez ikakve promjene u prehranbenim navikama" (Ritzer, 1999:137).

Prehrana je povezana s estetikom tijela, odnosno **idealom ljepote**. Ljudsko tijelo predstavlja prirodni simbol društva u kojemu se prema Mary Douglas (1981.) odražavaju društvene strukture i moralni nazori. U nekim društvima, kao i kod nas -u vrijeme oskudice - više se cijenila punina tijela kao poželjan znak zdravlja i ljepote, dok se u medicini prevelika težina tijela označava kao bolest. Suprotno tome u srednjem vijeku vitkost tijela i bjelina lica, naročito kod žena, izražavala je poželjan i nedostižan ideal aristokratske ljepote. (Opaljeni suncem i ožeženi vjetrom seljačke svakodnevice, pjevali su o djevojčinom "bijelom licu" i "tankom struku". Rumeno lice simboliziralo je zdravlje, a bjelina njegovu ljepotu mezimice pošteđene teškog rada). Glede toga, postoje pojedinačni ekstremi u mršavljenju koji graniče sa zdravljem ljudskog tijela i završavaju u bolnici ili psihijatriji. Danas je ne samo život, nego i tijelo podređeno

racionalnoj kontroli pa je konstruirana mjerljiva idealna težina tijela koja se može održavati putem standardiziranih tablica uzimanja količine kalorija. Ljepotu i sklad tijela dodatno se održava programima različitih gimnastičkih vježbi, načinom i sadržajem prehrane. Na težinu tijela i njegovu ljepotu očito na isti način ne misle milijuni onih što su "pothranjeni" ili "skeletizirani".

Sa standardiziranjem prehrane i homogeniziranjem kulture povezani su novi tipovi pakovanja različitih produkata pa i hrane.²² U svakom slučaju može se govoriti o **estetiziranju** proizvoda i pakovanja, koji pridonose medijskoj promidžbi radi masovne prodaje - svakako s nazočnošću konkurentskih moćnih lobija, trgovačkih kompanija. Isti proizvod bolje se prodaje ako je vizualno privlačniji. Takva ponuda je i na hrvatskom tržištu. U svijetu nastaju savjetodavne institucije o prehrani iz različitih razloga, najčešće zbog zdravstvenih i estetskih. Hrana je postala estetska roba koja odgovara reklamom pripremljeni ukus. Nekvalitetni proizvodi se dobro prodaju ako su privlačno upakirani. Hrvatsku potrošačku klijentelu počinju prekrivati, pored domaćih, takve velike inozemne trgovačke kuće (Metro, Getro, Mercatone, itd. a najavljuju se otvaranja novih), pa se stanje u načinu prehrane i njegovim posljedicama u društvu već primjećuju, a uskoro još više.²³ Oni će odlučivati o kulturi prehrane najvećeg dijela stanovništva, poručivati na malim ekranima što je

²² Za proizvodnju različitih vrsta pakovanja industrijskih prehrambenih proizvoda također se troši energija. Tako se (u kcal) za košaru za voće izradenu od drva troši 69, bocu za coca-colu 1471, polietilensku bocu (od 1l) 2494 kcal. Za prerađivanje proizvoda troši se (u kcal/kg) za mlijeko 354, sladoled 880, meso 1206, duboko smrznutu ribu 1815 a povrće 1815, čokoladu 18,591 itd. (Harris, 1989:102).

²³ Veliki inozemni trgovački centri utječu ne samo na konkurentnost domaćih trgovačkih kuća, nego dugoročno mogu izazvati posljedice na zapošljavanje, ali i na domaću poljoprivrednu proizvodnju, jer uvoze jeftinije proizvode (i genetski modificirane) što destimulira domaće proizvođače. Hrvatskoj je u interesu razvoj konkurencije i povezanost s inozemstvom, ali joj sigurno nije u interesu upropaštavanje domaćeg proizvodnje, odljev deviza i "mozgova", stvaranje socijalnih problema i povećanje nezaposlenosti.

zdravo, a što ne, puniti poštanske sandučice reklamama. Mnogi već danas stavljaju na sandučić natpis "Nije za reklame". Sadržaj i način prehrane zadržao je ipak neke tradicionalne socijalne norme, ali su prihvaćene i nove.

Obilje hrane u seljačkom društvu bilo je i kod siromašnih, a ne samo kod bogatih, ali uglavnom za blagdana, i nije bilo znak materijalnog stanja ni društvenog statusa. Ali danas, primjerice, isticanje vlastitih materijalnih mogućnosti, pogotovo malobrojnog bogatog sloja društva, koji priređuje poslovne "party", po uzoru na srednjovjekovna "primanja na dvoru" ili suvremene prigodne političke domjenke, često s banalnim povodom. Tako se može pokazati raskoš obitelji, osobni uspjeh i društveni status. Viši slojevi ne kupuju u trgovačkim kućama u kojima masovno kupuju hranu ili odjeću niži socijalni slojevi, a posjećuju češće i skuplje restorane. Jelovnik je ostao jedan od simbola socijalnih i kulturnih razlika, kao nekada automobil.

Standardiziranje vodi regulaciji (recepture, propisi, standardi, tehničke norme...) pojedinih skupina poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u Europi i diljem svijeta, što se obuhvaća pojmom **vertikalno harmoniziranje**. Međutim, u modernim društvima žive različite socijalne, etničke, kulturne i religijske skupine koje nose sa sobom dio kulinarskog naslijeđa i normi s njim u svezi. Ponekad na objedu ili domjenku sudjeluju pripadnici različitih vjera, kultura i ukusa, pa je i u gastronomiji potrebna tolerancija, uvažavanje njihovih normi, tabua, zabrana ili ukusa. Zbog tih razlika kontakti tih skupina na objedima mogu izazvati i konflikte, pa je prema nekim mišljenjima - sukladno intenciji multikulturalnosti - potrebno stvarati toleranciju i uvažavati sadržaj i način prehrane drugih kultura, naročito norme, tabue, zabrane ili ukuse. To se izražava pojmom **horizontalno harmoniziranje**. U razvijenim državama otvaraju se specijalizirani restorani s grčkom, kineskom, francuskom, tali-

janskom kuhinjom itd. Naravno, glavni motiv tog harmoniziranja nije kulturna tolerancija, nego prodaja robe i udovoljavanje različitim ukusima mušterija. Takvi se tipovi strane gastronomije postupno unose u vlastite domove. Na taj način i u ovom području nastaje kulturno **folkloriziranje** kulinarstva s nacionalnim i regionalnim razlikama (Prahl/Setzwein, 1999:212, 226). Međutim, sve te kulturne gastronomske specifičnosti također su već pod jakim utjecajem McDonaldizacije. U svakoj nacionalnoj kulinarскоj kulturi postoje jela označena kao **delikatesa**. Ponekad se kao delikatesa u modernom društvu nude ne samo sadržaj jela nego i zaboravljeni tradicionalni način pripremanja jela. To se često u inozemstvu koristi kao promidžba za inozemni turizam ili za goste dubljeg džepa, pa je prilika i za naš seoski (seljački) turizam. Ljudi u prilikama masovnog turizma i folkloriziranju kulinarstva jedu i ono što u domaćem okruženju ne bi jeli iz navike ili komformističkih razloga koje im je usadila McDonaldizacija.

U svakoj kulturi postoje za različita područja **tabui**, **zabrane** i **preferencije** koji se odnose i na područje prehrane, a koji su prema funkcionalističkom stajalištu medij kolektivnog identiteta nekih skupina ili društava koja su duboko prožeta religijom (židovstvo, islam, kršćanstvo). Strukturalistički pristup koncentrira se na otkrivanje normativnih struktura društvenog poretka. U nekim kulturama tabui, zabrane se strogo poštuju, naročito vjernici, iako ih neke preferencije potiskuju. Točno se znade što se ne smije jesti i kada, tj. što je "čisto" a što "nečisto", što ima ritualnu vrijednost, a što ne. Međutim, i tu nastupa simbolična šablona, pa se jela za Badnjak reduciraju na morsku ribu, po mogućnosti bakalar, a zaboravlja ostala tradicionalna jela za badnju večer (med, češnjak, jabuke, smokve, cabreni (posni) grah, rezanci s makom i sirom). Međutim, nema univerzalnog razlikovanja nego su razlike relativne i definirane u okviru sociokul-

turnog sustava. Za katolike masno i meso samo je u korizmu "nečisto", ali primjerice za muslimane svinjetina je općenito neprihvatljiva. Odnos "čisto" - "nečisto" u prehrani znači i razlikovanje u kulturi: "naši" - "drugi", jer se ljudi po nekoj vrsti hrane, načinom pripremanja i objedovanja, itd. prepoznaju kao pripadnici iste ili različite religijske skupine, odnosno kulture. Multikulturalnost modernog društva uključuje i dimenziju prehrane, odnosno načina pripremanja hrane, što se sve više prihvaća i u samom poretku i regulira normativnim aktima. Bitno je to da se uvažavaju kulturne i religijske razlike koje omogućavaju odstupanje od strogih propisa u postupanju u ekološkoj proizvodnji, primjerice, sa životinjama prilikom klanja - ritualno klanje. Hrvatska je također ugradila stajalište o iznimkama "u skladu s kulturnim naivikama" (Pravilnik o ekološkoj proizvodnji životinjskih proizvoda, 2002, čl. 75).

Raščaravanjem predmodernog društva u Europi tradicionalni tabui i zabrane su nestali ili su se značajno promijenili, pa tako i oni u svezi s hranom, ali se nije promijenio njihov socijalni smisao. Oni su sredstvo **integracije** i **segregacije** u društvu, samo se smanjuje ili nestaje njihovo značenje, jer industrijska proizvodnja hrane i način života postavlja nove norme integracije i diferencijacije. Povijesno promatrano, hrana je kulturni medij povezan s različitim sustavima kao što su rodbinstvo, odnosi među spolovima, arhitektura, seksualnost itd. Hrana je ipak ostala strateški **simbol moći** i društvenog **položaja**, često dokazivanog nepotrebnim rasipanjem hrane kao statusnim simbolom. Na globalnoj razini postoje "društva blagostanja" nasuprot "društvima siromaštva"; na razini društva postoji sloj koji komotno živi u izobilju i slojevi koji žive u bijedi i gladi; na razini pojedinca, bogati ponekad imitiraju antičke orgije, a drugi se okupljaju u pučkim kuhinjama. No, antičke orgije nisu mijenjali društveni odnos prema proizvodnji hrane niti prirodi.

Potrošačko društvo kao cjelina moglo bi se, zbog njegovog odnosa prema prirodi, nazvati "društvo orgijanja" kojega obilježava bezobzirno trošenje prirode i neograničena potrošnja različite hrane, što izjeda prirodnu prehrambenu supstancu, a povećava udio novih kemijskih supstanci u hrani.

Potrebno je svakako spomenuti da su se s kulturnim promjenama u društvu i jelovniku mijenjali rituali objeda i tehnička sredstva. Tradicionalna seljačka obitelj jela je iz jedne posude u istoj prostoriji u kojoj se kuhalo i obitavalo. Skromni namještaj i jedači pribor nisu se mijenjali sve dok su se mogli upotrebljavati. Općenito seljačka kuća je imala skroman namještaj, pa je novi značio luksuz i prestiž. Možda je zato namještaj (Möbel) u slavonskim selima postao nezaobilazni dio miraza udavače. Jednostavnost namještaja nije samo povezana sa socijalnim slojevima nego je obilježje svih neeuropskih kultura (Braudel, 1992:302). Blagdani i svetkovine (naročito vjerski) u blagovanje su unosile dublji smisao života i okupljanje obitelji, ali i povremena prilika za goste - rodbinu, kumove i prijatelje. Objedi su bili dnevna prilika za zahvalu Bogu na dobroti koju im je udijelio makar i skromnom hranom. Obitelj je tako reprezentirala stajalište seoske zajednice i društva prema potrošnji proizvedenih dobara. Građansko društvo uvelo je niz tehničkih inovacija u stanovanje i življenje - novu estetiku pribora za jelo, posebnu prostoriju za blagovanje i neke rituale, imitirajući često plemstvo - oblikovalo je svoj građanski ukus. Međutim, sve te tehničke promjene u modernom društvu mijenjale su spiritualni smisao objeda (jedenja) koji je on, primjerice, imao kod urođenika kao sjedinjenje s prirodom i kozmosom (Bujo, 1996) ili seljačkim društvima (Rihtman-Auguštin, 1995) koja su u svojim objednim ritualima izražavali elemente religioznosti, dublji smisao ljudskog postojanja i povezanost s drugima. Sekularizacija demitologizira spiritualnost objednog obreda i običaja općenito.

Uneseni su elementi socijalnog prestiža i teatralizacije, a za masu standardizirani sekularni objedni rituali.

3.3 Ekološke zamke

Ne može se osporiti da je industrijska poljoprivreda prehranila svijet u prošlom stoljeću. Naročito se to odnosi na drugu polovicu stoljeća u kojoj se svjetsko stanovništvo više nego udvostručilo - od 2,5 milijarde na 6 milijardi stanovnika. Međutim danas industrijska poljoprivreda upada u vlastite zamke - agrarne i ekološke zamke: reverzibilnost zagađenja kao povratni utjecaj, posljedica vlastite agrarne politike naročito u nerazvijenom svijetu. Ne radi se samo o aktualnom ekološkom problemu nego o mnogo složenijem pitanju koje postavlja Drewermann na početku svoje knjige "Smrtonosni napredak": kako to da je poslije tisućljetne relativne ravnoteže sa svojom okružujućom prirodom čovjek u posljednja dva stoljeća promijenio svoj okoliš na način da mu je civilizacijski napredak počeo postajati mora (Drewermann, 2000:7). Potaknuto negativnim iskustvima napretka (post)industrijsko društvo nastoji ekološkom modernizacijom smanjiti utjecaj opasnosti od zagađenja, upravljati rizicima i strukturalnim ekologiziranjem (promjenama vrijednosti i struktura) uspostaviti novu ravnotežu između prirodnih resursa i gospodarskih ciljeva. Nastoji svoj okoliš popraviti i učiniti boljim. Sve je to prisiljen činiti zbog razumijevanja svoje uloge, ali ne kao sudionika stvaranja (koevolutivnog procesa), nego kao vladavine nad prirodom.

Izvoz zastarjelih industrijskih tehnologija i opasnog otpada u nerazvijene agrarne (ruralne) zemlje, te preveliko iskorištavanje njihovih prirodnih resursa, ima dalekosežne štetne posljedice. S jedne strane štetne posljedice se pokazuju u ner-

azvijenim, agrarnim zemljama. Te zemlje prekomjerno iskorištavaju svoje prirodne resurse radi preživljavanja, sprečavanja bolesti, masovne gladi, itd., a s druge strane industrijske zemlje moraju iz njih uvoziti dio poljoprivrednih proizvoda, pa im se uvozom poljoprivrednih proizvoda vraća dio posljedica (što su ih same izazvale) u obliku uvezene zagađene hrane ili sirovina. Posljedice su dugoročne, jer nije riječ samo o neposrednom klasičnom zagađivanju u poljoprivredi. Jednako tako posljedice se odnose i na emisijsko zagađivanje zraka, što se vraća zemljama zagađivačima kao nepovoljne klimatske promjene. Ljeto 2002. godine jedan je takav klimatski isječak tendencijski nepovoljnih klimatskih promjena. Sve to izgleda kao da smo danas zagađili pitku vodu koju smo sutra prinuđeni piti jer nemamo druge.

Problem ekološke poljoprivrede nije samo problem agrara nego jednog modela ekonomije - ekološke ekonomije. Kao što je bilo potrebno nekoliko desetljeća različitih "uvjeravanja" industrijskih zemalja dok nerazvijene zemlje nisu prihvatile model razvoja zapadnog svijeta - za kojima danas tapkaju iscrpljujući se u namjeri da postanu kao taj svijet - tako će biti potrebno dugo razdoblje dok te iste zemlje ne shvate sve zamke i opasnosti i svoje ekološke prednosti koje imaju pred razvijenim zemljama. Što je veća razvojna distanca, to će proces osvješćivanja biti dulji, pod pretpostavkom da se razlike ne povećavaju. Naravno, ako već nije kasno, jer su ušli u kolotečinu globalizacije. Nažalost, prirodne prednosti bez znanja, tehnologije i kapitala zadržavaju ih na razvojnoj distanci koja se ne smanjuje nego se povećava. U međuvremenu na Zapadu teško sazrijeva svijest da su ta dva svijeta u istom ekološkom dvorištu - pripadaju jednom globalnom oikosu, u kojemu jedan drugome predstavlja specifični okoliš, a samo zajedno su svijet. Zapad se nije oslobodio opterećenja kolonijalne nadmoći i ideologije kolonijalizma (što se dijelom

potvrđuje i u odnosu prema tranzicijskim zemljama) a nerazvijeni svijet svijesti ideologije kolonije. O svijesti "prezrenih na svijetu" (F. Fanon) mogu razviti ekološku svijest. Ona im je snažno oružje, koje će podržati i drugi u svijetu, a kojim se - u ime načela opstanka života na Zemlji - mogu boriti protiv svoje i uopće ljudske drame. Oba svijeta nalaze se u istoj ekološkoj zamci, samo razvijeni postavljaju sve veće socijalne mamce i zamke i tako gutaju ranije zamke i njihove žrtve zajedno. Nerazvijeni, ruralni, svijet je u zamci jer mu je nametnut takav razvoj, a znanstveno-tehnološki razvijeni svijet jer se ne obazire na to da svojim monopolnim odnosom sustavno povlači granice, stvara još veće razlike među svjetovima, umjesto da ih približava. Tek oslobođanjem od kolonijalnog kompleksa, svjetska ekološka ekonomija može naći plodno tlo brojnih zajedničkih razvojnih programa. Spoznaja trajne vrijednosti ruralnog, koju priznaje i potiče razvijeni svijet, mogla bi učiniti pomake u osvješćivanju ruralnog svijeta i osjećaju njegove objektivne vrijednosti. Zato je potrebno razvijati sadržajni i kontekstualni diskurs o svjetskom oslobođanju agrarnih i ekoloških zamki postavljenih putem industrijske poljoprivrede - **agrokolonijalizma** i **ekokolonijalizma**.

Agrarna zamka nerazvijenog svijeta je u tome što je on agrarna osnova industrijskog svijeta, pa sve što se njemu naštetiti u nekom se obliku vraća "naprednim" počiniteljima. Izumiranjem vrsta, smanjivanjem genetskog potencijala i ugrožavanjem ekosustava i općenito zagađivanjem prirode nerazvijenih zemalja i "četvrtoga svijeta", reducira se prirodna osnova za poljoprivrednu proizvodnju i općenito proizvodnju hrane u tim zemljama, ali i u industrijskim zemljama i svijetu. To će ih prisiliti na još veće biotehnološke intervencije, jer je agrarni svijet postao "parcela" industrijskog svijeta, kojoj prijeti opasnost od agrokolonijalizma.

Ekološka zamka nerazvijenog svijeta je u tome što je postao prostorna oaza za rješavanje ekoloških problema industrijskog svijeta. Svjesnim transferom zastarjelih tehnologija u nerazvijene zemlje, krađom njihovih genetskih resursa, odlaganjem opasnog otpada, itd. dodatno se ugrožavaju životni prostori njihovih stanovnika, ali i uvjeti života i proizvodnje hrane i za industrijski svijet. Jer, s obzirom na globalizaciju, povratnog zagađenja nisu pošteđene ni razvijene zemlje. Ekološka zamka ekolonijalizma je toliko velika da se u nju može uloviti i razvijeni svijet. Otežani "ekološki ruksak" pada i na leđa razvijenih.

3.4 GM-poljoprivreda

Znanstveno-tehnološki napredak u modernizacijskom procesu postavio je pred (post)industrijsko društvo i cijeli ljudski rod novo izazovno pitanje o genetski modificiranim organizmima u poljoprivredi, odnosno o GM-poljoprivredi. O njemu raspravljaju stručnjaci od genetičara i medicinara, sociologa, itd. do etičara. Ponekad se čini da se etički moment ističe u prvi plan. Ukazuje se na još nepoznate posljedice, svakako s pitanjem da li se GMO-proizvodnja uklapa u opću tendenciju zapadnoeuropske civilizacije koja unosi u prirodu sve više novih nepoznatih elemenata i sve više antropogenizira prirodni okoliš, a sve to prikazuje kao razvoj. Još općenitije rečeno, možda se priprema novi evolutivni "skok" ili "prirodna" katastrofa, najprije za čovjeka, a onda i biološku raznolikost. Naravno, cjelokupni GMO-diskurs načelno je neodvojiv od političkog, jer se u domeni politike donose ključne načelne i praktične odluke s dalekosežnim posljedicama. Ali, kao što je slučaj s proizvodnjom oružja i njezinom kontrolom, tako postoje mogućnosti ilegalnog rada na području GM-proizvodnje, pa tako i u poljoprivredi. GM-poljoprivreda je

indikator konfrontacije tržišne moći multinacionalnih kompanija uz podršku državnom establišmentu s poljoprivrednim proizvođačima ("farmerima"). O tome svjedoči i slučaj u Hrvatskoj u kojemu su predstavnici vlade SAD-a tvrdili da se u GM-proizvodnji radi o "zdravoj znanosti", a predstavnik američkih farmara Percy Schmeiser sasvim suprotno (Petković, 2002:3).

Međutim, moglo bi se diskurzivno postaviti tezu da najveća prepreka u širenju ekološke poljoprivrede u budućnosti nije više toliko industrijska poljoprivreda, konvencionalna proizvodnja hrane sa svim ekološkim zagađenjima i potencijalnim posljedicama koje sa sobom nosi, jer će ona postupno morati uvažavati neke ekološke kriterije, nego je možda (a) "GM-poljoprivreda" kao "špica" znanstveno-tehnološkog progressa industrijske poljoprivrede i (b) biljni štetnici protiv kojih industrijska poljoprivreda (a GM-poljoprivreda još više) upotrebljava različita sredstva za zaštitu bilja, a korov (tijekom nekoliko reproduktivnih generacija) postaje otporan na ta kemijska sredstva, pa su potrebne pojačane doze otrova za njihovo suzbijanje. Schmeiser kaže: "Bili smo privučeni lažnim obećanjima o višim i kvalitetnijim prinosima, odnosno lakšoj kontroli korova. Mnoge su poljoprivrednike 1996. uvjeravali da trebaju prihvatiti tu modernu tehnologiju. No, nakon pet godina ti poljoprivrednici imaju niz loših iskustava u korištenju genetički modificiranog sjemena. Urod je slabije kakvoće, a razvio se i tzv. superkorov. Uza to izgubili su izvozna tržišta." (Petković, isto).

GM-poljoprivreda polemična je s klasičnom industrijskom poljoprivredom koja je također primjenjivala biotehnologije, ali takve kojima su se križale iste ili slične vrste (ali, ne kukuruz s genom visibabe). GM-poljoprivreda teži stvaranju "superproizvoda" kao tržišno konkurentnih proizvoda. U SAD-u je komercijalizirano oko 60-ak takvih biljaka, čijih sastojaka ima u oko 500 proizvoda, od kojih se neki nalaze i u našim domaćim trgovina-

ma ili policama inozemnih trgovačkih lanaca. "U posljednjih nekoliko godina stvoreno je više od tisuću novih (patentiranih i nepatentiranih) prirodnih vrsta, genetski modificirane biljke postale su dio svakodnevnih obroka."²⁴

GM-poljoprivreda pogotovo se razlikuje od ekološke poljoprivrede. Za dobivanje nove vrste u seljačkoj poljoprivredi bilo je potrebno dugo vremensko (generacijsko) razdoblje, a u industrijskoj poljoprivredi nešto manje. Pri proizvodnji nove vrste postojala su neka ograničenja, tj. prirodne raznolikosti unutar vrste ograničavale su raznolikost novih vrsta. U seljačkoj kao i u industrijskoj poljoprivredi postojala je vjerojatnost da se nove vrste - križanjem proizvedene ili uvezene - održe trajno na tom području, ali i da se ne "udomače". Neki autori (R. H. Groves) razlikuju tri faze tog procesa: faza **introdukcije** - antropogenog uvođenja i širenja na nekom području; faza **kolonizacije** - samostalno širenje vrste neovisno o čovjekovim željama i faza **naturalizacije** - izgradnja populacije sposobne za opstanak u prirodnom ili prirodi bliskom ekosustavu (Eser, 1998:185). GM-poljoprivreda skraćuje spomenuta vremenska ograničenja proizvodnje nove vrste i stvara potencijalne rizike "genetskog zagađenja" s nepoznatim posljedicama. Hoćemo li iz dugoročne perspektive govoriti o GM-vrstama i njihovoj introdukciji, ne samo kao o eksperimentima, nego kao svakodnevnoj realnosti i to smatrati civilizacijskim postignućem nužnim za opstanak? Odgovor na to pitanje danas bi bio suviše jednostavan, a najčešći je da je to prerizično i nepoželjno. Međutim, takav odgovor ne rješava problem.

GM-poljoprivreda nastaje u sklopu globalne razvojne paradigme postmodernog stanja društva, a naročito ekonomske, socijalne i biotehnološke paradigme u kojoj se sustavno i nezaus-

²⁴ Vidi: Asim Kurjak: "Kloniranje nije moralno strašnije nego izniman znanstveni izazov." Vjesnik, 22. prosinca 2001., str. 14.

tavljivo zbiva proces globaliziranja. Sve što je za to "sposobno", globalizira se a ostalom prijeti periferni položaj, otežan opstanak ili potpuni nestanak ako se ne prilagodi. Globalizira se tržište, informacije i komunikacije, ideje i tehnologije, kultura i stilovi života, itd., pa se u to sasvim logično uključuju i GM-proizvodi kao globalni pretendenti. Ne treba zatvarati oči nego treba očekivati globalizaciju GM-proizvoda jer je ona već pripremljena, što se god o njoj mislilo. Osim toga, postoje sve veći pritisci u primjeni genetske manipulacije - bilo u proizvodnji hrane, bilo iz drugih motiva i na ljude. Prema liberalnom shvaćanju propisa o genetskoj manipulaciji (a uzimanjem u obzir ljudskih prava), čovjek ima pravo na svoje tijelo i njegove modifikacije. Realno je za očekivati takav zahtjev, tj. pravo na genetsku manipulaciju i za njegovo vlasništvo: biljke i životinje. Čovjek ima **pravo**, ali ostvarivanje njegovog prava može ugroziti pravo nekog drugoga. Zato nema pravo na one postupke čije posljedice mogu biti pogubne za druge. Treba također podsjetiti da čovjek nema samo pravo nego ima i neke moralne obveze i **dužnosti** sve dok živi u nekoj zajednici, odnosno društvu s drugima. Zato se etička i bioetička pitanja ne mogu reducirati isključivo na problem ljudskih perspektiva opstanka, a zaboraviti na opstanak **biotičke zajednice** u kojoj su biljke i životinje sa svojim biotopima. Jer, povijest nas uči da se čovjeka može redukcijski definirati i isključiti druge ljude (robove, obojene, etničke skupine, itd. a sutra po nekim drugim kriterijima) iz tog pojma, pa nije dalek korak od rasističkog ponora.

Proizvodi GM-poljoprivrede namijenjeni su ponajprije masovnoj potrošnji na svjetskom tržištu radi profita. Zato je isplativa masovna proizvodnja iste vrste - monokultura - u kojoj se primjenjuje ista proizvodna i preradbeni tehnologija u raznim krajevima svijeta, koju je etablirala industrijska agroprivreda. Za nju je poželjan mali broj (pod)vrsta koji se može kontrolirati

na svjetskom tržištu, pa GMO potencijalno prijete smanjenju raznolikosti biljnih jestivih vrsta. (Univerzalne tehnologije i jednake svjetske cijene proizvodima, koje uvodi WTO, čine suvišnim lokalno tržište i vrijednost proizvoda. Oni se određuju prema svjetskoj cijeni kapitala, a ne vrijednosti rada.) Iako se radi o organskim proizvodima, njihova proizvodnja sličí masovnom štancanju istovjetnih tehničkih proizvoda za masovnu uporabu. Prehrana čovječanstva tendira redukciji raznolikosti i tipizaciji, kakva se zbila u industrijskom uzgoju stoke, koju hrane s tipskom hranom sa svim potrebnim mineralima za organizam. Nije riječ samo o poljoprivrednim proizvodima. Slično je i u farmaceutskoj industriji. Industrijska logika tehničkog savršenstva tvornice prenesena je na obradiva polja. Patentiranjem GMO-a mogu se uvjetovati količine godišnje proizvodnje i cijena na tržištu, jer za svaki proizvodni ciklus proizvođač mora ponovno kupiti sjetveno sjeme. "Zapravo, multinacionalne kompanije su nam oduzele pravo da koristimo vlastito sjeme. To je odnos tipičan za kmetove i feudalce", kaže farmer Percy Schmeiser (Petković, 2002:3). Za opis takvog odnosa vjerojatno bi više odgovarale riječi "biokolonijalizam", "biogusarstvo" i "biomoć", jer feudalac je bio ograničen u uporabi svoje moći i vlasti nad kmetovima. Multinacionalne kompanije se otimaju svakoj, pa i internacionalnoj kontroli a utječu na izbor nacionalnih političkih garnitura. Moglo bi se reći da je njihova aktivnost dugoročno jednaka ili opasnija od djelovanja međunarodnog terorizma, jer protiv njih nema "svjetske alijanse". Kontrolom proizvodnje sjemenske robe kontrolira se količina prehrambenih proizvoda na svjetskom tržištu, a time indirektno i životni uvjeti stotina milijuna, a sutra i nekoliko milijardi ljudi.

GM-poljoprivreda je "slučaj za sebe", ali ne bez društvenog konteksta. Kao što industrijska poljoprivreda pretpostavlja jedan tip organizacije društva i strukturu vrednota - industrijsko

društvo, tako je slučaj i s GM-poljoprivredom. Nastaje je u uvjetima globaliziranja. Globalizam je ideologija socijalno-(neo)liberalne paradigme razvoja u kojoj se pretpostavlja šira razina društvenosti - globalna, masovno konzumiranje tipiziranih prehrambenih proizvoda, jer globaliziranje znači standardiziranje, centraliziranje i kontrola; GM-proizvodi namijenjeni su masama koje nemaju izbora, a ne društvenim elitama koje imaju izbora. Genetski inženjering zahvatio je i ostali živi svijet uključujući i čovjeka. GM-poljoprivreda se pridružuje svijetu genetskog inženjeringa kao globalnom znanstvenom i ekonomskom projektu "anonimnih autora", pa time, po nekim mišljenjima, podupire nastanak jednog novog tip potencijalno autoritarnog svjetskog društvenog poretka. Ona je naprosto nastavak čovjekove znanstveno-tehničke avanture.

GM-poljoprivreda uključuje globalni menadžment. Seljak je svaku parcelu posebno obrađivao, gnojio i pljevio, industrijska poljoprivreda omogućila je obradu velikih poljoprivrednih kompleksa. Zahvaljujući tehnici za jednak utrošak vremena može se mnogo više površine obraditi i više proizvesti, pognojiti i kemijski zaštititi. GM-poljoprivreda omogućava zaštitu biljaka na bilo kojem kraju svijeta, jer je u genetski modificirano bilje ugrađena otpornost na neke bolesti, potrebnu količinu vode, itd. ali ih može i ugroziti. I na taj se način teži globalno upravljati poljoprivrednom proizvodnjom. Nakon "zelene revolucije" prije nekoliko desetljeća kao programa za afričke zemlje danas se može govoriti o novoj "zelenoj revoluciji GM-poljoprivrede" u kojoj će ponovno stradati najprije njezini korisnici. Zato bi u svijetu možda trebalo uvesti barem desetljetni **moratorij na zelenu gentehniku**, odnosno sve dok se ne uspiju provjeriti i kontrolirati barem najvažnije njezine nepoželjne posljedice. Argumenti za takav stav mogli bi se tražiti u dvije skupine: (a) po jednom mišljenju, u svijetu ima dovoljno hrane, ali je nepravilno

raspodijeljena. Naravno ostaje povijesno pitanje kako je pravedno raspodijeliti; (b) po drugom mišljenju u tom razdoblju bile bi vjerojatno otkrivene i neke negativne praktične posljedice i etičke dileme i postignut bar konsenzus. Naravno, pitanje je tko će etički "presuditi", ako se ne oblikuje svjetski etos i svjetsko civilno društvo. Vjerojatno će (kao i do sada) presuditi tehnologija, profit i volja za moć.

S obzirom na globalne entropijske tendencije: reduciranje raznolikih tipova društava i kultura na njih nekoliko ili samo jedan (sociokulturna entropija), genetski inženjering anticipira razvoj takvog projekta. GM-poljoprivreda uklapa se u takve tendencije. Prema novinskim izvorima u Mexiku, otkrivena je kontaminacija domaće (samonikle) vrste kukuruza s dijelovima DNK genetski modificiranog kukuruza (Vjesnik, 6. XII 2001., str. 28), što znači da je (na tom primjeru) opasnost utjecaja GMO-proizvoda potvrđena. Pitanje je kolika će ona biti u skoroj stvarnosti i na drugim poljoprivrednim kulturama. "Najveći je problem unakrsno oprašivanje i to što za takvo sjeme trebate četiri do pet puta više kemikalija, koje morate kupiti od proizvođača sjemena, za iskorjenjivanje tzv. superkorova. U Kanadi više nema nezagađenog sjemena uljane repice i soje, sve je genetički preoblikovano. Nadamo se da se u SAD-u neće isto ponoviti s pšenicom", kaže Schmeiser. Hrvatska, kao i druge zemlje u kojima je stanje još povoljno, trebala bi - zbog sebe i svijeta - zabraniti eksperimentiranje i proizvodnju, a uvoz GMO-proizvoda također zabraniti ili u najmanju ruku ograničiti na transparentnost. Odluke o tome ovisit će i o ponašanju drugih zemalja, jer Hrvatska ne može ostati izolirana, ali niti zanemariti svoj poljoprivredni potencijal. U sadašnjem trenutku praktičnu poziciju Hrvatske možda najbolje definira ministar zaštite okoliša i prostornog uređenja Božo Kovačević ovim riječima: "Etiketiranjem genetički preinačene hrane potrošačima bismo

omogućili izbor, a zabranom bismo došli u sukob s WTO-om koji propisuje slobodnu trgovinu.” (Vjesnik, 2. XII. 2002, str. 5).

Zaključno se može reći da je svaka veća inovacija bila dočekana s određenom rezervom i moralnim prosudbama, pa tako i GM-poljoprivreda. Međutim, kasnije se za neke pokazalo da su kritičari bili u pravu ali jednako tako da su neke inovacije masovno prihvaćene. Tako je i s GM-poljoprivredom danas, ali s mnogo više rizika i nepoznatih posljedica ne samo za poljoprivredu nego i okoliš. Glede toga, opreza nikada nije dovoljno, ali nisu dovoljne iluzije da možda već uskoro neće biti na našim jelovnicima strogo kontrolirani GM-proizvodi bez straha za zdravlje! Strah je opravdan i postaje globalan, zahvaća najviše srednje slojeve modernog društva a zabrinjava i svakog ozbiljnog pripadnika homo sapiensa. Genetska manipulacija u proizvodnji hrane, “kravlje ludilo”, itd. primjeri su takvog straha i prehrani, pa se mnogi vraćaju tradicionalnoj pripremi hrane i kuhinji (Prahl, 1999:221), ali možda sa sirovinama proizvedenim na nepoznat način. Zato su za diskurs o razvoju, vjerojatno podjednako važna ozbiljna upozorenja na opasnosti od GM-proizvoda i kao i njihova dobrohotna propaganda čak iz neznanja. Oboje su prisutni, pa i “kontrolirani”, putem masovnih medija, jer su te polemične relacije u današnjem (moralnom) diskursu o GM-poljoprivredi neizbježne. Diskurs nije jednoznačan, nego višedimenzionalan: od aktualnog stanja do ljudske evolucijske dimenzije.

4. Iskustva i perspektive ekološke poljoprivrede

4.1 Potrošači, potrebe i tržište hrane

Ukazali smo na činjenicu da su pojedini tipovi poljoprivrede (načini poljoprivredne proizvodnje) utemeljeni na nekom tipu poljoprivredne ekonomije. Ona je u agrarnim civilizacijama bila dominantni sustav, a u modernom društvu podsustav ekonomije cijeloga društva, pa se s promjenama društva tijekom povijesti mijenjala i ekonomija poljoprivrede. Uglavnom smo se bavili našim ruralnim društvom i njegovim promjenama od tradicionalnog (predmodernog) u industrijsko (modernog) društvo. Oaze tradicionalne ruralnosti (seljačke, organske poljoprivrede) održale su se i u visokorazvijenim industrijskim društvima. Poljoprivreda je na različit način prisutna u svim kulturama - danas kao i u prošlosti - što dokazuje njezinu važnost ne samo u proizvodnji hrane nego i u "proizvodnji" kulture. Odnos prema poljoprivredi, iz kuta povijesti okoliša u agrarnim civilizacijama, veoma pregledno pokazuje Joachim Radkau (2000.) ili R. Delort i F. Walter (2002.) u pregledu povijesti europskog okoliša. Poljoprivreda tako dijeli sudbinu ne samo nekoga tipa društva nego i njegove povijesne mijene, a danas i novih izazova globalizacije kao svojevrsnog oblika nove društvenosti.

Znanstveno-tehnološki izazovi u društvu i njegovim podsustavima odražavali su se i na modernizaciju (industrijalizaciju) poljoprivredu, pa je danas aktualno pitanje ne samo odnosa

ekološke i industrijske poljoprivrede, nego i GM-poljoprivrede. Naime, u tome diskursu otvara se pitanje GM-poljoprivrede kao jedne od potencijalnih varijanti neke buduće ekološke poljoprivrede. Osim ekološke (organske) proizvodnje možda će se u budućnosti uzgajati i kulture GM-poljoprivrede, s jednako zdravom hranom kao u organskoj proizvodnji, naravno, pod strogim nadzorom znanosti, države i civilnog društva. Nekako slično je započelo i s hibridima (kukuruz, pšenica,...) u okviru tradicionalne seljačke proizvodnje, kasnije je prevladala industrijska. Vjerujemo da je spoznaja o negativnim i dugoročnim posljedicama GM-poljoprivrede dobro iskustvo za preorijentaciju od industrijske na ekološku poljoprivredu ili barem strožu ekološku kontrolu konvencionalne poljoprivrede. Glede toga Hrvatska je donijela sukladno Zakonu o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i nekoliko pravilnika koji reguliraju tu problematiku. Primjerice, zabranjuje se uporaba genetski izmijenjenih organizama i svih proizvoda koji sadrže njihove sastavne dijelove ili su proizvedeni od tih organizama (Pravilnik o preradi u ekološkoj proizvodnji, 2002., čl. 3)

O perspektivama ekološke poljoprivrede najčešće se govori iz ekološkog aspekta u najširem smislu - od tehnologije proizvodnje zdrave hrane, održanja podnošljivih ekoloških uvjeta proizvodnje, itd. a relativno malo iz nekih drugih aspekata. Primjerice, o utjecaju potrošača i proizvođača na ekološku proizvodnju i agrarnu politiku. (U tom kontekstu zanemarena su istraživanja promjene načina i stila življenja).

Danas se može uočiti **tržišno** i **netržišno** načelo organizacije poljoprivrede. U agrarnoj politici nacionalnih ekonomija dominira tržišno načelo, iako su oba načela zastupljena u europskoj agrarnoj ekonomiji, pa i u tranzicijskim zemljama.

Tržišno načelo favorizira ulogu **proizvođača** u agrarnoj politici. Proizvođač nudi proizvodni asortiman i kvalitetu, stalno

izložen konkurenciji. Cilj proizvođača je što jeftinije i što više proizvesti kako bi bio konkurentan na tržištu. Zato je proizvođač sustavno izložen primjeni novih i rizičnih tehnologija. GM-poljoprivreda nije posljedica samo znanstveno-tehnoloških mogućnosti, nego i posljedica konkurencije proizvođača, a borba za konkurentnost ih potiče na primjenu inovacija. Tržište se više regulira količinom i cijenom ponuđenih roba a ne potražnjom poljoprivrednih proizvoda. Potrošači nemaju gotovo nikakvu ili veoma malu ulogu u strukturiranju proizvodnje, jer kupuju industrijski jeftinije proizvode. Samo djelomice utječu na potražnju kvalitetnih proizvoda, jer se većina potrošača - srednji i niži slojevi stanovništva - orijentiraju na proizvode s nižim cijenama, a to znači na industrijski a ne organski proizvedene. Proizvodnja standardizirane kvalitete je njima namijenjena. Iako u svijetu nema alternative slobodnoj i eko-socijalno-tržišnoj privredi (Radermacher, 2002), iskustva (naročito tranzicijskih zemalja) pokazuju da će se ona razvijati i postizati željene ciljeve samo ako se osloni na podršku intaktnog demokratskog civilnog, odnosno građanskog društva. To važi i za globalnu dimenziju u kojoj se tek stvara socijalna i ekološka tržišna privreda (Küng, 2001:32).

Netržišno načelo afirmira ulogu **potrošača** u poljoprivrednoj proizvodnji. To znači da ponuda i kvaliteta poljoprivrednih proizvoda ne ovisi samo o uvjetima proizvođača nego o potrošaču. Potrošač svojim odlukama o kupovini (pa i bez obzira na cijene) uvjetuje ponašanje proizvođača - što će i kakve kvalitete proizvoditi, tj. može utjecati na strukturu ponude poljoprivrednih proizvoda. Ekološka poljoprivreda je za sada samo početak takve uloge potrošača u strukturiranju poljoprivredne proizvodnje. Pod utjecajem rastuće senzibilnosti prema prirodi i svijesti o okolišu, porasta različitih bolesti i osjetljivosti na prirodu (primjerice, alergije) - već se govori o **okolišnim bolestima**. Zato treba

očekivati porast potražnje za proizvodima ekološke poljoprivrede, a time i utjecaj na organizaciju ekološke agrarne politike. Na razvoj ekološke poljoprivrede mogu utjecati (a) državne mjere subvencioniranja, bar kao početni impulsi, ali i (b) potrošači kao strukturni čimbenik agrarne politike. Dugoročno promatrano, poljoprivredni proizvođači imaju šansu na netržišnom načelu organizirati ekološku proizvodnju jer će imati zajamčeno tržište za takve proizvode. Ali, za početak im je potrebna obilata državna potpora.

Kada bi razvijene zemlje - prije svega u interesu prevladavanja razlika između razvijenih i nerazvijenih, a onda i radi organske proizvodnje (tamo gdje se može organizirati) - pomogle s pola iznosa sredstava od subvencija vlastitoj poljoprivredi, stanje u povećanju organske poljoprivrede vjerojatno bi se bitno poboljšalo. Naime, prema riječima Uri Dadusha (direktora Odjela za ekonomsku politiku Svjetske banke) razvijene zemlje subvencioniraju vlastitu poljoprivredu sa oko milijardu dolara dnevno, što je šest puta više od iznosa pomoći koju daju nerazvijenim zemljama (Vjesnik, 2. XI 2001., str. 8). Vjerojatno bi se tim sredstvima bitno utjecalo i na smanjivanje svjetskog siromaštva. Konferencija WTO u Dohi (Katar) 9.-13. XI 2001. godine konstatirala je da bi se broj od 2,8 milijarde smanjio do 2015. godine na 2,2 milijarde ljudi koji žive u krajnjoj bijedi (Bilić, Vjesnik, 8. XI 2001., str. 8).

Prema tržišnom načelu organizacije poljoprivrede, oslonac je na proizvođačima. Oni su "subjekt" na tržištu i radi se o njegovoj konkurentnosti. U suprotnom, riječ je o potrošačima kao "subjektu" strukturiranja tržišta proizvoda i o njihovoj konkurentnosti potražnje - ekonomsko stanje i potrebe. Većinu potrošača u razvijenim zemljama čine srednji i niži slojevi pa će ekološke proizvode preferirati viši slojevi neovisno o cijenama ekoloških proizvoda. Ako država u tom slučaju ne bude intervenirala u

agrarnoj politici, tada će najveći dio stanovništva (radi kojega je i poželjna ekološka proizvodnja) ostati dugo vremena prikraćen u konzumiranju proizvoda ekološke poljoprivrede. Možda do trenutka u kojemu će proizvodi ekološke poljoprivrede - kao danas proizvodi industrijske poljoprivrede - na tržištu biti valorizirani prema njihovoj kvaliteti. Danas se općenito govori o kvaliteti proizvoda ekološke (u odnosu na proizvode industrijske) poljoprivrede, a ne i o razlikama u kvaliteti unutar istog proizvoda ekološke poljoprivrede (primjerice, ista vrsta jabuka, jer, i tu postoje razlike koje će sigurno utjecati na cijene tih proizvoda na tržištu).

Razvojno promatrano, dva su alternativna pristupa industrijskoj poljoprivredi koji će se odraziti u nadolazećoj agrarnoj politici. To je podrška **genetskoj** ili **ekološkoj** poljoprivredi (Ehrke, 2001). Danas su obje orijentacije u usponu, ali je GM-poljoprivreda podvrgnuta oštrim kritikama agronoma, etičara itd. Načelno, prva ima veliku podršku u znanstveno-tehnološkim mogućnostima, druga u ekološkim uvjetima čovječanstva. Nije zahvalno prognozirati o njihovim perspektivama, ali s obzirom na niz okolnosti (iskustvo s industrijskim inovacijama, potrebe za hranom, dostupnost proizvoda ekološke poljoprivrede, potencijalna masovnost GM-proizvoda, ograničenje uvjeta ekološke poljoprivrede, a naročito utjecaj na zdravlje ljudi itd.) vjerojatno će obje biti zastupljene u svjetskoj agrarnoj politici. Na to utječu današnja neprovjerenost i neizvjesnost posljedica GM-poljoprivrede i tegobe organske proizvodnje masovnih razmjera.

Današnja europska agrarna politika još uvijek je prilično konzervativna. To znači da se orijentira na tržište proizvoda, ulogu proizvođača i administrativnu ulogu države. S druge strane, potrošači nemaju relevantan utjecaj na strukturu proizvoda na tržištu. Ta dimenzija - uloga potrošača na zbivanja na tržištu - neopravdano je zapostavljena u teoretskom i političkom

diskursu o agrarnoj politici. Osim toga, jedan od razloga vjerojatno je u općem stanju civilnog društva i njegovu utjecaju na agrarnu politiku - strukturu i kvalitetu proizvoda. Tržišna poljoprivreda (i privreda uopće) razvija poželjne utjecaje, ako se oslanja na "intaktno demokratsko civilno društvo, odnosno društvo građana" (Küng, 2001:32) koje sadrži temeljne etičke standarde, prava i odgovornosti.

U skoroj budućnosti ne bi trebalo očekivati dominiranje ekološke poljoprivrede u nacionalnim ekonomijama ili svjetskoj ekonomiji, ali se očekuje potpuna transparentnost sadržaja svakog proizvoda. Jer stvar mora najprije sazrijeti u glavi, a onda biti primijenjena u praksi. Na tržištu će se vjerojatno formirati (manje ili više standardizirana) nekoliko tipova proizvodnih modusa i proizvoda: od proizvoda **industrijske** poljoprivrede, **ekološki** (tradicionalno, organski) proizvedene hrane, **GM-proizvoda** ili nekih **kombinacija** (primjerice, ekološko-industrijska, ekološko-GM. Spekulacije bi nas daleko odvele, ali diskurzivno nisu bezvrijedne). Ministarska konferencija FAO (2000. godine) također ističe tri tipa poljoprivredne proizvodnje koji će se razvijati u 21. stoljeću: konvencionalna, poljoprivreda s primjenom GMO-a i ekološka poljoprivreda. Držimo da je to realno jer se u svijetu očekuje povećanje potreba za poljoprivrednom proizvodnjom zbog porasta svjetskog stanovništva, a s druge strane zbog smanjenja sposobnosti tla (erozija, slanost...) i stvarne nemogućnosti da se ekološkom poljoprivredom zadovolje potrebe (do 2025. godine oko 8,8 milijardi stanovnika Zemlje prema Agendi 21, pogl. 14).

Industrijska poljoprivreda će svakako morati uvažiti neke metode i ekološke kriterije seljačke (tradicionalne, ekološke) poljoprivrede (Jošt, 2000:324). Potrošači će sukladno svojim mogućnostima odabirati i plaćati cijenu za različito proizvedene proizvode. Na taj način će se možda uspostaviti novi element u

razlikovanju socijalnih slojeva. (To je izazov i za sociološka istraživanja. Možda u istraživanjima socijalne slojevitosti i stilova življenja neće biti važno imaju li jahtu, provode li odmor na Karibima, igraju li tenis, itd. nego kakvu hranu jedu i kupuju!). Drugo je pitanje (već i danas) dostupnosti proizvoda ekološke (tradicionalne) poljoprivrede (primjerice, iz nerazvijenih zemalja) zbog administrativnih mjera industrijskih zemalja kojima se regulira (uvjetuje) razmjena jeftinih ekoloških proizvoda sa skupim industrijskim proizvodima ili se takvoj proizvodnji konkuriра jeftinim konvencionalnim poljoprivrednim proizvodima.

Tehnološke promjene utječu na način življenja i stilove življenja.²⁵ Za očekivati je da će ekološka poljoprivreda - za moderno društvo revitalizirana tehnologija u poljoprivredi - utjecati na promjenu suvremenog stila življenja, ali i obrnuto, da će promjena stila življenja utjecati na materijalnu sferu života - poticati ekološku proizvodnju. U razvijenim zemljama ovo se pitanje postavlja i istražuje u kontekstu općeg diskursa o životnom stilu i njegovim promjenama. U Hrvatskoj je inače insuficijencija istraživanja o stilovima i načinu življenja. Najnoviji poticaj dan je u teoretskom pregledu modela životnih stilova inozemnih autora (Tomić-Koludrović/Leburić, 2002). Osnovna intencija diskursa o važnosti životnih stilova je ekološka orijentacija, odnosno poticaj oblikovanju **ekološkog stila življenja**. On je kao i "kvaliteta življenja" (koja se putem njega izražava kao jedna dimenzija)

²⁵ Pojam "stil življenja" - "stil života" (Lebensstil) se definira kao relativno stabilan obrazac organizacije svakodnevice u sklopu danog životnog položaja, raspoloživih resursa (Zapf, 1987: 14). Ili, kao prostorno-vremensko strukturiranje življenja. Pritom su resursi osnova "životnih šansi", oblici obitelji osnovna jedinica življenja, stanovanja i potrošnje, a vrijednosna stajališta određuju životne ciljeve. Središnje dimenzije su: (1) ekspresivno ponašanje (korištenje slobodnog vremena, obrazac potrošnje); (2) interaktivno ponašanje (korištenje medija, bračno ponašanje); (3) evaluativno ponašanje (predodžbe i vrijednosne orijentacije) i (4) kognitivno ponašanje (samoidentifikacija, pripadnost i percepcija socijalnog svijeta); (Müller, 1989:66).

relativan pojam jer se značenje "ekološkog" najbolje može razumjeti i prihvatiti u konkretnom kulturnom kontekstu, što znači da ekološki stil življenja ne postoji kao opći i univerzalan na Zemlji, ali svakako postoje univerzalne ekološke vrijednosti utkane u sve kulture i lokalne etose. Ekološki stil življenja obuhvaća materijalne, socijalne i vrijednosne strukture. U tom smislu on je strukturna paradigma koja se definira u kontekstu proizvodnje, potrošnje, političke regulative i kulturnih normi (Reusswig, 1994a:222).

U (post)industrijskom društvu stilovi življenja su rezultat modernizacije društva i emancipacije pojedinca od društvenih normi i izmicanje socijalnoj kontroli. Poteškoće u promjeni i oblikovanju okolišu primjerenog stila življenja u svakodnevici povezane su s (a) insuficijentnošću svakodnevnih mogućnosti takvog ponašanja - od ponude robe, usluga do infrastrukture; (b) sa skupoćom, nekomoditetom, manjkom luksuza; (c) s postojećim navikama na materijalno blagostanje (Gillwald, 1996:90). Održivi stil življenja je moguć ako se uvažavaju zahtjevi klasične ekologije s jedne strane i socijalne i komunikacijske ekologije s druge strane, što nije jednostavno postulirati. Diskurs o održivom stilu življenja dvostruko je usmjeren: s jedne strane je **usmjeren na ekologiju** a s druge **usmjeren na medije**. U oba postoji deficitarnost kada se čovjek reducira na konzumenta i korisnika: u ideji ekološke održivosti čovjeka se reducira na potrošača resursa i proizvođača štetnih materijala, a u ideji informacijskog društva čovjeka (naročito djece) se reducira na komercijalnog čimbenika širenja programa zabave putem elektronskih medija (Gassner/Mettler-von Meibom/Schulz, 1996:94-95). Ako se ranije, potkraj prošlog stoljeća moglo govoriti o **nekritičnoj ekološkoj euforiji**, danas se može govoriti o **nekritičnoj medijskoj euforiji**.

Glede ekološke poljoprivrede valja reći da će bez ekološkog stila življenja - a ne samo "ekologiziranje ponašanja" (u smislu štednje energije, selekcije otpada itd.) i spremnosti na angažman (Kufirin, 1996:12; Cifrić, 1997:427; Ristić/Dedić, 1997) - takav projekt teško zaživjeti. Promjena stila i načina življenja u tom smjeru valja razumjeti kao proces ostvarivanja kompleksnog konstrukta novog stila, poglavito zbog današnje - u istraživanjima utvrđene - nekonzistentnosti između deklarirane ekološke svijesti (svijesti o okolišu) i praktičnog ponašanja (odnosa) prema okolišu. To je potvrđeno u nekim inozemnim i domaćim istraživanjima.

4.2 Stara iskustva i nova vizija

U pojmovnom smislu termin "ekološka poljoprivreda" ima svoje sadržajno praktično značenje, ali i paradigmatšku ulogu u propitivanju novih razvojnih mogućnosti u ruralnom kompleksu i perspektivama čovječanstva. Nastaje kao posljedica okolnosti općeg ekološkog diskursa - kritike stanja i novih mogućnosti, ali i postojanja pozitivnih iskustava tradicionalne, seljačke poljoprivrede. U tom smislu ekološka poljoprivreda je simbol jedne tradicionalne (seljačke, organske) paradigme proizvodnje i prerade, kao što je GM-poljoprivreda sofisticirani simbol industrijske poljoprivrede. Općenito se može reći da s globalizacijom ideja ekološke (organske) poljoprivrede, ona ima šanse za probitak, ali se očekuje i pojačani pritisak industrijske poljoprivrede s GM-poljoprivredom.

Definiranje ekološke proizvodnje, koliko god može biti terminološki upitno i praktično manjkavo, korak je naprijed u poboljšanju uvjeta poljoprivredne proizvodnje i života, prije svega u ruralnim prostorima. Jer, ona je simbol postupaka koji

imaju povijesno-praktičnu i suvremenu znanstveno-tehnološku legitimaciju. Međutim, to otvara načelno pitanje: gdje su granice kojima se normira kvaliteta proizvoda i ekološka proizvodnja i deklariraju proizvodi kao ekološki? Danas je tendencija zakonskog uređivanja i tehničkog normiranja sa etičkim zahtjevima, a sutra će to biti potražnja na raznolikom tržištu i potrošači. Norme i kriteriji koji danas važe nisu nepromjenjivi, ali to ne znači da će se tako brzo primijeniti na sve proizvode. Jer, potreba za hranom šest milijardi ljudi na Zemlji sigurno ne ide u prilog uvođenju strogih ekoloških kriterija u masovnim razmjerima ako takvi strogi kriteriji utječu na smanjenje količine proizvoda. Ipak, za ekološku poljoprivredu je jedan iznimno važan i gotovo univerzalan kriterij: organska proizvodnja, ekološki metabolizam u proizvodnji. On se u proizvodnji odražava na način posredovanja između čovjeka i prirode, pa je u ekološkoj proizvodnji riječ socijalnoekološkom metabolizmu. To je daleko kompleksniji problem i općenito seže u pitanje prirodnih uvjeta ljudskog opstanka, organizacije života i dugoročnih razvojnih aspiracija cijeloga čovječanstva. Budući da u svijetu postoje različiti socijalnoekološki metabolizmi, za sada se on zahtijeva kao univerzalno načelo za proizvodnju definirano kao koncept održivog razvoja.

Ekološku poljoprivredu **nije konzervativan koncept** i ne bi ju trebalo shvatiti i interpretirati kao zahtjev za:

(a) povratak na predindustrijski način proizvodnje u smislu tehnološkog zaostajanja. Modernizacija je razorila predindustrijski način proizvodnje, pa bi bio anakronizam insistiranje na njegovom obnavljanju konjskom ili volovskom zapregom. Tehnološko zaostajanje, što uključuje i primjenu nekih tehničkih i znanstvenih inovacija, za poljoprivredna gospodarstva, pa i nacionalno gospodarstvo u cjelini, značilo bi gubitak osnovnih pretpostavki kompetitivnih sposobnosti;

(b) povratak na seljački, tradicionalni način života, koji uključuje povratak na stare odnose unutar obitelji, među spolovima itd. Razlog tome je što seljaštvo kao društvena skupina više ne postoji (kraj seljaka!), pa ne postoje uvjeti i način reprodukcije jednog povijesnog načina proizvodnje i življenja. Međutim, postoje mogućnosti ograničene "retradicionalizacije" u proizvodnom i kulturnom pogledu. To znači da je ono, kao i ritualiziranje, uvijek novi događaj koji uključuje neke aktualne okolnosti okoliša i društva, a ne samo puku reprodukciju ili povratak u prošlo vrijeme.

Ekološka poljoprivreda nije GM-poljoprivreda, ali bi možda mogla postati i njezina komplementarna varijanta s obzirom na znanstvena postignuća i svjetsku demografsku eksploziju. Naravno, sa strogom kontrolom u proizvodnji i deklariranju proizvoda. Ako se genetski inženjering proširi na čovjeka, tada je sudbina GM-proizvoda neupitna. Obrnuto, utjecaj GM-poljoprivrede intrigira i druge GM-proizvode. U povijesnom smislu izgleda da se proces GMO-a kreće od biljaka, životinja i vjerojatno do čovjeka. Neki (Hartel) drže da će se u ovom stoljeću konfrontirati industrijska i ekološka (tradicionalna) poljoprivreda, s tim da će industrijska poljoprivreda morati respektirati neke metode i socijalnoekološke vrijednosti (Jošt, 2000:324-325).

Ekološka poljoprivreda je **društvena inovacija** i treba ju shvatiti kao:

(a) odustajanje od dominacije proizvodne paradigme postojeće industrijske poljoprivrede koja (zbog pretjerane dugogodišnje uporabe kemijskih sredstava u uzgoju) postaje rizična za zdravlje ljudi i okoliš. Ekološka poljoprivreda omogućuje i druge prednosti;

(b) mogućnost dodatnog zapošljavanja radne snage u obiteljskom gospodarstvu, naselju i društvu, jer omogućava angažman većeg broja žive radne snage;

(c) pogodnost proizvodnje kvalitetnih proizvoda na malim površinama u obiteljskim gospodarstvima (primjerice, na otocima);

(d) poticaj razvoju "zatvorenih" sustava proizvodnje s većom uporabom prirodne energije i organskih procesa, te općenito prirodnih uvjeta u poljoprivrednoj proizvodnji.

Treba istaknuti da ekološka poljoprivreda (ekonomija), za razliku od industrijske poljoprivrede (ekonomije), smanjuje **eksternaliziranje efekata** (učinaka). Taj problem je trojake naravi: prijenos troškova na treće, odnosno cijelo društvo; prijenos troškova na buduće generacije i prijenos troškova na prirodu (Simonis, 1985:216). Priroda ekološke ekonomije je takva da bi, ako ne potpuno eliminirala, onda bi bitno reducirala nepovoljne ekološke učinke. Jer, ne samo da reducira vlastite utjecaje, nego ograničenom uporabom industrijskih preparata namijenjenih konvencionalnoj poljoprivredi reducira industrijske eksterne efekte.

Ekološka poljoprivreda se ne može uvesti jednostavnom zamjenom jednog i uspostavom drugog sustava - industrijskog zamijeniti ekološkim: jer se ne radi samo o tehnološkom procesu nego i o društvenom; jer je to proces koji će potrajati i s praktičnim međufazama, ali ga treba sustavno i intenzivno poticati. Svake godine se u svijetu povećavaju površine s ekološkom poljoprivredom, ali je to sve skromno i sporo s obzirom na ozbiljnost problema prehrane čovječanstva. Ekološka poljoprivreda postala je predmetom znanosti, etike, itd. ekoloških pokreta koji ju katkada mitologiziraju u jednostavnim odnosima: "Priroda = zemlja = lijepo i harmonično = ekološki intaktno = stabilno, pa se treba povući na zemlju i baviti se 'biološkom' poljoprivredom." (Trepl, 1987:246). Takva Rousseauovska, romantična paradigma može u najboljem slučaju poslužiti kao paradigatska osnova kritike moderne

paradigme, ali kao zakašnjeli ideal u doba globalizacije teško bi bila realna masovna ljudska opcija u razvoju.

Ekološka poljoprivreda (ekonomija) se uvjetno razlikuje od seljačke poljoprivrede (ekonomije). Seljačka poljoprivreda (ekonomija) jest ekološka, ali svaka ekološka poljoprivreda (ekonomija) nije nužno tradicionalna i seljačka. Jer, s jedne strane, postoje i drugi tipovi agrarnih društava - a ne samo seljačko - za koje možemo reći da se bave poljoprivredom na tradicionalan način, i jer suvremena ekološka poljoprivreda nastaje u modernom društvu, a ne seljačkom društvu. Ekološka poljoprivreda je širi pojam, koji pretpostavlja (a) uvažavanje nekih iskustava iz seljačke (poljoprivrede) ekonomije (prije svega onih što se odnose na uravnotežen odnos sa okolinom), ali i (b) uključuje takvu primjenu znanosti koja jamči njezin ekološki karakter. Bliska joj je **održiva poljoprivreda** (sustainable agriculture). Svaka ekološka (organska, biološka) poljoprivreda je održiva poljoprivreda, ali svaka održiva poljoprivreda nije ujedno i strogo ekološka poljoprivreda u smislu metabolizma tradicionalne ekološke poljoprivrede, nego može biti "kompromis" ili neka varijanta ekološke poljoprivrede (primjerice, LISA-poljoprivreda).

Ekološka poljoprivreda kao način proizvodnje (u ratarstvu, stočarstvu itd.) podrazumijeva nešto drugačiji način življenja od današnjeg "življenja na lančanoj traci", novu sociokulturnu paradigmu življenja i, naravno, novu ruralnost, dakle, tek življenje po načelima sličan načinu življenja kakvo je bilo u seljačkom društvu i ruralnoj kulturi. Seljački način života se ne može i ne treba obnoviti jer danas postoje brojni tehnički uvjeti na raspolaganju koje treba koristiti, ali možemo prihvatiti njegov (ekološki) pristup ekološkim (organskim) načinom proizvodnje kao osnovu za metode u proizvodnji i naročito njegova načela odnosa društva prema prirodi i proizvodnji. Iz seljačkog društva

treba primjenjivati iskustvo koje pridonosi oblikovanju nove socijalnoekološke paradigme ruralnog razvoja, a to je ponajprije iskustvo socijalnoekološkog metabolizma.

Poljoprivredna gospodarstva i nacionalna ekonomija imaju šansu prodati proizvode ekološke poljoprivrede na domaćem i svjetskom tržištu koje će ih sve više tražiti, a vjerojatno i skuplje platiti. Primjerice, organski uzgojen kukuruz postizao je (1997.) cijenu višu za 73% od konvencionalno uzgojenog kukuruza. Mađarski proizvodi izvezeni u Njemačku postižu triput veću cijenu nego na domaćem tržištu. Na svjetskom tržištu organska poljoprivreda donosi preko 11 milijardi dolara, a očekuje se i oko 100 milijardi u 2006. godini (O kraljevima, 2001:75-76);

Ekološka poljoprivreda je **konkretna vizija** poljoprivredne proizvodnje u našem stoljeću s nepoznatim socijalnim posljedicama na različitim razinama. "Upravo bi poljoprivreda mogla najprije pronaći izlaz prema razumnom **recikliranju** 'otpada' (zrelo đubrivo) i ponovne uporabe (kompostiranje)", jer se pokazalo da "već na individualnoj razini (da) povećano ulaganje kapitala ne donosi dobit seljaku nego dobavljačkoj industriji (za strojeve, gorivo, struju, gnojiva, biocide itd.)" (Drewermann, 1981:56). Zato je iznimno važno "pronaći" **organsku farmu** koja će dokazati da se može postići jednaka rentabilnost kao kod konvencionalne. Tu je, čini se, realna šansa obiteljskog gospodarstva kao ekološkog gospodarstva. Ekološka poljoprivreda kao simbol organske i tradicionalne poljoprivrede polazi od iskustva negativnih posljedica utjecaja industrijske poljoprivrede na zdravlje ljudi i od pogoršanja stanja okoliša. Temelji se na elementima ekološkog povijesnog iskustva, potrebi očuvanja biološke raznolikosti i drugih socijalnih prednosti, naročito na lokalnoj i obiteljskoj razini. Ona je dugoročno poželjna strateška orijentacija i u hrvatskom gospodarstvu kao neizbježna orijentacija na održivi razvoj. Konkretno, zbog više razloga:

očuvanja zdravlja i okoliša, zapošljavanja, sprečavanja depopulacije sela, dobrobiti budućih generacija, stjecanja veće dobiti. Dugoročno bi bilo razumno državne novčane poticaje u poljoprivredi usmjeriti na širenje ekološke poljoprivrede. Kao alternativa njoj se danas nudi GM-poljoprivreda, koja postaje ozbiljno pitanje u razvojnom diskursu ne samo Hrvatske. Postoje izgledi da se i u EU odobri proizvodnja GMO-a uz strogu kontrolu proizvodnje i deklariranje proizvoda. Glede toga, danas smo suočeni s dva oprečna pristupa (tipa) poljoprivrede: industrijskom i tradicionalnom (Jošt, 2000:324) i aktualnim izazovom GM-poljoprivrede u agrarnoj politici Europe i svijeta.

Perspektive ekološke poljoprivrede ne ovise samo o njoj samoj nego o znatno širim socijalnim okolnostima, a naročito o tome, hoće li se i kako oblikovati razvojna paradigma ekološke ekonomije na globalnoj i nacionalnoj razini. Ekološka poljoprivreda bez primijenjenih ekoloških načela u drugim sektorima preslaba je da bi sama podnijela teret odgovornosti za prehranu nekoliko milijardi stanovnika, za zdravlje ljudi i okoliša - teret ekološke dimenzije score budućnosti. Ako se nastavi kriza rada i zaposlenosti - a ništa ne govori tome suprotno - ekološka poljoprivreda je važan čimbenik (ne samo agrarne ili ekološke politike) socijalne politike kao nova **paradigma zapošljavanja** u ruralnim područjima, koja polemizira s industrijskom paradigmatom proizvodnje i života i s njezinim globalnim izazovom u obliku GM-poljoprivrede. Johannes Kotschi upozorava da "ekološka poljoprivreda danas nije samo bolja alternativa, nego jedini put dugoročnog poljoprivrednog razvoja" (Kotschi, 1985:120).

U kulturnoekološkom pogledu značajno je pitanje vrijednosti, ali je čini se odlučujući problem **kulturne regeneracije** na temeljima jedne nove proizvodne tradicije, a koja se vjerojatno nazire i u ekološkoj poljoprivredi. Zato je (bit će) zanimljivo

istraživati odnos ovog tipa poljoprivrede i retradicionalizacije (u proizvodnji i stilu življenja). Nije bitno pitanje je li važnija kultura ili okoliš, nego problem obrane još postojećih struktura ili uspostava takvih simboličkih struktura koje omogućavaju smislenu povezanost kulture i okoliša (Steiner, 1992:215). U strategiji ruralnog razvoja obje strane - kultura i okoliš, tradicija i modernizacija - trebale bi biti prepoznatljive slike. Naravno, pitanje je koliko je vremena za to potrebno i imamo li ga dovoljno na raspolaganju. Još je možda važnije pitanje je li uopće više moguće uspostavljanje ikakve nove tradicionalne proizvodnje, osim održanja simboličnih kulturnih obilježja u retradicionalizaciji s ritualima/običajima kao uvijek "novim događajima", ali uvijek sa zadržavanjem onoga što je u tradiciji održano kao napredno.

Potkraj druge polovice prošlog stoljeća posljedice urbanizacije i industrijalizacije izazvale su i u nas izvjesni **ruralni revival** - povratak vrijednosti ruralnog i na selo - u različitim oblicima: od rekreativne poljoprivrede do potrebe urbanog čovjeka za opuštenim životom i slobodnim prostorom. Ruralni revival je postao aktualniji s povećanim rizicima urbanog života, a s njim i želja ljudi za obnovom dijela samoudržavanja ili profesionalnog bavljenja poljoprivredom na novim osnovama, gdje god je to moguće. "Možda i svi koji su privrženi zemlji iz različitih pobuda, a nisu bili prisiljeni da budu seljaci u klasičnom smislu ili ne žele da napuste životnu sudbinu seljaka, i koji zemlju koriste i u proizvodne svrhe, koji su, dakle, uzgajivači biljaka i životinja, a služe se naučnim metodama, pa i ekonomskom računicom, a u obiteljskoj poljoprivredi, danas postaju, ili će to sutra postati - **postmoderni seljaci**." (Šušar, 1988., II:468). Naravno, ruralni revival ne ovisi samo o željama nego o objektivnim mogućnostima. One su takve da su radna mjesta još uvijek u gradu a ne u selu.

Glede perspektiva modernog društva, Mendras je prije tri desetljeća postavio vrlo ozbiljna pitanja poglavito za nerazvijena društva: "Da li će društva koja se sada industrijaliziraju izmisliti nove forme, koje će biti kompatibilne s održavanjem seljaštva? ...možemo li sanjati o tome da će se konačno realizirati seljačka utopija autonomnih kolektiviteta koji sami sobom upravljaju? Da li su najnovije tehnike nove industrijalizacije kompatibilne sa socijalnim tradicijama i vrijednostima najvećih seljačkih civilizacija koje je dalo čovječanstvo? Da li je moguće poseljačiti industriju" (Mendras, 1986:280-281).

Ovaj prilog raspravi mogli bismo zaključiti s tezom da se, glede poljoprivrede, može razlikovati nekoliko ruralnih "društvenih prirodnih stanja": u predmodernim društvima (seljačkom) dominantna je ekološka (organska, tradicionalna) poljoprivreda; u modernom društvu industrijska (konvencionalna) poljoprivreda; a u postmodernom stanju nastaju neki oblici GM-poljoprivrede koji će možda za njega biti tipični. Ali, treba napomenuti da se razvoj društva (čovjekov civilizacijski razvoj) ne zbiva kontinuirano i linearno, niti autonomno, nego je razvoj ovisan o uvjetima koje omogućava priroda i paradigmama razvoja koje oblikuje kultura. Jedino je zapadnoeuropska civilizacija oblikovala razvojno-linearni model koji se nameće svijetu kao sveopća civilizacijska paradigma a koja u sebi krije svijet podjela s kojima se danas sama sučeljava (primjerice, nerazvijenost, terorizam).

Danas se u praksi mogu prepoznati sva tri tipa poljoprivrede: organska, konvencionalna i GM-poljoprivreda, kao povijesno "istodobne neistodobnosti" nastale zbog ubrzanja i kondenziranja civilizacijskih promjena u kratkom razdoblju. Njihov omjer u svijetu i nacionalnim ekonomijama vjerojatno će ovisiti o afirmaciji **eko-socijalno-tržišnog** modela (Radermacher, 2002), ali ne samo na području poljoprivrede, jer on akceptira

problem raspodjele kao pitanje društvene pravednosti. Nelinearnost razvoja i promjena industrijske paradigme rasta omogućavaju da se ponovno aktualizira ekološka poljoprivreda, jer GM-poljoprivreda je (za sada) bez sumnje rizičan globalni eksperiment. S istodobnim promjenama struktura ruralnog kompleksa i socijalnoekološkog metabolizma mijenja se način proizvodnje i stil življenja, što ga je prošlo i još uvijek prolazi hrvatsko selo, seosko i poljoprivredno stanovništvo - ruralna kultura. Promjene materijalnog života u ruralnom društvu (proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja) povezane su s promjenama socio-kulturnog života (ponašanja, vrijednosti i orijentacija), koje se na ruralnost reflektiraju iz sfere moderniteta društva iz kojega dolazi kulturna paradigma ruralnosti.

Obje dimenzije ruralnosti - materijalna i duhovna - u globalnim uvjetima zahtijevaju novu socijalnu i teoretsku kritičku refleksiju. Koncept održivog razvoja - održive poljoprivrede - aktualna je paradigma takvoj refleksiji, jer uzima u obzir ekonomske, ekološke i socijalne aspekte ruralnog razvoja i u tom kontekstu ciljano teži očuvanju (prirodnih i kulturnih) dobara, održanju biološke raznolikosti i otvaranju novih radnih mjesta. To praktično znači da obiteljsko gospodarstvo postane **multi-funkcionalna poljoprivreda** koja će u sebi omogućiti različite dodatne djelatnosti i neke socijalne funkcije.

the first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

the eleventh is the fact that the
the twelfth is the fact that the
the thirteenth is the fact that the
the fourteenth is the fact that the
the fifteenth is the fact that the
the sixteenth is the fact that the
the seventeenth is the fact that the
the eighteenth is the fact that the
the nineteenth is the fact that the
the twentieth is the fact that the

the twenty-first is the fact that the
the twenty-second is the fact that the
the twenty-third is the fact that the
the twenty-fourth is the fact that the
the twenty-fifth is the fact that the
the twenty-sixth is the fact that the
the twenty-seventh is the fact that the
the twenty-eighth is the fact that the
the twenty-ninth is the fact that the
the thirtieth is the fact that the

IV dio

MODERNIZACIJA I TRANZICIJA

MODERNIZZAZIONE E TRANSIZIONE

1. Model mješovitog gospodarstva

Mješovito gospodarstvo, o kojemu je ovdje riječ, nije samo specifičnost bivšeg socijalističkog sustava i modernizacije sela i poljoprivrede, nego se on razvio u zapadnom svijetu pod nazivom **part-time farm**, odnosno "poljoprivreda s djelomičnim radnim vremenom". Njegov nastanak je u svezi s razvojem industrije, a kasnije i uslužnih djelatnosti - sekundarnog i terciarnog sektora. Kriterij prema kojemu se neko gospodarstvo (kućanstvo) naziva mješovitim su izvori primanja i zanimanje (aktivnost) članova obitelji u nepoljoprivrednim djelatnostima, tj. činjenica da se u kućanstvu osim poljoprivrede stječe dohodak i izvan poljoprivrede.¹ Jedno od obilježja promjena našeg seljačkog društva - agrarne strukture i ruralne kulture - poljoprivrede i sela, bio je nastanak mješovitih gospodarstava (kućanstva). Mješovito gospodarstvo je posljedica nepotpune deagrarizacije. O njima u nas postoje empirijska istraživanja (SS, 1974; Grupa autora, 1980; Štambuk, 1997).

Cilj ovog poglavlja je, u obliku rekapitulacijske skice, ukazati na društvene uvjete nastanka, neka obilježja mješovitih gospodarstava, posljedice tog društvenog koncepta za ruralnost, te na potrebu valorizacije tog iskustva aktualnog u suvremenom diskursu o obiteljskom gospodarstvu i mješovitosti.

¹ Vidi kratak pregled problematike s rezultatima istraživanja: Edhem Dilić: Mješovita domaćinstva i seljaci radnici. U: Dilić, E. (1989). Sociologijski aspekti ruralnog razvoja. Zagreb: IDIS, str. 79-110.

1.1 Nastanak i obilježja mješovitosti

Mješovita poljoprivreda istodobno je proizvodni i socijalni model obiteljskog rada i života na selu i poljoprivredi. U nas je nastao u drugoj modernizaciji pa ga možemo nazvati **klasični model** a empirijska istraživanja o mješovitosti - seljacima-radnicima provodena su pedesetih godina prošlog stoljeća (Kostić, 1955). Klasičnim ga nazivamo zato što se mješovitost susreće i danas, ali u bitno drugačijim društvenim uvjetima. Oblikovan je 60-ih i 70-ih godina, a postupno je nastajao već od 50-ih godina, i to pod utjecajem: (a) vanjskih ekonomskih, socijalnih i političkih čimbenika i (b) različitih čimbenika unutar seljačkog kućanstva i gospodarstva. Za njegov nastanak bili su važniji vanjski čimbenici jer su postavljali političke okvire ekonomskim i socijalnim promjenama koje su dovele do njegova nastanka i oblikovanja kao stabilne socioekonomske jedinice. To je razdoblje druge (socijalističke) modernizacije sela i poljoprivrede. Navest ćemo neke od čimbenika koji su utjecali na oblikovanje mješovitog kućanstva/gospodarstva.

² Osim seljačkih radnih zadruga postojale su i druge. Primjerice, nabavno-prodajne, obrtničke itd.

³ Sustav zadrugarstva (SRZ) uspostavljen je Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji 23. kolovoza 1945. (O tome vidi: M. Maticka, Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1948. Zagreb, 1990.). Tek je 1948. godine (nakon sukoba s Kominformom) nastao pritisak na osnivanje seljačkih radnih zadruga (koje je predvidio Zakon o agrarnoj reformi 1945. a o njima govori i Ustav iz 1946). Tako je u Hrvatskoj 1947. godine bilo 156 SRZ (3.056 kućanstava sa 7.149 radno sposobnih članova), a krajem 1948 godine 320 SRZ (8.960 kućanstava sa 19.520 radno sposobnih članova); (Bakarić, 1965:104-5). Seljačke radne zadruge su u "špicu" tog sustava obuhvaćale 15% gospodarstava i 12% obradivih površina (Maticka, 2002:189). U FNRJ krajem 1947. godine bilo je ukupno 1.126 različitih zadruga.

⁴ Postojala je različita motiviranost za ulazak u zadruge: da spase posjed, da izbjegnui siromaštvo, da se oslobode seljačke privrede, a neki su vjerovali u seljački oblik socijalizma (Bakarić, 1965:324). Struktura zadrugara: 75% siromašni seljaci, 20% srednji i 5% imućniji seljaci.

1.1.1 Vanjski čimbenici

Pod vanjskim čimbenicima ovdje podrazumijevamo političke, gospodarske i sociokulturne okolnosti u društvu od početka pedesetih godina pa nadalje.

Propast neproduktivnog kolhoznog sustava. Kolhozni sustav² - seljačke radne zadruge (postojala su četiri tipa: dva niža u kojima su zadrugari vlasnici svoje zemlje i dobivaju rentu ili kamate i dva viša oblika u kojima prestaju biti vlasnici i ne dobivaju rentu za unesenu zemlju u zadrugu) i državna poljoprivredna dobra - koji je posebno ekspandirao nakon sukoba KPJ s Kominformom 1948. godine,³ pokazao se veoma brzo neprimjeren našim uvjetima i nemotivirajući.⁴ Ako možda i nije bio doslovno organizacijsko kopiranje sovjetskog modela socijalizma, jugoslavenski kolhozni sustav se temeljio na toj ideji i sustavu. Za naše selo bio je razvojno neučinkovito.⁵ Seljačka gospodarstva pokazala su veću spremnost za tehnološke inovacije, povećanje i tržišnu proizvodnju nego kolhozi (seljačke radne zadruge) i državna dobra. Početkom pedesetih godina kolhozni sustav u Jugoslaviji se raspao jer je postao ekonomski neproduktivan i socijalno konzervativan, zapreka razvoju zadrugarstva i modernizacijskim promjenama na selu, dok su državna dobra i kasnije sustavno subvencionirana kao modeli industrijske poljoprivrede. U seljačku proizvodnu i tehničku izoliranost

Seljaci nikad nisu prihvatili kolhozni sustav, ali su odolijevali svakovrsnim pritiscima (od psihičkih i fizičkih, do povećanja poreza i pljenidbe imovine - od stoke do namještaja). Nakon rasapa i formalnog ukidanja otkupa i SRZ - seljačkih radnih zadruga (1953), u slavonskom "bečarcu" se pjevalo i ovo: "Djed mi steko, a otac sačuvo, a ja luda u zadrugu zgruvo."

⁵ O načinu "raskulačenja", pritiska na seljake da prihvate kolhozni sustav i općenito posljedica sovjetskog modela socijalizma u poljoprivredi što su se odrazile na seljaštvo i narod dugo se nije znala prava istina. Miliijuni seljaka su protjerani u Sibir, ubijeni i umrli od gladi, naročito 1929.-1933. godine. O tome vidi u knjizi: Robert Konkvest (1988). Čemerna žetva. Sovjetska kolektivizacija i teror gladi. Beograd: "Filip Višnjić".

promjene su unosile politički inicirane organizacijske inovacije (poljoprivredne stanice, novoosnovane poljoprivredne zadruge)⁶ koje su zaslužne prije svega za tehničko-tehnološke inovacije u proizvodnji, ali i dale socijalnu potporu selu. Bez obzira na njihovu povijest, poljoprivredne zadruge "u mnogim selima znače bitnu potporu malom seljačkom posjedu... Ona je, osim svoje temeljne funkcije, gotovo uvijek dio seoske infrastrukture, kako tehničke (primjerice, zgrada zadruge, zadrudni dom, ima brojne namjene), tako i socijalne (organizira trgovinu mješovitom robom, specijalizirane trgovine i sl.)...podjednako služi poljoprivredi i selu. Njezina uloga nije dovoljno iskorištena u službi općeg ruralnog napretka." Danas ih ima 184 u selima a 73 u gradovima (Štambuk/Mišetić, 2002:172).

Modernizacija u poljoprivredi. Nastajanjem većih poljoprivrednih organizacija - državnih dobara (koja od 1950. formalno prestaju biti državna),⁷ otvarala su se nova radna mjesta. U početku s pretežitom nižim kvalifikacijama, a postupno su u njima našli mjesto i visokoobrazovani stručnjaci. Modernizacija je poticala oba oblika deagrarizacije - nepotpunu i potpunu. Do 1970. godine poljoprivredu je napustilo preko 2,2 milijuna seljaka (Puljiz, 1967), a najviše između 1971. i 1981. godine (Župančić, 2000:47). Nove poljoprivredne vrste (u stočarstvu i ratarstvu), povećanje mehanizacije (najčešće traktor s

⁶ Neke zadruge (primjerice, OPZ u selu Petrijevcu) osnovane su tako što su (skupina) seljaci (s nekolicinom stalno zaposlenih) dali novčani osnivački ulog (koji im je kasnije vraćen jer u gospodarskom i vlasničkom sustavu nije postojalo dioničarstvo) uz jamstvo vlastitim (dijelom) imovine za uspješnost poljoprivredne zadruge. Temeljem toga sudjelovali su u upravljačkim tijelima (upravni i nadzorni odbor, skupština) zajedno s predstavnicima stalno zaposlenih. (To je vrijeme uvođenja samoupravljanja i u ove organizacije).

⁷ U Jugoslaviji je početkom 1957. godine bilo 6.137 poljoprivrednih zadruga i 883 poljoprivredna dobra, a 1977. godine 626 poljoprivrednih zadruga i 2.078 državnih poljoprivrednih dobara i kombinata. Uzrok tomu je integracija nekih zadruga u kombinata i otkup zemlje. Zadruge su više kupovale zemlju a kombinati privodili zemljište obradi. Od 1960. do 1971. godine kupljeno je 486.000 ha, a 169.000 ha privedeno obradi.

priključnim sredstvima) dospijevale su i na seljačko gospodarstvo. U tim tehničkim i agrotehničkim inovacijama prednjačila su gospodarstva sa stalnim prihodima izvan poljoprivrede, a koja su mogla (kasnije) redovito otplaćivati kredite i ulagati u proizvodnju za otkup ili za "tržište".

Povezivanje proizvodnih i preradbenih funkcija. Integracijom poljoprivrede i prerade poljoprivrednih sirovina na strukturi ranijih državnih dobara osnivani su poljoprivredno-industrijski kombinati (PIK-ovi) koji su povećali broj zaposlenih i smanjivali deagrarizacijski i migracijski pritisak na zapošljavanje i preseljenje u grad. Agrarni višak radne snage nije time mogao biti apsorbiran, pa su se mnogi zapošljavali kao radnici na privremenom u inozemstvu (gastarbajteri). Mnogi su, kao i njihova djeca, ostali trajno u inozemstvu. Rezultat rada u inozemstvu osjetio se u početku više u području standarda kućanstva (izgradnja kuća, oprema kućanstva, automobil), a manje u proizvodnim inovacijama.

Organizirani otkup ("tržište") viškova poljoprivrednih proizvoda sa seljačkog gospodarstva. Organizirani otkup poljoprivrednih viškova na selu (primjerice, mlijeko, grožđe, perad) i relativno stabilno jamstvo otkupu poticali su seljačku poljoprivrednu proizvodnju - ratarsku, posebno stočarsku (tov svinja i junadi). Na taj je način seljačko gospodarstvo imalo gotovinske novčane prihode. Proizvodnjom za otkup bavili su ne samo seljaci nego i oni gotovo bez zemlje, uzimajući tovni materijal i uzgajajući stoku "na proviziju". Tako su postupno nastala, u domaćoj literaturi iz sociologije sela poznata dva tipa mješovitosti: tip I seljaci-radnici (preteže poljoprivrede) i tip II radnici-seljaci (preteže nepoljoprivrede).

Otvaranje novih radnih mjesta u selu. Gospodarsko oživljavanje poljoprivrede 60-ih i 70-ih godina poticajno je utjecalo na zapošljavanje u selu: u poljoprivrednoj zadruzi, seoskoj trgovini,

mljekarskoj stanici, kiosku, školi, ambulanti, itd. kao posljedica modernizacije. Dio agrarnog viška zapošljavao se na neodređeno vrijeme u obližnjim općinskim središtima i gradovima, pretežito kao dnevni migranti. Na to nije neposredno utjecala promjena agrarne strukture ni broj poljoprivrednih gospodarstava. Broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, kako pokazuje Defilipis, tijekom dvadesetoga stoljeća kretao se između 670 tisuća (1949.) i 407 tisuća (1900.); (Defilipis, 1993:107). Držimo da je i promjena agrarne strukture posljedica modernizacijskog tijeka. Podaci pokazuju da se povećao broj gospodarstava veličine do jednog hektara. Ova gospodarstva su u ukupnom broju seljačkih gospodarstava 1960. godine sudjelovala sa 19,3% a 1991. godine sa 34% (Župančić, 2000:55). Naime, gospodarstvo je gubilo mlađu radnu snagu (zapošljavanje i školovanje), zaposleni su se oslobađali viška zemlje radi financijskih beneficija, a poneki su i kupovali nešto zemlje radi svojih potreba itd.

1.1.2 Unutarnji čimbenici

Osim vanjskih čimbenika, nastanku, oblikovanju i stabilizaciji mješovitog gospodarstva značajno su pridonijeli i neki unutarnji čimbenici. To su različiti ekonomski i socijalni motivi i nove potrebe u seljačkim kućanstvima i gospodarstvima. Jedni i drugi motivi povećali su motivaciju, posebno mladih, za zapošljavanje izvan poljoprivrede.

U sociologijskim istraživanjima o razlozima zapošljavanja izvan poljoprivrede, tj. o indirektnim motivima nastanka mješovitosti, na prvom mjestu je bila **socijalna sigurnost** (Dilić, 1989:100). Stalni dohodak iz nepoljoprivrede, socijalno i zdravstveno osiguranje, omogućavali su bolji život (kredite,

kupovanje industrijske robe, liječenje obitelji, obrazovanje mladih...), a mirovinski fond jamčio im je socijalnu sigurnost u starosti. Tako je čitava seljačka obitelj, zahvaljujući nekom stalno zaposlenom članu kućanstva i sustavu socijalnih prava, dobila dodatnu socijalnu sigurnost. U relativno kratkom vremenu - od "stare Jugoslavije", preko tegoba Drugoga svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja obveznog otkupa - dakle, od petnaestak godina nastale se za selo i seljaštvo velike promjene.

Unatoč zapošljavanju i izvan poljoprivrede, poljoprivredno gospodarstvo (čisto i mješovito) nije napustilo poljoprivredu jer je zemlja bila i ostala izvor većine prehrambenih potrepština za kućanstvo, a viškovi su se mogli prodati - zadružni otkup, seoski sajmovi i gradska tržnica. Bez obzira na uvjete življenja, seljaku nije popuštala trajna **privlačnost grada** (Cifrić, 1975). Grad je bio simbol povijesnog oslobađanja seljaka od tegobnog seljačkog života, a ne samo generacijska aspiracija. Neka nova istraživanja pokazuju sličnost u zadovoljstvu s nekim područjima kod mladih u selu i gradu, ali "mladi sa sela zadovoljniji su svojim mjestom, susjedstvom, kućom ili stanom te školom i naobrazbom" (Raboteg-Šarić/Rogić, 2002:110).

Rizici u proizvodnji i prodaji nisu bili tako veliki da se ne bi isplatilo ulaziti u proizvodne inovacije. Ako bi ljetina bila slabija ili se dogodila nesreća s blagom, stalni izvor prihoda bi to donekle kompenzirao. Neka su gospodarstva smanjivala svoj posjed sukladno povećanju izvan poljoprivrednih prihoda, tehničkoj opremljenosti i raspoloživoj obiteljskoj radnoj snazi. Smanjenje posjeda nije uvjetovano toliko zbog samih prihoda (malih od poljoprivrede, a dostatnih od nepoljoprivrede), koliko zbog toga što su stalno zaposleni članovi izvan gospodarstva samo dio radnog vremena mogli angažirati na gospodarstvu. Kod drugih je redoviti izvor prihoda poticajno djelovao na održanje i razvoj

poljoprivrednog gospodarstva, pa je mješovitost postao poželjan model - za održanje gospodarstva, porast standarda, sklapanje braka itd.

Kao što je ranije seljak težio da kupi još zemlje da bi bio sigurniji u opstanku, sada je težio da mu se jedno ili više djece **obrazuje i stalno zaposli**. S dva prihoda lakše se ostvarivala vjekovna težnja seljaka da se netko iz obitelji obrazuje - da postane "gospodin". Obrazovanje je zbog financijskih razloga postalo pristupačnije djeci iz mješovitih gospodarstava (kao i bogatijih poljoprivrednih), pa je motivacija za mješovitost kućanstva bila i time poticana.

Tradicionalna **kompetitivnost** između seoskih obitelji imala je također svoju pozitivnu ulogu u ruralnim promjenama koje su pridonijele nastanku mješovitih kućanstava - posebno **povećanju standarda** i ubrzanju inovacija, poboljšanju kvalitete življenja itd. Ali i obrnuto, mješovitost je poticajno djelovala na lokalnu kompetitivnost: bolje uređena kuća, novi namještaj, aparati za kućanstvo, odjeća "po modi" itd. Za razliku od ograničene kompetitivnosti u tradicionalnom seljačkom selu i poljoprivrednoj obitelji, u moderniziranom selu s mješovitim gospodarstvima kompetitivni sadržaji znatno se proširuju na luksuzne predmete. Redovitom mjesečnom novčanom gotovinom lakše su se ostvarivale socijalne aspiracije, težnja za boljim životom, prednost pred susjedima i ostalim seljanima. Nastali su novi simboli kao simboli ugleda i prestiža: traktor, TV, djeca na studiju, automobil, koje prihvaća ruralno društvo. Općenito se može postaviti teza da se od tradicionalne seoske, prostorno ograničene kompetitivnosti, zahvaljujući ruralnim promjenama, a među njima i nastanku mješovitosti, razvila svijest o mehanizmima i kompetitivnosti u društvu. To je bio znak krize tradicionalne ruralne kulture i njezine modernizacije. Svakako je pospješilo materijalnu samostalnost i samosvijest pojedinca u okviru obitelji i

lokalne zajednice - individualnu kompetitivnost. Preko modela mješovitosti skromno se probijao proces individualizacije na selo.

1.1.3 Socijalne posljedice mješovitosti

Mješovita gospodarstva su svojevrsni manifestni pokazatelj ukupnih modernizacijskih promjena u ruralnom kompleksu (selo, stanovništvo, poljoprivreda i okoliš), što su se zbivale u drugoj polovici prošlog stoljeća. Sa svoje strane pridonijela su tom procesu jer su bili učinkoviti promotori promjena, a manje neposredni uzročnici. Ovdje ističemo kontekst nekih socijalnih promjena povezan s mješovitim gospodarstvom. Naša je teza da je mješovito gospodarstvo utjecalo na ublažavanje socijalnih konflikata u selu i migracijskog pritiska na grad, poticalo uređenje seoskih naselja, povećavalo komunikacije s gradom i promicanje novih potreba, utjecalo na novo raslojavanje u selu i na distanciranje seljaka od zemlje i okoliša.

Ublažavanje socijalnih konflikata. Nedvojbeno je, da deagrarizacija svuda izaziva socijalne probleme, tenzije pa i konflikte, naročito onda ako industrija i druge djelatnosti nisu u stanju prihvatiti agrarni višak; ili ako u kratkom vremenu u industriji dođe do vala tehnoloških inovacija koji stvara višak zaposlenih. S oba problema suočilo se bivše socijalističko društvo, ali ne s tako radikalnim posljedicama nezaposlenosti kao što su one danas na početku 21. stoljeća.

Tehnološke promjene u industriji, koncentriranoj uglavnom u gradovima, stvarale su potencijalni višak (manje obrazovane) radne snage što se pokazalo kao nezaposlenost. Umjesto agrarne nezaposlenosti, koja i danas potencijalno prijeti, pojavila se industrijska (tehnološka) nezaposlenost (pose-

bice u gradu) kao njihov razvojni pratilac. U takvim je uvjetima mješovito gospodarstvo apsorbiralo dio problema na selu zapošljavanjem izvan poljoprivrede i tako balansiralo izvore prihoda. U selo je dolazio novac, pa je i susjed mogao nešto prodati. Osim toga, lakše su se ženili i udavali, jer je u mješovitom kućanstvu život žene ipak bio lagodniji. U nekim selima je zabilježeno da se momci (seljaci) nemaju za koga oženiti, a djevojke udati, jer ne žele biti seljačke domaćice. Danas su akutna oba tipa nezaposlenosti - selo i konvencionalna poljoprivreda imaju agrarni, a gradovi i zastarjela ili uništena industrija tehnološki višak. S uvođenjem tehnoloških inovacija i bez novih radnih mjesta, stanje će se pogoršati.

Ublažavanje pritiska na gradove. Pojavom velikog broja mješovitih gospodarstava ublažavane su lokalne socijalne tenzije i apsorbiran je dio migracijskog potencijala u selu. Zadržavanjem radne snage (stanovanje) u selu ublažavao se pritisak na stihijsko fizičko iseljavanje iz sela (uglavnom aktivne radne snage) i širenje gradskih predgrađa. To je imalo dvojak učinak: s jedne strane nisu se stvarali dodatni troškovi gradske (i prigradske) komunalne i socijalne infrastrukture, a s druge strane, u selu su se povećavale aspiracije za poboljšanjem seoskog komunalnog standarda. No, mješovitost nije mogla riješiti problem pritiska na gradove, jer je bila ekonomski limitirana (ograničena veličina posjeda, sustav kredita poljoprivrednicima, nepostojanje poduzetništva itd.). S druge strane, prednosti dvojnog izvora prihoda poticao je porast mješovitosti, što je značilo potencijalnu težnju da se u gradu najprije nađe posao, a onda i preseli.

Problem viška radne snage na selu i pritisak na gradove dodatno se povećao u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća zbog stanja ukupnog gospodarstva, ali i posljedica agresije na Hrvatsku, jer velik broj mladih (među njima i razvojačenih bran-

itelja) nije zatekao svoje staro, ali ni novo radno mjesto. Pretvorba je bezobzirno bacala ljude na ulicu. S druge strane, stihijskim priljevom pretežito agrarnog i niže obrazovanog stanovništva (prognanika, izbjeglica, razvojačenih branitelja itd.) opteretio je apsorpcijsku moć grada. Grad se također našao u krizi otvaranja novih radnih mjesta već samom činjenicom da je društvo u tranziciji u kojoj je nastupao "divlji kapitalizam".

Fizičke promjene u naseljima. Sedamdesetih i osamdesetih godina nastaje pravi bum u promjeni izgleda i unutarnjeg uređenja mnogih seoskih naselja, osobito onih u kojima su postojali uvjeti za stalnim radnim mjestima (izvorima prihoda) i poticaji društvenog sektora poljoprivrede na uređenju naselja. U selu se grade i asfaltiraju ulice i nogostupi, uvodi javni vodovod i telefon. Selo je mijenjalo vizualni izgled i estetski doživljaj. U slavonskim selima stare potleušice definitivno nestaju, a zamjenjuju ih nove tvrdo građene kuće; u priobalju se masovno (bespravno) grade vikendice i obnavljaju stare kuće za turističke djelatnosti; niču paraurbana prigradska naselja; unose se elementi nove arhitekture (katkada neukusne i neprimjerene lokalnoj kulturi i prirodnom krajoliku). To je razdoblje poboljšanja standarda kućanstava (centralno grijanje, hladnjak, TV itd.). O nekim elementima standarda seoskog stanovništva postoje empirijska istraživanja (primjerice, Cifrić, 1973). Selo je više promijenilo fizički izgled u dvadeset godina nego u dva stoljeća. Uvjeti života pozitivno su utjecali na ostanak stanovnika u selu i poljoprivredi. Ipak, ne treba zaboraviti da se od 1953. godine do 2001. godine u Hrvatskoj smanjio broj seoskih naselja od 6.602 na 6.484, tj. da je "nestalo" 116 seoskih naselja (Pokos, 2002:44). Navodi se i podatak o 182 "nestala" sela (Šundalić, 2002:202).

Povećanje komunikacije s gradom. Industrijalizacija, sociokulturne promjene, i promjene agrarne strukture uvjeto-

vale su pojavu migracija iz sela u grad (Marković, 1974; Puljiz, 1977). Međutim, nije samo promjena agrarne strukture bila uzrok nego i posljedica migracija. Mogućnost neposrednog zapošljavanja izvan poljoprivrede i gradu utjecala je na pokretanje dnevnih migranata koji su svakodnevno putovali na posao izvan naselja. Tako u selu nastaje kategorija **dnevnih migranata**, a među mladima "đaci putnici" koji su pohađali školu u gradu. Dnevne migracije su posljedica otvaranja radnih mjesta u gradovima, što je s jedne strane pojačavalo proces deagrarizacije, a s druge učvršćivalo model mješovitog gospodarstva na selu. To znači da je ne samo u selu nego i društvu došlo do povećane socijalne (vertikalne) mobilnosti koja je utjecala na prostornu mobilnost seoskog (i poljoprivrednog) stanovništva. Motivacija (koja se povećavala s porastom obrazovanja) za socijalnim usponom povećava spremnost na mobilnost: neposredno prostornu i indirektno socijalnu (Franz, 1984:148-152). S fizičkim komunikacijama sela s gradom postupno je rasla urbaniziranost sela - utjecaj gradskog **načina življenja** - što je djelovalo na nestanak tradicionalnog sustava vrednota u selu, prodor novih vrijednosti i stila življenja urbanog društva. Povezivanje sela i grada, promjena vrednota, itd. potiskivali su ruralnu kulturu i omogućavali prodor sekularizaciji, koja se zbivala kao smanjenje broja praktičnih vjernika.

Novo raslojavanje i novi slojevi u selu. U drugoj polovici prošlog stoljeća u selu nastaje proces nove socijalne diferencijacije na bogate i siromašne seljane, ali na nešto drugačijim osnovama i kriterijima nego u ranijem tradicionalnom (selu) društvu, a prije svega na osnovi promjena u strukturi rada. Nastaju nove socijalne kategorije kućanstava kojih nije bilo u tradicionalnom selu: nepoljoprivredno, mješovito i staračko. U selu se od sedamdesetih godina moglo identificirati četiri osnovne kategorije kućanstava: poljoprivredno, nepoljoprivred-

no, mješovito i staračko. Mješovita kućanstva postala su socijalni sloj s "vitalnijim" gospodarskim perspektivama od ostalih. Međutim, osim mješovitih nastao je sloj **staračkih poljoprivrednih kućanstava** (uzdržavana kućanstva), tj. ona bez radne snage, nasljednika i gospodarskih perspektiva (SS, 1972). Ovom sloju kasnije se pridružuju staračka kućanstva iz nepoljoprivrednih djelatnosti (umirovljenici), te **samačka** kućanstva. Od svih kućanstava na selu 18% su samačka kućanstva (Župančić, 2000:57).

Treba spomenuti da je u selima (u društvu) nastao još jedan sloj stanovništva: zaposleni **na privremenom radu u inozemstvu** (gastarbajteri), što je posljedica neapsorbiranog agrarnog viška, ali i težnje za boljim standardom i općenito sigurnim perspektivama. Takvih je u Hrvatskoj u odnosu na ukupan broj stanovnika 1971. godine bilo 5,79%, 1981. godine 4,55% a 1991. godine 5,96% (Akrap, 1998:37). Mješovitost kao paradigma obiteljskog gospodarstva nije bila neposredni uzrok nego samo kontekst.

Nestanak tradicionalnih seoskih elita. S drugom modernizacijom nestaje tradicionalna seoska elita (seoskih uglednika) ili gubi svoj raniji utjecaj, nastaje novi sloj seoskih uglednika pripadnika **seoske elite** koji se regrutira iz bogatijih gospodarstava - "gazde" koji se voze na traktoru, a ne u seljačkim kolima, obrazovanih seoskih stanovnika, angažiranih u javnom i kulturnom životu sela (vatrogasna, sportska i kulturno-umjetnička društva, lokalne akcije). Naravno, bio je važan i politički kriterij, pa se "seoska elita" uglavnom ograničila na manji krug pojedinaca koji su rotirali funkcije i tako se pertificirala njihova struktura (Šuvar, 1988, I:379). Brojne, nekad ugledne tradicionalne seoske obitelji nestaju (ostaju bez nasljednika) i ustupaju mjesto novim, ekonomski vitalnijim obiteljima koje postaju kreatori lokalnog javnog mišljenja i odlučivanja. U selu se ponovno zbivao proces dubokih promjena: cilj postaje promjena, koja kao vrijednost

zamjenjuje vrijednosti statičnost i stabilnost seljačkog društva, a tehničke i kulturne inovacije potiskuju tradiciju. Na razini cijeloga društva mogla bi se povući povijesna usporedba s promjenama nastalim nakon raspada feudalizma. Tada je društvo "preuzeo" novi građanski sloj s novim elitama, kao što je u uvjetima mješovitosti selo "preuzeo" novi sloj seljana s novom "elitom". Do promjene elita u selu nije, međutim, dovela jedino mješovitost, niti je ona bila glavni uzrok tome. Takav je bio stjecaj socijalnih i političkih okolnosti u društvu i selu, a mješovitost je bila pogodna osnova.

Promjena vrednota i potreba. Nastanak mješovitih gospodarstava povezan je s promjenom strukture vrednota i potreba u seoskom gospodarstvu i kućanstvu. Mješovitost gospodarstva povećava odvajanje čovjeka od prirode, kućanstva od zemlje, pojedinca od obitelji itd. Ovdje ističemo samo tri kontekstualna momenta: odnos prema zemlji, zagađenje okoliša i nove potrebe.

S nastankom mješovitosti zbiva se radikalna promjena **odnosa prema zemlji**: zemlja je prestala biti jedini izvor sredstava za život obitelji. Gubi se tradicionalno stabilna ekonomska i psihološka veza sa zemljom, a nastaje nova: zemlja i posjed doživljavaju se kao promjenjivi predmet rada, koji se vrednuju po tržišnoj cijeni, dakle, trenutnoj vrijednosti, a ne kao emocionalna veza s višegeneracijskim obiteljskim naslijeđem. Promjenom odnosa prema zemlji nestao je temelj seljačkog identiteta, a tome je pripomogla svijest oblikovana u mješovitoj poljoprivredi - da osim zemlje postoje i drugi izvori za život. Zato se može postaviti teza da je u vrijeme nastanka mješovitih gospodarstava (kućanstava), a to je vrijeme drugog vala modernizacije (industrijalizacije) sela i poljoprivrede, došlo do novog odvajanja seljaka od zemlje. Ne misli se na oduzimanje zemlje - tipa agrarne reforme, nacionalizacije i konfiskacije, itd. - nego u povišnom smislu na **drugi val distanciranja** od prirode u našoj

ruralnosti. (Prvi se zbilo s prodorom kapitalizma u selo i ulaskom zemljišta na tržište i promet kao i druge nekretnine ili robe, raspadom patrijarhalnih zajednica; nestaje tradicionalna i neposredna povezanost s "gruntom" i romantičnost prirodnog krajolika). S industrijskom poljoprivredom, koja je tek u drugoj polovici prošlog stoljeća stvarno zamijenila tradicionalnu seljačku poljoprivredu, zemlja i okoliš se razumijevaju u promijenjenom ekološkom ključu - novom socijalnoekološkom metabolizmu. Nastaje novi kulturni ruralni krajolici - modernizirani, odnosno "agrarno-industrijski" tip krajolika.

To je bilo vrijeme novog modernizacijskog vala - **vala progresa** u selu, ali s njim i **progresa u zagađivanju** okoliša⁸ - povećane uporabe kemijskih sredstava u poljoprivredi i kućanstvu, sve sa željom za većim ekonomskim uspjehom po tehnološkim modernizacijskim mjerilima. Selo i seoski okoliš izložili su se novim - seljačkom društvu dotad nepoznatim rizicima - **ekološkim rizicima**. Ruralni razvoj postao je ambivalentan. S jedne strane, prihvaćeni su novi društveni obrasci uspjeha i rasta kao pokazatelji napretka u seoskim naseljima, a s druge strane, gospodarstvo i kućanstvo suočeni su s nedovoljno transparentnim ekološkim problemima, kojih društvo ni pojedinac tada još nisu bili svjesni. Zagađivanje okoliša u društvu općenito doživljavalo se kao akcidentalni, kratkoročni i prolazni problem, a razvoj se percipirao kao stabilan, dugoročan i trajan proces. Odnos prema ekološkim problemima počinje se mijenjati tek nakon černobilske katastrofe (26. 4. 1986.). U to vrijeme u svijetu je problem okoliša postao je službeno priznat kao globalni problem (Konferencija UN-a u Stockholmu 1972.), a nastaju i kritike eksponencijalnog rasta (primjerice, Meadows, 1973). Socijalistički sustav u tome je kasnio, ali ne toliko zbog izolira-

⁸ O zagađivanju seoskog okoliša opširnije vidi u autorovoj knjizi "Okoliš i održivi razvoj". Zagreb, 2002:87-133.

nosti od svijeta, koliko zbog zakašnjele modernizacije i "polovične" industrijalizacije i ograničene demokracije. Okupljanje oko ekoloških ideja osamdesetih godina vlast je još smatrala nepodobnom i "subverzivnom" aktivnošću, kao studentske proteste i radničke štrajkove šezdesetih godina.

Utjecajem modernizacije ruralni svijet je izložen novim **individualnim i kulturnim potrebama**. Individualizacija života znak je promjene karaktera solidarnosti - slabljenje tradicionalnih norma i jačanje funkcionalnih mehanizama integracije pojedinca u društvo. Selo je "osjetilo" potrebu za radikalnom promjenom načina življenja koji ga približava gradskom, za usklađivanjem materijalnog standarda i osobnog stila življenja sličnog gradskom - u odijevanju, načinu korištenja slobodnog vremena, obrazovanju, praćenju svjetskih zbivanja putem radija i TV, slušanju nove muzike itd. To su mogli omogućiti stalni izvori prihoda i drugačija raspodjela radnog vremena nego što je na seljačkom gospodarstvu. A u mješovitima se našao dio tih mogućnosti. Zato je mješovitost učvrstila sustav praćenja urbanih potreba, povećanje standarda i kontinuiranog uvođenja inovacija. Možemo reći da su mješovita kućanstva (osobito "tip I") postala aktivni nositelj modernizacije u selu i poljoprivredi, koje su slijedila i ostala kućanstva. Tek poneka "čista poljoprivredna" gospodarstva bit će mu ravna a ponekad i prednjačiti u gospodarskim inovacijama (pred "tipom II").

1.2 Raspad klasičnog modela u razdoblju tranzicije

Mješovitost u poljoprivredi, o kojoj je ovdje riječ, nazvali smo "klasični model" za razliku od "nove" mješovitosti koja je počela nastajati prije desetak godina na poduzetničkom duhu, menadžmentu i informatizaciji poslovanja, a koji bi mogli naz-

vati "razvojni model" mješovitosti, odnosno model suvremenog obiteljskog gospodarstva. Vjerojatno je da će se oblici klasične mješovitost održati, ali nije moguće da se obnove odnosi u kojima je postojala nekoliko desetljeća, jer promijenjeni društveni uvjeti i nove okolnosti ne jamče postojanje identičnih struktura i agrarnih odnosa. Stabilnost radnog mjesta je ugrožena u svijetu i kod nas. Tržište i neograničeno i zajamčeno privatno vlasništvo, interesno organiziranje poljoprivrednika, tranzicijske i ratne okolnosti osnovni jesu kontekst koji je utjecao na promjene mješovitog gospodarstva. Glavna je promjena da nepoljoprivredni izvor prihoda mješovitog gospodarstva nije više tako siguran kao u ranijem sustavu i mješovitom gospodarstvu, nego je rizičan. Druga promjena ide u smjeru koji otvara nove mogućnosti izvora stalnih prihoda - općenito mješovitoj poljoprivredi (bavljenje različitim kulturama) - obiteljskom mješovitom gospodarstvu bavljenjem nepoljoprivrednim djelatnostima: vlastita industrijska prerada, seoski turizam, usluge, trgovina itd.

U gospodarskim ograničenjima koja je uvjetovao raniji socijalistički sustav (ograničeno privatno vlasništvo, otežano kreditiranje itd.) i njegov ideološko-politički sklop, nije omogućio mješovitom gospodarstvu, čak i kada je imalo vlastite ekonomske snage, tržišnu konkurenciju. Ta je činjenica također utjecala na njegove današnje promjene. Osim toga osjećaj relativne (ekonomske i socijalne) sigurnosti obitelji (zbog stalno zaposlenih izvan gospodarstva) nije dovoljno poticao mješovito gospodarstvo na promjene. Najčešće su proizvodne aspiracije mješovitog gospodarstva sezale do granica njihovih socijalnih aspiracija, jer nije postojao društveni mehanizam kojega bi poljoprivredno gospodarstvo integriralo i prihvatilo kao unutar-nji motiv pokretačke snage razvoja. Tako su - s jedne strane društveno ograničenje, a s druge osjećaj "zadovoljstva" u rela-

tivnoj sigurnosti - zadržavali postojeći model mješovitosti i limitirali promjene.

Pretvorbom i privatizacijom ranije društvenih, a u tranziciji ponovno državnih poljoprivrednih gospodarstava seljacima je oduzet velik dio stvorene vrijednosti. Vlasništvo (imovina) poljoprivrednih zadruga kao stvarni ili idealni dijelovi poljoprivrednih kombinata, čijem razvoju su pridonijeli i seljaci svojom suradnjom s njima, moglo se i trebalo u privatizaciji pravednije raspodijeliti. Kao što su stalno zaposlenima u nekim tvrtkama pripala prava na dionice ili su ih beneficirano dodatno mogli kupiti, tako je isto trebalo postupiti sa seljacima prema kriteriju njihovoga dugogodišnjega prinosa tvrtki. Umanjivanjem vrijednosti imovine društvenih tvrtki, razdvajanjem na manje cjeline, planiranim stečajevima, itd. omogućena je prodaja i tog dijela društvenog bogatstva praktično bez novca ili jednostavno, narodski rečeno, pokradena. To se nije zbivalo samo tijekom Domovinskog rata nego i nakon "Oluje". Tako je prema mnogim seljacima ponovno (nakon 1945. godine zemljišnim maksimumom) učinjena povijesna nepravda. Doduše, treba reći i to da su u to vrijeme mnogi seljaci - "agrarni interesenti" dobili zemlju (podijeljeno im je 17,5% od ukupno oduzete zemlje). Ali, u pretvorbi i privatizaciji nisu oštećeni samo seljaci, nego i zaposleni radnici u PIK-ovima, a slično su prošle i neke druge kategorije. Primjerice, umirovljenici, učitelji i profesori, itd. svi oni kojima nije ponuđen otkup dionica njihove tvrtke ili nisu imali za to novca. Čak se ni kasnije nije nitko kompetentan "sjetio" da ispravi tu stratešku nepravdu.

Nestajali su, odnosno nestaju veliki poljoprivredni i industrijski kombinati (kao i druge nepoljoprivredne tvrtke, osim nekolicine koje imaju šansu završiti kao i ostale - rasprodajom ili državnom prodajom) kao ekonomski i socijalni oslonac sitnom poljoprivrednom gospodarstvu koji su funkcionalno povezivali

ili neposredno integrirali djelatnosti kreditiranja seljačke poljoprivrede, otkup poljoprivrednih proizvoda i širenje inovacija. Rijetki su se uspjeli prilagoditi i održati. Primjerice, "Podravka". Prije privatizacije (do 1990.) bilo je oko 400 poljoprivredno-industrijskih kombinata s oko 1,2 milijuna ha obrađenog zemljišta (Šundalić, 2002:211). Oni su "sponzorirali" mnoge lokalne komunalne akcije (uređenje i popravak cesta i ulica), sportska društva i kulturne manifestacije. Njihovi novi vlasnici (često fizički daleko od njih) ne osjećaju obvezu ni naročit interes za prinos općem dobru, makar u lokalnom okružju. A zašto i bi, ako nemaju osobnog interesa ili takvo ponašanje nema društvenu valorizaciju?! Za njih je interesantnije sponzorstvo na državnoj razini. U hrvatskim prilikama (a u svijetu je to uobičajena praksa) seljak za socijalnu perspektivu mora imati materijalni razvojni oslonac u organiziranom tržištu i otkupu proizvoda (prerađivačka industrija, agencije za otkup proizvoda) i financijskim institucijama (bankama), a u državi socijalnu potporu u zakonodavstvu. Doduše, treba reći da nastaju neki nove organizacije (primjerice, Lura, Agrokori), koji će tek pokazati svoju ulogu u razvoju ruralnog kompleksa.

Posebice je poteškoća za seljačka gospodarstva što nemaju dovoljno uporišta u zadrugama. Zadruga je, bez diferenciranog pristupa, ne malo puta u vrijeme demokratskih promjena bila neopravdano ideološki proskribirana. Ponekad se stvaralo uvjerenje, a zapravo iluzija, da će seljaci postati u najkraćem mogućem roku bogati i da će svi nešto dobiti. Danas neki seljački "vođe" poručuju državi: Ako ne otkupite pšenicu, seljaci će na prosjački štap. Zazivaju državu za pomoć, doduše, ovaj puta hrvatsku državu. To svjedoči o ograničenosti i skučenosti, ideje preživljavanja, bez razvojnih vizija, kao slabosti seljačkog interesnog pokreta (ako se o takvom može uopće govoriti!) u vrijeme prijetnje WTO-a, globalizacije tržišta, međunarodne

konkurencije, potrebe za ekološki proizvedenom hranom itd. Zadruga(rstvo) kao ideja poznata je u hrvatskoj socijalnoj i ekonomskoj misli i seljačkoj tradiciji, pa na osnovama slobodnog i poduzetničkog duha može biti značajna potpora modernizaciji i oblikovanju poljoprivrednih gospodarstava (Mataga, 1991; 1995). "Hrvatski zadružni savez" izradio je posebni dokument "Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva" (SRHZ, 1998) s preporukama za novo tisućljeće (Žalac, 2000). U Strategiji 2001 (projekt) jedan od ciljeva je "poticati državnim mjerama (neizravno) razvitak poljoprivrednoga zadrugarstva"; ali i "jačati poslovno povezivanje... putem zadružnog i ugovornog povezivanja poljoprivrednih proizvođača međusobno..." (Prehrana, 2001:12).

U agresijom i ratom zahvaćenim područjima - i općenito ratnim uvjetima u cijeloj Hrvatskoj - reducirane su ne samo poljoprivredne nego i druge djelatnosti, ponegdje uništene, pa je uslijedilo smanjivanje radnih mjesta i izvan poljoprivrede na kojima su bili zaposleni i članovi mješovitih gospodarstava. Tako se i mješovito gospodarstvo našlo "na udaru". Pod pritiskom nezaposlenosti i javnosti nezaposlenost je ad hoc i "privremeno" kompenzirana tako što je velik broj (mladih) razvojačenih branitelja, ponekad i bez potrebne kvalifikacije, našao zaposlenje u različitim državnim službama: vojska, policija, administracija, itd. što se ubrzo pokazalo kao objektivni problem viška radne snage, a ne samo pitanje proračunske raspodjele i neproizvodne potrošnje.

S općim tendencijama razvoja poduzetničkog duha u društvu i u selu početkom tranzicije, niče privatno poduzetništvo. Privatno poduzetništvo je mnogo fleksibilnije nego samo rad u klasičnom seljačkom ili mješovitom gospodarstvu. To je velika novina za sitna poljoprivredna gospodarstva i dotadašnji način rada koja malim poduzetnicima stvara niz

tegoba, što otežava konkretnu realizaciju ideje poduzetništva kao integralne aktivnosti obiteljskog gospodarstva. Naravno, ne treba imati iluziju da će sva obiteljska gospodarstva postati poduzetnici. Neki seljaci (poljoprivrednici) postat će poduzetnici, a prestat biti seljaci (poljoprivrednici), dok će drugi poduzetništvo ugraditi u svoj obiteljski proizvodni program. U oba takva slučaja definitivno nastupa kraj seljaka.

Za takvu promjenu potreban je poduzetnički duh, a on se ne unosi "izvana" kao mehanizam, niti se stvara "preko noći". Tek će sljedeća generacija biti prožeta njime, naravno, misli se na one koji budu opstali kao obiteljsko gospodarstvo. Poduzetništvo je i za obiteljsko gospodarstvo rizik na koji se mora navikavati kao uvjet poslovanja u gospodarstvu. Za razliku od ranijeg sustava, u kojemu je bilo gotovo dovoljno raditi (proizvoditi), poduzetništvo zahtijeva znanje, inicijativu i rizik kao sastavnicu menadžmenta. Za nastanak dobrog poduzetnika, kako pokazuje svega desetljetno društveno iskustvo, potrebno je za početak materijalno naslijeđe (gospodarstvo i stručna znanja), individualne sposobnosti za inovacijama (u proizvodnom asortimanu i tehnologijama)⁹ i, naravno, društvene okolnosti koje podupiru takvu orijentaciju.

Veći dio radne snage zaposlen u poljoprivredi mješovitih gospodarstava bio je već starije dobi, pa je bilo teško očekivati neke veće tehnološke inovacije u poljoprivredi, kao što je nov način vođenja gospodarstva - menadžment i uvođenje kompjutera u gospodarstvo. Danas je preko 30% poljoprivrednika starije od šezdeset godina. Menadžment je za njih potpuno nov pojam. Radna snaga starije dobi nije u trendu ideje menadžmenta, informatizacije i nekih novih prepoznatljivih proizvoda obiteljskog gospodarstva. U povoljnijem položaju su oni koji su

⁹ Danas postoje dobri primjeri proizvodnih inovacija i povezivanja s inozemstvom. Primjerice, proizvodnja ljekovitog bilja (kamilica), uzgoj pčela, nojeva, školjaka itd.

imali od ranije neke poslovne veze i s takvim načinom rada. Tom izazovu mogu odgovoriti mladi, nositelji drugačijeg pogleda na svijet i suvremenih poslovnih i proizvodnih aktivnosti u obiteljskim gospodarstvima, koji se usmjeravaju na zaradu, tržište, inovacije, veći standard. U tom kontekstu nastaje i u selu novi "generacijski konflikt", naravno, sa zakašnjenjem u odnosu na industrijske zemlje. Starija generacija (roditelji) nisu više uzor mladima u novom stilu rada, nisu više "mentori" u stjecanju i primjeni znanja, jer je došlo do prekida kontinuiteta tradiranja znanja, tehnologija i poslovnog ponašanja, pa mladi više znaju o svijetu i poslu nego oni (Mead, 1971:110-111).

Ratna razaranja, progonstvo i izbjeglištvo ugrozili su i mješovita gospodarstva. Osobito su to osjetila ona mješovita gospodarstva (domaćinstva) kod kojih je glavni izvor prihoda bila nepoljoprivredna djelatnosti (tip II) - stalno zaposlenje nekih članova obitelji, a poljoprivreda predstavljala manji dio prihoda. Gubitkom radnog mjesta - bilo fizičkim razaranjem pogona, privatizacijom, otpuštanjem ili kasnije stečajem - ta su gospodarstva izgubila osnovu (ili dio) svoje ekonomske vitalnosti. Slično je i s brojnim gospodarstvima kojima je glavni izvor dohotka bila poljoprivreda (tip I). Nestalo je relativno "stabilno tržište" za (otkup) njihovih proizvoda. Na četvrtini teritorija Hrvatske poljoprivredne površine su minirane, stanovnici ubijeni ili prognani, a gospodarstva razorena, opljačkana i zapuštena.

1.3 Mješovitost i suvremene tendencije

1.3.1 Suvremene tendencije i aktualna obilježja

Problem i perspektive mješovitosti seoskog gospodarstva treba promatrati u svjetlu suvremenih tendencija u sferi rada.¹⁰

Industrijsko društvo potresa kriza rada. "Društvo rada" (Arbeitsgesellschaft) je također u krizi (Offe, 1984) a time nastaje i kriza zaposlenosti - radnih mjesta. U razvijenim društvima ona se dijelom ublažava eksternaliziranjem troškova proizvodnje i ekoloških troškova (primjerice, otvaranjem pogona u zemljama s jeftinijom radnom snagom i manjim troškovima zaštite okoliša). No, tehnološke inovacije su stalna konkretna prijetnja radnim mjestima, ali nisu njihov glavni uzrok. Kontrola razvoja manje razvijenih i nerazvijenih zemalja putem (međunarodnih) investicija, razvojnih planova, itd. znači kontrolu svjetske dobiti, distribucije radne snage, pa i radnih mjesta. S antropološkog stajališta danas je apsurdan svjetski tehnološki i financijski monopol male skupine homo sapiensa, koja drugi i najveći dio skupine vlastite vrste drži pod kontrolom često i na rubu života. To suvremeno razdvajanje bogatih od siromašnih Vandana Shiva naziva **globalni apartheid** (Beck, 1999:55). Odnosi se pretežito na ruralna područja nerazvijenih zemalja kao kontrolirane prirodne resurse i planiranje uvjeta za razvoj njihovih žitelja.¹¹

Brze tehnološke promjene u razvijenim zemljama uvjetuju fleksibilnost rada, što znači nestanak stalnih radnih mjesta, nastanak povremene i privremene zaposlenosti. Umjesto doživotnog zaposlenja i stalnog radnog mjesta, sve češći su povremeni posao i privremeno radno mjesto. Neki smatraju da američko društvo pruža sliku **job-društva** (Mutz, 1999:190). "Povremeni

¹⁰ O tome su zanimljive studije A. Gorza. (Primjerice, "Wege ins Paradies" / "Putovi u raj". Berlin: Rotbuch Verlag, 1984.)

¹¹ Planska privreda je kritizirana i odbačena kao ideološka, suprotna "slobodnom svijetu" i tržištu. Međutim, (malo pojednostavljeno rečeno) kakva je razlika između planske privrede u jednoj zemlji i "globalne planske" privrede? Primjerice, prva je kao takva proklamirana i provedena iz jednog centra, strogo hijerarhijska, a druga je skrivena iza globalnih procesa u kojima također postoje "nepoznati planeri"; prva je pokazala svoje loše strane, druga ih može tek otkriti itd. Zato se može razlikovati "plansku privredu" kao opći pojam od "centralizirane planske privrede" kao obilježje jednog društvenog sustava.

rad" odnosi se na osobu (jedno vrijeme radi, a onda ne radi) - znači diskontinuitet radne aktivnosti osobe ali, nažalost, u masovnim razmjerima; "Privremeni rad" se odnosi na radno mjesto - radi na radnom mjestu dok traje - znači diskontinuitet radnog mjesta. To je lakše u velikim nacionalnim ekonomijama nego u malim.

U seljačkom društvu poznate su slične pojave povremenog i privremenog rada (povezane s nekim oblicima prostorne pokretljivosti). Primjerice, kategorije: nadničari ili sezonski radnici u vrijeme žetvi i berbi, sječa šume itd. No, to nije bilo ključno radno obilježje seljačkog stanovništva ni ruralnog društva. Danas povremenost i privremenost rada ne samo da prijeti stabilnosti osobnog života nego se ta ideja prikazuje kao moguća "bliska" stvarnost razvijenom društvu. Primjerice, Ulrich Beck govori o jednom iskustvu u terminu **braziliziranja** Zapada (Beck, 1999:7-16, 96).¹²

Moderna socijalna politika nastoji sustavno ublažavati socijalne probleme u društvu, a time i smanjivati stvarne i potencijalne konflikte, kako to pokazuju socijalne reforme na Zapadu (Puljiz, 1997) i socijalna politika u pojedinim područjima socijalnog života (Puljiz, et al, 2000). Mješovito gospodarstvo (kućanstvo) pokazalo je u našim prilikama relativno dobar model ublažavanja socijalnih tenzija 60-ih i 70-ih godina, u vrijeme intenzivne industrijalizacije (modernizacije) u poljoprivredi i selu, ali i kasnije u tranzicijskom razdoblju sve do danas, tamo gdje se održala. To znači da model mješovitog obiteljskog gospodarstva nosi u sebi neka obilježja suvremenosti i po tome ima nešto trajniju vrijednost. On nije tek efemernost našega mod-

¹² I u nas se, primjerice, u turističkoj djelatnosti sve više razmišlja o organiziranom zapošljavanju domaće radne snage (konobara, kuharica, spremačica, vodiča...) za vrijeme zimске sezone u inozemnim hotelima u kojima su u to vrijeme potrebni. Ljeti rade na moru, zimi u planinama. I to je neki oblik privremenog i povremenog rada, tradicionalno zvan "sezonski rad" - sezonski radnici.

ernog ruralnog kompleksa, neki prijelazni "model" iz seljačke ekonomije u modernu ekonomiju, iz seljačke kulture u industrijsku kulturu. Treba biti obazriv i ne prihvatiti olako tezu o isključivoj vezi mješovitog gospodarstva s ranijim socijalističkim društvom (pa ga odbaciti zajedno s prethodnim društvom) iako se u tom društvu u nas dovršilo formiranje kao tipa gospodarstva (kućanstva) i ekonomije. Naravno, da je taj tip trpio i proživljavao društvene utjecaje socijalizma kao uostalom i drugi tipovi privatnih gospodarstava, ali je u sebi nosio neku trajniju socijalnu poruku i vrijednost. Naime, ako naše mješovito gospodarstvo shvatimo kao jedan prolazan i kratkoročan oblik modela gospodarstva samo u socijalizmu, tada reduciramo jedno povijesno svjetsko iskustvo (i prije socijalizma i u zemljama izvan socijalizma) i mogućnosti aktualiziranja njegovih pozitivnih energija.

Mješovitost je u nas: značila povezivanje dviju djelatnosti - poljoprivrednu i nepoljoprivrednu, mješovitost rada na razini obitelji, a ne samo sudjelovanje u dvije različite djelatnosti; bila je objedinjavanje različitih izvora dohotka; izražavala je težnju za približavanjem tradicionalne seoske kulture modernoj gradskoj kulturi; proces prekida s normativnom integracijom i uspostavu funkcionalne integracije sela i obitelji u društvo; stjecala je dvojno subjektivno iskustvo: privatnog vlasništva (i upravljanja) i društvenog (državnog) vlasništva (i upravljanja), iskustvo vjerskog i sekulariziranog života, iskustvo planske (državne) ekonomije (upravljanje odozgo) i lokalne samouprave - tradicionalne seoske samouprave (upravljanje odozdo) itd. Ovo su samo naznačeni neki momenti (a svaki od njih zaslužuje posebnu pozornost) koji za istraživača znače nešto više od moguće redukcije pitanja mješovitosti na gospodarske aktivnosti i izvore prihoda.

Osim obiteljske razine, treba istaknuti da je pojedinac u mješovitom gospodarstvu stjecao dvojako osobno iskustvo:

različita iskustva društvenog sustava (kao zaposlen u društvenom sektoru) - samoupravljanje (imajući na umu sva njegova tehnička i ideološka ograničenja), što može danas biti korisno iskustvo za sudjelovanje u samoupravi, posebno lokalnoj. S druge strane, zadržao je osjećaj privatnog vlasništva i iskustvo upravljanja privatnim gospodarstvom. Ta činjenica je veoma značajna upravo u tranzicijskom razdoblju, jer je gospodarstvo - kao uostalom i cijelo društvo - bilo spremno prihvatiti novu ulogu i novo značenje vrednote privatno vlasništvo i obiteljsko gospodarstvo.

Već je ranije utvrđeno (Dilić, 1989:97) da u mješovitom gospodarstvu nestaje teritorijalne ovisnosti na selu, posebno kod mladih, jer se smanjuju ekonomske veze sa selom i utjecaj tradicionalne lokalne kulture, nestaje psihološke vezanosti za zemlju, itd. što omogućava socijalnu elastičnost takvog modela i prilagodbu novim izazovima u gospodarsko-tehnološkim i sociokulturnim integracijama u današnjim uvjetima hrvatske ruralnosti i globalnih utjecaja na ruralni kompleks.

Danas se svaki poljoprivrednik - obiteljsko gospodarstvo - može pored poljoprivrede baviti povremeno (sezonski) ili paralelno i nekim drugim nepoljoprivrednim aktivnostima, ali bez da utječe na njihov ugled. Povremeni i privremeni rad ranije bio je "rezerviran" pretežito za siromašna seoska kućanstva. To znači da je ideja mješovitog obiteljskog gospodarstva postala jedna od mogućnosti (osim obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva) u perspektivi ruralnog razvoja, štoviše poželjna.

1.3.2 Perspektive obiteljskog mješovitog gospodarstva

O budućnosti obiteljskog mješovitog gospodarstva možemo načelno govoriti, jer su za konkretne procjene njegovih perspek-

tiva potrebna istraživanja. Nažalost, u društvu ne postoji interes za takvim istraživanjima, tj. za praćenjem skupine perspektivnih obiteljskih mješovitih gospodarstava. Za dvadesetak godina životna dob učiniti svoje pa će se broj takvih gospodarstava (od ukupnog broja) vjerojatno smanjiti na jednu petinu, a na to će utjecati i druge okolnosti koje će sobom nositi obilježja ruralnog razvoja. Glede toga nije suvišna ideja o stvaranju centra za ruralni razvoj, koji se, naravno, ne odnosi samo na obiteljsko gospodarstvo. Obiteljskim mješovitim gospodarstvom, kako je rečeno, smatramo prošireno obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo, koje (čiji članovi kućanstva) se bavi i drugim djelatnostima, a ne samo poljoprivredom ili ima nekog stalno zaposlenog u nekoj tvrtki. Obiteljsko gospodarstvo može imati i svoju (jednu ili više) tvrtku. Nažalost, mora se konstatirati da u dosadašnjem više nego desetljetnom razdoblju prijelaza iz socijalizma u kapitalizam, takvo ili slično sociološko istraživanje nije objavljeno, unatoč promjenama koje su zahvatile i selo. Za to su najmanje odgovorni sociolozi, a najviše oni kojima bi takva istraživanja bila od praktične koristi i kojima su govori nakićeni riječju "znanost".

1. Od pedesetih godina prošlog stoljeća u hrvatskom društvu zbivali su se procesi strukturnih promjena slični onima u zapadnim društvima. Jedan od njih je proces **modernizacije poljoprivrede i sela** s kojim nastaje "klasični model" mješovitog gospodarstva (kućanstva), naravno, u drugačijim ekonomskim i sociokulturnim uvjetima nego u zapadnim društvima. Sve se to zbivalo u vrijeme dinamičnih promjena našega ruralnoga kompleksa - sela, stanovništva, poljoprivrede i okoliša, ruralne kulture općenito. Ta modernizacija oblikovala je "modernizirani" ruralni kompleks. O shvaćanju "ruralnog kompleksa" (stanovništvo, okoliš, selo, tehnologija) bilo je riječi u drugom dijelu knjige. Tradicionalni se odnosi na tradicionalno seljačko društvo, modernizirani na razdoblje druge polovice 20. stoljeća a

moderni (suvremeni) na promjene započete s tranzicijom.

Danas, u nastavku modernizacije također se može govoriti o početku novog vala promjena ruralnog kompleksa koji djeluje polemično s tradicionalnim i moderniziranim ruralnim kompleksom. Tako se "klasična mješovitost" poljoprivrednog obiteljskog gospodarstva - temeljena na dva izvora prihoda: poljoprivreda i redovna primanja zaposlenih članova obitelji izvan poljoprivrede - može smjestiti u kontekst promjene tradicionalnog u moderno (modernizirano) selo, kao što se oblike **nove mješovitosti** obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva - temeljenog na poljoprivredi, eventualno redovnim primanjima stalno zaposlenih, ali i drugim poduzetničkim aktivnostima: pružanje usluga, otvaranje trgovine, itd. - treba smatrati primjerenima mijeni današnjeg modern(izira)og sela u **ново selo**: postmoderno ruralno naselje. (Moderno i novo selo su povijesni prototipi nastali u ruralnim promjenama elastične mješovitosti). Možda je još rano govoriti o takvom tipu naselja, sve dok se ne istroše (ali i istraže) njegova obilježja unutar nastajanja novog ruralnog kompleksa i nove tendencije. (Možda je u obnovi trebalo o tome ozbiljnije razmišljati). Zato istraživanja perspektiva obiteljskog gospodarstva treba locirati u istraživanje još nedovoljno oblikovanog **suvremenog ruralnog kompleksa**. Suvremeni ruralni kompleks, zbog usporene modernizacije, zapravo je još pretežito moderni(zirani) ruralni kompleks.

2. Model mješovitosti ima višeslojno značenje. On je istodobno **gospodarski i sociokulturni** model jednog vremena i prostora koji je bio relativno sposoban za ograničene tehničke i kulturne inovacije i ublažavanje socijalnih problema u obitelji i u selu. Danas je u novim društvenim prilikama model mješovitosti ponovno na kušnji.

- On na svoj način simbolizira proces modernizacije u ruralnom kompleksu i približavanje načina življenja sela i grada - od

tehnoloških inovacija do urbanističkih promjena i promjena socijalne strukture seoskog (ruralnog) stanovništva. Promjene sela i u selu mijenjale su vizure ruralnog krajolika, koji se, kao moderni(zirani), postavljao kao polemizirajući (destruktivni) proces nasuprot predmodernom selu. Danas su u ekološkom diskursu legitimni zahtjevi za očuvanje nekih ruralnih prostora kao "kulturnih spomenika", što uključuje i tradicionalne primjere iz života i rada - od arhitekture, tehnologije, okoliša, do načina življenja. Mješovitost je uglavnom karakteristična za modernizirano selo i smanjivanje ruralne periferije. Pored poljoprivrednih i malobrojnih nepoljoprivrednih kućanstava u tradicionalnom selu, njegovim moderniziranjem nastala su dva nova tipa kućanstva: mješovita i staračka kućanstva.

- Ali, mješovitost simbolizira i promjene u ukupnoj ruralnoj kulturi - svjesno i spontano potiskivanje tradicije, običaja, ruralnih rituala...promjene cjelokupne simbolične slike ruralnog kulturnog okružja i seljačkog svijeta uopće, nepovratni raskid s tradicijom. Na nov način se uspostavljala samoreprodukcija gospodarstva, ovaj put kao dvojnog kućanstva, i redistribucija položaja i ugleda gospodarstva u lokalnoj zajednici. U tom kratkom razdoblju povijesti naše ruralne kulture, nažalost pomalo tragičnom za ruralno kulturno nasljeđe, zbivalo se masovno uništavanje i nestajanje materijalnih kulturnih dobara kao simbola (lokalnog) ruralnog identiteta i tradicionalne kulturne baštine. Tome nije izbjeglo ni pravo etnografsko blago seljačkih kuća. Danas mnoga modernizirana sela, nažalost, ne mogu prikupiti etnografske predmete za lokalnu muzejsku zbirku! Mnogi etnografski predmeti nestali su i u ratnom vihoru (paljenje kuća, propadanje zbog izloženosti vremenu itd.), što se može razumjeti, ali ne i opravdati. (Međutim, iako nije u svezi s ratom, mnoge obiteljske etnološke predmete razvukli su seljani od svojih susjeda koji ne borave u obiteljskoj kući, što se ne može

razumjeti ni opravdati. Očito je u takvim slučajevima zakazao osjećaj za tuđe, povećala se zavid, nestala susjedska solidarnost i poštovanje tradicije). Svaka velika promjena, a naročito ratne okolnosti, donosi sa sobom ne samo pozitivne, nego i negativne posljedice pa tako i modernizacija sela i poljoprivrede.

3. Mješovito poljoprivredno gospodarstvo, uostalom kao i čisto poljoprivredno gospodarstvo, stacionirano je u ruralnom prostoru na kojemu žive i rade njegovi članovi i o kojemu se brinu kao o egzistencijalnom prirodnom tkivu. Selo, lokalno okruženje i lokalna zajednica za njih je socijalno tkivo. Zato se postavlja pitanje koliko mješovito gospodarstvo utječe na mijenjanje postojećeg i stvaranje novog ruralnog krajolika? **Promjene ruralnog krajolika** su dvojake. S jedne strane, to su one promjene što nastaju kao posljedice zagađivanja okoliša (krajolika), a s druge strane, posljedice planiranih inovacija koje utječu na novu estetsku sliku ruralnog krajolika.¹³ Na taj način tehnološko i socijalno moderniziranje ruralnog kompleksa djeluju pozitivno, ali i negativno na okoliš i na krajolične promjene.

Seoski, ne seljački, način življenja, može biti jedno od (lokalnih) vizija i perspektivnih rješenja u socijalnoj i ekološkoj krizi i zagušenosti gradskog življenja koja je poprimila globalne razmjere. "Seoski" način življenja kojega ne određuje pretežitost seljačkog stanovništva i poljoprivrede u selu, može od "seljačkog" načina življenja zadržati neke metaboličke obrasce i ekološke vrijednosti kao paradigmatske, ali ih treba obogatiti novim iskustvom iz nepoljoprivrede. "Novo selo" (za razliku od "starog sela") u kojemu će solarni kolektori na krovovima kuća i kompjutori u domovima postati svakodnevnica življenja i obrazac planiranja lokalnog kulturnog krajolika, koje se, dakle, ne temelji na seljacima i poljoprivrednicima, nego i drugim socio-profe-

¹³ O problematici ruralnog krajolika vidi "Estetika ruralnog krajolika" u autorovoj knjizi: "Okoliš i održivi razvoj". Zagreb, 2002:183-233.

sionalnim skupinama, nosi u sebi i nešto od socijalne vizije - "selo kao izlaz", koja ima malo dodira s romantičnim utopijama (slično Rousseauovoj) a više s novim okolnostima u kojima su zaštita okoliša i informatizacija gospodarstva i kućanstva integralni dio planiranih promjena. Te promjene ne moraju nužno značiti uskraćivanje svake romantičnosti promijenjenog krajolika. U svakom tipu krajolika može se doživjeti nešto romantično, ako postoje subjektivne pretpostavke, a ne samo onda, ako krajolik zadržava tradicionalna obilježja romantičnosti.

4. Model mješovitog gospodarstva (kućanstva) u svijetu potvrđuje obilježje njihove **trajnosti**, a ne prolaznosti jednog modela, unatoč specijalizaciji u proizvodnji. Štoviše, u kontekstu globalne krize rada i radnih mjesta te novih tehnoloških mogućnosti, mješovitost postaje sve aktualnija. Poljoprivredna gospodarstva (uključujući i ona najveća) prilagođavala su se - a to čine i danas - različitim ekonomskim uvjetima privređivanja, policentričnoj orijentaciji na poljoprivredne kulture i viševrsnim izvorima dohotka, a jedan od njih je, primjerice, **seoski turizam** (ruralni turizam) i **seljački turizam** (turizam na seljačkim gospodarstvima). To treba očekivati i u našim hrvatskim prilikama. Vrijednosti **isključivost** i **monokultura** u svijetu su postale upitne. Aktualne postaju vrijednosti **raznolikost** i **održivost**. Za gospodarstvo one znače vrijednost opstanka. Glede toga, mješovitost rada i nove razvojne ideje podržavaju razvoj obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, u nas naročito na lokalnoj razini. Zato neka dosadašnja iskustva mješovitog gospodarstva mogu biti dragocjena za suvremeni život obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva: sposobnost za inovacije, suradnja s drugim gospodarstvima i organizacijama, javni angažman u seoskoj zajednici na komunalnom uređenju, partnerstvo s državom u odlučivanju o razvojnim pitanjima, posebno lokalnim itd. Tome treba dodati i stjecanje novih iskustava u pokretanju

drugih aktivnosti i novom načinu vođenja gospodarstva.

5. Posebno treba istaknuti problem **rizika**. Klasično mješovito gospodarstvo (kućanstvo) bilo je svojevrstni modelski odgovor na ekonomske i socijalne rizike za obitelj, ali, nažalost, ne i na ekološke izazove. Kao nositelj inovacija reproduciralo je proizvodnu matricu i time aktivno sudjelovalo u zagađivanju okoliša, ponajprije svog užeg okoliša. Bavljenje raznolikim poljoprivrednim kulturama kao i dva izvora prihoda - poljoprivrede i neke nepoljoprivredne djelatnosti - bili su jamci opstanku sitnog mješovitog gospodarstva a time i potencijalnom ruralnom razvoju. Rizik je, ne samo u klasičnom smislu tržišnog rizika nego i svakog drugog, postao obilježje modernog društva (Beck, 1986). U poljoprivredi je, zbog njezine ovisnosti od prirodnih pogodnosti, rizik uvijek postojao i danas postoji (iako seljak nije govorio o "riziku" nego prirodnoj "nepogodi", uzrokovanoj "božjom voljom" itd). Budućnost je općenito obilježena kategorijama rizika i opasnosti, a o njemu model mješovitog gospodarstva ne nosi samo vrijedno iskustvo jednog vremena nego po svojoj organizaciji rada i izvora dohotka anticipira seljački oprez i smanjenje rizičnosti. Tradicionalna seljačka obitelj (gospodarstvo) smanjivala je rizik uzgajanjem različitih kultura, a mješovita obitelj (gospodarstvo) različitim izvorima dohotka. Problem rizika u selu danas je pomaknut i na osobne i socijalne rizike, pa se može govoriti o elementima **nesigurnosti** kao i u gradu.

6. Za diskurs o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu i njegovim perspektivama u našim uvjetima razvoja, potrebna je temeljita (znanstvena, ekonomska i kulturna) analiza dosadašnjeg modela mješovitosti, istraživanje i kritičko **valoriziranje iskustava** (pozitivnih i negativnih) naše "klasične mješovitosti", ali istodobno i sustavno praćenje stanja i promjena u obiteljskim mješovitim gospodarstvima (kućanstvima). To

pretpostavlja i analizu suvremenih društvenih uvjeta agrarne proizvodnje i tržišta što ih donose razne integracije, uključujući i WTO, a koji se danas oblikuju i u kojima će mješovito gospodarstvo (kućanstvo) u Hrvatskoj moći opstati, primjereno se razvijati kao način gospodarske i socijalne prilagodbe novim (ekonomskim, socijalnim, tehničkim i kulturnim) tendencijama - zvali ih integracijske, modernizacijske, globalizacijske ili nekako drugačije - i kao takvo strukturno odgovoriti na eksterne i interne izazove sebi i ruralnom kompleksu i koje će istodobno moći zadovoljavati potrebe svojih članova. Jer, cilj obiteljskog gospodarstva ne može biti odvojen od života ljudi. Njegov smisao jest zadovoljavanje potreba za solidno življenje i reprodukciju, putem ostvarivanja interesa izvan gospodarstva - na tržištu.

7. Ako je riječ o perspektivama obiteljskog gospodarstva, treba reći da je ono povezano s perspektivama sela. "Perspektive sela uvelike ovise o obiteljskoj poljoprivredi, o tome koliku će ona proizvodnju moći davati i hoće li moći od nje ipak sve bolje živjeti oni kojima je ona jedina ili glavna osnova egzistencije. Perspektive **obiteljske poljoprivrede**, pak, ovise kako o perspektivama poljoprivrede u privredi zemlje u sklopu ukupnog privrednog i društvenog razvoja, tako i o razvoju domaćeg i svjetskog tržišta, a posebno i o povezanosti s društvenim proizvođačima i potrošačima poljoprivrednih proizvoda koji organiziraju kooperaciju" (Šušar, 1988: II:448). Zamijenimo li riječ "društveni proizvođači" s riječima "poljoprivrednim tvrtkama" ili nekom drugom, i još dodamo "svjetskim tržištem", tada je ova ocjena aktualna. To potvrđuju stalni protesti seljačkih udruga u cilju poboljšanja ekonomskog položaja poljoprivrednih - naročito tržišno usmjerenih proizvođača - i u cilju socijalnih perspektiva stanovnika ruralnih naselja. Ako naselje kao cjelina ima perspektivu, ima je i proizvođač, jer on ne živi samo na svojem gospodarstvu nego u zajednici s drugim ljudima i prirod-

nom svijetu oko njih. Jedan od bitnih kriterija napretka i ruralnog razvoja mora biti prosperitet cjeline. Ukoliko obrazovanje, mediji, političke stranke, udruge civilnog društva, itd. uspiju razviti svijest o snazi takve (biotičke) zajednice i njoj kao općem dobru, tada će se osnažiti uvjerenje o socijalnoj perspektivi ruralnog života.

8. Držimo, da mješovito obiteljsko gospodarstvo ima perspektivu i u postsocijalističkom razdoblju. Spomenut ćemo samo nekoliko razloga: prvi razlog je opća tendencija u svijetu i kod nas da se gospodarske i druge tvrtke u investicijama, projektima i poslovnim aktivnostima orijentiraju na nekoliko područja a ne samo na jedno. Osnovni motiv im je sigurnost uloženog kapitala i smanjenje rizika; drugi razlog su neka pozitivna društvena iskustva mješovitog modela u poljoprivredi, naročito u socijalnoj sigurnosti; treći je povezan s "tržištem" rada i s općom orijentacijom pojedinca na stalan i siguran izvor prihoda, fleksibilnost radnih mjesta i ograničenim rizikom tržišta; četvrti razlog je u krizi moderne obitelji: ona se generacijski reducira i brojčano smanjuje, pa interesi današnjeg obiteljskog gospodarstva (kao aktivnosti na više područja) mogu pridonijeti povećanju obiteljska unutarnje solidarnosti i ekonomske stabilnosti i u novim društvenim uvjetima.

2. Ruralni razvoj - problemi i istraživački pristupi

U ovom poglavlju riječ je o četiri pitanja: prvo, o nekim pretpostavkama koje na izvjestan način ograničavaju, ali i usmjeravaju razgovor o temi selo u tranziciji; drugo, o dominantnim pristupima istraživanju u našoj ruralnoj sociologiji i naznakama o potrebi nekih drugačijih konceptualizacija; treće, o nekoliko tema koje bi mogle biti znanstveno i društveno relevantne u daljnjim istraživanjima; četvrto, osvrt o seljaštvu u procesu nastajanja struktura višeg poretka i peto, o tegobama tranzicijske modernizacije.

2.1 Pretpostavke tranzicijskog ruralnog diskursa

Ruralni tranzicijski diskurs - rasprava o hrvatskom selu u tranziciji- zahtijevao bi teoretsku elaboraciju problema tranzicije hrvatskog društva, ali će za ovu priliku biti dovoljno nekoliko uvodnih metodičkih napomena koje imaju za cilj potaći nastavak razmišljanja, pogotovo empirijska istraživanja, o dezintegracijskim i integracijskim procesima i čimbenicima. Takva je rasprava danas potrebna ne samo radi koncipiranja održivog ruralnog razvoja nego i radi aktualnosti problema identiteta.

U razumijevanju tranzicije treba poći od teorije promjena, od shvaćanja dinamičnog društva, a ne od "statičnog" društva kakvo je uglavnom bilo tradicionalno seljačko društvo, od proce-

sa (ekonomskih, tehnoloških, socijalnih, kulturnih), a ne samo od stanja struktura, kako bismo temeljitije sagledavali ruralne (seoske) **strukture u promjenama** i same **processe**. Znači da se radi i o dva aspekta u ruralnom diskursu, uključujući i istraživanja): o procesima i o strukturama. Drugo je pitanje, da li se radi o teoriji modernizacije koja u ruralnim promjenama očekuje ruralni razvoj - neki oblik socijalne evolucije, ili potpuni nestanak ruralnih struktura. Uzevši oba aspekta, ruralni razvoj, promjene, pa i nestanak ruralnosti, može se, poglavito u globalizacijskim utjecajima, konstruirati neki novi "eklektički" pristup (pretenciozno: teoriju) koji ih povezuje i oblikuje novu stvarnost. Promjene se, pak, mogu vremenski ograničiti samo na proteklo razdoblje koje se označava kao tranzicijsko, a mogu se shvatiti u znatno širem povijesnom kontekstu (u kojemu se zbiva i tranzicija), dakle, kao nastavak započetih modernizacijskih procesa. Ograničavanje - ne toliko u istraživanju - nego u razumijevanju i objašnjavanju pojava na tranzicijsko razdoblje, može utjecati na njegovu nepotpunost, štoviše jednostranost. U takvom ograničenju neki kritičari tranzicije i novih promjena umanjivat će vrijednost pozitivnih promjena i isticati uglavnom negativne posljedice, dok će opet neki apologeti novoga povijesno veličati promjene, pa se diskurs može reducirati na politički govor. Širi povijesni kontekst razumijevanja ruralnih promjena u tranziciji držimo metodički ispravnim. Štoviše, antropološki aspekt kulture svjedoči o tome da su se promjene stalno zbivale, da je sve u tranziciji, pa i selo, odnosno ruralna kultura.

Tranziciju u kontekstu promjena hrvatskog društva možemo shvatiti kao razdoblje poslije 1990. godine, tj. unazad više od desetljeća - kako se to obično omeđuje i u sličnim tematski diskursima - koje označava prijelaz iz socijalističkog u tranzicijsko kapitalističko društvo, iz nedemokratskog (jednostranačko) u demokratsko (višestranačko), iz državne u tržišnu ekonomiju,

itd. ovisno o tome kako teoretski definiramo razdoblje društvenih procesa: kao prijelaz od totalitarnog u demokratsko društvo, tj. interval između dvaju režima (O'Donnell /Schmittler/Whitehead, 1986:6), kao tip "redemokratiziranja" (Stepan, 1986) ili kao "politički kapitalizam", tj. prijelaz od "kriminalnog" u "demokratski kapitalizam" (Tatur, 1998; Staniszkiš, 1998), itd.¹

Postavlja se pitanje polazne točke ("nulte točke") za analizu sela u tranziciji da bi se utvrdilo, mijenja li se nešto, što se mijenja, koliko i kako se promijenilo. U općim naznakama stvar je relativno jednostavna: zbila se promjena političkog sustava i prihvaćen je politički pluralizam kao okvir društvene regulacije i tržište kao regulacija protoka roba i kapitala, itd. što može biti uzeto "nulta točka". Ali, u sociologijskom pristupu u ruralnoj sociologiji odgovor nije samo u tako brzim promjenama, nego u sazrijevanju svijesti o novim teoretskim mogućnostima u novim okolnostima. Jedan od mogućih teoretskih pristupa je istraživanje tranzicijskih promjena kao procesa i struktura nastalih pod utjecajem povijesnog i socijalnog naslijeđa socijalističkog društva i postavljenih ciljeva tranzicijskih promjena (Cifrić, 1998a:52).

Polaznom točkom u sociološkom smislu možemo uzeti spoznaje o selu tijekom posljednjih pola stoljeća, a i više, do kojih je došla naša znanost (sociologija sela, agrarna ekonomija itd.). Takva sintetička studija nije izrađena. Ona bi trebala pokazati stanje ruralnih struktura i dominantne procese u (selu) ruralnom kompleksu s obzirom, recimo na: promjene kulturne paradigme, modernizacijske promjene. Kada je riječ o polaznoj - "nultoj točki" predmeta socioloških istraživanja, tada imamo na

¹ O problemima tranzicijskog društva vidi: Cifrić, I./Čaldarović, O./Kalanj, R./Kufirin, K. (1998.). Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

umu već "transformirano" selo u drugoj polovici prošlog stoljeća i postojanje dubokih promjena kroz koje je prošlo i danas prolazi zajedno s njegovim određujućim strukturama (selo, stanovništvo, tehnologija i okoliš) a od kojih treba poći ako se govori o selu u tranziciji, pogotovo ako se istražuje polazeći od drugačijeg teoretskog pristupa.

Za stjecanje veće količine znanja i znanstvene spoznaje o ruralnim promjenama u tranziciji - pa u tom kontekstu i za cjelovit znanstveni sociološki diskurs o našim društvenim promjenama - potrebno bi bilo bar orijentaciono skicirati metodički pristup kojim bi se pratili sadržaji i analizirale društvene promjene i putem kojih bi se moglo i analizirati selo u tranziciji. Takav pristup otvorio bi mogućnost jednog projekta o selu u tranziciji. To, dakle, znači da se mogu izdvojiti pojedinačni problemi ili aspekti, ali koje se promatra u kontekstu tranzicije.

U tranzicijskom razdoblju u nas je objektivno malo (empirijskih) istraživanja sela i ruralnosti, koja bi nam dala potpuniju i egzaktniju sliku promjena i stanja u ruralnom području.² To praktično znači da danas znanstveno malo znamo ili gotovo da ne znamo koje su se sve socijalne promjene zbile u odnosu na proteklo socijalističko razdoblje, koje se zbivaju i kakve su posljedice tih promjena u društvu i u ruralnom kompleksu. Naravno, znanja o njima ne proizlaze samo iz socioloških znanstvenih empirijskih istraživanja, nego i iz drugih izvora koje treba analizirati, kao i druge tranzicijski aktualne probleme. Primjerice, što se događa u selu s propadanjem velikih kombinata za koje je selo bilo vezano (zapošljavanje i suradnja poljoprivrednika) i uz koje se razvijalo "mješovito gospodarstvo"

² Osim projekta "Selo u tranziciji" u IDIZ-u (SS, 1-2/2000.) postoje i neka preliminar-
na istraživanja u Institutu "Ivan Pilar". Podrobnije vidi u bibliografijama Bosiljke
Milinković u: Sociologija sela, 38(1-2), 2000; i 35(1-4) i u knjizi: Seferagić, D. /ur/
Selo - izbor ili usud. Zagreb: IDIS, 2002.

kao relativno uspješan model glede proizvodnih inovacija i standarda seoskog stanovništva. Metodom case study mogla bi se pokazati tipična obilježja promjena i novog stanja.

Raspravljati o selu u tranziciji znači raspravljati o nekim društvenim fenomenima (problemima) i sociološkim temama i sadržajima. Primjerice, što je s kvalitetom življenja, solidarnosti, religioznosti, praznovjerjem i strukturom vrednota (tradicionalnih i modernih), kulturnom infrastrukturu (knjižnice), socijalnom kontrolom, međugeneracijskim odnosima, odnosima između spolova itd. U tom svjetlu, danas je razumljivo govoriti o ulozi tradicije i retradicionalizacije i odgovoriti na pitanje zašto je tradicija postala aktualna u vrijeme tehnološkog izazova i modernizacijskog "pritiska"? U kakvoj je svezi retradicionalizacija i aktualiziranje pitanja identiteta? Je li retradicionalizacija moguća, kako neki misle i možda priželjkuju, ili je - što je bliže našem razmišljanju - nemoguć povratak na tradicionalno društvo ako ne postoje strukture i uvjeti koji održavaju tradiciju (u proizvodnji i kulturi). Ili, primjerice, o vrijednosti i stimuliranju opstanka malih naselja za koja neki tvrde da su neracionalna i da mogu nestati jer to ne bi bio velik gubitak. Eventualni nestanak treba prepustiti njima samima i ne treba ga unaprijed planirati kao nepoželjne i neracionalne. Napomenimo i to, da i najmanja naselja imaju važnu ulogu u održanju ruralne kulture, njezine raznolikosti i kultiviranju prostora. Ona su bogatstvo naše tradicije, ruralnog kompleksa i njihov život treba poticati. U njima je sadržana kulturna paradigma raznolikosti i suživota čovjeka i prirode. Jer, kako možemo - osim kao neloogično - objasniti zalaganje i poticanje održanja i obnovu života na otocima, a istodobno planirati nestanak malih sela i zaseoka u kontinentalnim prostorima? Logika statistike, ekonomske racionalnosti, politike i urbanizma nije identična s logikom života malih ruralnih zajednica. U planiranju njihove budućnosti

trebalo bi i njih pitati. Uostalom, ideja održivosti (sustainability) i koncept održivog razvoja sadrže logiku održanja i maloga - lokalnoga.

2.2 Istraživanje ruralnih promjena i tranzicijske teme

Tranzicijske promjene pretpostavljaju i promjene u pristupu predmetu istraživanja, jer se radi o procesima promjena struktura i institucija i jer neki fenomeni postaju trenutno aktualniji od drugih. Ovdje se osvrćemo na dosadašnje i moguće drugačije pristupe u našim sociološkim istraživanjima ruralnosti, te na neke aktualne istraživačke teme u tranziciji.

2.2.1 Pristupi istraživanju.

Ponekad se polazi (stjecajem različitih okolnosti, a često kao posljedice interesa naručitelja nekog istraživanja) od pojednostavljene slike predmeta istraživanja, tj. sela (i nekih gospodarskih i socijalnih problema) kao izdvojene predmetno-istraživačke strukture iz ruralnog kompleksa. Međutim, selo (i njegova unutarnja gospodarska i sociokulturna obilježja) ne postoji bez nekih drugih struktura, a naročito prostora, jer promjene u selu nisu posljedica samo endogenih nego i egzogenih poticaja - planiranih ili spontanih. Mijene u selu ne nastaju samo zato što se nešto mijenja poticajima iz njega, od njega i u njemu samomu, a jednako tako niti promjene u njegovu okolišu nisu ovisne samo o lokalitetu nego su podložne i širim utjecajima. Eksterni, poglavito globalni, utjecaji (tehnološki, kulturni, ekonomski, ekološki) postaju presudni za ruralne promjene. U tom kontekstu, možda je retradicionalizacija kao svjesno oblikovanje

sadašnjeg identiteta i potraga za izgubljenim identitetom, nesvjesno suprotstavljanje nekontroliranim vanjskim utjecajima.

Zato se postavlja konceptualno, a potom i metodološko pitanje kako bismo danas i ubuduće mogli istraživati selo (unutarnju strukturu i promjene) u kompleksnim odnosima. Konceptualno pitanje zato što postoje i neki drugi pristupi koji vjerojatno mogu dati potpuniju i kompleksniju sliku o stanju u selu i ruralnom prostoru. Pretpostavljamo da slika svijeta - kulturna paradigma prethodi promjenama ruralnosti, pa je zato potrebno istražiti kakva slika življenja danas postoji u svijesti ruralnog stanovništva i kakva je poželjna; što ih "vodi" u promjene. Metodološki zato, jer nisu samo kvantitativni empirijski pokazatelji relevantni za zaključke o promjenama (moderniziranog) ruralnog svijeta. Kvalitativna analiza - uključujući case study, monografije i neke reprezentativne primjere u bogatom ruralnom naslijeđu - također su veoma važni za dobivanje slike o stanju i promjenama vezanih uz selo. Zato je potrebno osvrnuti se na dosadašnje konceptualne i metodološke pristupe istraživanju sela u nas i ukazati na potrebu kompleksnijeg pristupa.

O domaćim ruralno-sociološkim istraživanjima u 20. stoljeću ne postoje egzaktne pregledne sociološke analize³. Iz nekih prikaza stanja vide se glavni trendovi promjena u selu i istraživačka tradicija (Puljiz, 1987; Šuvar, 1988) uključujući i posljednje tranzicijsko desetljeće (Milinković, 2000). Jednako tako nema kritičkih osvrta o primijenjenoj metodologiji ruralnih istraživanja koji bi pokazali vrijednost upotrijebljenih instrumentarija i konceptualnih pristupa. Naročito su insuficijentna komparativna istraživanja i vremenska dimenzija praćenja pojava. Osnovno obilježje socioloških istraživanja sela i poljoprivrede u proteklih nekoliko desetljeća (u kojima je bila vodeća "zagre-

³ Cilj ovog priloga je ukazati na najčešće pristupe u domaćim istraživanjima, ali i na neke drugačije konceptualne mogućnosti u sociološkim istraživanjima.

bačka grupa") jest "ad hoc" pristup aktualnim problemima, više spontanost i intuicija autora, a manje sustavnost. Empirijska istraživanja uvelike su ovisila o interesu društvenih aktera i njihovoj financijskoj potpori, pa su istraživačke teme i problemi bili više uvjetovani time, a manje znanstvenim interesima. Vrijedan pokušaj bio je projekt "Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji" (Grupa autora, 1972) koji je prezentirao teoretsko-konceptualne pristupe kao podlogu za empirijska istraživanja na temelju kojih bi se izradila tipologija a kasnije i ruralni atlas. Taj projekt, nažalost, nije nastavljen.

Konkretniji osvrt i kritička analiza naših socioloških istraživanja sela pokazala bi da su postojali različiti paradigmatički pristupi u istraživanjima, kao što su odnos: selo - grad, centar - periferija (na tragu Tönniesove dihotomije Gemeinschaft - Gesellschaft); ili u kontekstu modernizacijske paradigme kulturne promjene su promatrane kao posljedica pretpostavljenih tehnoloških inovacija. Modernizacijska paradigma bila je shvaćena kao linearno-razvojna u kojoj su konflikti shvaćeni kao popratne pojave općeg progressa. Istraživanja⁴ su uglavnom polazila od takve ideje pozitivnih društvenih promjena. Glede toga mogli bismo razlikovati dvije okvirne socijalne paradigme: paradigmu kvantitativnog rasta (koja se praktično razumijevala kao paradigma razvoja) i (odnedavna) paradigmu održivog razvoja, koje utječu na sadržaje, ciljeve i metode istraživanja našega sela. Ova druga tek je u začetku, pa je baš zato izazovnija.

Paradigma rasta. U ovoj paradigmi propituje se koliko se i što promijenilo, a promjena je poželjan društveni cilj. O tome svjedoče brojna empirijska istraživanja u okviru IDIS-a (S. Šuvar, V. Cvjetičanin, V. Puljiz, E. Dilić, S. Livada, M. Štambuk,

⁴ Pregled problematike mješovitih gospodarstava vidi u M. Štambuk: Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama. Doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1997.

J. Defilipis, M. Župančić i drugi) kao i udžbenički pregled građe i stanja (Šuvar, 1988). Selo se istražuje u kontekstu problema urbanizacije, tj. koliko je ostalo manje selo a više sliči gradu, a poljoprivreda se istražuje u kontekstu industrijalizacije. Na taj način se interpretativno sučeljavaju: s jedne strane selo i poljoprivreda, a s druge selo - grad. Ovom pristupu svojstvene su kategorije: promjena (poželjna promjena je razvoj), monokultura (uniformnost) i standardizacija.

Istodobno neke znanosti istražuju tipične oaze predmodernosti, tj. koliko se održalo tradicionalno selo (etnologija, etnografija, kulturna antropologija) i njegova kultura. Selo se paradigmatički identificira s tradicijom (običajima), a poljoprivreda sa zemljoradnjom (stočarstvo, ratarstvo), naslijeđenim umijećima u proizvodnji (tehnologijom) i alatima. Uobičajene su kategorije: stabilnost, raznolikost, tradicija, običajnost i ritualnost.

Paradigma održivog razvoja. Krajem prošlog stoljeća dolazi do nagovještaja o promjeni globalne industrijske paradigme. Tako se govori o "stoljeću okoliša" (Weizsäcker, 1999), "biotehnološkom stoljeću" (Rifkin, 1999), "kršćanskom tisućljeću" (Ivan Pavao II, 1998), "američkom stoljeću" (Bush), odnosno "amerikaniziranju svjetske povijesti" (Altvater, 1992:204) prenošenjem unutarnjeg pokretačkog duha osvajanja (odnosno "civiliziranja") prostora za bjelce, oblikovanog u američkoj tradiciji na svjetski plan. Na diskurzivnu scenu stupaju neke modernizacijom i njezinom teoretskom refleksijom aktualne kategorije kao što su: "društvo građana" i "tolerancija", "globalizacija" i "identitet", "održivost" i "raznolikost", "civilno društvo", "svjetski etos" itd.

S globalizacijom i njezinim objektivnim utjecajem na ruralne prostore, u istraživanja perspektiva sela i općenito

ruralne kulture unose se novi pristupi i pojmovi, a prije svega pojam "održivosti" (održivi razvoj) i "okoliš". S globalizacijom je povezana i aktualnost lokalnog kao heterogenog. Održivi razvoj i okoliš postaju dio istraživačkog mišljenja, jer se ruralna i seoska tematika smješta u širi (a) razvojni i (b) uzročno-posljedični kontekst. Pitanje koje se u kontekstu održivog razvoja i okoliša u modernizacijskoj paradigmi danas postavlja u istraživanjima sela je sljedeće: koliko se moderniziralo selo i istodobno očuvao okoliš. Kakva kulturna paradigma -socijalnoekološka paradigma je primjerena ruralnom razvoju? Kategorije u kojima se propituju odnosi u ruralnom prostoru su: održivost, raznolikost, tradicija, modernizacija, retradicionalizacija i susvijet. U konceptualnom i interpretativnom pogledu sučeljavaju se: s jedne strane selo i okoliš, a s druge naselje (selo i grad) i okoliš. Na taj način se izražavaju čovjekove konfrontacije antroposfere i biosfere.

Pristup sa stajališta ekološkog kompleksa. Kompleksnost suvremene ruralnosti zahtijeva i drugačije pristupe osim onih do sada prakticiranih u istraživanju promjene agrarne i vlasničke strukture, socijalne strukture u selu, obilježja obitelji i tipovi nasljeđivanja itd. Jedan od njih je primjena istraživačkog modela **ekološki kompleks** (Hamm, 1982:173) koji ne izdvaja selo kao zasebni predmet istraživanja nego ga analizira u kontekstu s nekim drugim čimbenicima (poljoprivreda, okoliš, tehnologija, stanovništvo) kao jedinstven kompleks unutar kojega postoje interakcije između njegovih sastavnica. On je prikladan, čini se više za lokalnu razinu urbanog i socijalnog planiranja, naročito zato što se mogu jednostavnije istražiti složeni odnosi i izraditi konkretni modeli. Glede toga, ekološki kompleks je socijalnoekološki kompleks.

Pristup sa stajališta socijalnog metabolizma. Drugi pristup kojega smo u prethodnim dijelovima knjige otprilike slijedili - ali uglavnom tako što se nije radilo o navođenju konkretnih podata-

ka nego o smislenosti odnosa koji iz njih proizlaze - što je moguće i korištenjem case study za konkretno naselje, gospodarstvo ili širu regiju, pretpostavlja veću ulogu kulture u metaboličkom procesu. Zato je riječ o socijalnom, odnosno socijalnoekološkom metabolizmu. Riječ je o teoretskom pristupu primjenom socijalnoekološkog modela, s ključnim pojmom koji ga obilježava - ovdje pojam **ruralni metabolizam** (Fischer-Kowalski et al, 1997). Njime se može postaviti teoretski koncept za konkretan odnos socijalne zajednice (sela) i prirodne zajednice (okoliša) kao dimenzija ruralnosti (ruralne kulture), odnosno međuutjecaja materijalnih (razmjena materijala) i kulturnih procesa (teoretska i simbolička refleksija). To se može primijeniti na povijesne analize i aktualne situacije, pa takav teoretski pristup može biti plodan sociološki koncept okolišu. Naime, prema formama metabolizma mogu se razlikovati tipovi društava (Diekmann/Preisendörfer, 2001:57) pa tako istražiti i postojanje objektivno različitih struktura (društvenih prirodnih stanja) i subjektivnih predodžbi te njihovih paradigmi.

Primijenimo li istraživanja socijalnog metabolizma ne samo na strukture nego na procese, on omogućava razumijevanje društvenih promjena, pa ga se shvaća kao **proces kulturalne kolonizacije** u antropološkom, odnosno kulturnoekološkom pogledu. Kultura, shvaćena kao skup različitih struktura, sposobna je za intervenciju u vlastiti sustav radi otklanjanja nepoželjnih utjecaja, pa kulturalni sustavi imaju dvojaki karakter: "djeluju u smislu komunikacije i izolacije istodobno, organiziranje zajednice i razgraničenje od stranog, tradicije i inovacije.." (Sieferle, 1997:47). Ali i za intervenciju u druge sustave (kulturalne i prirodne). Za seljačko društvo može se primijeniti model dva sustava (društvo i priroda) u kojemu društvo stvara svoje kolonije, pa neki (Haberl/Zangerl-Weisz, 1997: 135) upozoravaju da se možda radi o modelu tri sustava u kojemu bi kolonije bili

funkcionalni subsustav društva (primjerice, radne životinje) ili subsustav prirode (kultivirano bilje). Bez obzira kako teoretski tumačili ove subsustave, istraživanju modernizacije i inovacija u selu i poljoprivredi može se pristupiti i s ovog stajališta. To u osnovi znači da se uvažavaju dva procesa **razmjena materijala** (metabolizam) između društva i prirode - koji jamči stabilnost društva i **kolonizacija prirode** - koja omogućava razvoj.

Nove teoretske mogućnosti ne znače da su dosadašnji problemi i istraživački pristupi danas znanstveno upitni ili prevladani, iako hrvatska ruralna sociologija nema valoriziranu i cjelovitu spoznaju o konceptualnim pristupima i metodologiji vlastitih empirijskih istraživanja. Držimo da će se postojeći pristupi i nadalje primjenjivati ovisno o konkretnom problemu i cilju istraživanja. Ako nam je cilj utvrditi promjene unutar socijalnog sustava (sela), tada su primjerene klasične sociološke metode - od statističkih podataka, ankete i intervjua, case study itd.). Ali, ako nam je cilj istražiti kompleksan odnos između socijalnog sustava (sela) i prirodnog sustava (okoliša) tada su oni poželjna, ali ne i dostatna sastavnica takve analize. U ovom slučaju poželjan je i moguć, dakle, drugačiji konceptualni pristup a ne samo moderni sofisticirani statistički, odnosno standardni metodološki pristup. Odgovor na pitanje "što" - daje problemski i teoretski diskurs, a odgovor na pitanje "kako" - problem je istraživačke metodologije (tehnologije).

Istraživačka tehnologija je nemoćna ako zakažu teoretske pretpostavke u sociološkom mišljenju. Postavljaju se barem tri pitanja: (1) da li su zanemarena obilježja društva koja susrećemo u klasičnim sociološkim teorijama (racionalnost, tradicija, elite, solidarnost, seljačka ekonomija, slojevitost, inovacije, integracija i konflikti...), a koja se mogu danas primijeniti u (empirijskim) sociološkim istraživanjima ruralnog kompleksa; ili ta pitanja

možda nisu danas relevantna; (2) jesu li u sociološkom diskursu prevladala neka nova obilježja sukladno modernizacijskom razvoju društva - od tradicionalnog, modernog do postmodernog, pa se to reflektira na empirijska istraživanja kao tematski istraživački "pomak" prema novoj problemskoj tematici kao što su demokracija, civilno društvo, nasilje (u obitelji, na ulici i sportskim stadionima), feminizam, seksizam, novi oblici siromaštva, obiteljsko gospodarstvo, seljačke udruge, politički protesti...) posljedica je objektivnih zbivanja i promjena u društvu kojima se bavi i sociologija; (3) jesu li ta nova obilježja trajno potisnula klasične sadržaje ruralnih istraživanja ili su samo (prolazna) posljedica društvenog interesa financijera istraživanja i istraživača? Ova (a i druga) pitanja mogu se konkretizirati također kao problemi društvenih promjena u ruralnim okruženjima. U svakom slučaju, teoretski i empirijski je važno pitanje promjene tradicionalnog i moderniziranog sela i njegova perspektiva u procesima modernizacije, individualizacije stila življenja, sociokulturne fragmentacije, tehničko-ekonomske globalizacije i zagađenja okoliša.

2.2.2 Istraživačke teme.

Danas poljoprivrednici postavljaju pitanje (a) kakve su im perspektive i šanse opstanka i (b) kakve su perspektive njihovim nasljednicima i (c) u kakvom socijalnom i gospodarskom poretku? Rasprava o tom pitanju nedvojbeno zahtijeva analizu sadašnjeg stanja, posebice na bivšim okupiranim područjima i područjima ratnih razaranja, kako bi se mogle naznačiti neke perspektive ruralnosti u kojima bi bila sadržana percepcija poželjne budućnosti. To se ponajprije odnosi na tranzicijsko raz-

doblje. Iznijet ćemo, više u obliku teza, nekoliko opservacija u namjeri da se potaknu neka pitanja u kritičkoj analizi tranzicijskih promjena i budućeg ruralnog razvoja.⁵

Za seljaka i seljaštvo u nas može se reći da je u politici od pojave braće Radić. U njoj je, ovisno o povijesnim okolnostima, sudjelovao na različite načine, a često je bio manipuliran. Kao pojedinac i kao društvena skupina, seljak je u tranzicijskom razdoblju - poglavito u prvim godinama - postao **politički aktivan** u različitim nacionalnim i regionalnim političkim strankama, pa i svojoj po tradiciji poznatoj Hrvatskoj seljačkoj stranci. Seljaštvo je postalo sastavnica sadržaja programa različitih političkih stranaka, naročito HSS. Prvi izbori (1990.), a i kasniji pokazali su najveću participaciju seljaštva i ruralnog stanovništva u dvije političke stranke: Hrvatskoj seljačkoj stranci - na idejama Radićevske tradicije ("Vjera u Boga i hrvatska sloga") i novotformiranom pokretu Hrvatskoj demokratskoj zajednici na ideji Hrvatske kao samostalne nacionalne države. Seljak im je dao svoj glas, vjerojatno više zbog nacionalnog nego socijalnog programa.

Pred prve izbore oblikovala se neka vrsta **seljačkog pokreta**, kao relativno vitalne reakcije na raniji socijalistički sustav, ali i na ekonomski i socijalni položaj seljaštva u novoj državi i novim ekonomskim uvjetima. Teško je reći da li je ta vitalnost aktualni odraz općih kretanja interesnog organiziranja u društvu ili nosi u sebi nešto trajnije, što je karakteriziralo hrvatskog seljaka - buntovnost i težnja za pravdom. To su općenito obilježja

⁵ Navest ćemo nekoliko podataka o vrsti poljoprivrednih površina (iz 1990. godine). Ukupna poljoprivredna površina iznosila je 3.220 tisuća ha, a obradiva 2.034 tisuće ha. Oranice i vrtovi prostirali su se na površini od 1.480 tisuća ha, voćnjaci na 71 tisuća ha, vinogradi na 73 tisuće ha, livade na 410 tisuća ha, pašnjaci na 1.151 tisuću ha, bare, trstici i ribnjaci na 35 tisuća ha (Statističke informacije. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1991:21). Iznosi se i podatak o 3.151 milijun ha poljoprivrednih površina, od kojih 36,6% neiskorištenih (Žimbrek/Franić/Juračak, 2000:7).

seljaštva u Europi u njegovoj borbi za opstanak u kojoj seljaštvo prolazi četiri povijesne krize (u doba ranog feudalizma - obrana sloboda lokalne zajednice; seljačkih ratova - obrana seljačkih pravica; prodora kapitalizma - obrana vlasništva i savez s građanstvom, te u doba liberalnog kapitalizma - savez s radništvom); (Wittfogel, 1924:131-132). Vjerojatno se dio dinamičnosti seljačkog organiziranja i aktivnosti može pripisati općenito utjecaju pobuđene nacionalne svijesti u društvu i građanskom obrascu socijalne reakcije na empiriju, ali se sigurno radi i o dugoročnim interesima poljoprivrednika kao socio-profesionalne skupine. Glede toga vjerojatno će se interesi poljoprivrednika naći na tragu antiglobalizacijskog pokreta kao posredne ili neposredne kritike vladine agrarne politike kao kritike uvjeta koje postavlja WTO.

Na političkoj i strukovnoj seljačkoj sceni prisutne su **udruge** seljaka na državnoj i županijskoj razini. Međutim, seljaci su i dalje nedovoljno organizirani da bi se mogli oduprijeti tranzicijskim problemima, a posebno izazovima svjetskog tržišta. Povijesno iskustvo nas uči da postoji mogućnost manipulacije s interesima seljaštva. O seljačkim udrugama ne postoji na jednom mjestu izvor podataka, a vrlo su rijetka istraživanja koja bi utvrdila prave interese seljaka. Tek rijetka sociološka istraživanja pokazuju da postoji interes velikog broja seljaka za aktualna zbivanja putem "Gospodarskog lista" ili TV emisije "Plodovi zemlje" (Magdalenčić/Župančić, 1993).

U kontekstu ustavne kategorije nepovredivosti vlasništva ukinuta je razvojna barijera nazvana **zemljišni maksimum** za seljačko gospodarstvo na 10 ha (čl. 3., čl. 48. i čl. 50. Ustava RH iz 1990.). U socijalističkom sustavu postojala je argumentirana teza o neopravdanosti postupaka nacionalizacije i ograničavanja privatnog zemljišnog posjeda, koji je nakon 1945. ograničio zemljišni maksimum na 17 ha, a zakonom 1953. godine na 10 ha.

Zakon o poljoprivrednom zemljištu 1984. godine povećao je zemljišni maksimum. Obradiva površina ostaje 10 ha, a s neobradivim zemljištem ukupno na 20 ha. Međutim, u brdsko planinskim prostorima maksimum obradivog zemljišta povećan je na 20 ha, a s neobradivim zemljištem na 40 ha po gospodarstvu, a na ovčarsko krškom kamenjaru maksimum je 70 ha (N. N. br. 26/84. od 3. VII. 1984.). Izmjenama i dopunama tog zakona u 1990. godini maksimum obradivog zemljišta se povećava na 30 ha a neobradivo nema ograničenja (N. N. br. 19/90. od 3. V. 1990.). Iste godine Zakon o izmjenama Zakona o poljoprivrednom zemljištu (N. N. br. 41/90, 8. X. 1990.) dopušta pravo vlasništva na poljoprivredno zemljište bez ograničenja, što se konačno potvrđuje Ustavom (22. prosinca) 1990. godine.

Sloboda na neograničenu veličinu zemljišnog posjeda danas omogućava formiranje većih obiteljskih gospodarstava kao proizvodnih cjelina i time dalju modernizaciju u proizvodnji i preradi. Istodobno se zbila apsurdna situacija da je pala tržišna cijena zemlje i da većina poljoprivrednika ne povećava svoj posjed. Većina seljaka je ovih godina vjerojatno shvatila da je neki oblik rentijerstva ili ulaganja u nepoljoprivrednu djelatnost danas povoljniji (sigurniji) od ulaganja u zemlju i proizvodnju. To je signal društvu da se većina sadašnjih gospodarstava neće orijentirati na tržišnu proizvodnju. Ne samo što je niska cijena zemlje, nego je njezino vrednovanje veoma nisko. Zemlja i gospodarstvo traže "sluge", a ne gospodare, zahtijevaju strpljivost u očekivanju plodova rada, a ne brzu i dnevnu dobit kao u kafićima i trgovini. Prosječna veličina posjeda u Hrvatskoj je 2,9 ha (Croatian, 1996), koja je 1900. iznosila 5,2 ha, 1930. 4,0 ha, 1960. 3,6 ha (Župančić, 2002:233). 34,8% gospodarstava ima posjed manji od 1 ha, 49,7% ima između 1 i 5 ha, 13,2% između 5 i 10 ha, a svega 2,5% gospodarstava ima posjed veći od 10 ha

(Prehrana, 2001: 26). Takva struktura veličine posjeda ne jamči sigurnu i kontinuiranu proizvodnju, a sama je izložena visokoj cijeni proizvodnje i velikim rizicima domaćeg i međunarodnog tržišta poljoprivrednih proizvoda, uključujući i onaj što ga donosi uključivanjem u WTO. Osim toga, pitanje je, je li je moguć razvoj i kakav razvoj bez radikalne promjene agrarne strukture. Umjesto da se radi na formiranju struktura koje će okupiti poljoprivredne proizvođače i dugoročno odgovoriti izazovima europskih i svjetskih integracija i regulacija u poljoprivredi, država se bavi popisima i upisnicima za poticaje.

Trebalo bi pobliže istražiti formiranje skupine vitalnih poljoprivrednih gospodarstava kao i razloge spomenutoga apsurd. Može se postaviti teza da je danas stanje bitno drugačije u odnosu na ono u proteklih pola stoljeća. Jedan razvojni ruralni model (proizvodnje i života) je nestao, a drugi, primjeren našim uvjetima, još nije stvoren. Zato bi se moglo reći (ne baš primjerenim terminom) da je nastupila "agrarna šizma": s jedne strane zakašnjela i nepotpuna druga modernizacija, a s druge strane zahtjevi treće modernizacije koja tek osvježuje proizvođača o prednosti heterogene gospodarske strukture i ekološke vrijednosti poljoprivrede. Obiteljsko tržišno gospodarstvo se postupno oblikuje, a taj proces ne ovisi samo o njegovim resursima nego i o društvenim uvjetima, poglavito razvojnoj politici u agraru i stanju cijelog ruralnog kompleksa. Koliko god se gospodarstvo moglo razvijati na unutarnjim resursima, pogotovo mješovito, u socijalizmu to nisu dopuštale društvene okolnosti; u tranzicijskom razdoblju društvene okolnosti to omogućavaju, ali su iscrpljene unutarnji resursi gospodarstva.

Oblikovana je ideja oživljavanja **obiteljskog gospodarstva**. Ali ono - osim relativno malobrojnih uspješnih - više figurira kao politička parola poželjnog stanja nego kao stvarnost socijalnog projekta. Obiteljsko gospodarstvo se ne stvara dekretima niti

preko noći, nego mukotrpnim radom i društvenom potporom. Ono je sustav organizirane proizvodnje umrežene u nacionalno gospodarstvo i način života koji se reproducira i produljuje život tog sustava. Može nastati radom nekoliko generacija koje su s njim čvrsto povezane. Najmanje liči na otvaranje kafića (u kojemu će raditi nekoliko neprijavljenih mladih konobara) s velikom i brzom zaradom, a potom slijedi zatvaranje i pokretanje nekog novog posla s istim ciljem. Obiteljsko gospodarstvo ne postavlja za cilj kratkoročnu i brzu zaradu, iako ga na takvo razmišljanje navode društvene okolnosti. To nije posao nego rad i život od toga rada i sukladno tomu radu - način življenja, višegeneracijsko opredjeljenje. Postoje primjeri poljoprivredne proizvodnje, uključujući i preradu, koju nazivamo obiteljsko gospodarstvo. Danas su to još uvijek pojedinačni "projekti" i pokušaji koji se moraju potvrditi i u sljedećoj generaciji da bismo ih nazvali prava obiteljska gospodarstva. Ona imaju šansu jer za njih kao poduzetnike ne postoje sistemska ograničenja. Osim toga, u njihovu je vlasništvu (1991.) 66,4% poljoprivrednog zemljišta, ali s nepovoljnom vlasničkom strukturom: 34,8% gospodarstava s manje od 0,5 ha, 39,7% s 1-5 ha, 13,0% s 5-10 ha i 2,5% s preko 10 ha (Žimbrek/Franić/Juraćak, 2000:6), s više od pet čestica po gospodarstvu. Prema nekim procjenama danas se malobrojna obiteljska gospodarstva mogu upustiti u tržišnu kompeticiju - između 10% i 15% gospodarstava (većih od 5 ha), koji raspolažu sa 36% traktora, 70% kombajna, 75% berača kukuruza, 50% linija za krumpir, 40% kamiona (Župančić, 2002:244).

Izostale su i neke sustavske pretpostavke: primjerice, obilata podrška (bar početna) državnih instrumenata njegovom razvoju, ili njihova neadekvatna primjena; institucionalni (financijski i stručni) oslonac seljaku je nestao pretvorbom velikih agroindustrijskih kombinata. Banka kreditira manje rizične proizvodnje i one koji najbolje vraćaju kredite što nije slučaj s

poljoprivredom koja je rizična grana (neizvjesne prirodne pogodnosti, nesiguran otkup proizvoda zbog uvoza, svjetske konkurencije itd.).

Veliki kompleksi obradivog zemljišta "zasijani" su minama i još su nerazminirani, što znači da su neuporabivi za obradu. Time su se **smanjile obradive površine** i dio nacionalnog resursa, uključujući i radnu snagu. Za brojna gospodarstva kao i cijela ruralna naselja to znači fizičko ograničenje egzistencijalnih uvjeta seoskog stanovništva - od povratka prognanika i izbjeglica, do organiziranja proizvodnje i općenito života u selu i poljoprivredi kao zanimanju - a o ograničenjima razvoja da se i ne govori, posebice o "demografskoj katastrofi". Naime, niti prva niti druga modernizacija "nisu dosegli razinu na kojoj bi ruralnu periferiju osposobili koliko-toliko za samorazvoj" (Štambuk, 2002:18), odnosno da je "samo na ograničenom broju seoskih područja moguće primijeniti **endogenu strategiju** seoske modernizacije" (Rogić, 2002:346). Te su ocjene točne i na toj točki stoji i danas razvoj sela i poljoprivrede, posebice na otocima (SS, 39(1-4), 2001) i brdsko-planinskim prostorima, pa je o endogenim snagama, unatoč nekim pozitivnim primjerima, teško govoriti u širem razvojnom značaju.

Dio seoskog i poljoprivrednog stanovništva bio je ugrožen **ratom** s teškim i često trajnim osobnim i socijalnim posljedicama. Posljedice su uništena sredstva rada, mnogi seljani su nestali ili poginuli, prognani, mnogi u desetogodišnjem razdoblju ostarjeli, mladi u prognaničkim uvjetima u nekom gradu završili su školu ili neku struku i teško se bez društvene podrške vraćaju na napuštena imanja, a najčešće nikako. Novo socijalno okruženje bilo im je vrijednosni sklop postignute socijalizacije, aspiracija i definiranja perspektiva. Oni grade svoju "zakašnjelu budućnost" izvan tradicionalnog ili moderniziranog rodnog miljea.

Posebno je pitanje kako se snašlo (prilagodilo) radno

aktivno stanovništvo prognanika i izbjeglica na novim područjima (organiziranje proizvodnje, zapošljavanje izvan poljoprivrede, kulturna prilagodba i održanje vlastite lokalne tradicije što su je ponijeli u sebi, kulturni konflikti itd.). O tome postoje pozitivni i negativni primjeri održanja tradicije na novim prostorima i novom kulturnom okružju. Jednako tako društveno važno je pitanje kako žive i čime se bave seljani i općenito bivši poljoprivrednici - danas razvojačeni branitelji?

Gospodarska struktura u poljoprivredi, na koju se seljak nekoliko desetljeća oslanjao, gotovo je nestala ili nije sposobna sama sebe brzo restrukturirati i prilagoditi novim uvjetima. To su poljoprivredni, poljoprivredno-industrijski kombinati, zadruge, koji su odigrali u socijalističkom razdoblju - poglavito nakon 60-ih godina ključnu ulogu u ruralnim promjenama, jer su bili nositelji modernizacije proizvodnje i života: zapošljavali su dio viška seoske radne snage, davali su stručnu agrotehničku pomoć, dijelom su kreditirali proizvodnju i otkupljivali poljoprivredne proizvode itd. Bili su korisna i materijalna potpora razvoju lokalnih naselja - od infrastrukture do kulture. Kao gospodarska okosnica i socijalna potpora lokalnim zajednicama jednostavno su nestali. U Hrvatskoj danas ima oko 400 državnih farmi prosječne veličine 1.160 ha, ali i oko 18 milijuna čestica prosječne veličine 2,9 ha (Croatian, 1996). U 1998. godini registrirano je (prema ZAP-u) 460, odnosno (prema Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva) 337 poljoprivrednih zadruga. U Hrvatski zadružni savez uključeno je 334 poljoprivredne zadruge (Prehrana, 2001:27).

U tranzicijskom razdoblju, što zbog rata, što zbog drugih razloga, došlo je ne samo do materijalnog (uništavanje proizvodnih pogona, proizvedenih dobara itd.) nego i **kulturnog razaranja sela**: uništavanje materijalne kulturne baštine i dobara; uništavanje i potiskivanje prepoznatljive raznolike tradicionalne

kulture, nastanak novih kulturnih mješavina i pokušaja retradicionalizacije; komunikacije sela s gradom su se promijenile. Sve je manje dnevnih migranata koji rade u gradu; obrazovanje je u nekim krajevima opterećeno međunacionalnim i vjerskim razlikama. Kako živi narod na bivšim okupiranim područjima, kakve su multikulturne i multireligijske perspektive? Takav projekt zaslužuje posebnu pozornost i društvenu potporu. Jer, govoriti o ruralnom razvoju a ne istražiti ovaj segment ruralnog kompleksa, bio bi prije svega politički, ali i istraživački veliki propust. Unatoč porastu istraživanja religioznosti u tranzicijskom razdoblju, insuficijencija je istraživanja koje bi uspoređivalo različite aspekte religioznosti između tri svjetske religije: katoličanstva, pravoslavlja i islama, pogotovo ne u jednom od osjetljivih pitanja - povezanosti nacije i religioznosti. Takva istraživanja značajna su za ponovnu uspostavu suživota na multikonfesionalnim ruralnim prostorima.

Posebno je istraživački zanimljivo, a društveno važno pitanje **života mladih na selu** - od obrazovanja, ponude radnih mjesta, bračnih "ponuda", organizacije oblika zabave i razonode, održanje tradicije, promjene sustava vrednota, međugeneracijskih odnosa itd. Može li se današnje stanje i perspektiva mladih i općenito na selu tumačiti kao nastavak započetih modernizacijskih promjena prije tranzicijskog razdoblja ili je život mladih na selu u velikoj promjeni? Usporedba istraživanja (1989. i 1999.) ne pokazuje značajne promjene kod mladih u percipiranju budućnosti (Ilišin/Radin /ur/, 2002:41). Na koji način je proteklo desetljetno tranzicijsko razdoblje utjecalo na svakodnevni život mladih na selu? Koliko su mladi vezani uz obitelj i o njoj ovisni, a koliko imaju šanse za samostalan život. Naravno, o mladima postoji nekoliko vrijednih istraživanja (primjerice, Ilišin/Radin (ur), 2002; Leburic, 2001; Raboteg-Šarić/Rogić, 2002).

Pretvorba i privatizacija do sada su nanijeli golemu štetu ruralnom stanovništvu, a indirektno i ukupnom stanovništvu. Posebice su oštećene dvije kategorije: bivše zemljišne zajednice (koje su u sklopu društvenog vlasništva raspolagale s dijelom nasljeđa tradicionalnih zemljišnih zajednica - šume, poljoprivredne površine, zgrade) i poljoprivredni proizvođači (kooperanti) koji su svojom proizvodnom suradnjom tijekom nekoliko desetljeća pridonosili razvoju poljoprivrednih zadruga ili kombinata i stvorili dio njihove imovine i općenito kroz to dio nacionalnog bogatstva.

Glede toga, držimo da je država mogla i trebala vratiti zemljišnim zajednicama njihovo vlasništvo, da ga privatiziraju prema svojim kriterijima, jer svaka takva zajednica dobro znade kome su pripadali. Ako je nepoznato u zemljišnoj knjizi, postoje drugi lokalni izvori. Većina od tih zemljišnih zajednica više ne postoje u obliku prije 1945. godine, ali postoje arhivi, živi nasljednici kao i načelo o pravu nasljeđivanja: zemljišna zajednica prije pretvorbe, te obitelji (živi pojedinci) kao njihovi nasljednici (pojedinci), koji su tvorili zemljišnu zajednicu prije nacionalizacije imovine. Oni bi lako utvrdili nasljedna prava i rekonstruirali ih. Seljani su doslovno prevareni, a načelo povratka otuđenog privatnog vlasništva izigrano, zajedno s političkim programom koji je to obećavao.

Slično vrijedi i za drugi problem o kojemu je već rečeno. Naime, u pretvorbi i privatizaciji zadruga i kombinata moralo se politički i zakonski omogućiti da vlasnički sudjeluju svi takvi akteri - poljoprivrednici (obitelji) i njihovi nasljednici koji su dugi niz godina sudjelovali u stvaranju imovine (društvenih) državnih poduzeća. Na lokalnoj razini bi se relativno lako utvrdilo za takvu imovinu - zadrugu ili dijelove kombinata - koliko je koji sudionik pridonio njezinoj veličini. Za oba slučaja - zemljišne zajednice, zadrugu i dijelovi kombinata - možda još uvijek ima nade, ali

izgleda da nema političke volje. Što vrijeme odmiče, to tvrdnja o "trećoj pljački" (glede kapitala, imovine i vlasničkih prava u tranziciji), kao "pljački stoljeća", postaje vjerodostojnija. Procjenjuje se da je proces "potpune" privatizacije poljoprivrednih površina tek počeo. Oko 74% obradivog državnog zemljišta je dano u zakup, a 2% prodano (Žimbrek/Franić/Juraček, 2000:10). Danas već mnogi obrađuju preko 50 ha, često unajmljenih površina (Magdalenić/Petak/Župančić, 1994).

Nezaobilazno je pitanje **ruralnog okoliša i krajolika**, tj. promjena - od onih u socijalizmu započetih modernizacijskih do tranzicijskih promjena - i kakve se promjene mogu očekivati u ruralnom krajoliku (od lokalnog zagađivanja okoliša, njegove zaštite do strukturnih promjena pod utjecajem gospodarskih aktivnosti) i ukupnoj estetici ruralnog - prirodnog i kulturnog krajolika. Na tom području teško je uspoređivati eventualno nove rezultate o percepciji okoliša s nekim ranijim jer su takva istraživanja dosad bila u svijetu malobrojna i nesustavna, a kod nas ih zapravo i nije bilo. Istraživanja koja govore o ruralnom okolišu usmjerena su uglavnom na oblike zagađivanja - otpad, deponije, pravna regulacija ili one vezane uz zagađenje energetske postrojenja. (O tome je objavljivano u časopisu "Socijalna ekologija" i njezinoj biblioteci "Razvoj i okoliš" kao i u izvješćima nadležnog ministarstva).

Ovome svakako treba dodati i **potrošnju poljoprivrednog zemljišta**, koja uključuje pretvaranje poljoprivrednih zemljišta u nepoljoprivredne namjene (izgradnja naselja i prometnica) ili napuštanje obradivih površina, te divlju izgradnju, pogotovo na uzurpiranim atraktivnim prostorima. Njemačka je u svojoj nacionalnoj strategiji održivosti "Perspektive za Njemačku" (travanj 2002. godine) predvidjela smanjenje potrošnje površina od sadašnjih 130 ha/dan na 30 ha/dan (Hauff, 2002:72). Hrvatska se doslovno mačehinski odnosi prema svojem prostoru. Gotovo

je nevjerojatno da je zavládala i da se tolerira "filozofija divljeg zapada" po kojoj se zaposjedala (indijanska) zemlja nasilnim putem kao da je ničija. Bijelci su to bar opravđavali širenjem civilizacije i civiliziranje divljaka. Bespravna gradnja brutalno je ušla i u zaštićene prostore, primjerice Medvjednice, gotovo pred nosom Hrvatskog sabora i Vlade.

Treba spomenuti i činjenicu da je razoren jedan, za ruralni razvoj relativno uspješán model, **model mješovitosti**, a neki novi perspektivni model koji bi ga zamijenio, nije još uspostavljen. To ne znači da je nestalo "mješovitosti". Prema podacima, 1981. godine bilo je 76% mješovitih kućanstava (s prihodima iz poljoprivrede i nepoljoprivrede), a danas oko (u širem smislu mješovitosti) 85%. Prema Župančičevom objašnjenju (statistike) u 1981. godini bilo je: čistih poljoprivrednih (23,8%, 1981.) 14,7% (1991.), mješovitih (20,9%, 1981.) 17,1% (1991.), nepoljoprivrednih (50,4%, 1981.) 66,8% (1991.) i bez prihoda (uzdržavana) kućanstva (4,7%, 1981.) 1,4% (1991.) (Župančič, 2002:239-241). Tako je, što se toga tiče, život u ruralnim prostorima nakon tranzicijskog desetljeća na početku, bez jasne dugoročne vizije - ne samo poljoprivredne proizvodnje - na što se najčešće svode današnja pitanja razvoja (sela i poljoprivrede) - nego razvoja cijelog ruralnog kompleksa, koji uključuje ne samo gospodarsku nego ekološku, socijalnu i kulturnu dimenziju. Zato je potpuno opravđano pitanje (na koje danas nema odgovora, osim načelno) na koju i kakvu agrarnu strukturu se Hrvatska treba osloniti u budućnosti, posebice iz razloga šansi Hrvatske u razvoju ekološke poljoprivrede? Koliko se pravih tržišnih proizvođača može očekivati kao obiteljskih gospodarstava, ako se ima na umu podatak da je danas samo oko 3% uključeno u sustav PDV-a. Postoje li izgledi za sustavnim praćenjem razvoja obiteljskog gospodarstva na selu, posebice poljoprivrednog. U tome je politika optimistična, ali nije baš uvjerljiva.

Hrvatsko društvo možemo promatrati kao slojevito društvo na osi: tradicionalno - (post)moderno, pa se mogu, ne samo heuristički nego i empirijski, u hrvatskom društvu razlikovati bar "dva društva", dva povijesna sloja društva: tradicionalno i moder(nizira)no. U tom kontekstu zanimljivo je pitanje što se zbilo s ruralnim društvom i njegovim vrijednostima i institucijama kao što je solidarnost, uzajamna pomoć, lokalna samouprava, itd. a koji tvore integracijske strukture društva. Koliko je u nekim oblicima proces **individualizacije stila života** zahvatio (ili preuzeo) selo i kako se manifestira? Da li je individualizacija posljedica općenito tijeka modernizacije, ili je nastala i ubrzana tranzicijskim promjenama - od promjene sustava vrednota do novih iskustava nasilja - i kako se uklapa u tradicionalno (modernizirano selo). Glede toga, pored ekonomskih i kulturnih, važna su socijalna pitanja sigurnosti i socijalne strukture društva. Primjerice, procesi socijalne diferencijacije, život i perspektiva starih, potrebe za institucionalnim rješenjima te kategorije stanovništva (kao što su organizirana profesionalna pomoć, domovi umirovljenika) itd.

Iz ovih nekoliko napomena o istraživačkim problemima u ruralnoj sociologiji, ali ne samo u njoj, nedvojbeno je da ona zaslužuju da budu inkorporirana u kompleksan dugoročan istraživački program s tematski, metodološkim i teoretsko-interpretativnim pomakom. Naime, osim spomenutog, bilo bi vrijedno istražiti utjecaj socijalne (vertikalne) mobilnosti u društvu na promjene u selu i poljoprivredi, poglavito na prostornu migraciju. Na taj se način dosadašnjim interpretacijama o uzrocima promjena (primjerice, ideološki utjecaj na seljaštvo, promjene posjedovne strukture itd.) može istražiti i provjeriti odnos vertikalne mobilnosti i prostorne mobilnosti kao model interpretacije ruralnih promjena.

2.3 Ruralni razvoj i strukture višeg reda

Ruralni razvoj podrazumijeva: (a) konceptijski kompleksan pristup (ekonomsku stabilnost gospodarstva, ekološku dimenziju zaštite i oblikovanja okoliša i jednakost u raspodjeli socijalnih šansi ruralnog stanovništva), koji je (b) podložan evoluciji organizacije struktura (udruživanje i umreživanje povezivanje...) koji utječu na (c) definiranje okolnosti ruralnog razvoja i njegovo konkretiziranje na različitim razinama (lokalna, regionalna, nacionalna, internacionalna). Tako se ruralni razvoj može promatrati kao evolutivna promjena i dinamika organiziranja različitih struktura koje se preoblikuju u neki organizirani poredak višeg reda. Strukture višeg reda i novi poredak ne nastaju nužno evolutivnom logikom, nego mogu biti eksterno nametnute strukturama nižeg reda koje dotad imaju endogenu autonomiju. To je, primjerice, slučaj s razdobljem druge modernizacije. Preoblikovanje struktura poretka nije uvijek kontinuirano nego može biti diskontinuirano, ali je u cjelini poretka manje-više funkcionalno u trenutku nastanka struktura višeg reda. Funkcionalnost određuje poredak kao odnos između njegovih struktura. U tom smislu su i ovih nekoliko opservacija.

S evolucijskog stajališta, stvaranje strukture višeg reda znači da ona ima legitimaciju endogene autonomije. Ona omogućava jedinkama sustava i cijelom sustavu (poretku) novu opciju razvoja i održanja. To ne znači da će sve jedinke i strukture nižega reda zato opstati, jer unutar sustava postoji također međuutjecaji na različitim razinama, a prilikom nastanka struktura višeg reda nastaju gubici. Funkcija strukture višega reda u poretku je organiziranje nižega reda za preživljavanje njegovih osnovnih elemenata (primjerice, poljoprivredne proizvodnje) na način da svaka organizacija (struktura, podsustav) nižeg reda prihvati zajedničke ciljeve, ali i da održi dio svoje prepoznatljive

funkcionalne samostalnosti.

Primjer za razvoj struktura višega reda i novog poretka u našoj novijoj agrarnoj (poljoprivrednoj) povijesti može se opisati kao sljedeći organizacijski razvojni lanac nastajanja struktura višeg reda, koje su utjecale na opstanak osnovnih elemenata: ljudskog čimbenika (radna snaga), proizvodnog (tehnologija), socijalnog (obitelj) i kulturnog (vrijednosni sustav). Taj lanac u proteklih pola stoljeća može se identificirati u slijedu: - seljačko gospodarstvo kao zatvorena jedinica; - razdvajanje seljačke ekonomije i obitelji i izlazak na tržište; - zadruga kao oblik udruživanja i organiziranja seljačkih gospodarstava; - poljoprivredno-industrijski kombinat; - međunarodna organizacija na svjetskom tržištu.

U nastanku ovih oblika svaki novi oblik uzrokovao je niz proturječnosti u zbiljskom, empirijskom životu, kao i polemičnosti u teoretsko-konceptualnom projektu višega poretka, jer se radi o hijerarhijskom sustavu koji je legitimiran odsutnošću endogenih silnica struktura nižih poredaka i njihove autonomije. Tamo gdje ne postoji unutarinja autonomna subjektivnost aktera neke strukture, nego ovisnost poretka nižeg reda od višeg reda, strukture se brzo ruše i propadaju s propašću struktura višeg reda i s dekompozicijom poretka.

Međutim, taj moderni socijalno evolutivni lanac povijesno počinje sa sjedilačkim načinom života, s oblicima organizacije rada i življenja u proširenim (velikim) obiteljima u našoj tisućljetnoj socijalno-kulturnoj tradiciji za koju je ključna bila brojna seljačka obitelj (patrijarhalna zadruga) s jedne strane, i socijalna (lokalna zajednica) utemeljena kao vjerska župa, s druge strane. Osnova ekonomskog i socijalnog poretka lokalne zajednice u hrvatskoj ruralnoj tradiciji bila je patrijarhalna seljačka obitelj (kolektivitet), a moralnog poretka (moralitet) vjerska župa. Dominantni utjecaj u socijalnom oblikovanju lokalne

zajednice imala je povijesna tradicija tipa azijske zajednice, a u duhovnom kršćanstvo, posebice rimo-katoličanstvo. Naime, u povijesnom kontekstu odnos između pojedinca, kolektiva (zajednice) i vlasništva može se promatrati kao različito strukturiran odnos, pa se u euroazijskom prostoru razlikuju tri povijesna tipa zajednice: **azijska, antička i germanska marka** (Jakšić, 1977).⁶ Naravno, u konkretnom smislu riječ je, primjerice, o grčkom polisu, irskom klanu, ruskoj općini, porodičnoj zadrugi.

U našim ruralnim prostorima nastala je seoska zajednica slična azijskoj zajednici (ruski "mir" - polemika: Tkačov-Engels). Kao osnova socijalne strukture obiteljska zadruga odgovarala je mogućnostima privređivanja i načinu življenja. Pojedinaac i seljačko gospodarstvo nisu bili paradigma i nisu mogli preživjeti u borbi sa surovim prirodnim okolnostima s uporabom jednostavnih poljoprivrednih alata i znanja, nego jedino kao kolektivitet, zajednica. Zemlja i stoka bili su osnovni izvor sredstava za život, a participacija pojedinca u kolektivnom vlasništvu obitelji nad zemljom bila je uvjetovana pripadanjem zajednici (proširenoj obitelji - obiteljski posjed i seoskoj općini - općinska zemlja). Tako je pojedinac kao član kolektiva, preko zajednice bio vlasnik zemlje: pojedinac - zajednica - vlasništvo.

Tek su kasnije povijesne okolnosti pod utjecajem (modela germanske marke: pojedinac - vlasništvo, zajednica) individualizma i privatnog vlasništva (Francuska revolucija i građansko društvo) djelovale na oblikovanje pojedinca kao vlasnika zemlje i seljačko obiteljsko gospodarstvo. Raspadom feudalizma i prodorom kapitalizma u selo i poljoprivredu raspadale su se obiteljske zadruge, a stvarao sitni seljački posjed. Model sitnog seljaka odgovarao je tadašnjim društvenim prilikama i idejama

⁶ Sredinom sedamdesetih godina, vjerojatno pod utjecajem zbivanja u Kini, u Europi je bila zanimljiva rasprava o azijskom načinu proizvodnje. Vidi pregled rasprava u: Puljiz, V. (1967). "Diskusija o azijskom načinu proizvodnje", *Naše teme*, 8-9:1746-53, inače tematski posvećen Kini.

građanskog društva: jačanje privatnog vlasništva, sloboda pojedinca, uža obitelj itd.

U europskom kontekstu u 20. stoljeću, ovisno o ekonomskom, socijalnom i ideološkom kontekstu, nastala su tri modela: (a) model sitnih seljaka i seljačke ekonomije, (b) model sitnih seljaka s ograničenim posjedom nastao u socijalističkoj Jugoslaviji i (c) model kolhoznika s okućnicom, nastao u SSSR-u. Svaki od njih kao podsustav (struktura nižeg reda) strukturno se prilagođavao poretku kao sustavu (strukтури višeg reda) koji mu je (kako-tako) omogućavao opstanak, sve dotle dok je imao pozitivnu funkciju u odnosu na poredak.

Seljačko gospodarstvo (obiteljsko, individualno) u procesu druge modernizacije, koja je zahvatila socijalističko društvo pa tako seljačka gospodarstva i kućanstva, nije moglo samostalno zadovoljiti svoje (a) proizvodne potrebe (jer se mijenjala tehnologija: nove vrste sjemena, gnojidba, sredstva zaštite; način proizvodnje: bolja obrada, specijalizacija u proizvodnji; prodaja: dio proizvoda, a katkada i sva proizvodnja bio je namijenjen prodaji, koja se događala najčešće u individualnoj kupoprodajnoj interakciji s drugim gospodarstvima ili na tradicionalnim seoskim sajmovima); (b) niti je moglo zadovoljiti potrebe za inovacijama radi moderniziranja proizvodnje i podizanja standarda kućanstva. Seljaku je uvijek nedostajalo novca za praćenje modernizacije, a kreditni izvori bili su mu uglavnom nedostupni. S druge strane i modernizacija sitne poljoprivrede bila je ovisna o stupnju modernizacije društvenih gospodarstava, odnosno gospodarstva kao ekonomskog poretka. Ključne inovacije su utjecale na seljačko gospodarstvo kao izvanjski impulsi iz društva putem zadruga, kooperativnih jedinica, veterinarskih službi itd. Zbog općeg položaja sitne seljačke poljoprivrede inovacije su bile manje rezultat unutarnjeg poticaja iz gospodarstva radi samog gospodarstva, nego uvjetovane gospodarskim sus-

tavom. Gospodarski sustav bio je ovisan o političkom sustavu. Modernizacijski okviri bili su seljaštvu limitirani granicama samoga sustava izvan kojega se modernizacija seljačkog gospodarstva teško mogla zbivati. Posljedice: nužnost otvaranja seljačkog gospodarstva prema društvenim utjecajima, novim strukturama, ili zaostajanje i propadanje.

Zadruga je bila oblik organiziranja seljaka radi održanja postojeće strukture malog posjeda (proizvodnje, potrošnje - načina života) i postupnog prilagođavanja izvanjskim (tržišnim) uvjetima u kapitalizmu. Ona je u prošlosti sitnom seljaku koliko-toliko jamčila pomoć i zaštitu od "divljeg kapitalizma", ograničenu samostalnost i preživljavanje.

Zadrugarstvo je inače poznato u našoj ruralnoj tradiciji i ima korijene u obiteljskoj zadruzi - patrijarhalna zadruga, odnosno obiteljska zadruga, a prema nekima "proširena obitelj" (Čapo Žmegač, 1998:253) koja se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće raspa(da)la, iako ta zadruga nema neposredne veze s kasnijim razvojem zadrugarstva (u kapitalizmu i socijalizmu). Tek nakon njezinog raspada i prodora kapitalizma u selo i poljoprivredu nastaju ideje o zadrugarstvu. Ova zadruga plod je kapitalizma, svakojake seljačke nevolje nužnog slijeda promjena seljačkog društva u modernije gospodarstvo.

U socijalizmu se razvilo dvojako zadrugarstvo. Jedno, doktrinarno utemeljeno i ideološki propagirano (sustav kolhoza) nakon 1945. godine, a drugo na njegovim ruševinama sredinom 60-ih godina. Nastalo je kao posljedica neučinkovitosti kolhoznog sustava i poticaja suvremenije seljačke proizvodnje (jav - lja se ideja farmera i propagira u Zadružnom vjesniku). To zadrugarstvo je imalo inovacijsku funkciju glede ukupnog ruralnog razvoja - od poboljšanja proizvodnje, promjene strukture potrošnje do načina življenja. Takva zadruga (mreža interakcija) predstavljala je strukturu višeg reda u agraru u odnosu na

pojedinačna poljoprivredna gospodarstva.

Poljoprivredni kombinati - čija su prethodnica državna poljoprivredna dobra - nastaju 60-ih godina. S jedne strane, oni su izraz potrebe proizvodne integracije (uglavnom velikih) državnih/društvenih poljoprivrednih proizvodnih jedinica i preradbenih pogona u relativno zaokruženu proizvodnu cjelinu. Drugačije rečeno, oni su logičan dio modernizacije. S druge strane, imaju ideološku osnovu: u njima se trebala razvijati radnička svijest o novom modelu odlučivanja - samoupravljanju i potvrđivati vrijednost "velikog" kao naprednog. Kao velike proizvodno-preradbene organizacije uz sebe su vezali ili integrirali većinu zadružnog sektora (kooperacija) s kojom su bila povezana seljačka gospodarstva. Takva organizacijska struktura mogla je značajnije podržati održanje samostalnih gospodarstava u regionalnim okvirima i šire, jer je time nastala nova struktura višeg reda u agrosektoru nego što su bile zadruge. Posljedice toga nisu bile samo ekonomska i tehnološka modernizacija nego i socijalne. Viši poredak bio je državno stimuliran, podupiran od sustava i političkog poretka i zato sposobniji jamčiti opstanak strukturama nižeg reda (zadrugama) i sitnom posjedu, ali uz uvjet njegove integracije u nacionalnim gospodarskim okvirima.

Nastajanje struktura višeg reda nije socijalno bezbolan proces niti su očekivane posljedice samo pozitivne. Svaka struktura višeg reda pretpostavlja rušenje ili prilagodbu struktura nižeg reda novim uvjetima i pravilima poretka koje ona reprezentira. Tako se raspao kolhozni sustav da bi nastao novi zadružni pokret - od poljoprivredno-tehničkih stanica do općih poljoprivrednih zadruga. Te su zadruge obavljale neke nove funkcije u odnosu na kolhozni sustav: širenje tehničke kulture (uzgoj novih vrsta žitarica i stoke, umjetnih gnojiva, pružanje poljoprivrednih usluga - od mehanizacije do savjetodavne službe itd.), otvarale su nova radna mjesta i prodavaonice mješovite robe (i u zabitim pros-

torima), otkupljivale seljačke proizvode (od tovne junadi i svinja do gusaka i mlijeka), itd., posredovanjem zadruga proizvođači su ugovarali proizvodnu suradnju s mesnom industrijom (primjerice, Vrbovec, Gavrilović, Belje). Zadruga je postala funkcionalno središte komunikacije u lokalnoj zajednici ili na širem prostoru.

S obzirom na integracijske procese - one, što se zbivaju putem svjetskog tržišta kao i one formalne putem različitih asocijacija u koje se uključuju nacionalne privrede ili njihovi dijelovi - relevantno pitanje (za perspektive jednog cijelog nacionalnog sektora - poljoprivrede) odnosi se na mogućnost integriranja u nove strukture višeg reda. No, da bi se stvorila struktura višeg reda - novi sustav, moraju postojati (potencijalni ili stvarni) njegovi dijelovi - podsustavi, kao cjeline za sebe. One se više ne zbivaju samo u nacionalnim nego internacionalnim prostorima. Primjer toga je ulazak Hrvatske u WTO (Svjetska trgovinska organizacija). S jedne strane uvjeti koje ta organizacija nameće (primjerice, režimom nižih cijena i međunarodnim tržištem poljoprivrednih proizvoda) nacionalnim ekonomijama teško će ugroziti individualne poljoprivredne proizvođače (obiteljska gospodarstva), a s druge strane može se očekivati povezivanje i uključivanje obiteljskih gospodarstava putem nekih struktura nižeg reda na nacionalnoj razini (zadruga, saveza seljaka i velikih agrokompleksa) u međunarodne asocijacije kao sastavnice procesa globalizacije u kojemu nastaju takve strukture. WTO je dio poretka višeg reda koji se time nagovještava i za hrvatske prilike. WTO je tendencijski usmjerena na kontrolu svjetskog tržišta (i cijena) poljoprivrednih proizvoda, koja na tom području djeluje kao bitan čimbenik organiziranja proizvodnje, ali i ruralnih struktura općenito. Strukture višeg reda, u pravilu, do sada razorno djeluju na identitet struktura nižeg reda i na taj način ih stavljaju pred izazov oblikovanja novog identiteta ili propasti.

Što se događa raspadom strukture višeg reda? To je stanje katastrofe za njegove strukture, kao što je to u slučaju prirodne katastrofe (razornog zemljotresa, vulkana, poplava itd.) jer strukture mijenjaju svoje oblike, funkcije i značenje u odnosu na novonastali poredak. Njegovim raspadom na sceni ostaju neorganizirane i sebi prepuštene jedinice nižeg reda i ranijeg poretka koje su ga ranije tvorile i koje traže nove solucije opstanka. Primjerice, raspadom poljoprivrednih, odnosno poljoprivredno-industrijskih kombinata (iz različitih razloga) ostale su zadruge kao i poljoprivredna gospodarstva na brisanom prostoru. U tom slučaju strukture koje su se održale traže nove oblike nekog novog ("višeg") reda i poretka ili eventualno u nekoj varijanti teže restrukturiranju i obnavljanju razorenog bivšeg poretka. Primjer za to je ponovna afirmacija zadruge kao strukture višeg reda u odnosu na sitno obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo. Raspadanje kombinata izazvalo je i teže posljedice ne samo za sitna poljoprivredna gospodarstva, nego i za organizacije drugih integriranih djelatnosti koje su zajedno tvorile funkcionalno jedinstvo. Čak i ako su pojedini dijelovi (podsustavi) takvih velikih sustava bili "zdravi", a "nezdrava" okolina (drugi podsustavi) negativno na njih utjecala, oni su došli u krizu. Primjerice, klaonica ili tvornica šećera, poljoprivredna proizvodnja, itd. izdvojeni iz velikog sustava imaju nekoliko izbora: kao podsustavi ponovno se (re)organizirati u neki novi sustav višeg reda, tj. ojačati i postati samostalni mikro-sustav - naravno izloženi utjecaju (konkurenciji) sličnih sustava, ili jednostavno propasti. U svakom slučaju novi gospodarski sustav kao poredak uvjetuje njihovu funkcionalnost.

U postmodernoj perspektivi ne radi se više o oblikovanju stroge hijerarhijske strukture u poretku niti o linearnom razvoju po "tvrdom" modernizacijskom obrascu po kojemu se intencionalno niže strukture dokidaju, nego o oblikovanju funkcional-

nih odnosa između struktura u kojima svaka struktura ima neke prepoznatljive endogene sposobnosti razvoja. Na taj se način razvoj "odozgo" uskladuje s razvojem "odozdo". Inzistiranjem na osposobljavanju lokalnih razina na osjetljivost razvojnih pitanja i razvoj autonomnih energija razvoja ne znači dokidanje šire razvojne mreže nego "susret" s njom. Kao razvojne matrice, pristupi međusobno ne konkuriraju niti se isključuju. Razvoj "odozdo" nije povijesna alternativa koja bi zamijenila model razvoja "odozgo" s modelom razvoja "odozdo" i na taj način alimentirala odgovornosti, primjerice, ulogu države u ruralnom razvoju.⁷

2.4 Tegobe tranzicijske modernizacije

Knjiga je započeta s tezom o ekološkom i modernizacijskom kontekstu u kojima su se zbivale ruralne promjene tradicionalnog seljačkog društva i moderniziranog ruralnog kompleksa. Njima se pridružio i globalizacijski kontekst. Pokušali smo pokazati da su neki obrasci tradicionalnog seljačkog društva ekološki prihvatljivi za ruralni razvoj u današnjim promijenjenim uvjetima i da socijalnoekološka metabolička paradigma zaslužuje opravdano mjesto u posvemašnjem diskursu o održivom razvoju. Proces ruralnih promjena u europskim društvima - zapadnom svijetu i pod utjecajem zapadnog svijeta - zbivao se kao posljedica modernizacijskog utjecaja industrijskog društva i u paradigmi moderne slike svijeta, a u bivšim socijalističkim zemljama - s nekim specifičnostima u nas - kao politički upravljana modernizacija sela i poljoprivrede i to tijekom neko-

⁷ O pristupu regionalnom razvoju "odozgo" (from above, centar-down approach, top-down approach) i "odozdo" (from below, bottom-up approach) vidi u radu Sanje Maleković: Oslonac na razvitak 'odozdo' i lokalne razvojne inicijative - moguća opcija za razvitak sela u Hrvatskoj? U: Štambuk/Rogić/Mišetić /ur/, 2002:307-332.

liko desetljeća. Na kraju ostaje da se kaže nekoliko riječi o perspektivama ruralnosti u tegobama "tranzicijske modernizacije", ponajprije u kontekstu tamne strane tranzicije.

U prethodnim odjeljcima navedene su neke promjene koje su se zbivale i tranzicijskom razdoblju. O tranziciji je kod nas prilično pisano pa i empirijski istraživano. Primjerice, Rogić/Zeman /ur/, 1998; Cifrić/Čaldarović/Kalanj/Kufrin, 1998; Meštrović/Štulhofer, 1998; Karajić, 2000; Štulhofer, 2000; Baloban /ur/, 2001; SS, 38(1-2), 2000), Sekulić/Šporer, 2000. Mogu se spomenuti i druga empirijska sociološka istraživanja pojedinih problema. To je u svakom slučaju još uvijek nedovoljno s obzirom na znanstvene potencijale u Hrvatskoj, brojne probleme s kojima se suočava hrvatsko društvo u tranziciji i njima opterećuje ruralni razvoj, te s obzirom da se očekuje nastavak modernizacije i njezina utjecaja u globalizacijskim okolnostima s neizvjesnim socijalnim posljedicama. U tom smislu prethodno su navedena neka pitanja za koja smatramo da su vrijedna nastavka empirijskih istraživanja ruralnosti i nekih novih konceptualnih pristupa.

Identitet moderniziranog ruralnog društva ovisan je o empirijskim strukturama društva u cjelini (a ne samo o simboličkim strukturama) pa je, dakle, i njegov razvoj ovisan o uspješnosti tranzicije. Modernizirano ruralno društvo u empirijskom smislu postoji kao lokalitet, a u teoretskom kao dimenzija (konstrukt) društvenosti modernog društva. Tranzicija u praksi sadrži u sebi dosta spontaniteta, ali je ipak ovisna o ostvarivanju političke strategije razvoja cijeloga društva a ona o postojanju konzistentne vizije (postsocijalističkog) društva. Nedostatak vizije ili nebudnost u nastanku njezinih empirijskih struktura može stvoriti dugoročne razvojne probleme. Ranije je ukazano na ovisnost "transformacije" struktura (političkih, gospodarskih, socijalnih i normativnih) o utjecaju stanja naslijeđenih objek-

tivnih struktura (predmodernosti i socijalističke modernosti) i transparentnosti tranzicijskih ciljeva (Cifrić, 1998:52). "Transformacija" ovdje znači proces koji stvara novo društveno stanje promijenjenih struktura kao rezultat procesa ostvarivanja tranzicijskih ciljeva i perzistiranje elemenata socijalnog naslijeđa. Ona je težak i dug proces, a ne jednostavan, kratkoročan i lak, kako su mnogi zamišljali. Zato učinci tranzicijskog procesa nisu jednoznačni, ali se nedvojbeno zbivaju u jednom smjeru nastanka kapitalističkog društva. Kakav će on biti ovisi o međunarodnim procesima, ali je i trajna zadaća građana - političkih stranaka, gospodarstva i civilnog društva.

Rogić ističe da uspješnost transformacije ovisi o uspješnosti ostvarivanja strategije čije su tri bitne sastavnice: **demokratizacija**, **rekonstrukcija kapitalizma** (privatizacija) i **modernizacija** (Rogić, 1998:37) ili kako ih autor naziva **tranzicijski trokut**. Njihova praktična realizacija s reflektiranom samosvijesti ima, među ostalim, konkretnih čimbenika - kulturni, religijski, ekološki, itd. bitnu ulogu u definiranju identiteta hrvatskog društva, pa time i ruralnog identiteta. Naša istraživanja (1994. godine na području Osijeka, Splita, Rijeke i Zagreba) pokazuju da najveći postotak ispitanika (70%) prihvaća "socijalno-tržišni" model društva, (28%) "tržišni", a najmanje (2%) "etatistički" (Cifrić, 1998:93), iako za neke djelatnosti ispitanici misle da je prihvatljiviji "etatistički model" (energetika, znanost i tehnologija, obrazovanje i zaštita okoliša); (Cifrić, 1996). Demokratiziranje društva, bolje reći "redemokratiziranje društva" - jer je Hrvatska pripadala modernom društvu i ima izvjesno povijesno iskustvo o demokraciji i svijest o privatnom vlasništvu - je proces i nitko ne očekuje danas "spektakularne" promjene. Ali, nije bilo za očekivati niti tako spore i neučinkovite promjene u ekonomiji, demokratizaciji društva i općenito demokratskom funkcioniranju institucija. To se jednako tako

odnosi na nastanak, funkcioniranje, razvoj i ulogu civilnog društva, koje je još uvijek pod snažnim utjecajem države. Redemokratiziranje prema Alfredu Stepanu (Glaessner, 1994:132; Cifrić, 1998:53) može nastupiti "kao posljedica rata" - koji je za Hrvatsku (i u Bosni i Hercegovini) bio osobito brutalan i razvojno razoran - zatim "iz sistema" i "iz društva". Međutim, za Hrvatsku je u tom slučaju više pitanje demokratizacije kao trajnog procesa, a manje redemokratizacije društva kao ispravljanja tranzicijskih pogrešaka što se koristi u dnevnoj političkoj praksi.

Dovršavanje tranzicije ovisi o zatvaranju tranzicijskog trokuta (Rogić) kojemu stoje niz poteškoća kao prepreke, prije svega u privatizaciji a zatim u modernizaciji. Rogić smatra da je "proces privatizacije planirano usporavan", pa se često "gubi nadzor nad kakvoćom i podrijetlom novih vlasnika", da se pojavljuju "divlje" figure od kojih su neki potekli iz realnog socijalizam (vidi, primjerice, Kristofić, 1997; Čengić, 2000). Može se reći da se nije samo "odozdo" stihijno zbivao nego je i "odozgo" krivo usmjeravan. O tome, koliko su na stanje društva utjecale "divlje figure", a koliko "divlja" politika, zasigurno postoje oprečna mišljenja. Vjerojatno su ta dva fenomena međusobno povezana. Zato s procesom formalne privatizacije, koja se mogla zbiti "normalno", nastaju s modernim društvom i paralelni (polu)svjetovi u kojima cvjeta kriminal, siva ekonomija, mito i korupcija. Neki istraživači drže da se "nova kapitalistička klasa" formira iz grupacije "bivših privatnika" koji su u tranziciji dobili prostor, "bivše političko-menadžerske elite" koja nije više ograničena i "drugih grupacija" koja koristi ranije veze (Sekulić/Šporer, 2000). Manji je problem što se to zbiva u "jednom trenutku", a veći što će tamna strana pretvorbe i privatizacije dugoročno utjecati na moral i strukturu vrijednosti društva i što se kvaliteta života sadašnjih generacije olako žrtvuje za očekivani sustav. Zanimljiva je činjenica da od medijskih vijesti

o propasti banaka, prisvajanju poduzeća, itd. niti jedan slučaj nije dobio svoj pravedni epilog, a počinitelji nisu otkriveni ni sankcionirani. Štoviše, uglavnom se nijeće postojanje takve strategije. Naravno, devijacije se mogu optimistično tumačiti kao "normalna usputnost" tranzicije, ali ako je to bitna odrednica "kriminalnog kapitalizma", tada može ne samo usporavati i zakočiti nego i krivo usmjeriti sam proces autonomije hrvatskog društva i države u kontekstu europske ili svjetske zajednice. Zato je s te strane u hrvatskom društvu sasvim realno očekivati od neučinkovite politike da se "pomiri" s **trećom pljačkom** koja se zbila u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća (prve dvije simboliziraju 1918. i 1945. godina) i "šaptom" prijeđe preko toga, jer izgleda da nema političke volje da se isprave systemske greške, a pitanje je mogu li se one još ispraviti nakon desetljeća njihova uspješnog proizvođenja? Možda je i to jedan od dokaza da nove državne institucije još nisu prave institucije, jer ne mogu jamčiti predvidivo ponašanje u situaciji kada zakažu mehanizmi primarnog ljudskog ponašanja. Institucije postoje zato da bi se izbjegla improvizacija i predvidjele reakcije na neke aktivnosti. Obični građanin stječe dojam kao da se radi o "zavjeri šutnje". Prema istraživanjima ukupno je 14% ispitanika bilo "dobro obaviješteno" a tek 4% raspolagalo svim potrebnim informacijama o privatizaciji (Šakić, 2001:89). U takvoj situaciji moglo je nastati niz netransparentnosti privatizacije i kriminala, ali neobaviještenost građana ne amnestira pojedince i strukture poretka od odgovornosti, na što je nadbiskup Josip Bozanić ukazao sintagmom "grieh struktura". To znači, prema J. Michaelu Schnarreru, da se radi o stanju **beznormalnosti** koje bi Émile Durkheim nazvao stanje društvene anomije. Nažalost, "hrvatska anomija" je mnogo dublja i bit će dugotrajnija nego što to danas izgleda.

Mnogi autori koji se bave tranzicijskim temama prihvaćaju tezu o nastanku društvenog stanja s divergentnim sustavima vrednota, proturječnih sustava društvenih normi i porast nesigurnosti zbog nedefiniranosti društvenih uloga (Schnarrer, 2001:39). Činjenica je da u velikim radikalnim promjenama (revolucija, kontrarevolucija, tranzicija) nastaje destabilizacija društva, stvara se klima **opće nesigurnosti** u društvu. (Nesigurnost je svjetski problem - od ekonomske stabilnosti poretka, ugroženosti radnih mjesta do međunarodnog terorizma). Jedni su to objašnjavali nesposobnosti "starih klasa" (Lenjin) da vladaju i nemogućnosti novih da uspostave svoju dominaciju, a drugi to povezuju s povijesnim nastavkom procesa modernizacije kao razvoja kapitalizma. U tranzicijskom slučaju to znači nastanak **političkog kapitalizma**, kao druge faze u povijesnom kontinuitetu od **kriminalnog kapitalizma** do **demokratskog kapitalizma** (Tatur, 1998:356), koji zahtijeva promjenu starih uloga ekonomije, države, politike, društva i moralnih resursa. Društvu su potrebne nove institucije koje će osigurati stabilnost sistema, prije svega pravnu, i stabilnost same kulture kao sustava vrijednosti. "Kada institucije u kovitlacu vremena počnu propadati, mrtve se ili svjesno razaraju, ta se sigurnost u ponašanju gubi, neizbježnost odlučivanja preopterećuje upravo tamo gdje bi sve trebalo biti samorazumljivo... Kada velike političke i društvene promjene u jednom visoko diferenciranom društvu više nemaju zajednički smjer, kada se, dakle, međusobno koče, prožimaju i preprečuju, nesigurnost postaje opća." (Gehlen, 1994:43). Treći, pak, smatraju da nesigurnost nastaje zbog brzog razaranja i konfrontiranja sustava vrijednosti - delegitimiranja jednog i legitimiranja drugog vrijednosnog sustava.

Posljedica je toga nastanak međusobno konfrontiranje više centara javnog mišljenja i više slojeva javnog mišljenja.

Primjerice, diferenciranje javnosti na **građansku javnost** (opću javnost) - partner u kontroli državnih institucija u kojoj bi trebalo naročito djelovati "civilno društvo" i **medijsku javnost** (Šakić, 2001). Kod nas dominira uglavnom medijska javnost koju zapravo konstruira skupina političara i medijskih djelatnika. Seriozno empirijsko istraživanje moglo bi provjeriti ovu tezu, ali možda je dovoljno pratiti javne medije (tisak, radio i TV) da se stekne dojam o postojanju "nepoznate" pozadine slučajeva. Iz položaja građana kao pojedinca, čitava se društvena scena ponekad čini kao "antirazvojna i antigrađanska".

Posebno treba istaknuti, u kontekstu ruralne kulture, tradicionalnog morala, da se u tranzicijskom razdoblju događa proces fragmentacije morala nasuprot "civilnoj zajednici" (Putnam, 1993). Fragmentirani moral, kao što je već odavno poznato, stvara pojavu **amoralnog familijarizma** (Banfield, 1958), tj. reducira društvenost na obitelj u kojoj su glavni kriteriji status (patrijarhalnost) i osobni odnos prema glavi obitelji (rodbinstvo) - **amoralni tribalizam** (Tatur, 1998:353). Treba razlikovati amoralni familijarizam od **familijarizma**, kako ga shvaća Fukujama (1995.) koji ga ne povezuje s familijarizmom mafije nego tribalističkim moralom kao resursom malog poduzetništva u sjevernoj Italiji ili kineskoj dijaspori. Obiteljsko gospodarstvo može biti primjer pozitivnog "familijarizma". U obrnutom slučaju nastaje društveno stanje u kojemu ne funkcionira normativna ni funkcionalna integracija pojedinca u društvo, nego "plemenska integracija". Amoralni familijarizam stvara "klijentizam", posebnu vrstu ovisnosti između "klijenta" i "patrona". To je antropološka osnova za **kvazi-društvenost**, odnosno nastanak struktura mafije, koja se razvila u svim tranzicijskim zemljama kao tumor bez lijeka i liječnika. S modernizacijom i demokratizacijom hrvatskog društva razvija se, dakle, i njezina druga strana: organizirani kriminal i mafija, rastroj u normativnoj hipertrofiji i

moralni relativizam. Tome svakako treba dodati i nepotizam, o kojemu nema istraživanja niti prije, a niti danas. Zato je temeljni problem oblikovanje vrijednosnog sustava i moralnog poretka kao uporišta društvenosti. Da bi se to zbivalo, potrebni su **srednji slojevi**. Menadžment, elite, siromaštvo itd. sve su to važne i zanimljive istraživačke teme, ali je u njihovoj sjeni ili iz drugih razloga izostala tema istraživanja (njihove propasti u socijalizmu i formiranja novih) srednjih slojeva i njihove uloge u hrvatskom (post)tranzicijskom društvu.

U takvom se stanju društva moralne erozije i "beznormalnosti" pojedine manje skupine dobro organizirane snalaze (ili su se već snašle) na svoj način, kao i pojedinci. (1992. godine jedan poznanik reče da je "vrijeme uknjižbe". Značenje tih riječi sam tek kasnije shvatio). Snalažljivi inteligentni pojedinci na rubu zakona, ili protivno njemu, nalaze svoju priliku, ali i probisvijeti što već desetljeće slobodno "harače" ne samo po materijalnim vrijednostima, nego stvaraju obrasce novog stila ponašanja i kriterije uspješnosti po kojima **opće dobro** nema nikakav smisao, niti je potrebno. Upravo po odnosu prema općem dobru mogu se mjeriti regulacijska uređenost modernih društava i njihova normalnost, a uređenost društva podliježe ponajprije kulturnoj paradigmi. Ona ima uporište u tisućljetnoj kulturi kao i konceptu održivog razvoja. Schnarrer u takvoj situaciji iznosi i opisuje nekoliko tipova individualnog ponašanja što se oblikuju. To su: "inovator", "uzmicatelj", "ritualist", "akcionista" i "konzervativac". Empirijska istraživanja otkrila bi takve tipove i u našem društvu i pokazala maticu i periferiju u vrijednosnim i djelatnim orijentacijama građana.

Na kraju, ako bi se poslužili sintagmom "zatvaranje tranzicijskog trokuta", rekli bismo da je pred hrvatskim društvom veliki modernizacijski izazov na "simboličnoj", "institucionalnoj" i "tehničkoj razini", jer modernizacija se nastavlja. Pretpostavljeni

tranzicijski trokut ne zatvara se lako, jer u njegovu zatvaranju veću ulogu imaju egzogeni čimbenici koji diktiraju pravila, postupke i ritam, nego endogeni čimbenici. Sve tri razine definiraju kontekst problema razumijevanja ruralnog razvoja, duboko i bolno zasijecaju u ostatke tradicionalnog i modernizirano ruralno tkivo. Koliko god se bude hrvatsko društvo moralo hrvati sa svojim starim i novonastalim nasljeđem (koje utječe na profiliranje življenja u društvu i funkcioniranje institucionalnih mehanizama društva) kao što su: egalitarizam, divlji kapitalizam, familijarizam i klijentelizam, profitterski stilovi, modernizacija potrošnje, itd., moderniziranje ruralnog kompleksa će se još više konfrontirati s posljedicama nove hrvatske modernizacijske periferije, u koju je - u globalizacijskom kontekstu - nažalost, dospjela. Jedna od ozbiljnih dugoročnih tegoba je oslobađanje novog industrijskog perifernog položaja, tj. od **modernizacijske periferije**. Jer, kao što Hrvatska ima iskustvo europskog "predziđa", selo ga ima kao iskustvo urbanog predziđa; kao što se prema Hrvatskoj - i ne samo prema Hrvatskoj - oblikovao polukolonijalni mentalitet međunarodnih institucija i njihovih činovničko-financijskih tehničkih vještaka, tako se, nažalost, prema selu (ali već i u selu) razvio sličan mentalitet profiterstva; kao što Hrvatska ima razvojne potencijale, tako ih ima i njegovo modernizirano ruralno društvo. Ali, kao što Zapad ima razvijenu industriju, u Hrvatskoj je već zaboravljena i sama riječ "industrija". Konačno, promjene - razvoj ruralnosti - dijele neposrednu sudbinu tranzicijske modernizacije u okolnostima u kojima je i ona sama, tj. ruralnost, na svjetskoj periferiji izložena globalizacijskim i modernizacijskim tegobama. Svoj prilog odgovoru na te tegobe znanost može dati jedino ako ih sustavno istražuje i objašnjava, pa znanstvenici, naročito iz društvenih i humanističkih znanosti, danas ne smiju zaboraviti i na svoju izvjesnu prosvjetiteljsku ulogu u Hrvatskoj.

3. Ekskurs o ruralnom razvoju

Ruralni razvoj postao je svjetsko aktualno pitanje. O njemu se ne raspravlja samo parcijalno kao o problemu poljoprivredne proizvodnje, seoskom siromaštvu i prenapučenosti, tradicionalnoj kulturi i graditeljstvu, zaštiti okoliša ili krajolika, itd. nego mu se pokušava integralno pristupiti kao kompleksnom problemu stanja i perspektiva ruralnosti. Veoma je složeno pitanje što je to "ruralni razvoj", koji su njegovi ciljevi, kako ih uskladiti s ciljevima društva (ili na razini svijeta) i, naravno, kako ostvariti poželjne promjene na području organizacije ruralnog društva, tehnologija, stanovništva i ruralnog okoliša. S tim u svezi treba razlikovati pojmove **ruralne promjene** od **ruralnog razvoja** (što je i u knjizi istaknuto). Sa socijalnoekološkom krizom, poglavito globalnih razmjera, mijenja se i percepcija ruralnosti i pristup ruralnom razvoju. Ruralni prostori se smanjuju, ali ecological footprint - **ekološki otisak stopala** (tijekovi energije i materijala prema ekonomiji i iz ekonomije) i ecological rucksack - **ekološki ruksak** (materijalni ulazi, emisije i gubici u proizvodnji); (Simonis, 1998:6) postaju za ruralni razvoj sve teži i za zajedničku budućnost svijeta sve važniji. Ponajprije u vrednovanju ljudskog nasljeđa prirodne i kulturne baštine (heritage of humankind), "ruralne просторе" (ruralna društva, ruralne kulture) shvaća se kao sastavnice "četvrtog svijeta" - lokalno, tj. kao izvorišta raznolike prirodne originalnosti kultura i živih vrsta, a u kontekstu aplikacije koncepta održivog razvoja kao strateška

potreba održanja raznolikosti. Važnost ruralnog razvoja potvrdio je i "Rural 21" u Potsdamu 2000. godine, kao i "Plan implementacije" iz Johannesburga 2002.

U kontekstu problematike razvoja i modernizacije, za hrvatsku znanost o ruralu kao i politiku, postalo je zanimljivo pitanje ruralnog razvoja, naročito s iskustvom prošloga stoljeća i poglavito s novim izazovima globalizacije i aktualnim problemom identiteta. O tome je riječ u knjigama "Okoliš i održivi razvoj" (2002.) i "Ruralni razvoj i modernizacija".

Svaki istraživač nosi u sebi neki problem na kojega kad-tad pokušava na svoj način odgovoriti. Jedan od načina je da ga osobno reflektira. Osobni angažman je unutarnje rasterećenje i opredmećenje naboja. Oni rođeni u ruralnoj kulturi ne mogu se lako osloboditi osobne fiksacije nekog problema i pritiska njezina **kulturnog ruksaka** jer je duboko internaliziran. Neki uspijevaju pobjeći od unutarnjeg osobnog svijeta, možda zaniijekati kulturne korijene, potisnuti ih ili prepustiti zaboravu i pronaći novo kulturno utočište kao sidrište mišljenja, dok drugi za života ostaju jednom nogom u njemu bez naročite želje za oslobođenjem ili nade u uspjeh takvog opredjeljenja. Ali, odnos prema kulturi u kojoj se rađamo i koju nasljeđujemo nije primarno osobna stvar niti pitanje vrednovanja prošlosti, nego pitanje sadašnjeg vrednovanja budućnosti putem vrednovanja normativnog iskustva tradicije kao postignutog napretka - ponovnog premotavanja klupka činjenica i vremena. Vrednovanje može biti teoretska refleksija, ali i konkretna potpora nekim iskustvenim oblicima tradicije u novim uvjetima i paradigmatiskim promišljanjima. Takva napetost između naslijeđa i novoga, potiče odgovornost istraživača za novu refleksiju prošlosti i sadašnjosti i traži od istraživača da ne pobjegne samo u apstrakcije znanosti nego i da ostane u konkretnom svijetu. Naravno, nisu u pitanju samo znanstveni interesi i društveni

problemi na koje je društvo katkada neosjetljivo, nego stvarno stanje ruralnosti i problemi života ljudi na tim prostorima, a jedan ih posebno opterećuje - pogoršanje ruralnih uvjeta za budućnost i pogoršanje uvjeta za budućnost ruralnog.

U prilog raspravi o ruralnom razvoju postavljena su dva početna pitanja: (1) kakvo je stanje ruralnog okoliša u proteklih pola stoljeća i danas u kontekstu održivog razvoja i u globalizaciji; (2) kakvo je iskustvo našeg seljačkog društva i značaj tog iskustva za suvremeni diskurs o održivosti. Naravno, bez aspiracija na decidirane ili pune odgovore, nego više kao poticaj traženju odgovora.

Na prvo se pitanje s nekim njegovim aspektima pokušalo odgovoriti u knjizi "Okoliš i održivi razvoj". Pitanja o okolišu i ruralnosti smještena su u kontekst razmišljanja o održivom razvoju i ambivalencijama globalizacije. Rješenja ekoloških problema, posebno u ruralnim prostorima, nerazdvojiva od ideje održivosti. To se odnosi i na selo, pa su istaknuti neki oblici zagađivanja koje je uvjetovala druga (tj. socijalistička) modernizacija (putem industrijalizacije) i kritički promotriilo pitanje uloge i političkih granica strategije zaštite okoliša. Posebno se problematizirao aspekt estetike krajolika kao sastavnica razmišljanja o ruralnom razvoju. Iz tih prikaza nedvojbeno proizlaze argumenti koji potkrepljuju zahtjev za novom ruralnom razvojnom paradigmom u trećoj modernizaciji, što znači i potrebu nove strategije ruralnosti koja uvažava kriterije održivog razvoja sadržane u tri točke: zaštita okoliša, stabilan gospodarski razvoj i pravedna raspodjela socijalnih šansi.

U nastavku razmišljanja o problemima ruralnosti, tj. o drugom pitanju, pokušalo se socijalnoekološko iskustvo seljačkog društva i tradicijske kulture (u uvjetima njihove modernizacije) povezati sa suvremenim diskursom o problemu ruralnosti u globalizacijskim i modernizacijskim strujanjima i ekološkim

načelima proizvodnje hrane, što je sadržano u ovoj knjizi. Zato je posebno istaknuto pitanje ruralnog metabolizma i ekološke ekonomije. Ovdje se još jednom kratko osvrćemo na neka promišljana kontekstualna pitanja.

Modernizacija antropološki znači promjenu kulturne slike svijeta (s novim vrijednostima, simbolima i obrascima ponašanja) i iz nje inovativnim putem izvođenje prakse (uvažavanja iskustava ruralnog društva, primjena novih tehnologija, izrada novih strategija itd.). Kada inovacije iscrpe modernizacijski obrazac, nastaje potreba za novim modernizacijskim obrascima što znači i za novom cjelovitom i autonomnom slikom svijeta. Čovjek želi krizne trenutke razriješiti novim idejama o budućoj stvarnosti. Zato inovacije danas zahtijevaju novi tip modernizacije - ekološke modernizacije (Huber, 1995) koja se odnosi na proizvode, resurse i institucionalne inovacije. Glede toga poželjan je nastavak modernizacije, kao proces povijesnog slijeda kulturnih slika svijeta - kontinuiranog i/ili diskontinuiranog - ali danas s novom slikom svijeta kakvu omogućava koncept održivog razvoja. On se može shvatiti kao modernizacija tehnološke i socijalne prirode - usavršavanje tehnologije, i inoviranje društva (civilno društvo) - ali s veoma istaknutim ekološkim kriterijima. Modernizacija je socijalni proces planiranih promjena što znači i kulturni proces, pa tako i ekološka modernizacija - iako se katkad reducirano shvaća kao tehnološka, pa i reducira na (istina važnu) ulogu ekotehnologije - koju prati politička modernizacija (ne kao odlazak države iz politike, nego kao nastanak nove forme politike, strategije i institucije djelovanja u političkom sustavu). Prethodne modernizacije nisu dovoljno brzo i temeljito modernizirale ruralni kompleks, jer u njemu nisu nastale kao nove slike svijeta niti su njemu bile prvenstveno namijenjene. Na moderniziranje ruralnosti više su utjecale posljedice modernizacije i (polu)modernizirane ruralnosti.

Modernizirana ruralnost, tj. empirijsko stanje ruralnog svijeta, kao preoblikovana tradicionalna ruralnost po inerciji stvara **endogene** točke i djeluje na vlastiti razvoj. Polumoderni svijet i polumodernizirana ruralnost to ne mogu. U toj činjenici se nalaze uzroci slabih modernizacijskih učinaka na osposobljenost ruralne periferije za samorazvoj. Općenito govoreći s modernizacijskog tijeka prihvaća se okvirna razdioba na tri razdoblja, tri modernizacije (Rogić, 2000).

Nove strategije. Diskurs o ruralnom razvoju uključuje osvrte na razvojne strategije. U kontekstu socijalnoekološkog propitivanja promjena u ruralnom kompleksu spomenuta su tri pojma "suficientnost", "eficientnost" i "konzistentnost". U razmišljanjima o održivom razvoju oni znače tri strateška opredjeljenja, **tri tipa strategija** (Conrad, 1997:53) koje su u knjizi (Cifrić, 2002:43-44) kao i u ovoj knjizi samo naznačene.

Prva (Suffizienz) je strategija dovoljnosti, skromnosti, odnosno umjerenosti i samoograničavanja. Ova strategija pretpostavlja raspravu o naročito dva elementa: (a) **ekološkom stilu življenja** i (b) **eksternalizaciji** (internalizaciji) ekoloških i socijalnih troškova. Zahtijeva, dakle, primjeren način (stil) življenja koji će, poglavito u konzumu proizvedenih dobara, odgovarati proizvodnim (tehnološkim) mogućnostima društva (i svijeta, ako je riječ o globalnoj razini) zasnovanim na prirodnoj ograničenosti dobara. Ekološki stil življenja pretpostavlja iste vrijednosti, ali ne nužno i jednake kvantitativne veličine. To znači da se može tolerirati odstupanje u konzumu zbog raznolikosti kulturnih tradicija, navika i raznolikosti ruralnih prostora. Socijalni troškovi također se prebacuju na druge, što se naročito izražava u odnosima između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Primjerice, jeftina radna snaga.

Što se tiče eksternalizacije ekoloških troškova riječ je o zahtjevu da se ekološki troškovi ne prenose na druge nego se inter-

naliziraju, tj. rješavanju (smanjuju) unutar vlastitoga kruga proizvodnje i potrošnje u svakom gospodarstvu, naselju, teritorijalnoj zajednici ili društvu kao cjelini. Hrvatskoj, kao i svakoj manje razvijenoj ili nerazvijenoj zemlji prijeti opasnost da postane žrtva eksternalizacije ekoloških troškova. Poruka ove strategije je: **malo znači katkada više** (I. Illich), "small is beautiful" (E. F. Schumacher) ili "simple in means, rich in ends" (A. Naess, 1989:88). Način življenja u seljačkom društvu bio je primjeren ovakvim zahtjevima.

Druga (Effizienz) se strategija odnosi na povećanje produktivnosti resursa, tj. na potrebu **redukcije resursnog intenziteta** i ekološkog opterećenja. Ona se odnosi na proizvodnju usmjerenu na budućnost. Povećanje produktivnosti resursa nije samo pitanje ekonomije nego modernizacije - treće modernizacije kako smo je nazvali, s različitim inovacijama, a poglavito tehničkim i socijalnim inovacijama kao sredstvima ostvarivanja strategije nove paradigme. Tu dolaze u obzir recikliranje, "čiste" tehnologije, državno subvencioniranje, ekološki porez itd.

Glede ove strategije poznata su **tri zlatna pravila ekološkog menadžmenta**. Da se podsjetimo: neobnovljive resurse treba koristiti u mjeri u kojoj se mogu zamijeniti obnovljivim; rata uporaba obnovljivih resursa ne smije biti veća od rate njihove obnovljivosti; emisije ne smiju prekoračiti kapacitet okoliša. Poželjni ciljevi razvoja i troškovi proizvodnje moraju biti sukladni i na kvantitativnoj razini koju omogućava konzistentnost cirkulacije materijala. Poruka ove strategije su uvažavanje **pravi-la upravljanja okolišem**. Proizvodnja u seljačkom društvu slična je "proizvodnji prirode" i bez poznavanja novih pravila i menadžmenta, ne prekoračuje uvjete trajnog opstanka zajednice na nekom prirodnom prostoru.

Treća (Konzistenz) strategija odnosi se na **razmjenu materijala blisku prirodi**, odnosno na ekološki metabolizam. Ona

zahtijeva ekološki podnošljiva kvalitativna svojstva energije, materijala i menadžment inputa materijala u proizvodne sustave, gdje će biti što manje otpada i što više iskoristivosti u cirkulacijskom tijeku. Pod konzistencijom se podrazumijeva kretanje materijala i energije koje nije štetno u zatvorenom tehničkom sustavu ili je sukladno onom u prirodi. Ova je strategija značajna zato što je danas dominirajući industrijski metabolizam različit od ekološkog metabolizma - onoga u prirodi. Poruka ove strategije možda se najbolje može formulirati sloganom: **učiti od prirode!** Seljačko društvo preko kulturnog sustava i njegove tradicije sustavno uči od prirode i reproducira svoj život sukladno cikličnoj reprodukciji u prirodi. Za to je razvilo poseban tip socijalnoekološkog metabolizma kojega smo ovdje nazvali ruralni metabolizam ili metabolizam seljačkog društva.

...

Ruralni prostori postali su prostori eksternalizacije ekoloških troškova. Ruralni okoliš postao je otvoreno smetlište industrijskog i urbanog metabolizma. Ali, ne samo to, nego se u njima zbiva proces eksternalizacije ekoloških troškova. Što je - osim zagađenja - pretvaranje bunara u septičke jame ako ne eksternalizacija troškova koji se prebacuju na susjeda (jer on možda mora desertificirati svoj bunar) i na prirodu (okoliš) jer se zagađuje pitka voda, pa šira zajednica (društvo) mora dodatno angažirati sredstva. Nije suvišno podsjetiti da su dobro poznati načini na koji se zagađivanje u svijetu zbiva. Dva su karakteristična. Jedan je **opa-dumping** - ilegalno i nehumano zagađivanje (odlaganje smeća, ispuštanje opasnih tvari itd.), a drugi **mid-night dumping** - noćno odlaganje otpada, tj. također kriminalna radnja. Oba ponašanja su istodobno oblici eksternalizacije

ekoloških troškova. Zaštita okoliša, posebno tla i pitke vode, zahtijeva projektiranje sustava regionalnih mreža otpadnih voda iz naselja s pročišćivačima, što je skup ali neodložan zadatak.

Međutim, nisu zanemarivi niti socijalni troškovi. Selo - ruralni prostori - platili su visoku cijenu modernizacije društva. Selo je malo participiralo u modernizacijskoj dobiti, a mnogo u njezinim posljedicama: iskorištavanju poljoprivrednih resursa i radne snage, zaostajanju sela za gradom, migraciji stanovništva, nižem standardu i obrazovanosti, insuficijentnosti socijalne skrbi itd. Glede **socijalne pravednosti** (equity) selo je bilo, danas je a bit će i ubuduće, ako se ne promijeni globalni pristup socijalnoj pravednosti i postigne pravednost 50%. Zato se predlaže da se u idućih pedeset do sto godina poveća BDP u razvijenima za četiri, a u nerazvijenima za tridesetčetiri puta i da omjer iznosi 4:34. Od današnjeg omjera 16:1 po stanovniku u korist Sjevera, pravednim izjednačavanjem za 1,75 milijardi stanovnika Sjevera i 7,25 na Jugu omjer bi iznosio 2:1 po stanovniku u korist Sjevera. Ali, to bi ipak značilo za Jug pravednost od 50% (Radermacher, 2002:129-130).

Sa spomenutim strategijama, naročito u svezi stila življenja, postavlja se pitanje - kao uostalom i u kritičkim analizama koncepta održivog razvoja (Cifrić, 2002) - koliko je to dovoljno; što znače skromnost, umjerenost i samoodržanje. Ako pretpostavimo, a treba pretpostaviti, da ljudi žive na nekom prostoru, ali u sklopu biosferične zajednice - bez obzira da li je to farma, seosko naselje, bioregija ili čovječanstvo na planetu - onda je kriterij dovoljnosti uvjet opstanka cjeline takve zajednice. Seljačka društva imala su istančan osjećaj za cjelinu. Njihova kultura regulirala je kriterije (skromnosti i umjerenosti) ponašanja koji su - izuzev mogućih prirodnih katastrofa - jamčili dugoročnost. Seljačka obitelj na svojem posjedu znala je svoje mogućnosti i uvjete samoodržanja. Sve takve obitelji tvorile su lokalnu zajed-

nicu (selo) u kojoj se znalo što je "malo" i "mnogo", "dobro" i "loše", "umjereno" i "neumjereno" itd.

Ekološki otisak stopala i ekološki ruksak su u seljačkom društvu povoljniji nego u industrijskom, u nerazvijenima od razvijenih zemalja. Međutim, tendencijski se stanje pogoršava u oba prostora (ruralnom i nerazvijenom). Zbog težnje nerazvijenih za vlastitom brzom modernizacijom i približavanjem razvijenom svijetu, kao i zbog eksternalizacije ekoloških i socijalnih troškova koji dolaze iz razvijenog svijeta, ruralni svijet i nerazvijeni svijet dodatno se njima opterećuju.

Rural 21. Nov poticaj održivom razvoju, a time potpora idejama o ruralnom razvoju, zbiva se u okviru međunarodne zajednice. Naime, još je u Agenda 21 (poglavlje 14) navedeno dvanaest "programskih područja", a svako se posebno detaljnije razrađuje. To su: "(a) Pregled agrarne politike, planiranje i integralno programiranje u svjetlu multifunkcijskog aspekta poljoprivrede, posebice u odnosu na osiguranje hrane; (b) Omogućavanje sudjelovanja u odlučivanju građana te poticanje razvoja ljudskih resursa za održivu poljoprivredu; (c) Unapređivanje proizvodnje i mreže seoskih gospodarstava putem proširenja proizvodnog programa zapošljavanja u sklopu i izvan sklopa seoskih gospodarstava te razvoj njihove infrastrukture; (d) Informiranje i obrazovanje za planiranje zemljišnih resursa u poljoprivredi; (e) Zaštita poljoprivrednog zemljišta i njegovo obnavljanje; (f) Značaj voda za održivu proizvodnju hrane i održivi razvoj ruralnih područja; (g) Zaštita i održivo korištenje genetskih resursa biljnih kultura za uzgoj hrane i održivu poljoprivredu; (h) Zaštita i održivo korištenje genetskih resursa životinjskih vrsta za održivu poljoprivredu; (i) Integralno gospodarenje i nadzor nad štetnicima u poljoprivredi; (j) Održivo prihranjivanje biljnih kultura radi povećanja proizvodnje hrane; (k) Promjena u politici gospodarenja energijom i njezinim učinkovitom uporabom u

ruralnim područjima a radi povećanja produktivnosti; (1) Evaluacija učinaka djelovanja ultraljubičastog zračenja na životinje i biljne kulture, prouzročenih stanjivanjem stratosferskog sloja ozonskog omotača.”

Osim Agende 21 (1992.), ne mogu se zaobići dvije značajne konferencije: svjetska konferencija u **Johannesburgu** (26. kolovoza - 4. rujna 2002.) i međunarodna konferencija u Potsdamu (“Potsdam Declaration rural 21”) prihvaćena na međunarodnoj konferenciji (5.-8. lipnja 2000. godine) u Potsdamu (Okoliš, 2001, 102:8-9).

Konferencija u Johannesburgu - u povodu desete godišnjice konferencije UN u Riju (Rio+10) - bavila se analizoma stanja održivog razvoja čovječanstva u slijedu Agende 21. To je dosad po brojnosti sudionika (oko 60.000) najveći svjetski skup. Očekivanja od njega bila su velika i optimistična. Ali sudeći po zbivanju na samom skupu i dosadašnjim reakcijama, on je za mnoge iznevjerio očekivanja. Iako se konferencija nije posebno bavila ruralnim razvojem, njegova potpora održivom razvoju bila bi neobično značajan svjetski politički i konceptijski kontekst za ruralni razvoj. U točki 38. “Plana implementacije” se kaže i ovo: “Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj su esencijalni za implementaciju integriranog pristupa za porast proizvodnje hrane i povećanje dostatnosti hrane (food security) i sigurnosti hrane (food safety) na ekološki održiv način”. Rio-proces je usporen, ali nije zaustavljen. Po nekim mišljenjima, glede postizanja ciljeva održivog razvoja, danas smo još udaljeniji od Rija nego prije desetak godina zbog nepravedne svjetske raspodjele resursa (Radermacher, 2002:11). Jer, bez obzira na konferencije, sama stvarnost će prisiliti svijet na njegovu konkretizaciju i aplikaciju, ili pak na pronalaženje nekog boljeg koncepta. Možda je Radermacherov “program”, koji se temelji na konceptu dematerijalizacije, tj. veće produktivnosti sirovina (faktor 10), eko-soci-

jalno-tržišnom gospodarstvu i novom svjetskom ugovoru - izloženom u knjizi "Ravnoteža ili razaranje", ta svjetla zraka na horizontu bolje budućnosti.

Potsdamska deklaracija polazi od činjenice da su proizvodnja hrane i ruralni razvoj prirodni temelji života koji utječu na uvjete razvoja budućih generacija i sigurnost svijeta. Intencija deklaracije je potaknuti egzogene čimbenike ruralnog razvoja u svakoj zemlji, i to u sve tri dimenzije održivog razvoja: ekološkoj, ekonomskoj i socijalnoj.

Deklaracija je istakla ovih osam točaka djelovanja o održivom razvoju ruralnih područja: 1. Borba protiv siromaštva, sigurna opskrba hranom, prevladavanje nejednakosti; 2. Investiranje u ljude - stvaranje brojnijih i boljih radnih mjesta; 3. Zajamčeni pristup proizvodnim resursima, pomirenje sukoba u korištenju zemljišta; 4. Očuvanje prirodnih životnih temelja, uključivanje aspekata okoliša u sva područja politike; 5. Uspostava uravnoteženog partnerstva između grada i ruralnog prostora; 6. Stvaranje djelotvorne infrastrukture i osiguranje pristupa istoj; 7. Osiguranje djelotvorne, multifunkcionalne poljoprivrede i šumarstva, i 8. Osiguranje djelotvornog upravljanja i sudjelovanja svih čimbenika (Okoliš, 2001, br. 102, str. 8-9).

Treba reći i to da se na nacionalnoj razini održivi ruralni razvoj i njegova strategija moraju koncipirati sukladno konceptu održivog razvoja i njegovoj strategiji. Drugačije postupiti ne bi imalo puno smisla niti ikakvog opravdanja. To je još jedan argument u prilog donošenja nacionalne strategije održivog razvoja.

Ruralni razvoj u ovoj knjizi razmatra se u kontekstu tri aspekta modernizacijskih pitanja: kulturnih promjena, socijalnoekološkog metabolizma i ekološke poljoprivrede. Sva tri aspekta pretpostavljaju integralni pristup u istraživanju društvenih promjena i razvoja.

1. Pretpostavka diskursa o ruralnom razvoju je uvažavanje kulture i lociranje **promjena ruralnosti u kontekst kulturnih promjena**. Taj kontekst može se predstaviti kao proces modernizacije, a odnosi se na tehnološke i socijalne aspekte. Pritom je riječ o utjecaju eksternih (egzogenih) čimbenika na promjene ruralnog društva i njegove kulture. Ruralna društva nisu težila promjeni, nego stabilnosti života, pa endogeni (interni) čimbenici tradicionalnog društva nisu inicirali niti podržavali promjene. A kada i jesu, to se zbivalo veoma sporo. Tradicionalno selo nema razvijenu svijest o potrebi promjena kao što se ona stvara tijekom (druge) modernizacije u kojoj se poljoprivredno gospodarstvo i selo moralo osloniti na svoje prvom modernizacijom nepripremljene krhke razvojne snage. Zato se seljačko društvo prilagođavalo novim okolnostima i postajalo sve manje otporno na eksterne utjecaje. Mnogi se neće složiti s mišljenjem da danas egzogeni čimbenici ne idu u prilog ruralnom razvoju, pa se zato i međunarodna politika usmjerava na poticanje procesa osnaživanja endogenih čimbenika u selu i društvu. Izgleda da ponovno slijedi politika oslanjanja na vlastite snage, samo ona dolazi kao savjet onih koji su zaboravili svoje iskustvo i zaboravili da drugi možda nisu to zaboravili.

U knjizi se nastojalo pokazati (1) da je kultura - kao slika svijeta, u seljačkom društvu neposredno povezana s načinom stjecanja i raspodjele materijalnih dobara i načinom življenja, tj. sa seljačkim gospodarstvom i obitelji; (2) da su seljačka kultura i seljačko društvo s utjecajem modernizacije razoreni ili potisnuti na rub modernog društva. U Hrvatskoj se to dogodilo u nekoliko valova, koje smo označavali (radi jednostavnije distinkcije) terminima prva (kapitalistička) sve do Drugog svjetskog rata, a nakon njega druga (socijalistička) modernizacija, iako se za njezin tehnološki aspekt u literaturi rabio pretežito termin industrijalizacija. Međutim, industrijalizacija se najčešće zbivala

u urbanim sredinama, pa su brojna ruralna naselja ostala njome nezahvaćena, ali zahvaćena njezinim posljedicama. Modernizacijom se ističe kontinuitet promjena ruralnosti - od nestajanja ili zadržavanja kao oaza u modernom društvu do njezine moderniziranosti - koji u Hrvatskoj ima svoje specifičnosti. Prva modernizacija je trajala jedno stoljeće a druga pola stoljeća. To iskustvo skraćivanja modernizacijskih valova upućuje na pretpostavku da bi treća modernizacija mogla trajati možda samo četvrt stoljeća, ovisno o njezinoj brzini.

2. Drugi moment u svezi s pretpostavkama ruralnog razvoja je socijalnoekološki **metabolizam ruralnog društva**. On je u biti proces razmjene materijala između seljaka (društva) i okoliša (prirode) u seljačkom društvu, koji imitira proces ekološkog metabolizma u prirodi, ali ga socijalno regulira. S tom regulacijom ekološkog metabolizma regulira se i socijalni metabolizam poljoprivrednog gospodarstva, naselja i ruralnog društva, pa su jedinstven tip socijalnoekološkog metaboličkog procesa. Sličnost između ruralnog i prirodnog ekološkog metabolizma proizlazi: (a) iz prirodnih uvjeta u kojima živi to društvo i želi ubuduće opstati (eficijentnost), (b) iz kulture - slike svijeta i njezinih normi koje reguliraju samoodržanje društva (suficijentnost) i (c) iz neposrednog učenja o ekološkom metaboličkom obrascu od prirode (konzistentnost). Sva tri momenta pokazuju da je ruralno društvo sa svojom kulturom impliciralo ključne elemente koncepta održivog razvoja, odnosno, drugačije rečeno, bez velikih teorija sadržavalo sve tri spomenute strategije o kojima se danas govori: redukciju resursnog intenziteta, dovoljnosti i konzistentnosti. Zato su u jednom poglavlju navedeni samo neki primjeri iz, kako je nazvana, socijalnoekološke prakse našeg seljačkog društva i njegove tradicije koji argumentiraju smisao takvog metabolizma. Za detaljniju argumentaciju te vrste bilo bi potrebno posebno istraživanje. Nažalost, s rascjepkanom

znanosti i nezainteresiranosti društva, teško se to može postići. U interesu ruralnog razvoja takva bi znanstvena podloga i ponegdje provjera mogla biti od velike koristi za oblikovanje i konkretizaciju vizije ruralnog razvoja.

3. Ruralni razvoj pretpostavlja sasvim konkretnu **viziju agrarne proizvodnje i agrarne politike**. Zato je posebno istaknuta teza o ekološkoj (organskoj) poljoprivredi - kao nužnosti i mogućnosti - ne samo kao prirodoznanstvena nego i socijalno-znanstvena tema. S jedne strane, ona povezuje neka tradicionalna proizvodna iskustva seljačkog društva, a s druge strane, primjenu moderne znanosti (prvenstveno znanja ekologije). Osim toga, ona danas - nasuprot konvencionalnoj poljoprivredi - ima paradigmatško značenje za (post)modernu društvo. Konvencionalna poljoprivreda također je imala paradigmatško značenje za predmodernu (seljačko) društvo. Ta značenja nisu samo u tehnološkom nego u socijalnom pogledu. Naravno, s tom paradigmatmom otvaraju se brojna pitanja ne samo o načinu proizvodnje nego i načinu življenja, pa je to izazov i za sociologiju, antropologiju, etiku itd. Držimo da se u perspektivi može očekivati porast ekološke poljoprivrede, ali i zadržavanje masovne konvencionalne poljoprivrede. Njima će se vjerojatno pridružiti i danas osporavana GM-poljoprivreda. Svaki od ovih tipova poljoprivrede povezan je s nekim tipom društva: predmodernim, modernim ili pak s onim koje će se oblikovati pod pritiskom stanja svijeta i utjecajem suvremenih procesa - od tehnoloških (primjerice, biotehnologije) do socijalnih (primjerice, globalizacije) i lokalizacije.

Ruralni razvoj je neodvojiv od ruralnih promjena kako u konceptualnom tako i praktičnom pogledu, što znači da se promjene u seoskim naseljima i njihovu okolišu razumijevaju kao dio promjena šireg prostora. Umjesto dosadašnjih ruralnih promjena koje su se u prošlom stoljeću u nas zbivale kao posljedica poli-

tičkih odluka, druge modernizacije ili sasvim spontano i efemerno, danas je poželjno da se ruralne promjene zbivaju što je moguće više kao **planirane promjene**, tj. kao osmišljen koncept ruralnog razvoja. To ne znači da se sve mijenja radi promjene, niti da se dokinu svi oni elementi tradicije koji simbolično svjedoče o prošlom i današnjem identitetu ruralnosti, niti oni elementi koji mogu biti od koristi u primjeni novih socijalnoekoloških obrazaca u agrarnoj proizvodnji i ruralnom življenju.

Jednako tako, ruralni razvoj neodvojiv je od razumijevanja održivog razvoja na nacionalnoj i globalnoj razini - dakle ciljeva i vizija o budućnosti života svakoga društva i svih zajedno. Zato se ruralni razvoj u praktičnom pogledu može razumjeti kao utjecaj promjene modernih struktura na ruralnost, a može i kao koherentna ideja o ciljanim promjenama današnje (tradicionalne i moderne) ruralnosti. U svakom slučaju ruralni razvoj treba koncipirati u paradigmi održivog razvoja, tj. na idejama održivosti i raznolikosti, koje su poznate ruralnom iskustvu tradicionalnog seljačkog društva.

Identitet. U kontekstu teme ruralnih promjena (razvoja) i modernizacije nezaobilazan je problem **ruralnog identiteta**, i to na različitim razinama - od seoskog naselja, regije i ruralnosti kao takve. Naime, unatoč utjecaju poljoprivrednih monokultura, graditeljskih jednoobraznosti, urbanih vrednota i stila življenja, itd. sve do tendencije globalizacijskog vrednovanja lokalnog, svako seosko naselje ima neka svoja prepoznatljiva identitetska obilježja u odnosu na drugo seosko naselje. Svako selo je svojevrsni vizualni i sociokulturni "unikat". Bilo bi zanimljivo istražiti koja su im obilježja zajednička, a što razlikuje ruralna naselja na nekom prostoru, tj. elemente identiteta iz njihove tradicije i elemente iz njihove modernizacije u različitoj zemljopisnoj konfiguraciji. Slično se može govoriti o elementima identiteta na širim nacionalnim ili regionalnim prostorima

koji imaju neke zajedničke kulturno-povijesne i ekološke okolnosti, koje su utjecale na njihov život i obrnuto. Ruralni identitet se, dakle, može koncipirati u kontekstu odnosa na globalnoj osi: globalno - lokalno.

Problem ruralnog identiteta je tema za sebe koja postaje tim značajnija, što su ugroženiji okoliš i kulturna i prirodna baština utjecajem industrijalizacije i globalizacije, a sve značajnija proizvodnja hrane i vrijednost lokalnog. Identitet u smislu konceptijske sistematike njegove strukture i čimbenika nije u knjizi posebno obrađivan, jer držimo da zaslužuje veći prostor i temeljitu razradu kao zasebna dionica u projektu. Zato su samo implicitno naznačeni neki strukturni elementi njegova sklopa: ruralna kultura, način proizvodnje, odnos prema tradiciji, razvoju (promjenama), okolišu, općenito prema slici svijeta po kojoj živi ruralno društvo. Pritom je naročito uvažavan metabolički pristup koji kontrastira ekološki i industrijski metabolizam. Ruralni identitet kao širi pojam, suprotan urbanom, može se shvatiti u procesu modernizacije kao višeslojan. U našoj suvremenoj ruralnosti su (već naoko) dva empirijska podtipa ruralnog identiteta prepoznatljiva. To je **tradicionalna ruralnost** i **moderna ruralnost**. Između njih je **modernizirana ruralnost**, tj. tradicionalna u promjenama prema modernoj ruralnosti. Pritom, na nekom prostoru mogu biti više izraženi oblici tradicionalnosti ili pak više modernosti. Prema kriteriju stupnja moderniziranosti mogu se empirijski istražiti sadržaji i oblici identiteta - od objektivnih do perceptivnih obilježja.

Međutim, u istraživanju ruralnog identiteta potrebno je najprije utvrditi neke njegove idealne tipove (kao arhetipove) identiteta, a prije svega idealni tip seljačkog društva (u našim uvjetima) kao primjer za identitet tradicionalne ruralnosti. Tradicionalna ruralnost (kao i oblici modernizirane/moderne ruralnosti) određena je specifičnim socijalnoekološkim metabo-

lizmom. Neki bi rekli načinom proizvodnje i načinom življenja. To znači da ekološki metabolizam može biti također os istraživanja ruralnog identiteta. U osnovi takvog tipa (kao što je u knjizi rečeno) je utjecaj **slike prirodnog života** (života u prirodi), odnosno okoliša, s niskim stupnjem antropogenih utjecaja na jednom polu osi i slike života udaljenog od prirodnog, na drugom polu. Sam život i komunikacije (prostorne i socijalne) zbivaju se na ograničenom, **lokalnom prostoru**, koji načinu proizvodnje i življenja pretpostavlja neka ograničenja (ili prednosti). Jedno od obilježja te lokalnosti je i relativna **zatvorenost** seljačkog svijeta u raznolike ruralne lokalitete - nastale ne samo zbog prirodnih uvjeta (zemljopisne konfiguracije i klime) nego i zbog kulturno-povijesnih zbivanja na tim prostorima - ali i njezina samodovoljnost i autopoetičnost takvih "svjetova". U aspektima identiteta mogu se razlikovati **socijalni identitet** (s obilježjima seljačkog društva, njegovih institucija) i **kulturni identitet** (s tradicijom, običajima, vjerovanjima, ritualima). Za vitalnost i identitet seoskih zajednica i okoliša posebno se zalaže "Ecovast" (Europsko vijeće za sela i male gradove, osnovano 1984.), a poduprla ga je i konferencija "Rural 21".

Modernizaciju ruralnosti možemo shvatiti kao proces promjena njezinih objektivnih struktura i sociokulturnih obrazaca koji mijenjaju ruralni identitet. Ona djeluje dvojako: s jedne strane razara tradicionalne strukture i elemente njihova identiteta, a s druge strane, oblikuje nove strukture kao elemente novog identiteta. Na taj način djeluje ambivalentno, ali ipak evolucijski na stvaranje novih struktura identitetskog poretka. Po načinima i samoj uzornoj slici promjena može biti radikalna (tvrda) i umjerena (meka). Radikalna modernizacija raskida s prošlim, prijeti diskontinuitetom i nepoznatim posljedicama, a meka omogućava izvjesni kontinuitet najboljih naslaga namrlih u kulturnim tradicijama, katkad vidljiva samo u (retradicionaliziranoj)

običajnosti. Koliko je modernizacija dinamičan proces, toliko je i sam identitet - strukture i refleksija - dinamičan i promjenjiv. Štoviše, s modernizacijom (prvom i drugom) nastaju različiti identitetski tipovi i raznoliki identiteti (pojedince, naselja, skupina, kulture) koji istodobno postoje, pa se ta heterogenost ruralnih identiteta u sklopu ruralnosti vjerojatno može i empirijski potvrditi.

Tijekom prošlog stoljeća u nas su prepoznatljiva dva opća ruralna identitetska "idealna tipa" koji su se zadržali i početkom ovog stoljeća: tradicionalni i moderni identitet.

Tradicionalno društvo (ruralnost) je, s obzirom na mijene njegove strukture, na zalazu, a modernizirano društvo (ruralnost) je u usponu, ali je danas također u krizi s obzirom na krizu modernosti kao paradigme. Na simboličnoj razini preteže tradicionalna ruralnost (običaji i folklor), a (post)moderna se suočava sa selektivnim izborom tradicionalnih simbola seljačkog (ruralnog) identiteta ili folklorizira tradicionalne simbole (kao druga egzistencija folkloru u "višoj kulturi") stavljanjem izvornog **folkloru** (izvorne narodne kulture) izvan društvene funkcije i prenošenjem u njoj nepripadajuće okružje, na scenu, industriju zabave i turizma, pa i politike. **Folklorizam** tako omogućava identifikaciju i neseljačkim slojevima sa simbolima identiteta jedne kulture, ali s mogućnošću manipulacije identifikacijom (Rihtman-Auguštin, 2001:87-94 i 139-151). Jedna od poteškoća tog procesa jest u tome što se u hrvatskom društvu empirijski izgubio pojam "industrije" i teško se u njega mogu ukomponirati nepostojeći simboli modernosti hrvatskog društva, poglavito ruralnosti.

Strukturne promjene zbivale su se, a i danas se zbivaju kao konfliktan proces i izazivaju niz konfliktnih posljedica, a jedan je diferenciranje i usložavanje društva. Pritom je vidljiva proturječnost između nestanka tradicionalne ruralnosti (kulture i

društva) i porast interesa za obnovom nekih oblika tradicionalnosti življenja, ponajprije onih iz tradicionalne kulture: manifestacije, običaji, rituali. To se naročito zbiva u tranzicijskom razdoblju u kojemu su mnogi pojedinci otkrili zaboravljenu ili zanebarenu (lokalnu ili nacionalnu - svjetovnu i religijsku) tradiciju i žele je, ako ne očuvati, onda koliko-toliko obnoviti njezino značenje barem na simboličnoj razini. U tom pogledu retradicionalizacija nije samo kreativna obnova prošlosti - tradicionalnog društva, nego sastavnica kulturnih procesa u oblikovanju novog ruralnog identiteta - modernog i postmodernog - koji se suprotstavlja homogenizacijskoj tendenciji globalizacije. Jer, retradicionalizacija, kao kontinuirani proces, u svojoj konkretizaciji odnosi se na obnovu tradicije tradicionalnog i tradicije modernog koje u svakodnevici nisu uvijek razlikovno prepoznatljive, nego samo kao jedna tradicija koja se i sama u tom procesu redefinira - nešto ispušta, a nešto se nadodaje. Iako tradicija modern(iziran)e ruralnosti može biti problematična s obzirom na njezinu tvrdoću i utemeljenost, misao o njoj se ne može jednostavno izbjeći. Načelno je pitanje postoji li tradicija modern(iziran)e ruralnosti i što je njezin sadržaj. Zato se u drugoj modernizaciji simbolično održavaju neka tradicionalna (predmoderna) i identitetska obilježja ruralnosti na individualnoj i kolektivnoj razini, lokalnoj i nacionalnoj razini, na socijalnom i kulturnom planu, pa zajedno s nekim novim obilježjima prilično folklorizirane moderne tradicije nalaze svoje mjesto u retradicionaliziranoj strukturi oblikujućega identiteta u vrijeme izazova treće modernizacije. Kako će se ona odraziti na ruralni život, ne ovisi samo o endogenim akterima društva nego i o egzogenim, a prvenstveno o sudbini ruralnog svijeta u globalizacijskim protuslovljima.

Summary

RURAL DEVELOPMENT AND MODERNIZATION

Contributions to the researches of rural identity

Modernization and globalization, fragmentation of culture and individualization of the life style, etc. are the topics of contemporary theoretical debates as well as of the state's and the civil society organizations' political engagement. This is the framework within which the issue of relation towards the environment and towards rural development is being posed - in particular in the context of sustainable development, but not only as the problem of various rural cultures survival but also as the evaluation of their experience for contemporary life. Croatian rural sociology has also dealt with different aspects of rural society and has collected rich empirical material on rural changes of rural peasant's society and on its modernized forms. Nowadays, social ecology is also dealing with the rural peasant's society through its paradigmatic approach towards the man's relation with the nature, i.e. with the relation of the two systems: the social and the natural one. This is the point from which the author observes the changes of rural society - the traditional one and the one that has been modernized in the last century, especially in its second half.

1.

The author analyses some issues of rural development as the process in the Croatian society in the social-ecological paradigm. This way he wants to make the experience of the rural past actual and to provoke the scientific discourse and sociological researches of rural complex and of the characteristics of rural identity. In his work he starts from the question whether the traditional rurality and the modernized one is relevant for contemporary developmental problems and how to make the traditional experience transparent for the making of the rational attitude towards the future. He distinguishes traditional and modernized village, i.e. the one that was shaped during the socialist modernization. Each of them has some specific identity characteristics. The first modernization is related to the period of introduction of capitalism into the village, and the second one to the period from the year 1945 till the period of transition. Along with the transitional changes, the process of the third modernization began. Yet, modernization as a separate topic is not being researched, but is used rather as the context of the reflection of the topics on rural changes (social and cultural ones).

Rural development has until now occurred mostly stichic and as the consequence of industrialization and urbanization, i.e. of the course of modernization, which has unmystified the first post-modern society and the traditional rural culture, and even that in it can be designated a progress. Therefore it is more appropriate to talk about rural changes that have simply happened until now than about rural development. Modernization has today overridden the boundaries of national states thus intensifying the issue of development within the national borders, so the globalization (ambivalent in many aspects) became the necessary framework for discussions about the prospect of

rural development. Rurality is a multifaceted symbol of the idea of the new orientation in the man - nature relation that is nowadays being more technically mediated.

The problem is not technical one, as it might seem at first sight, but behind what has been named an "ecological crisis" the essence of modern culture is being revealed as "the culture of short-term", "the culture of new capitalism" and of its consequences, among which the reproduction of structures and cultures of "simultaneous iusimultaneity" as the existence of the "complementary world". That is why the problem is socially-ecologically conditioned, it can't be partially solved and it requires the useful experience of rural societies (including the peasant's, traditional society) and their values to be recognized in the context of searching for the new options of the mankind survival and of the paradigms of thinking. The whole one "rejected" world, the world of tradition and rurality, has become relevant in terms of the world development, particularly for developing and transitional countries like Croatia. Those who say that we are still way from changing the pattern of modern thinking structure seem to be right. Luckily, it can be changed under the influence of new ideas and so can the action patterns, and the whole world.

2.

In the first part of the book ("Rural development in globalization"), the rural development is being problemized in the framework of globalization and ecologization ambivalence, as the question of changes and prospects of rural culture, and of the relation between the tradition and the sustainable development. The author points out that contemporary changes occur under the domination of a few hegemonic processes: the hegemony of

development, hegemony of globalization and hegemony of ecologism. The traditional, pre-modern, peasant's culture has disappeared in the course of the modernization impact - of the first and the second modernization, and in particular in the course of the processes of industrialization and urbanization. The traditional society and traditional culture can not be renewed since there are no structures it was founded upon. The industrial society, being the bearer of development, is colliding with its own boundaries and with the consequences of linear development, which reflects also in rural societies and rural culture that have been through significant changes including their disappearance, as well. Yet, in modern societies "rural" oases have been kept and it can be an impulse to local development. The author considers the rural spaces in the world - the so-called "fourth world" - and in Croatia as well, to have been gaining importance for their culture richness preserved through tradition. This variety of rural society fits in the ideas of "diversity" and "sustainability". Therefore, the rural development is being connected with the concept of sustainable development. The rurality is nowadays on the turning point between the continuation of modernization and the preservation of its traditional originality. The former one, in its developmental paradigm until now, tending to lead to its disappearance, and the latter, i.e. the preservation of originality, is a contribution to the shaping of rural identity. Rural identity is one aspect of the modern society's identity.

The second part of the book ("Metabolism of rural society") problemizes the thesis of ecological metabolism as social metabolism, applied on rural society. Rural metabolism is a positive experience that can be understood as certain social-ecological paradigmatic basis in nowadays discourse on sustainable development and on its concrete practising, especially on local level. Theoretical considerations of rural metabolism as a specif-

ic type of the man - nature relation ("Rural metabolism") and some examples from practical traditional culture of Croatian peasant's society show it. Rural metabolism is taken as a pattern as it is similar to the natural metabolism where there is no unusable, excess or waste. Everything discarded by the peasant's society is being consumed by nature, and everything that was naturally produced is being consumed by the society. Just like the post-modern society has been suppressed and substituted by the industrial society, so has the traditional rural metabolism been established. Modern technology, economy, management and society should strive to establish in (post)modern society, and in the world as well, such social-ecological pattern which would prevent the Earth from becoming a planet of litter.

Besides the theoretical considerations, the author dedicates one chapter ("Social-ecological practise in peasant's society") to ecological and social practices in peasant's society, on the example of Croatian society, of course. In this chapter he states arguments from the peasants' life corroborating the thesis that the society can live in a balanced relation with the nature. This balance relates to the production of material life, but also to the production of symbols, the culture. Material and symbolic sides are the components of the social-ecological paradigm. The examples of the activities in society - from production activities to symbolic-ritual behaviours - linked with the behaviour connected to the production and environment, settlements, habitation and health, as well as to the attitude towards the earth and the water are stated.

The third part of the book ("Ecological economy") is dedicated to the problem of ecological and industrial agriculture, as well as to the actual problems of agrarian policy in modern society.

The food has become an exceptionally important world resource, so the problem of production is not only reflected in

the question of the amount of food needed for the six billion inhabitants of the planet, but also questions of technology and ethics of its production. Concerning the global pollution of environment and the agricultural products, ecological (organic, biological etc.) agriculture - compared to industrial (conventional) one or lately to the aggressive GM-agriculture - is becoming an extremely interesting discourse topic important for agrarian policy. Ecological agriculture is becoming a new vision founded upon the ecologically positive traditional experience and upon the implementation of contemporary science, strict ecological criterion in the food production and manufacturing. The author speaks in favour of ecological agriculture, as it is the concrete vision of sustainable development, but he also poses the question whether it is possible to produce enough food in traditional way to feed the world. That is why he thinks that soon several types of the production and quality of agricultural products will be shaped: conventional agriculture, ecological agriculture but also the genetically modified agriculture. The consumption of the particular type of products will depend on the population's economic possibilities.

The last, fourth part of the book ("Modernization and transition") is a retrospective of the beginnings and the potential significance of mixed economy in the actual discourse on family households. Mixed households arose in Croatia in the period of socialist modernization of society and they reflect its social dimension of Croatian rural society, and on the other hand they are becoming a question initializing the discussion on the prospect of family households. Here the starting point is the thesis about the crisis of work in modern society and in the world in general, and therefore also the tendency of jeopardized steady jobs, which has an impact on the mixed households as well. On the other hand, positive experience of the classic model of mixed

agriculture can inspire the nowadays-actual (mostly political) discourse of the family household in the village.

The author has been particularly critical towards the period of transition and the process of the economy transformation and privatization. He holds the view that the farmers have contributed a great deal to the common property in the past fifty years and that they didn't have a real chance to take part in privatization.

Transitional changes of rural complex haven't been enough empirically sociologically researched. The "Zagreb rural school", founded in the Institute for social researches in Zagreb, has marked sociological researches of the village and the agriculture in general in former Yugoslavia. Yet, a great amount of work has remained unfinished (the synthesis of cognitions on rural changes that occurred under the influence of the second /socialist/ modernization; critical revalorization of cognitions gained until now, etc.) and the new topics have arisen. The author has designated some topics to be researched, resulting from the years lasting transitional period, and which will have social actuality and scientific relevance for a rather long time. It is likely that with the actualization of the paradigm of sustainable development, the sociological paradigm of the researches of rural complex that has existed till now will change as well.

3.

The book on rural development and modernization wasn't written as a scientific interpretation of a number of statistical evidence or of the results of some empirical research - which is by all means necessary and useful - but as a view on some problems of rural development upon the example of Croatian peasant's society. And it was done in a way that these problems were con-

textualized in globalization and modernization changes and in their consequences, especially ecological ones, i.e. as today's personal seeing of the process that lasted for half a century. The book originated within the project "Modernization and the Croatian society identity" (130400) of the Institute of sociology of the University of Zagreb Philosophic faculty. The book "Rural development and modernization" together with the book "Environment and sustainable development" (Zagreb, 2002.) makes the totality of reflections on rural changes and rural development as the presumptions for the shaping of a new identity of society within the field of vision of the social-ecological paradigm.

Popis literature

- Abadžić, N. (2001). Doba ekologije. Sarajevo: Autor.
- Abadžić, N. (1990). Medena apoteka. Sarajevo: Ekomedija.
- Abadžić, E. (1999). Spasonosna "okolinska revolucija". *Fondeko svijet*, 3(6):12-13.
- Akrap, A. (1998). Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji. U: Lajić, I. /ur/. Str. 15-68.
- Alt, J. A. (2002). *Das Abenteuer der Erkenntnis. Eine kleine Geschichte des Wissens*. München: Beck.
- Altner, G. /Hg/. (1989). *Ökologische Theologie. Perspektiven zur Orientierung*. Stuttgart: Kreuz Verlag.
- Altner, G. (1991). *Naturvergessenheit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Altner, G. (1992). *Über Leben. Von der Kraft der Furcht*. Düsseldorf: Patmos Verlag.
- Altner, G. (1999). *Weltethos und die Wissenschaften*. In: *Jahrbuch Ökologie 2000*. München: Beck. S. 11-15.
- Altwater, E. (1992). *Der Preis des Wohlstands oder Umweltplünderung und neue Welt(un)ordnung*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Altwater, E. / Mahnkopf, B. (1996). *Grenzen der Globalisierung*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Andelfinger, B. (2002). *Zwei-Gedanken zu einer Preisfrage*. *Jahrbuch Ökologie 2003*. München: Beck. S. 60-67.
- Anderson, P. (1995). *Tiefenökologie - Die Heilung unserer Beziehung zur Natur*. In: *Gottwald / Klepsch /Hrsg/*. S. 261-281.
- Aracić, P. / Črpić, G. / Nikodem, K. (2000). *Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju "Aufbruch"*. *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, CXXVIII(12):775-815.
- Armstrong, S. J. / Botzler, R. G. /eds/. (1993). *Environmental Ethics. Divergence and Convergence*. New York et al: McGraw-Hill, Inc.
- Ayers, R. U. / Simonis, U. E. (1993). *Industrieller Metabolismus. Konzept und Konsequenzen - mit umfassender Bibliographie*. Berlin: WZB, FS II 93-407.
- Bakarić, V. (1965). *Aktualne teme* (1-5). Zagreb.
- Baloban, S. /ur/. (2001). *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe.
- Barada, M. (1957). *Starohrvatska seoska zajednica*. Zagreb.
- Barbić, A. (1990). *Prema "novom" poimanju ruralnosti*. *Sociologija sela*, 28(109-110):173-183.
- Bauer, Lj. et al. (1999). *Med: pčelarenje i običaji*. Zagreb: Pučko otvoreno učilište.

- Bauriedl, T. (1995). Wann ändern Menschen ihr Verhalten? In: Jahrbuch Ökologie 1996. München: Beck. S. 11-17.
- Beck, U. / Sopp, P. /Hrsg/. (1997). Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus. Opladen: Leske+Budrich.
- Beck, U. (1986). Risikogesellschaft. München: Beck.
- Beck, U. (1988). Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit. München: Beck.
- Beck, U. (1998). Was ist Globalisierung. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, U. (1999). Schöne neue Arbeitswelt. Vizion: Weltbürgergesellschaft. Frankfurt/New York: Campus.
- Becker, S. / Sablowski, T. / Schumm, W. /Hg/. (1997). Jenseits der Nationalökonomie? Weltwirtschaft und Nationalstaat zwischen Globalisierung und Regionalisierung. Berlin/Hamburg: Argument.
- Bednarek, A. (1996). Market Opportunities for Organic Farming in Poland. U: Mitchell, K. / Hart, L. / Baldock, D. / Partiridge, K. /eds/. Agriculture and Nature Conservation in Central and Eastern European Countries. London: Institute for European Environmental Policy. S. 108-115.
- Belaj, V. (1998). Hod kroz godinu. Zagreb: Gloden Marketing.
- Bellebaum, A. / Barheier, K. /Hrsg/. (1995). Lebensqualität. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Berger, P. A. (1997). Individualisierung und sozialstrukturelle Dynamik. In: Beck, U. / Sopp, P. /Hrsg/. S. 81-95.
- Bergmann, T. (1970). Porodično gospodarstvo - problematika i razvojne tendencije. Sociologija sela, 8(27-28):68-81.
- Bešker, I. (2001). U Italiji ima više profesionalnih vračeva i vještica nego katoličkih svećenika. Globus, br. 577, 28. prosinca, str. 57.
- Bičanić, R. (1936). Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima. Zagreb: Tipografija d.d.
- Biermann, F. / Büttner, S. / Helm, C. /Hg/. (1997). Zukunftsfähige Entwicklung. Berlin: WZB, Sigma. S. 283-319.
- Bodenstedt, A. (1990). Rural Culture - a New Concept. Sociologia Ruralis, 30(1)34-47.
- Bogun, R. (1997). Lebensstilforschung und Umweltverhalten. Anmerkungen und Fragen zu einem komplexen Verhältnis. In: Brand, K-W. /Hrsg/. S. 211-234.
- Bojanovsky, J. (1994). Ökologie und soziokulturelle Revolution. Stuttgart: Enke Verlag.
- Bondarenko, V. D. (1985). Ohrana prirodi i prirodnih resursov. Lavov: Viša škola.
- Borchardt, H.-G. (1980). Ist das Dorf heute noch bäuerlich geprägt? In: Wehling, H.-G. /Red/. Das Ende des alten Dorfes? Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer Verlag. S. 21-42.

- Boyden, S. (1987). *Western Civilization in Biological Perspective. Patterns in Biohistory*. Oxford: Clarendon Press.
- Brand, S. (1990). *Media Lab. Computer, Kommunikation und Neue Medien. Die Erfindung der Zukunft am MIT*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Brand, K.-W. /Hg/. (1985). *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt/New York: Campus.
- Brand, K.-W. (1997). Probleme und Potentiale Neubestimmung des Projekts der Moderne unter dem Leitbild 'Nachhaltige Entwicklung'. In: Brand, K.-W. /Hrsg/. S. 9-32.
- Brand, K.-W. /Hrsg/. (1997). *Nachhaltige Entwicklung. Eine Herausforderung an die Soziologie*. Opladen: Leske+Budrich. S. 9-32.
- Braudel, F. (1997). *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II (tom I)*. Zagreb: Antibarbarus.
- Braudel, F. (1992). *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Zagreb: August Cesarec.
- Braudel, F. (1992a). *Igra razmjene. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Zagreb: August Cesarec.
- Bruckmeier, K. (1994). *Strategien globaler Umweltpolitik*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Bruckmeier, K. (1992). *Ruralle Gesellschaften aus kulturökologischer Perspektive*. U: Glaeser / Teherani-Krönner (Hrsg). *Humanökologie und Kulturökologie*. S. 271-288.
- Bujo, B. (1993). *Die ethische Dimension der Gemeinschaft*. Freiburg Schweiz: Universitas Verlag; Freiburg i Br.; Wien: Herder.
- Carson, R. (1965). *Silent Spring*. Harmondsworth: Penguin.
- Catton, W. R. Jr. / Dunlap, R. E. (1978). *Environmental Sociology: A New Paradigm*. *The American Sociologist*, 13(1):41-49.
- Catton, W. R. Jr. / Dunlap, R. E. (1978a). *Paradigms, Theories, and the Primacy of the HEP - NEP Distinction*. *The American Sociologist*, 13(4):256-259.
- Centlivres, P. (1990). Marcel Mauss. U: Marshall, W. /Hg/. *Klassiker der Kulturanthropologie*. S. 171-197.
- Chardin, T. P. de (1991). *Ljudska snaga*. Zagreb: Naprijed.
- Cifrić, I. (1975). *Privlačnost Zagreba kao velikoga grada*. *Revija za sociologiju*, 5(4):82-92.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1990). *Prema ekologiji ruralnih sredina*. *Sociologija sela*, 28(109-110):151-160.
- Cifrić, I. (1996). *Tranzicija i transformacija - između norme i prakse*. *Socijalna ekologija*, 5(2):135-153.
- Cifrić, I. (1997). *Ekološko ponašanje i etos odgovornosti*. *Socijalna ekologija*, 6(3):423-437.

- Cifrić, I. (1998). Tranzicijski izazovi i globalizacijski kontekst. U: Cifrić / Čaldarović / Kalanj / Kufrin. Str. 79-108.
- Cifrić, I. (1988a). Tranzicija i transformacija. U: Cifrić / Čaldarović / Kalanj / Kufrin. Str. 47-78.
- Cifrić, I. / Čaldarović, O. / Kalanj, R. / Kufrin, K. (1998). Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Cifrić, I. (2000). Moderno društvo i svjetski etos. Zagreb: HSD; Zavod za sociologiju.
- Cifrić, I. (2002). Okoliš i održivi razvoj. Ugroženost okoliša i estetika krajolika. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Clark, W. C. (1989). Managing Planet Earth. Scientific American, Vol. 261. Septembar.
- Commoner, B. (1973). Wachstumswahn und Umweltkrise (The Closing Circle. Man, Nature and Technology). München; Gütersloh; Wien: Bertelsmann Verlag.
- Croatian Agriculture at the Crossroads. The Country position paper of the Republic of Croatia. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, listopad 1996. (Materijal za svjetski skup o hrani - World Food Summit, Rim 13.-14. studeni 1996.
- Cvjetičanin, B. i Katunarić, V. /ur/. (2001). Hrvatska u 21. stoljeću. Zagreb: Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske.
- Čaldarović, O. (1985). Urbana sociologija. Zagreb: Globus.
- Čapo Žmegač, J. (1993). Hrvatski korizmno-uskrсни običaji u svjetlu teorije rituala prijelaza. Etnološka tribina, 16:75-112.
- Čapo Žmegač, J. i dr. (1998). Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka. Zagreb: Matica hrvatska.
- Čengić, D. (2000). Procesi racionalizacije i tehnološka modernizacija hrvatskih poduzeća. U: Prpić, K. /ur/. U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja. Zagreb: IDIZ. Str. 189-231.
- Čizek, J. (1993). Ekologijsko poljodjelstvo - znanost i praksa. Socijalna ekologija, 2(3):491-498.
- Čizek, J. (1998). Zaštita okoliša: džepni priručnik. Zagreb: Pučko otvoreno učilište
- Čizek, J. (1995). Selo i zbrinjavanje otpadne tvari u RH. Socijalna ekologija, 4(3):399-405.
- Čizek, J. i Znaor, D. (1994). Ekološka poljoprivreda u razvoju hrvatskog sela. U: poljoprivreda i proizvodnja hrane u europskom okruženju (zbornik radova). Zagreb: HAZU. Str. 75-84.
- Čolić, S. i Sujoldžić, A. (1995). Neki aspekti i pretpostavke akulturacije prognanih i izbjeglih obitelji na otoku Hvaru. Migracijske teme, 11(1):37-52.
- Črpić, G. / Rimac, I. (2000). Pregled postotaka i aritmetičkih sredina. Empirijsko istraživanje vrednota - EVS. Bogoslovska smotra, LXX(2):191-232.

- Daly, H. E. (1994). Ökologische Ökonomie. Konzepte, Fragen, Folgerungen. In: Jahrbuch Ökologie 1995. München: Beck. S. 147-161.
- Daly, H. E. (1999). Wirtschaft jenseits von Wachstum. Die Volkswirtschaftslehre nachhaltiger Entwicklung. Salzburg/München: Verlag Anton Pustet.
- Defilipis, J. (1993). Obiteljjska gospodarstva Hrvatske. Zagreb: AGM.
- Defilipis, J. (2001). Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti. Split: Književni krug.
- Defilipis, J. (2002). Razvitak hrvatskog agrarnog krajolika. U: Štambuk / Rogić / Mišetić (ur). Str. 251-264.
- Dehner, K. (1998). Lust an Moral. Die natürliche Sehnsucht nach Werten. Darmstadt: Primus Verlag.
- Delort, R. i Walter, F. (2002). Povijest europskog okoliša. Zagreb: Barbat; Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja.
- Demangeon, A. (1965). Geography of Rural Habitat. U: Sorokin, P. A. / Zimmerman, C. C. / Galpin, C. J. (eds). A Systematic Source Book in Rural Sociology (I-III). New York: Russell & Russell. Vol. I. S. 266-304.
- Desjardins, J. R. (1993). Environmental Ethics. An Introduction to Environmental Philosophy. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Despot, B. (1989). Emancipacija i novi socijalni pokreti. Osijek: MOK SKH.
- Deutschland. Zeitschrift für Politik, Kultur, Wirtschaft und Wissenschaft, Nr. 6 (Dez. - Jan.) 1999; Nr. 1 (Feb. - Mart) 2002.
- Devall, B. (1985). Deep Ecology. Layton: Gibbs Smith.
- Diekmann, A. / Preisendörfer, P. (2001). Umweltsoziologie. Eine Einführung. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Dilić, E. (1989). Sociologijski aspekti ruralnog razvoja. Zagreb: IDIS.
- Dirkem, E. (1972). O podeli društvenog rada. Beograd: Prosveta.
- Dobzhansky, T. (1965). Dynamik der menschlichen Evolution. Frankfurt: Fischer Verlag.
- Douglas, M. (1981). Ritual, Tabu, Körpersymbolik. Sozialanthropologische Studien in Industriegesellschaft und Stammeskultur. Frankfurt: Suhrkamp.
- Drewermann, E. (1981). Der tödliche Fortschritt. Regensburg: Pustet.
- Drewermann, E. (1991). Der Krieg und das Christentum. Regensburg: Pustet (3. Aufl; 1982).
- Dubić, S. (1941). Sociologija sela. Split: Novo doba.
- Dubiel, H. (1985). Was ist Neokonservatismus? Frankfurt. Suhrkamp.
- Duncan, O. D. (1996). Human Ecology and Population Studies. U: Hauser, M. P. / Duncan, O. D. /H/g/. The Study of Population. Chicago. S. 678-716.
- Dunlap, R. E. i Caton, W. R. Jr. (1994). Struggling with Human Exemptionalism: The Rise, Decline and Revitalization of Environmental Sociology. The American Sociologist, 25(1):5-30.
- Durney, A. (1997). Industrial Metabolism. Berlin: WZB, FS II 97-404.

- Dürr, H.-P. (2000). Für eine zivile Gesellschaft. Beiträge zu unserer Zukunftsfähigkeit. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Đurić, V. (1975). Inovacije u društvu. Niš: Gradina.
- Ecovast. Strategija za ruralnu Europu. Zagreb: Hrvatska sekcija Ecovasta, 1996.
- Ehrke, M. (2001). Fisch auf dem Tisch... Die BSE-Krise, die europäische Agrarpolitik und der Verbraucherschutz. Internationale Gesellschaft und Politik, 8(3):276-286.
- Eichler, H. (1993). Ökosystem Erde. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: B. I. - Taschenbuchverlag.
- EL - Ekološki leksikon (Đikić, D. et al). Zagreb: Barbat, 2001.
- Eliade, M. (1962). Der Mythos der ewigen Wiederkehr. Düsseldorf.
- Eliade, M. (1990). Šamanizam. Mistički doživljaji u primitivnih naroda. U: Enciklopedija mistika. Zagreb: Naprijed. S. 37-77.
- Endres, A. / Querner, I. (1993). Die Ökonomie natürlicher Ressourcen. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Endres, A. (1994). Ökologische Ökonomie. Eine Einführung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Eser, U. (1998). Der Naturschutz und das Fremde. Frankfurt/New York: Campus.
- Featherstone, M. / Lash, S. / Robertson, R. / eds/. (1995). Global Modernities. London: Sage.
- Fetscher, I. (1989). Uvjeti preživljavanja čovječanstva. Zagreb: Globus.
- Fischer-Kowalski, M. et. al. (1997). Gesellschaftlicher Stoffwechsel und Kolonisierung von Natur. Amsterdam: G+B Verlag Fakultas.
- First, R. (1981). Seoska porodica danas. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Flitner, M. (1995). Sammler, Räuber und Gelehrte: Die politische Interessen an pflanzengenetischen Ressourcen, 1985-1995. Frankfurt/New York: Campus.
- Flitner, M./Görg, C./Heins, V. /Hrsg/. (1998). Konfliktfeld Natur. Biologische Ressourcen und globale Politik. Opladen: Leske+Budrich.
- Foster, J. B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology. American Journal of Sociology, 105(2):366-405.
- Franz, P. (1984). Soziologie der räumlichen Mobilität. Eine Einführung. Frankfurt/New York: Campus.
- Fukuyama, F. (1995). Konfuzius und Marktwirtschaft. Der Konflikt der Kulturen. München.
- Galić, B. (1999). Ekofeminizam - novi identitet žene. Socijalna ekologija, 8(1-2):41-55.
- Ganzert, C. (1994). Bauern: Die Letzten von gestern oder die Ersten von morgen. In: Jahrbuch Ökologie 1995. München: Beck.
- Gassner, R. / Mettler-von Meiborn, B. / Schulz, B. (1996). Probleme zu verstehen, hilft nicht weiter. Zukunftsfähige Lebensweisen im Alltag. Jahrbuch Ökologie 1997. München: Beck. S. 93-102.

- Gavazzi, M. (1991). Baština hrvatskoga sela. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
- Gehlen, A. (1990). Čovjek: njegova priroda i njegov položaj u svijetu. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Gehlen, A. (1994). Čovjek i institucije. Zagreb: Globus; Zavod za filozofiju FF u Zagrebu.
- Gelfert, H.-D. (2002). Typisch amerikanisch. München: Beck.
- George, P. (1996). Geografska sociologija. U: Gurvitch, G.: Sociologija (I dio). Zagreb: Naprijed. S. 269-289.
- George, S. (2001). Clusters of Crisis and a Planetary Contract. Abstract. Budapest: Central European University.
- Gerlitz, P. (1998). Mensch und Natur in den Weltreligionen. Darmstadt: Primus Verlag.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Berkeley: University of California Press.
- Gillwald, K. (1996). Umweltverträgliche Lebensstile. Chancen und Hindernisse. Jahrbuch Ökologie 1997. München: Beck. S. 83-92.
- Glaeser, B. /Hg/. (1986). Die Krise der Landwirtschaft. Zur Renaissance von Agrarkulturen. Frankfurt.
- Glaeser, B. / Teherani-Krönner, P. /Hrsg/. (1992). Humanökologie und Kulturökologie. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Glaessner, G.-J. (1994). Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Regimwechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Goetze, D. (1997). Kulturelle Globalisierung. In: Reimann, H. /Hrsg/. Weltkultur und Weltgesellschaft. S. 202-215.
- Golub, B. / Kristofić, B. / Čengić, D. (1997). Znanstvene i privredne elite. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Gore, A. (1994). Zemlja u ravnoteži. Ekologija i ljudski duh. Zagreb: Mladost.
- Gorz, A. (1983). Wege ins Paradies. Berlin: Rotbuch.
- Gottwald, F.-T. / Klepsch, A. /Hrsg/. (1995). Tiefenökologie. Wie wir in Zukunft leben wollen. München: Eugen Diederichs Verlag.
- Gottwald, F.-T. (2001). Nachhaltige Landwirtschaft, neue Ernährungskultur? In: Jahrbuch Ökologie 2002. München: Beck. S.11-21.
- Görg, C. /Hrsg/. (1994). Gesellschaft im Übergang. Perspektiven kritischer Soziologie. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Görg, C. (1999). Gesellschaftliche Naturverhältnisse. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Grbić, J. (1998). Predodžne i životu i svijetu. U: Čapo Žmegač i drugi. Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka. Zagreb: Matica hrvatska. Str. 296-336.
- GE - Green Encyclopedia. (Irena Franck and David Brownstone). New York: Prentice Hall, 1992.

- Greenpeace (1992). Ökologische Landwirtschaft für Europa - der Schritt in die Zukunft und wer ihn verhindern will. Hamburg.
- Grul, H. (1985). Jedna planeta je opljačkana. Beograd: Prosveta.
- Gruhl, H. (1979). Wie lange noch Weltzerstörung? U: Pies, E. Überleben wir die Zukunft. Stuttgart; Berlin: Kreuz Verlag. S. 26-27.
- Grupa autora. (1972). Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji. Zagreb: IDIS.
- Grupa autora. (1980). Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. Zagreb: IDIS.
- Gurvitch, G. (1966). Sociologija I (treći odjeljak). Zagreb: Naprijed.
- Haberl, H. / Zangerl-Weisz, H. (1997). Kolonisierende Eingriffe: Systematik und Wirkungsweise. In: Fischer-Kowalski, M, et al. S. 129-148.
- Hahn, E. / LaFond, M. (1997). Local Agenda 21 and Ecological Urban Restructuring. Berlin: WZB, FS II 97-408.
- Hahn, E. /Hrsg/. (1988). Siedlungssoziologie. Ökologische Aspekte einer neuen Stadt- und Siedlungspolitik. Karlsruhe: C. F. Müller.
- Hamm, B. (1982). Einführung in die Siedlungssoziologie. München: Beck.
- Hamm, B. (1998). Ökologie und die Zukunft der Stadt. In: Jahrbuch Ökologie 1999. München: Beck. S. 37-47.
- Hampicke, U. (1992). Ökologische Ökonomie. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Handschuh-Heiss, S. (1997). Auf dem Weg zu einer McWorld-Culture? Betrachtungen zu Globalisierung von populärer Kultur. In: Reimann, H. /Hrsg/. S. 44-47.
- Hardesty, D. L. (1977). Ecological Anthropology. New York: John Wiley & Sons.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of Commons. Science 162. S. 1243-1248.
- Harris, M. (1989). Kulturanthropologie. Frankfurt/New York: Campus.
- Harvey, D. (1997). Betreff Globalisierung. In: Becker, S. / Sablowski, T. / Schumm, W. /Hg/. (1997). S. 28-49.
- Hauff, V. /Hg/. (1987). Unsere gemeinsame Zukunft. Der Brundtland-Bericht der Weltkommission für Umwelt und Entwicklung. Greven: Eggenkamp Verlag.
- Hauff, V. (2002). Nachhaltige Beratung? - Ein Jahr Rat für Nachhaltige Entwicklung. Jahrbuch Ökologie 2003. München: Beck. S. 68-76.
- Häfele, W. (1995). Zivilisationsmuster schaffen Ökologiemuster. In: Jahrbuch Ökologie 1966. München: Beck. S. 229-236.
- Hecht, S. B. (1998) Tropische Biopolitik - Wälder, Mythen, Paradigmen. In: Flitner, M. / Görg, Ch. / Heins, V. /Hrsg/. S. 248-274.
- Henne, G. / Loose, C. J. (1997). Gutes Geld für grünes Gold? Der Poker um die genetische Ressourcen. In: Jahrbuch Ökologie 1998. München: Beck. S. 94-105.
- Hitzler, R. (1997). "Der Vorhang im Tempel zerreisst...". Orientierungsprobleme im Übergang zu einer 'anderen' Moderne. In: Beck, U. / Sopp, P. /Hrsg/. S. 49-64.

- Horn-van Nispen, M.-L. ten (1999). 400.000 Jahre Technikgeschichte. Von der Steinzeit bis zum Informationszeitalter. Darmstadt: Primus.
- Horvat, C. A. (2000). Prilika za hrvatsko selo. Okoliš, 10(99):25-27.
- Hršak, V. (2001). Onečišćenje tla. U: Dikić, D. i sur.: Ekološki leksikon. Zagreb: Barbat. Str. 95-108.
- HV - Hrvatska vodoprivreda (posebno izdanje). Zagreb: Hrvatske vode, 1997.
- Huber, J. (1984). Die zwei Gesichter der Arbeit. Frankfurt: Fischer.
- Huber, J. (1985). Die Regenbogen Gesellschaft. Frankfurt: Fischer.
- Huber, J. (1995). Nachhaltige Entwicklung. Strategien für eine ökologische und soziale Erdpolitik. Berlin: Sigma.
- HUL - Humboldt-Umwelt-Lexikon. München: Humboldt Taschenbuch Verlag, 1990.
- Hülst, D. (1999). Symbol und soziologische Symboltheorie. Opladen: Leske+Budrich.
- Huntington, S. P. (1998). Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka. Zagreb: Izvori.
- Ilišin, V. / Radin, F. /ur/. (2002). Mladi uoči trećeg milenija. Zagreb: IDIZ.
- Iljušečkin, V. P. (1967). Krestjanskaja vojna tajpinov. Moskva: Nauka.
- Illich, I. (1973). Selbstbegrenzung. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Immler, H. (1989). Vom Wert der Natur. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Ivan Pavao II. (1989). Mir s Bogom Stvoriteljem - mir s cjelokupnim stvorenjem. U: Požaić, V.: Ekologija. Znanstveno - etičko - teološki upiti i obzori. Zagreb. Filozofsko-teološki institut DI. Str. 149-158.
- Ivan Pavao II. (1998). Vjera i razum. Zagreb. Kršćanska sadašnjost.
- Jakšić, M. (1977). Azijski način proizvodnje i etatizam. Gledišta, XVIII(11-12).
- Jambrek, S. (1997). New age i kršćanstvo. Zaprešić: Matica hrvatska.
- Jantsch, E. (1982). Die Selbstorganisation des Universums. München.
- Jänicke, M. / Simonis, U. E. / Weigmann, G. /Hrsg/. (1985). Wissen für die Umwelt. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Jošt, M. (2000). Proizvodnja hrane i bioetika. U: Čović, A. /ur/. Izazovi Bioetike. Zagreb: Pergamena. Str. 319-326.
- Jukić, J. (2002). Ekologija u novoj religioznosti. Socijalna ekologija, 11(1-2):57-80.
- Jurić, I., Bogunović, M., Dikić, M., Balen, J. (2001). Značajke poljoprivredne proizvodnje u naseljima starčevačke kulture na prostoru između Vinkovaca i Slavenskog Broda u Hrvatskoj. Društvena istraživanja, 10(6):1131-1158.
- Kalanj, R. (2000). Developmentizam i postdevelopmentizam. Socijalna ekologija, 9(3):219-231.
- Kalanj, R. (2001). Tri stajališta o globalizaciji. U: Meštrović, M. /ur/. Str. 203-218.
- Karajić, N. (2000). Politička modernizacija. Zagreb: HSD; Zavod za sociologiju FF.

- Keating, M. (1994). Program za promjenu. Zagreb: Ministarstvo graditeljstva i zaštite okoliša.
- Kerblay, B. (1971). Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. U: Shanin, T. /ed/. S. 150-160.
- Kirn, A. /ur/. (1991). Ekologije, ekonomija, entropija. Maribor: Agencija za razvoj Maribor.
- Kirn, A. (1998). Nekoliko temeljnih dilema ekološke etike. Socijalna ekologija, 7(3):257-270.
- Klopfer, M. (1992). Auf dem Weg zur Ökodiktatur? In: Jahrbuch Ökologie 1993. München: Beck. S. 200-205.
- Knoblauch, H. (1999). Religionssoziologie. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Knopf, T. (2001). Zwischen Natur und Kultur - Zu den Bedingtheiten menschlichen Umweltverhalten. In: Jahrbuch Ökologie 2002. München: Beck. S. 56-63.
- Konkvest, R. (1988). Čemerna žetva. Sovjetska kolektivizacija i teror gladi. Beograd: "Filip Višnjić".
- Kostić, C. (1955). Seljaci - industrijski radnici. Beograd: Rad.
- Kotschi, J. (1985). Möglichkeiten für eine ökologische Agrarproduktion in der Dritten Welt. In: Vogtmann, H. /Hg/. Ökologische Landbau. Landwirtschaft mit Zukunft. Stuttgart. S. 106-120.
- Kölsch, O. (1988). Humanökologische Ansichten zur Kritik der Agrarpolitik. U: Simonis, U. E. /Hg/. S. 317-328.
- Krbek, I. (1949). Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajskih imovinskih općina. Zagreb: Rad JAZU.
- Kristofić, B. (1997). Manageri i modernitet. U: Golub, B. / Kristofić, B. / Čengić, D. Znanstvene i privredne elite. Zagreb: IDIZ. Str. 41-65.
- Kufrin, K. (1995). Ekološki stavovi i spremnost za ekološki angažman. Socijalna ekologija, 5(1):1-20.
- Kufrin, K. (2002). Sociološka informiranost: pojam, mjerenje i povezanost sa stavovima i ponašanjem. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Kuvačić, I. (1997). Kako se raspao boljševizam. Zagreb: Naprijed.
- Küng, H. (1992). Projekt Weltethos. München/Zürich: Piper.
- Küng, H. (1995). Ja zum Weltethos. München/Zürich: Piper.
- Küng, H./Kuschel, K.-J. /Hg/. (1996). Erklärung zum Weltethos. München/Zürich: Piper.
- Küng, H. (2001). Globale Unternehmen - globales Ethos. Der globale Markt erfordert neue Standards und eine globale Rahmenordnung. Frankfurt: Frankfurter Allgemeine Zeitung.
- Küng, H. (2002). Wozu Weltethos? Religion und Ethik in Zeitalten der Globalisierung. Freiburg i. B.: Herder.
- LaChapelle, D. (1985). Ritual is Essential. U: Devall, B. S. 247-250.

- Lay, V. (1998). Teorijske, društvene i političke neprilike s periferijom. U: Rogić, I. / Štambuk, M. /ur/. Duge sjene periferije. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 13-40.
- Lajić, I. / Podgorelec, S. / Babić, D. (2001). Otoci - ostati ili otići? Studija o dnevnoj cirkulaciji sa šibenskih otoka. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Lajić, I. /ur/. (1998). Migracije u Hrvatskoj. Regionalni pristup. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Lazcano, A. (2000). Origins of Life: History of Ideas. U: Margulis / Mathews /eds/. S. 247-250.
- Leakey, R. / Lewin, R. (1995). The Sixth Extinction. New York et al: Anchor Books, Doubleday.
- Leburic, A. (2001). Mladi Hrvat sličniji je poslijeratnom Nijemcu nego Britancu iz 2001. Intervju. Vjesnik (Panorama), br. 3, 22. prosinca 2001. Str. 10-12.
- Lem, S. (1976). Suma technologiae. Frankfurt: Insel.
- Lem, S. (1980). Phantastik und Futurologie. 2. Teil. Frankfurt: Insel.
- Leopold, A. (1949). The Land Ethic. A Sand County Almanac. New York.
- Leunig, S. / Heider, J. E. A. (1997). Warum menschen ihr Verhalten nicht ändern! In: Jahrbuch Ökologie 1998. München: Beck. S. 21-30.
- LR - Lexikon der Religionen (Hans Waldenfels - Hrsg). Freiburg; Basel; Wien: Herder. 1995. (2. Aufl.).
- LS - Lexikon zur Soziologie (Fuchs-Heinritz, W. / Lautmann, R. / Rammsted, O. / Vienold, H. - Hrsg). Opladen: Westdeutscher Verlag. 1994. (3. erw. Aufl.).
- Livada, S. (1966). Staracka poljoprivredna domaćinstva. Sociologija sela, 4(13-14):3-16.
- Livada, S. (1995). Zapisi o starosti. Erasmus, 14:42-44.
- Lovelock, J. E. (1979). Gaia. A New Look at Life on Earth. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lovelock, J. E. (1988). The Ages of Gaia. Norton.
- Lovelock, J. E. (1997). Majka zemlja - Mit ili znanost? U: Rusan, R. /ur/. Od Gee do sebičnog gena. Zagreb: Jesenski & Turk i HSD. Str. 13-27.
- Lovelock, J. E. (2000). The Gaia Hypothesis. U: Margulis, L. / Matthews, C. / Haselton, A. /eds/. Environmental Evolution. London; Cambridge: Massachusetts Institut of Technology.
- Lefevre, A. (1974). Urbana revolucija. Beograd: Nolit.
- Luhmann, N. (1988). Ökologische Kommunikation. Opladen: Westdeutscher Verlag. (1986).
- Macer, D. R. J. (1994). Bioethics for the People by the People. Christchurch: Eubios Ethics Institute.
- Magdalenic, I. / Župancic, M. (1993). Seljačke ocjene o javnim službama u poljoprivredi Hrvatske. Sociologija sela, 31(1-2):55-63.

- Magdalenić, I. / Petak, A. / Župančić, M. (1994). Očekivanja hrvatskih seljaka od javne poljoprivredne službe. *Sociologija sela*, 32(33-34):123-148.
- Magel, H. (2002). Dvadeset godina Bavarskog programa obnove sela: spoznaje i perspektive. *Sociologija sela*, 40(1-2):88-103.
- Majer, H. /Hg/. (1984). *Qualitatives Washstum*. Frankfurt/New York: Campus.
- Mardešić, Ž. (2001). Pučka pobožnost u Hrvatskoj. U: Aračić, P. (ur). "Jeremija što vidiš" (Je 24,3). Crkva u hrvatskom tranzicijskom društvu. *Dakovo: Diacovensia*. Str. 305-336.
- Margulis, L. / Matthews, C. / Haselton, A. /eds/. (2000). *Environmental Evolution. Effects of the Origin and Evolution of Life on Planet Earth*. Cambridge: MIT.
- Marinović Jerolimov, D. (2000). Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima u Hrvatskoj: promjene u dimenzijama religijske identifikacije i prakse. *Sociologija sela*, 38(1-2):43-80.
- Marinović Jerolimov, D. (2001). Bog i Hrvati. *Globus*, br. 577, 28. prosinca. Str. 52-55.
- Marinović-Uzelac, A. (2002). Morfološki tipovi hrvatskog sela. U: Štambuk / Rogić / Mišetić /ur/. Str. 133-153.
- Markl, H. (1986). *Natur als Kulturaufgabe*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Marković, P. (1974). Migracije i promene agrarne strukture. Zagreb: Centar za sociologiju grada i sela IDIS-a.
- Marschal, W. /Hrsg/. (1990). *Klasiker der Kulturanthropologie*. Von Montaigne bis Margaret Mead. München: Beck.
- Marx, K. (1949). *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparta*. U: Marx-Engels, Izabrana djela (tom I). Zagreb: Kultura. Str. 207-299.
- Marx, K. (1961). Otudeni rad. U: Marx, K. / Engels, F: Rani radovi. Zagreb: Naprijed. Str. 209-222.
- Marx, K. (1961). Teze o Feuerbachu. U: Marx,K./Engels, F: Rani radovi. Zagreb: Naprijed. Str. 321-323.
- Marx, K. (1958). *Kapital*, tom I. Beograd: Kultura.
- Marx, K. (1961a). *Kapital*, tom III. Beograd: Kultura.
- Mataga, Ž. (1991). Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj. Bjelovar: Prosvjeta.
- Mataga Ž. (1995). Seljak i zadruga. Bjelovar: Prosvjeta.
- Maturana, H. / Varela, F. (1980). *Autopoesis and Cognition*. Dordrecht.
- McMenamin, M. (2000). The Antiquity of Life: From Life's Origin to the End of the Lipalian Period. U: Margulis / Matthews / Haselton /eds/. S. 159-169.
- Mead, M. (1971). *Mann und Weib: Das Verhältnis der Geschlechter in einer sich wandelnden Welt*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Meadows, D. et al. (1973). *Granice rasta*. Zagreb: Stvarnost.
- Medić, V. (1993). Dvadeset godina komasacije u Hrvatskoj. *Sociologija sela*, 31(119-120):97-106.

- Menrdas, H. (1966). Sociologija seoske sredine. U: Gurvitch, G.: Sociologija (tom I). Zagreb: Naprijed. Str. 332-349.
- Mendras, H. (1986). Seljačka društva. Zagreb: Globus.
- Meštrović, M. /ur/. (2001). Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj. Zagreb: Ekonomski institut.
- Metzner, R. (1995). Die Entfaltung des ökologischen Weltbildes. In: Gottwald / Klepsch /Hrsg/. S. 25-39.
- Milinković, B. (1997). Selo u tranziciji: selektivna domaća i strana literatura 1994-1997. Sociologija sela, 35(1-2):91-125.
- Milinković, B. (2000). Istraživanje sela i agrara u Hrvatskoj u vrijeme tranzicije: 1990-1999. godine. Sociologija sela, 38(1-2):169-244; 245-336.
- Mirković, M. (1937). Održanje seljačkog posjeda. Zagreb.
- Mirković, M. (1952). Seljaci u kapitalizmu. Zagreb: MH.
- Mišetić, A. (2001). Gradski rituali: sociološki aspekti retradicionizacije socijalnog života u hrvatskim gradovima nakon 1990. (doktorski rad). Zagreb, Filozofski fakultet.
- Mohr, H. (1998). Evolution - Moral - Erziehung. In: Dehner, K.: Lust an Moral: die natürliche Sehnsucht nach Werten. Darmstadt: Primus Verlag. S. 9-20.
- Moltmann, J. (1987). Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre. München: Chr. Kaiser.
- Mohr, H. (1998). Evolution - Moral - Erziehung. In: Dehner, K. S. 9-20.
- Mumford, L. (1969). Grad u historiji. Zagreb: Naprijed.
- Mutz, G. (1999). Das Ende der Treck-kultur. In: Beck, U. 1998:190-207.
- Müller, H. P. (1989). Lebensstile - ein neues paradigma der Differenzierungs- und Ungleichheitsforschung? Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 41(1):53-71.
- Naess, A. (1989). Ecology, Community and Lifestyle. Cambridge.
- Narodne novine, br. 26/84 (3. srpnja 1984.); 19/90 (3. svibnja 1990.); 41/90 (8. listopada 1990.); 12/01 (14. veljače 2001.); 13/02 (8. veljače 2002.).
- NT - Naše teme (časopis). Br. 10/1984. Zagreb.
- Nejašmić, I. (1986). Bibliografija radova o unutrašnjoj migraciji stanovništva Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju (1945-1986). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Nennen, H.-U. (1991). Ökologie im Diskurs. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- O'Donnell, G. / Schmittler, P. C. / Whithead, L. /eds/. (1986). Transitions from Authoritarian Rule. 5th Vol. Baltimore; London: The Johns Hopkins University.
- Odum, E. P. (1983). Grundlagen der Ökologie (in 2 Bänden). Stuttgart/New York: Georg Thieme Verlag.
- Offe, C. (1984). 'Arbeitsgesellschaft': Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven. Frankfurt: Campus.

- O kraljevima i kupusu (Lay, V. /ur/). (2001). Zagreb: Hrvatski centar "Znanje za okoliš".
- Orešković, S. (1997). Novi društveni ugovor. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Ö-L - Öko-Lexikon. (Waletschek, H. / Graw, J. /Hrsg/. (1988). München. Beck.
- Ortiz, S. (1971). Reflections on the Concept of 'Peasant Culture' and 'Peasant Cognitive Systems'. U: Shanin, T. /ed/. S. 322-336.
- Panikkar, R. (1995). Der Dreiklang der Wirklichkeit. Die kosmotheandrische Offenbarung. Salzburg: Pustet.
- Park, R. E. (1952). Human Ecology. U: Park, R. E.: Human Communities. The City and Human Ecology. Glencoe. Ill. S. 145-164.
- Passmore, J. (1974). Man's Responsibility for Nature. New York: Scribner's.
- Pavlović, V. (1987). Poredak i alternativa. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Petak, A. (1989). Jugoslavensko seljaštvo i obrazovanje u eri scientizacije. Sociologija sela, 27(105-106):235-258.
- Petković, M. (2002). Velike kompanije odnos se prema nama kao feudalcima prema kmetovima. Vjesnik, 17. siječnja, str. 3.
- Picco, G. /Hg/. (2001). Brücken in die Zukunft. Frankfurt: Fischer. Ein Manifest für den Dialog der Kulturen. (Crossing the Divide. Dialogue among Civilizations. South Orange, N. Jersey: Seton Hall University).
- Pieterse, J. N. (1995). Globalization as Hybridization. U: Featherstone, M. / Lash, S. / Robertson, R. /eds/. Str. 45-68.
- Planck, M. (1967). Sozialpolitische Aspekte der landwirtschaftlichen Strukturverbesserung. Vorträge des 3. Landwirtschaftlichen Hochschultages. Mainz.
- Pokos, N. (2002). Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene. U: Štambuk / Rogić / Mišetić /ur/. Str. 33-56.
- Polanyi, M. (1985). Implizites Wissen. Frankfurt: Suhrkamp.
- Prahl, H.-W. (1999). Soziologie der Ernährung. Opladen: Leske+Budrich.
- Prehrana - Hrvatska u 21. stoljeću. Zagreb: Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske, 2001.
- Prigogine, I. / Stengers, I. (1984). Order out of Chaos. New York.
- Prisching, M. (1995). Soziologie. Grundlagen des Studiums. Wien; Köln; Weimar: Böhlau.
- Prpić, K. /ur/. (2000). U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Puljiz, V. (1967). Diskusija o azijskom načinu proizvodnje. Naše teme, 11(8-9):1746-1753.
- Puljiz V. (1977). Eksodus poljoprivrednika. Zagreb: IDIS.
- Puljiz, V. (1992). Porodične zadruge i procesi modernizacije hrvatskog društva. Sociologija sela, 30(1-2):147-154.

- Puljiz, V. (1987). Ruralno-sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu. *Sociologija sela*, 25(95-98):9-18.
- Puljiz, V. (1993). Ljudski faktor i ruralni razvitak Hrvatske. *Sociologija sela*, 31(119-120):11-16.
- Puljiz, V. (1997). Socijalne reforme Zapada. Od milosrda do socijalne države. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta.
- Puljiz, V., Bežovan, G., Šućur, Z., Zrinščak, S. (2000). Sustavi socijalne politike. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton.
- Raboteg-Šarić, Z. / Rogić, I. (2002). Daleki život, bliski rub. Kvaliteta života i životni planovi mladih na područjima posebne državne skrbi. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Radermacher, F. J. (2002). Balance oder Zerstörung. Ökosoziale Marktwirtschaft als Schlüssel zu einer weltweiten nachhaltigen Entwicklung. Wien: Ökosoziales Forum Europa.
- Radić, A. (1897). Osnova za sabiranje i proučavanje grade o narodnom životu. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 2. Zagreb: JAZU.
- Radić, A. (1938). Dva društva. U: Sabrana djela XVI. Zagreb: Seljacka sloga.
- Radkau, J. (2000). *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München: Beck.
- Redfield, R. (1953). *Peasant Society and Culture. The Little Community*. Chicago University Press.
- Reheis, F. (1996). Die Kreativität der Langsamkeit. Neuer Wohlstand durch Entschleunigung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Reimann, H. /Hrsg/. *Weltkultur und Weltgesellschaft. Aspekte globalen Wandels*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Reusswig, F. (1994a). Lebensstile und Ökologie. Die ökologische Folgen der modernen Lebensweise. In: Görg, Ch. /Hrsg/. (1994). S. 218-239.
- Reusswig, F. (1994). Lebensstile und Ökologie. Frankfurt: Institut für sozial-ökologische Forschung; Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Rifkin, J. (1986). Posustajanje budućnosti. Zagreb: Naprijed.
- Rifkin, J. (1999). *Biotehnološko stoljeće*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Rihtman-Auguštin, D. (1984). *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, D. (1995). *Knjiga o Božiću: Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. Zagreb: Gloden marketing.
- Rihtman-Auguštin, D. (2000). *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rihtman-Auguštin, D. (2001). *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.
- Ristić, Z., Dedić, D. (1997). Utjecaj normativne informacije i poticanja individualne odgovornosti na namjeru recikliranja kućnog otpada. *Socijalna ekologija*, 6(4):453-470.

- Ritzer, G. (1999). McDonaldizacija društva. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. U: Featherstone, M. / Lash, S. / Robertson, R. /eds/. Str. 25-44.
- Rogers, E. M. and Burdge, R. J. (1972). Social Change in Rural Societies. Englewood Cliffs, N. Y.: Prentic Hall, Inc.
- Rogić, I. (1988). Otvorenost: odnos spram novodoslih. U: Projekt "Cres - Lošinj: studija društvenih procesa. Zagreb: Urbanistički institut SR Hrvatske, Zavod za prostorno planiranje. Str. 218-223.
- Rogić, I. (1996). Prinos poredbenoj analizi ekologijskog horizonta prve i druge hrvatske modernizacije. Socijalna ekologija, 5(4):489-500.
- Rogić, I. (2001). Osnovna socijalnoekologijska obilježja naselja na Lonjskom polju. U: Štambuk / Rogić /ur/. Str. 61-83.
- Rogić, I. (2000). Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. (1998). Tranzicija i modernizacija u Hrvatskoj: likovi i kontekst. U: Rogić / Zeman /ur/. Str. 37-71.
- Rogić, I., Zeman, Z. /ur/. (1998). Privatizacija i modernizacija. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Rogić, I. (2002). Seljački lik u obzoru "tvrde" modernizacije. U: Štambuk / Rogić / Mišetić, /ur/. Str. 335-360.
- Rohajm, G. (1976). Nastanak i funkcija kulture. Beograd: BIGZ.
- Rolston, H. (1988). Environmental Ethics. Duties to and Values in the Natural World. Philadelphia: Temple University Press.
- Ruether, R. R. (1992). Gaia & Gott. Eine ökofeministische Theologie der Heiligung der Erde. Luzern: Edition Exodus.
- Sachs, W. (1993). Global Ecology. London: Zed Books.
- Sachs, W. (1998). Astronautenblick - Über die Versuchung zur Weltsteuerung in der Ökologie. Jahrbuch Ökologie 1999. München: Beck. S. 199-206.
- Salas, M. (1992). Kulturökologische Kategorien bei andien Kleinbauern in Peru. U: Glaeser / Teherani-Krönner /Hrsg/. S. 315-327.
- Salopek, D. (1996). Čuvanje i revitalizacija žumberačkog predajnog graditeljstva. Propozicije gradnje na tragu tradicije. Sociologija sela, 34(1-2):37-45.
- Scheidler, K. J. (1991). "Naturliche" Dörfer in Österreich. In: Jahrbuch Ökologie 1992. München: Beck. S. 313-316.
- Scheler, M. (1987). Položaj čovjeka u kozmosu. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Schellnhuber, H.-J. (1998). Globales Umweltmanagement oder: Dr. Lovelock übernimmt Dr. Frankensteins Praxis. Jahrbuch Ökologie 1999. München: Beck. S. 168-186.
- Schelsky, H. (1965). Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft. Würzburg: Werkbund-Verlag.

- Schmied, J. (1992). Grundlagen einer modernen Kulturökologie. In: Glaeser / Teherani-Krönner, S. 235-265.
- Schmidt, B. (1988). Postmoderna - strategije zaborava. Zagreb: Školska knjiga.
- Schmidt-Bleek, F. (1998). Materialkreislauf - der Faktor 10. In: Jahrbuch Ökologie 1999. München: Beck. S. 122-132.
- Schnarrer, J. M. (2001). Tranzicijske demokracije i Europa: gospodarsko-politički aspekti na temelju promjene sustava mentaliteta. U: Baloban, S. /ur/. S. 23-54.
- Schumacher, E. F. (1977). Die Rückkehr zum menschlichen Mass. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Schweitzer, A. (1997). Ehrfurcht for dem Leben. München: Beck.
- Seferagić, D. (2000). Kvaliteta življenja u selu u tranziciji. Sociologija sela, 38(1-2):109-149.
- Sekuluč, D. / Šporer, Ž. (2000). Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj. Revija za sociologiju, 31(1-2):1-20.
- Shanin, T. /ed/. (1971). Peasants and Peasant Societies. Harmondsworth: Penguin Books.
- Siefertle, R. P. (1997). Kulturelle Evolution des Gesellschaft-Natur-Verhältnisses. In: Fischer-Kowalski, M. et al. S. 37-53.
- Simonis, U. E. (1985). Ökologische Orientierung der Ökonomie. In: Jänicke / Simonis / Weigmann /Hrsg/. S. 215-236.
- Simonis, U. E. /Hg/. (1988). Lernen von der Umwelt - lernen für die Umwelt. Berlin: Sigma.
- Simonis, U. E. (1993). Globale Umweltprobleme. Eine Einführung. Berlin: WZB, FS II 93-408.
- Simonis, U. E. (1996). Weltumweltpolitik. Berlin: Sigma.
- Simonis, U. E. (1998). How to Lead World Society Towards Sustainable Development? Berlin: WZB FS II 98-401.
- Skledar, N. (2000). Čovjek i kultura. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu; Zaprešić: MH.
- Skolimowski, H. (1995). Die ökologische Werte des 21. Jahrhundert. In: Gottwald / Klepsch /Hrsg/. S. 227-246.
- Sloterdijk, P. (1992). Doći na svijet, dospjeti u jezik. Zagreb: MD.
- SS - Sociologija sela, 10(37-38):1972; 12(43):1974; 13(49-50):1975; 14(53-54):1976; 39(1-4):2001; 40(1-2):2002.
- Sonnleitner, G. (2001). Neue Agrarpolitik - Ökologischer Landbau. In: Jahrbuch Ökologie 2002. München: Beck. S. 22-28.
- SB - Soziale Bewegungen. Jahrbuch 2: Auf dem Weg nach Utopia. Frankfurt/New York: Campus.
- Staniszkis, J. (1998). Postkommunismus. Versuch einer soziologischen Analyse. Prokla, 28(3):375-394.
- Staub, H. A. (1980). Alternative Landwirtschaft. Der ökologische Weg aus der Sackgasse. Frankfurt: Fischer.

- Steinberg, R. (1998). Der ökologische Verfassungstaat. Frankfurt: Suhrkamp.
- Steiner, D. (1989). Zur autopoietischen Systemtheorie. In: Braun, G. / Schwarz, R. /Hg/. Theorie und quantitative Metodik in der Geographie. METAR 14. Geographische Institut, FU Berlin. S. 133-150.
- Steiner, D. (1992). Auf dem Weg zu einer allgemeinen Humanökologie. Der kulturökologische Beitrag. U: Glaeser / Teherani-Krönner /Hrsg/. S. 191-219.
- Stephan, A. (1986). Paths toward redemocratization. U: O'Donnell / Schmitter / Whithead. S. 64-84.
- Stiglitz, J. (2001). Asimetrija informacija i gospodarska politika. Vjesnik, 6. prosinca 2001, str. 10.
- Stipetić, V. (1971). Investicije u poljoprivredno obrazovanje i njegova efektivnost. U: Ekonomska znanost kao proizvodna snaga društva (zbornik). Zagreb: Fakultet ekonomskih nauka. Str. 77-92.
- Stipetić, V. (2001). Povijest hrvatske ekonomske misli. Zagreb: Golden marketing.
- Stjuart, Dž. (1981). Teorija kulturne promene. Beograd: BIGZ.
- Steward, J. H. (1955). Theory of Cultural Change. Urbana: University of Illinois Press.
- SRHP - Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, 1995.
- Strategija razvoja hrvatske poljoprivrede 2001. Vidi: Prehrana.
- SRHZ - Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva. Zagreb: Hrvatski zadružni savez, 1998.
- SZO - Strategija zaštite okoliša. Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, 2001.
- Sum, N.-L. (1997). Ostasiatische "Exportismus" und global-regional-lokale Dynamik. In: Becker, S. / Sablowski, T. / Schumm, W. /Hg/. S. 167-213.
- Supek, R. (1973). Ova jedina Zemlja. Zagreb: Naprijed.
- Supek, R. (1987). Grad po mjeri čovjeka. Zagreb: Naprijed.
- Svirac, M. (2002). Nakon susreta s pastirima. Zagreb: Družina.
- Swain, T. (2000). Chemical Signals from Plants and Phanerozoic Evolution. U: Margulis / Matthews / Haselton (eds). S. 201-218.
- Šakić, V. (2001). Privatizacija pred očima hrvatske javnosti. U: Baloban, S. /ur/. Str. 79-104.
- Šarden, T. P. (1979). Fenomen čovek. Beograd: BIGZ.
- Šiljković, Ž. (1995). Geografske osnove odlaganja industrijskog otpada na području Središnje Hrvatske. Doktorski rad. Zagreb, PMF.
- Šiljković, Ž. (2000). Uloga geografske znanosti u uvođenju ekološke poljoprivrede u geografski prostor Hrvatske. Socijalna ekologija, 9(4):275-285.
- Španiček, Ž. (2001). Slavonski pučki proroci i sveci. Disertacija. Zagreb, FF.
- Šporer, Ž. (2001). Znamo li o čemu je riječ? U: Meštrović, M. /ur/. Str. 3-24.

- Štambuk, M. (1997). Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama. Doktorski rad. Zagreb, Filozofski fakultet.
- Štambuk, M. / Rogić, I. /ur/. (2001). Budućnost na rubu močvare. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Štambuk, M. (2002). Selo u europskom iskustvu. U: Štambuk / Rogić / Mišetić, /ur/. Str. 363-390.
- Štambuk, M. (2002). Selo u modernizacijskim procesima. U: Štambuk / Rogić / Mišetić, /ur/. Str. 11-28.
- Štambuk, M. / Mišetić, A. (2002). Neki elementi socijalne tehničke infrastrukture hrvatskog sela. U: Štambuk / Rogić / Mišetić, /ur/. Str. 157-176.
- Štambuk, M. / Rogić, I. / Mišetić, A., /ur/. (2002). Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Štefanić, E. / Štefanić, I. / Kuharić, D. (1999). Aldo Leopold - ostavština za budućnost: Leopoldov centar za održivu poljoprivredu. Sociologija sela, 37(2-3):219-231.
- Štulhofer, A. (2000). Nevidljiva ruka tranzicije. Zagreb: HSD; Zavod za sociologiju FF.
- Šundalić, A. (2002). Evolucija seljačkog posjeda i njezin utjecaj na seoski okoliš. U: Štambuk / Rogić / Mišetić /ur/. Str. 199-219.
- Šušar, S. (1988). Sociologija sela (I i II tom). Zagreb: Školska knjiga.
- Švob, M. (1998). Naseljavanje Židova u Slavoniju. U: Lajić, I. /ur/. Str. 171-208.
- Tanić, S. /ur/. (1995). Pregled stanja i strategija razvoja poljoprivrede Republike Hrvatske. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva.
- Tatur, M. (1998). Ökonomisace Transformation, Staat und moralische Ressourcen in den post-sozialistischen Gesellschaften. Prokla, 28(3):340-347.
- Taylor, G. R. (1974). Das Experiment Glück. Entwürfe zu einer Neuordnung der Gesellschaft. Zürich: Ex Libris.
- Taylor, G. R. (1988). Das Selbstmordprogramm. Zukunft oder Untergang der Menschheit. Frankfurt: Fischer.
- Taylor, P. W. (1986). Respect for Nature. Princeton: Princeton University Press.
- Thorner, D. (1971). Peasant Economy as a Category in Economic History. U: Shanin, T. /ed/. S. 202-218.
- Tomašić, D. (1997). Društveni razvitak Hrvata. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Tomić-Koludrović, I. / Leburić, A. (2002). Sociologija životnog stila. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Tomlinson, J. (1999). Globalization and Culture. Chicago: The University of Chicago Press.
- Toynbe, A. (1970). Istraživanja istorije. Beograd: Prosveta.
- Trepl, L. (1987). Geschichte der Ökologie. Frankfurt: Athenäum Verlag.
- Turner, V. (1967). The Forest of Symbols. Ithaca: Cornell University Press.
- U-L - Umwelt-Lexikon. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1988.

- Valković, M. (1998). Pregled postotaka i aritmetičkih sredina. (Vjera i moral u Hrvatskoj). Bogoslovska smotra, LXVIII(4):483-511.
- Varela, F. and Maturana, H. (1974). Autopoesis: The organization of living systems, its characterization and model. Biosystems, 5:187-196.
- Varenne, J. (1990). Hinduizam svetih tekstova. U: Marie-Madeleine Davy: Enciklopedija mistika, II. Zagreb: Naprijed. Str. 105-174.
- Verbeek, B. (2000). Kultur: Die Fortsetzung der Evolution mit anderen Mitteln. Natur und Kultur, 1(1):1-6.
- Vernadski, V. I. (1977). Razmišljenija naturalista. Knj. 2. Moskva: Naučna mislj.
- Visković, N. (1996). Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji. Split: Književni krug.
- Visković, N. (2001). Stablo i čovjek. Prilog kulturnoj botanici. Zagreb: Antibarbarus.
- VOC - Vocabulaire trilingue de l'environnement (Diao, Tahirou; Isac Xavier; Klotz, Martin) Paris: Lavoisier Publishing.
- Vode Hrvatske: monografija o vodama i vodoprivredi Republike Hrvatske. Zagreb, 1991.
- Vogel, O. (1992). Wulkow in Brandenburg: Wie sich ein Dorf ökologisch erneuert. In: Jahrbuch Ökologie 1993. München: Beck. S. 84-90.
- Vollmer, A. (1992). Ökodiktatur vermeiden - auch im Kopf. In: Jahrbuch Ökologie 1993. München: Beck. S. 211-214.
- Vučevac-Bajt, V. (1993). Povijest veterinarstva. Zagreb: Veterinarski fakultet.
- WCED. (1987). Our Common Future. Oxford: Oxford University Press.
- Wehrspaun, M. / Wehrspaun, C. (2002). Von der Paradoxie des Fortschritts zum unvermittelten Leitbild. Berlin: WZB, FS II 02-402.
- Weise, D. O. (1994). Natürliche Nahrung. In: Jahrbuch Ökologie 1995. München: Beck.
- Weizsäcker, C. F. von (1988). Jedinstvo prirode. Sarajevo: V. Masleša.
- Weizsäcker, E. U. (1992). Ökodiktatur vermeiden! Jahrbuch Ökologie 1993. München: Beck. S. 206-210.
- Weizsäcker, E. U. (1999). Das Jahrhundert der Umwelt. Frankfurt/New York: Campus.
- Weizsäcker, E. U. (2002). Demokratie und Globalisierung. Deutschland, No. 4/2002. S. 6-9.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate.
- Wiczorek-Zeul, H. (2001). Der Umbau zu einer neuen Weltordnung. Globale Strukturpolitik, Entwicklungspolitik und ihre praktischen Beiträge. Internationale Politik und Gesellschaft, 8(3):227-234.
- Wilson, E. O. (1995). Der Wert der Vielfalt. München.
- Winiwarter, V. / Helmuth, H. (1998). Über die Machbarkeit globalen Managements. Jahrbuch Ökologie 1999. München: Beck. S. 187-198.

- Wittfogel, K. A. (1924). *Geschichte der Bürgerlichen Gesellschaft*. Wien: Malik Verlag.
- Wittfogel, K. A. (1988). *Orijentalna despocija*. Zagreb: Globus.
- Worsley, P. (1984). *The Three Worlds: Culture and Development*. Chicago.
- Worster, D. (1977/1994). *Nature's Economy. A History of Ecological Ideas*. Cambridge University Press.
- Wuketits, F. (1998). *Naturkatastrophe Mensch: Evolution ohne Fortschritt*. Düsseldorf: Patmos.
- Zakon o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Narodne novine, br. 12, 14. veljače 2001.
- Zapf, W. et al. (1987). *Individualisierung und Sicherheit. Untersuchungen zur Lebensqualität in der Bundesrepublik Deutschland*. München: Beck.
- Zimmerman, M. E. (1995). *Tiefenökologie: mehr Fragen als Antworten*. In: Gottwalt / Klepsch / Hrsg/. S. 61-74.
- Znaor, D. (1996). *Ekološka poljoprivreda*. Zagreb: Globus.
- Znaor, D., Bošnjaković, B. (1998). *Ekološka poljoprivreda kao model održive poljoprivrede u zemljama s gospodarstvima u tranziciji*. Hrvatske vode, 6(24):225-232.
- Žalac, B. /ur/. (2000). *Zadrugarstvo na pragu novog tisućljeća*. Zagreb: Hrvatski zadrugni savez; Savez štedno-kreditnih zadruga.
- Žimbrek, T., Franić, R., Juraćak, J. (2000). *Strateški prioriteti hrvatske poljoprivrede - ograničenja i mogućnosti*. U: *Izazovi hrvatskoj poljoprivredi na pragu 21. stoljeća*. Zbornik plenarnih izlaganja i sažetaka. Poreč: HAED. Str. 3-23.
- Živić, D. (2002). *Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.-1991. godine*. U: Štambuk / Rogić / Mišetić, /ur/. Str. 93-127.
- Živković, Z. (1995). *Ruralno graditeljstvo u Hrvatskoj*. U: *Strategija prostornog uređenja RH - Znanstvena i stručna istraživanja i polazišta*. Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja; Zavod za prostorno planiranje.
- Župancić, M. (2000). *Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela*. Sociologija sela, 38(1-2):11-78).
- Župancić, M. (2002). *Obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj*. U: Štambuk / Rogić / Mišetić /ur/. Str. 223-247.
- Županov, J. (1969). *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Naše teme.
- Županov, J. (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.
- Žutinić, D. / Brkić, S. (1999). *Stavovi seljaka o stručnom obrazovanju u poljoprivredi*. Sociologija sela, 37(2-3):149-168.
- Žutinić, D. (1999). *Profesionalna orijentacija učenika i studenata poljoprivrednih škola i fakulteta prema obiteljskoj poljoprivredi*. Poljoprivredna smotra, 64(1):21-32.

Kazalo imena

A

- Abadžić, E. 248, 461
Abadžić, N. 227, 461
Akerlof, G. 64
Akrap, A. 369, 461
Alt, J. A. 233, 234, 461
Altner, G. 141, 145, 181, 232, 461
Altvater, E. 24, 116, 399, 461
Amon 194
Ana, sv. 196
Andelfinger, B. 296, 461
Anderson, P. 135, 178, 229, 461
Aquino, T. 139
Aračić, P. 221, 258, 461
Aristotel 139
Armstrong, S. J. 239, 461
Ayers, R. 461

B

- Babić, D. 302, 471
Bakarić, V. 358, 461
Baldock, D. 462
Balen, J. 469
Baloban, S. 425, 461
Banfield, E. 430, 461
Barada, M. 205, 461

Barbara, sv. 193
 Barbič, A. 131, 461
 Barheier, K. 118, 462
 Bauer, Lj. 227, 457
 Bauriedl, T. 125, 462
 Beck, U. 27, 44, 95, 104, 379, 380, 388, 458
 Becker, S. 462
 Bednarek, A. 284, 462
 Belaj, V. 93, 100, 218, 220, 233, 462
 Bellebaum, A. 118, 462
 Berger, P. A. 105, 462
 Bergmann, T. 291, 292, 462
 Bešker, I. 229, 462
 Bićanić, R. 129, 462
 Biermann, F. 132, 462
 Bilić, S. 311, 339
 Bloch, E. 98
 Boas, F. 94, 127
 Bodenstedt, A. 82, 462
 Bogun, R. 115, 462
 Bogunović, M. 469
 Bojanovsky, J. 67, 462
 Bondarenko, V. D. 141, 462
 Borchardt, Ch. 37, 462
 Bošnjaković, B. 181, 481
 Botzler, R. G. 461
 Boulding, K. 141
 Bozanić, J. 428
 Boyden, S. 153, 463
 Brand, K.-W. 28, 57, 163, 462, 463
 Brand, S. 28, 57, 163, 463
 Braudel, F. 69, 79, 128, 146, 183, 186, 187, 191, 192, 205, 270, 227, 259, 289, 292, 299, 317, 324, 463
 Braun, G. 477

Braun, J. v. 119
Brkić, S. 295, 481
Brown, L. B. 248
Browstone, D. 467
Bruckmeier, K. 83, 90, 199, 463
Bujo, B. 146, 324, 463
Burdge, R. J. 246, 476
Bush, G. W. 168
Bush, stariji 399
Büttner, S. 132, 292, 462

C

Carson, R. 42, 463
Catton, W. R. Jr. 31, 463
Centlivres, P. 215, 463
Chang Tsai 237
Chardin, T. P. de 239, 463
Chia Jang 251
Cifrić, I. 23, 39, 40, 173, 223, 252, 258, 272, 303, 344, 363, 367, 369, 393, 425, 426, 427, 437, 440, 463, 464
Clark, W. C. 27, 72, 128, 464
Clausewitz, K. 147
Commoner, B. 42, 464
Cuvier, G. de 188
Cvjetičanin, B. 87, 464
Cvjetičanin, Vl. 398

Č

Čajanov, A. V. 289
Čaldarović, O. 129, 130, 393, 425, 464
Čapo Žmegač, J. 59, 79, 80, 92, 97, 216, 220, 420, 464, 467
Čengić, D. 427, 464, 467, 470
Čížek, J. 181, 268, 276, 277, 283, 464
Čolić, S. 302, 464
Črpić, G. 100, 221, 229, 258, 461, 464

D

Dadush, Uri. 339

Daly, H. E. 33, 141, 142, 163, 465

Davy, M.-M. 480

Dedić, D. 344, 475

Defilipis, J. 185, 189, 191, 299, 362, 399, 465

Dehner, K. 103, 465, 473

Delort, R. 173, 183, 185, 186, 191, 238, 336, 465

Demangeon, A. 258, 465

Descartes, R. 139

Desjardins, J. R. 139, 465

Despot, B. 28, 465

Devall, B. 28, 42, 114, 173, 239, 257, 272, 465, 470

Diekmann, A. 129, 401, 465

Dilić, E. 357, 362, 382, 398, 465

Dobzhansky, T. 143, 465

Douglas, M. 319, 465

Drewermann, E. 68, 69, 138, 142, 237, 238, 252, 325, 349, 465

Dubiel, H. 25, 465

Dubić, S. 188, 296, 465

Duncan, O. D. 154, 465

Dunlap, R. E. 31, 463, 465

Durkheim, E. 98, 132, 135, 214, 299, 428

Durney, A. 71, 152, 465

Dürr, H.-P. 234, 466

Đ

Đikić, D. 466

Đikić, M. 469

Đurić, V. 297, 466

DŽ

Džingis Kan (Telmudin) 237

E

- Ehrke, M. 340, 466
Eichler, H. 253, 466
Eliade, M. 219, 228, 466
Endres, A. 40, 41, 288, 466
Engelhardt, W. 188, 307, 308, 315
Engels, F. 293, 418, 472
Erlich, V. 129
Eser, U. 28, 195, 202, 304, 330, 466

F

- Fanon, F. 326
Fetscher, I. 25, 466
Fewkes, J. W. 127
First, R. 300, 466
Firth, R. 289
Fischer-Kowalski, M. 134, 152, 158, 159, 184, 401, 466, 468, 477
Flitner, M. 147, 466, 468
Foster, J. B. 127, 466
Franck, I. 467
Franić, R. 404, 408, 413, 481
Franz, P. 368, 466
Friedmann, G. 31
Fuchs-Heinritz, W. 471
Fukujama, F. 430

G

- Galić, B. 240, 466
Galović, G. 311
Galpin, C. J. 465
Ganzert, C. 308, 466
Gassner, R. 343, 466
Gavazzi, M. 60, 79, 180, 188, 208, 210, 214, 216, 223, 467
Geertz, C. 176, 187
Gehlen, A. 66, 67, 73, 137, 138, 139, 300, 429, 467
Gelfert, H.-D. 99, 234, 240, 467

George, P. 113, 133, 209, 467
George, S. 113, 467
Gerlitz, P. 198, 467
Giddens, A. 255, 270, 467
Gillwald, K. 343, 467
Glaeser, B. 127, 129, 175, 343, 467
Glaessner, G.-J. 427, 466
Goetze, D. 26, 467
Golub, B. 50, 99, 233, 467, 470
Gore, A. 41, 194, 248, 467
Gorz, A. 95, 379, 467
Gottwald, F.-T. 28, 42, 114, 173, 272, 289, 290, 313, 461, 467, 473, 477
Görg, Ch. 54, 466, 467, 468, 475
Graw, J. 474
Grbić, J. 222, 250, 467
Gruhl, H. 42, 49, 231, 468
Grunberg, I. 55
Gubec, M. 83
Gurvitch, G. 133, 467, 468, 473

H

Haberl, H. 401, 468
Haenke, D. 289
Halfeld, A. 318
Hahn, E. 74, 132, 195, 468
Halfeld, A. 318
Hamm, B. 84, 87, 94, 127, 152, 153, 155, 157, 175, 400, 468
Hampicke, U. 42, 141, 468
Handschuh-Heiss, S. 28, 318, 468
Hardesty, D. L. 129, 468
Hardin, G. 126, 258, 468
Harris, M. 129, 153, 220, 320, 468
Hart, L. 462
Hartel, P. G. 346
Harvey, D. 27, 468

Haselton, A. 149, 471, 472, 478
 Hatshenput (faraon) 194
 Hauff, V. 31, 74, 169, 413, 468
 Hauser, M. P. 465
 Hawking, S. 234
 Hayles, N. K. 139
 Häfele, W. 271, 468
 Hecht, S. B. 51, 468
 Heider, J. E. 125, 471
 Heins, V. 466, 468
 Helm, C. 132, 462, 480
 Helmuth, H. 480
 Henne, G. 194, 468
 Hitzler, R. 101, 468
 Hodge, F. W. 127
 Horn-van Nispen, M.-L. ten 185, 469
 Horvat, C. A. 285, 307, 469
 Howard, A. 266
 Hršak, V. 186, 469
 Huber, J. 107, 116, 118, 436, 469
 Hülst, D. 98, 469
 Huntington, S. P. 70, 72, 73, 469

I

Ilišin, V. 411, 469
 Iljušeckin, V. P. 83, 469
 Illich, I. 298, 438, 469
 Immler, H. 42, 62, 71, 469
 Ivan Pavao II 27, 197, 399, 469
 Ivan Krstitelj 247

J

Jahn, T. 54
 Jakšić, M. 418, 469
 Jambrek, S. 277, 469
 Jantsch, E. 165, 469

Jänicke, M. 469, 477
Jelačić, J. 201
Jošt, M. 287, 310, 315, 341, 346, 350, 469
Jukić, J. 73, 469
Juračak, J. 404, 408, 481
Jurić, I. 196, 469

K

Kalanj, R. 27, 270, 393, 425, 464, 469
Kapp, K. W. 141
Katunarić, V. 87, 464
Kaul, I. 55
Keating, M. 74, 191, 269, 470
Kerblay, B. 289, 470
Kirn, A. 141, 148, 470
Klepsch, A. 28, 42, 114, 173, 272, 461, 467, 473, 477, 481
Kloepfer, M. 42, 470
Knoblauch, H. 176, 470
Knopf, T. 125, 470
Kolombo, K. 194
Kölsch, O. 269, 286, 470
Konkvest, R. 259, 470
Kostić, C. 358, 470
Kotschi, J. 350, 470
Kovačević, B. 334
Krbek, I. 205, 470
Krištofić, B. 427, 467, 470
Krizmanić, M. 229
Križanić, J. 294
Kroeber, A. L. 83, 128
Kruszewska, I. 284
Kufrin, K. 31, 344, 393, 425, 464, 470
Kuharić, D. 274, 479
Kurjak, A. 329
Kuvačić, I. 49, 470

Kuschel, K.-J. 36, 470
Küng, H. 27, 36, 70, 142, 250, 299, 338, 341, 470

L

LaChapelle, D. 140, 305, 470
LaFond, M. 74, 468
Lajić, I. 302, 461, 471, 479
Lautmann, R. 471
Lazcano, A. 296, 471
Lay, V. 174, 471, 474
Leakey, R. 68, 188, 234, 471
Leburić, A. 96, 342, 411, 471, 479
Lefebvre, H. 61
Lem, S. 71, 143, 471
Lenjin, V. I. 429
Leopold, A. 42, 265, 274, 289, 295, 471, 479
Leunig, S. 125, 471
Lewin, R. 68, 188, 234, 471
Liebig, J. 264
Livada, S. 295, 398, 471
Loose, C. J. 194, 468
Lovelock, J. E. 42, 72, 76, 77, 237, 274, 471, 476
Lucija, sv. 193, 221, 242
Luhmann, N. 88, 295, 471

M

Macer, D. R. J. 147, 471
Macy, J. 240
Magdalenić, I. 405, 413, 471, 472
Magel, H. 119, 120, 472
Mahnkopf, B. 116, 461
Majer, H. 118, 472
Maleković, S. 428
Malinovski, B. K. 94
Marcuzzi, G. 129
Mardešić, Ž. 245, 472

Margulis, L. 149, 471, 472, 478
Marinović, Jerolimov, D. 221, 224, 229, 472
Marinović-Uzelac, A. 37, 180, 209, 472
Markl, H. 137, 472
Marković, K. 311, 368
Marković, P. 472
Marschall, W. 129, 175, 463
Martin, K. 480
Marx, K. 83, 86, 127, 132, 138, 139, 140, 141, 184, 243, 293, 466, 472
Mason, T. O. 128
Mataga, Ž. 376, 472
Maticka, M. 358
Matthews, C. 149, 471, 472, 478
Maturana, H. 295, 296, 472, 480
Mauss, M. 94, 463
McLuhan, M. 101
McMenamin, M. 152, 472
Mead, M. 94, 378, 472
Meadows, D. 371, 472
Medić, V. 206, 472
Mendras, H. 131, 132, 133, 146, 171, 291, 352, 473
Meštrović, M. 425, 469, 473, 477
Mettler-von Meibom, B. 343, 466
Metzner, R. 266, 473
Milinković, B. 264, 397, 394, 473
Milovan, I. 229
Mill, J. S. 141
Mirković, M. 205, 473
Mišetić, A. 245, 360, 424, 465, 472, 473, 474, 476, 479, 481
Mitchell, K. 462
Mohr, H. 103, 140, 473
Moltmann, J. 141, 187, 220, 232, 473
Montaigne, M. de 472
Moravec, H. 71

Morgan, L. H. 94

Mumford, L. 212, 473

Mutz, G. 379, 473

Müller, H. P. 266, 277, 342, 473

N

Naess, A. 28, 42, 146, 173, 252, 272, 295, 438, 473

Nehasi (princ) 194

Nejašmić, I. 39, 473

Nennen, H.-U. 40, 138, 202, 224, 295, 473

Nikodem, K. 221, 258, 461

Nikola, sv. 247

O

O'Donnell, G. 393, 473, 478

Odum, E. P. 90, 160, 265, 268, 473

Offe, C. 379, 473

Orešković, S. 118, 474

Ortiz, S. 289, 474

P

Panikkar, R. 146, 474

Park, R. E. 31, 154, 155, 474

Parsons, T. 67

Passmore, J. 257, 474

Pavlović, V. 28, 474

Pereira, R. 229

Petak, A. 295, 413, 472, 474

Petković, M. 311, 328, 329, 332, 474

Picco, G. 27, 474

Pieterse, J. N. 22, 474

Planck, M. 289, 474

Podgorlec, S. 302, 471

Pokos, N. 35, 371, 474

Polanyi, M. 255, 474

Pongs, A. 135

Poper, K. 51
 Portmann, A. 69, 138
 Prah, H.-W. 248, 268, 304, 312, 321, 335, 474
 Preisendörfer, P. 129, 401, 465
 Prigogine, I. 295, 474
 Prisching, M. 67, 167, 474
 Prpić, K. 50, 464, 474
 Pugačov, J. 83
 Puljiz, V. 31, 34, 39, 40, 131, 201, 360, 368, 380, 397, 398, 418, 474, 475
 Putnam, R. D. 430, 475

Q

Querner, I. 40, 466

R

Raboteg-Šarić, Z. 363, 411, 475
 Radermacher, F. J. 43, 72, 113, 259, 338, 352, 440, 442, 475
 Radić, A. 78, 79, 81, 93, 129, 404
 Radić, S. 129, 404, 475
 Radin, F. 411, 469
 Radkau, J. 126, 169, 183, 187, 195, 207, 237, 248, 251, 336, 475
 Radović, J. 308
 Rakovac, M. 311
 Rammsted, O. 471
 Ravac 197
 Razin, S. 83
 Redfield, R. 83, 84, 475
 Reheis, F. 475
 Reimann, H. 467, 468, 475
 Reusswieg, F. 343, 475
 Rifkin, J. 63, 143, 271, 399, 475
 Rihtman-Augustin, D. 79, 85, 93, 94, 114, 201, 219, 324, 450, 475
 Rimac, I. 100, 221, 229, 464
 Ristić, Z. 344, 475
 Ritzer, G. 49, 312, 314, 317, 319, 476
 Robertson, R. 22, 466, 474, 476
 494 —

Rogers, E. M. 246, 476
Rogić, I. 48, 53, 54, III, II2, 175, 217, 302, 363, 409, 411, 424-427, 437, 465, 471, 472,
474, 476, 479, 482
Rohajm, G. 195, 476
Rolston, H. 137, 476
Ruether, R. R. 232, 476

S

Sablowski, T. 462, 468, 478
Sachs, W. 27, 28, 72, 476
Salas, M. 186, 476
Salopek, D. 217, 476
Sargent, F. 129
Scheidler, K. J. 118, 476
Scheler, M. 137, 476
Schellnhuber, H.-J. 72, 152, 476
Schelsky, H. 104, 476
Schmeiser, P. 328, 329, 332, 334
Schmied, J. 477
Schmidt, B. 23, 477
Schmidt-Bleek, F. 161, 477
Schmittler, P. C. 393, 473
Schnarrer, J. M. 428, 429, 431, 477
Schulz, B. 343, 466
Schumm, W. 462, 468, 478
Schumacher, E. F. 114, 298, 438, 477
Schwarz, R. 478
Schweitzer, A. 181, 271, 477
Seferagić, D. 118, 394, 477
Sekulić, D. 425, 427
Seneca 237
Shanin, T. 84, 286, 289, 291, 470, 474, 477, 479
Shelford, V. E. 264
Sicard, E. 93
Sieferle, R. P. 401, 477

Sijerković, M. 242
 Simonis, U. E. 72, 143, 152, 161, 169, 272, 347, 433, 461, 469, 470, 477
 Skledar, N. 129, 477
 Skolimowski, H. 148, 178, 182, 477
 Sloterdijk, P. 71, 138, 287, 477
 Smith, A. 61, 64
 Sonnleitner, G. 284
 Sopp, P. 104, 462, 468
 Spence, M. 64
 Spencer, H. 132
 Staljin, J. V. Dž. 294
 Standing Bear 252
 Staniszkis, J. 393, 477
 Staub, H. A. 266, 477
 Steinberg, R. 44, 45, 478
 Steiner, D.(92) 153, 171, 255, 270, 283, 295, 351, 478
 Steiner, R. 181, 266, 277
 Stengers, I. 295, 474
 Stepan, A. 393, 427
 Stern, M. A. 55
 Stiglitz, J. 64
 Stipetić, V. 191, 294, 478
 Steward, H. J. (Stjuart, Dž) 94, 129, 130, 478
 Strossmayer, J. J. 251
 Sujoldžić, A. 302, 464
 Sum, N.-L. 72, 478
 Supek, R. 65, 272, 478
 Svirac, M. 84, 201, 478
 Swain, T. 149, 478

 Š
 Šakić, V. 428, 430, 478
 Šarden, T. P. (de Chardin) 478
 Šiljković, Ž. 284, 478

Španiček, Ž. 245, 478
Šporer, Ž. 27, 425, 427, 477, 478
Štambuk, M. 37, 175, 282, 357, 360, 398, 409, 424, 465, 471, 472, 474, 476, 478,
479, 481
Štefanić, E. 274, 479
Štefanić, I. 274, 479
Štulhofer, A. 425, 479
Šundalić, A. 367, 375, 479
Šuvar, S. 37, 47, 48, 129, 206, 222, 245, 291, 351, 369, 389 - 398, 399, 479
Švob, M. 80, 479

T

Tahirou, D. 480
Tanić, S. 281, 479
Tatur, M. 393, 429, 430, 479
Taylor, G. R. 23, 28, 171, 238, 479
Taylor, P. W. 479
Teherani-Krönner, P. 127, 129, 175, 467
Temudin (Džingis Kan) 237
Thorner, D. 289, 479
Tito (astr.) 235
Todorčić, A. 311
Tomašić, D. 94, 129, 479
Tomić-Koludrović, I. 342, 479
Tomlinson, J. 60, 62, 479
Touraine, A. 50
Toynbee, A. J. 70
Tönnies, F. 214, 398
Trepl, L. 141, 347, 479
Turner, V. 51, 479

U

Utješenović, O. 93

V

Valković, M. 100, 221, 229, 479

Varela, F. 295, 296, 472, 480

Varenne, J. 250, 480

Vavilov, N. 147

Verbeek, B. 147, 148, 480

Vernadski, V. I. 141, 142, 480

Vidal, J. 60

Vienold, H. 471

Vila, Pančo 2b 83

Visković, N. 99, 139, 233, 480

Vogel, O. 119, 480

Vogtmann, H. 470

Vollmer, A. 42, 43, 480

Vrbanić, F. 201

Vučevac-Bajt, V. 230, 480

W

Waldenfels, H. 471

Waletschek, H. 474

Walter, F. 173, 183, 185, 186, 191, 238, 336, 465, 469, 470

Weber, M. 25, 67, 101, 132, 166

Wehling, H.-G. 462

Wehrspaun, M. 25, 480

Wehrspaun, C. 480

Weigmann, G. 469, 477

Weise, D. O. 312, 480

Weizsäcker, C. F. 27, 41, 114, 138, 161, 271, 399, 480

Weizsäcker, E. U. 26, 480

Wertheimer-Baletić, A. 39, 480

White, L. A. 94, 129

Whithead, L. 473, 478

Wieczorek-Zeul, H. 268, 480

Wilson, E. O. 28, 315, 480

Winiwarter, V. 72, 480

Wissler, C. 128

Wittfogel, K. A. 248, 405, 480

Worsley, P. 84, 481
Worster, D. 183, 481
Wuketits, F. 147, 481

X

Xavier, I. 480

Z

Zangerl-Weisz, H. 401, 468
Zapata, E. 83
Zapf, W. 342, 481
Zeman, Z. 425, 476
Zimmerman, C. C. 240, 465, 481
Zimmermann, M. E. ?
Znaor, D. 181, 277, 281, 464, 481

Ž

Žalac, B. 376, 481
Žimbrek, T. 404, 408, 413, 481
Živić, D. 35, 295, 481
Živković, Z. 216, 481
Župančić, M. 35, 39, 181, 300, 360, 362, 369, 399, 405, 406, 408, 413, 414, 471, 472, 481
Županov, J. 47, 49, 481
Žutinić, Đ. 295, 481

1. The first part of the book

2. The second part of the book

3. The third part of the book

4. The fourth part of the book

5. The fifth part of the book

6. The sixth part of the book

7. The seventh part of the book

8. The eighth part of the book

9. The ninth part of the book

10. The tenth part of the book

11. The eleventh part of the book

12. The twelfth part of the book

13. The thirteenth part of the book

14. The fourteenth part of the book

15. The fifteenth part of the book

16. The sixteenth part of the book

17. The seventeenth part of the book

18. The eighteenth part of the book

19. The nineteenth part of the book

20. The twentieth part of the book

21. The twenty-first part of the book

22. The twenty-second part of the book

23. The twenty-third part of the book

24. The twenty-fourth part of the book

25. The twenty-fifth part of the book

26. The twenty-sixth part of the book

27. The twenty-seventh part of the book

28. The twenty-eighth part of the book

29. The twenty-ninth part of the book

30. The thirtieth part of the book

31. The thirty-first part of the book

32. The thirty-second part of the book

33. The thirty-third part of the book

34. The thirty-fourth part of the book

35. The thirty-fifth part of the book

36. The thirty-sixth part of the book

37. The thirty-seventh part of the book

38. The thirty-eighth part of the book

39. The thirty-ninth part of the book

40. The fortieth part of the book

Bilješka o autoru

Ivan Cifrić (Petrijevci, 1946) redoviti profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Predavao je više kolegija Statistiku, Sociologiju naselja, Sociologiju obrazovanja, Hrvatsko društvo a sada Socijalnu ekologiju i Sociologiju religije. Pokrenuo je poslijediplomski studij Socijalna ekologija. Voditelj Poslijediplomskog studija sociologije 2001/2002.

Bio je pročelnik Odsjeka za sociologiju (1981-83. i 1996-98), predsjednik Hrvatskog sociološkog društva (1986-88 i 1988-90), predstojnik Zavoda za sociologiju (1986-2002), tajnik Društva hrvatskih humboldtovaca (1996-98). Stipendist je Alexander von Humboldt-Stiftung-a. Pokrenuo je Sociološku ljetnu školu u Crikvenici (1987-1990), organizirao kolokvije i znanstvene skupove. Pokretač je i urednik (od 1992) časopisa "Socijalna ekologija" i njegove Biblioteke "Razvoj i okoliš" (od 1994).

Priredio je nekoliko zbornika: Društvo i ekološka kriza (1988), Ekološke dileme (1989), U susret ekološkom društvu (1990), Razvoj. Pretpostavke i ekološka protuslovlja (1992), Bioetika (1998), Znanost i društvene promjene (2000). Objavio preko stotinu znanstvenih i stručnih radova, te nekoliko knjiga: Seljaštvo i revolucija (1981), Klasno društvo i obrazovanje (1984), Ekološka svijest mladih /koaut: B. Čulig/ (1987), Socijalna ekologija (1989). Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990),

Ogledi iz sociologije obrazovanja (1990), Napredak i opstanak (1994), Moderno društvo i svjetski etos (2000), Bioetika i ekologija (2000), Okoliš i održivi razvoj (2002).

Nagrađen je Godišnjom državnom nagradom za znanost za 2000. godinu.

BIBLIOTEKA znanost i društvo

Ivan Cifrić_RURALNI RAZVOJ I MODERNIZACIJA
Prilozi istraživanju ruralnog identiteta

IZDAVAČ

institut za društvena istraživanja - zagreb

institute for social research - zagreb

e-mail: idiz@idi.hr

Amruševa 11/Zg

ZA IZDAVAČA

Nikola Skledar

GLAVNI UREDNIK

Mladen Labus

UREDNIŠTVO BIBLIOTEKE

Petar Bezinović

Mladen Labus

Katarina Prpić

Dušica Seferagić

Nikola Skledar

RECENZENTI

Vlado Puljiz

Maja Štambuk

LEKTURA

Gordana Baraba

KOREKTURA

Mladen Labus

KAZALO

Ivan Cifrić

OBLIKOVANJE I PRIJELOM

I. Kuduz_M. Aničić; pinhead_ured

NASLOVNICA

J. Dominis; pinhead_ured

TISAK

tiskara KRATIS

400 primjeraka

ZAGREB, '03

© 2003 institut za društvena istraživanja - zagreb
institute for social research - zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 316.334.55

CIFRIĆ, Ivan

Ruralni razvoj i modernizacija :
prilozi istraživanju ruralnog identiteta /
Ivan Cifrić. - Zagreb : Institut za
društvena istraživanja, 2003. -
(Biblioteka Znanost i društvo ; 6)

Bibliografija. - Kazalo. - Summary.

ISBN 953-6218-13-5

I. Ruralni razvoj -- Globalizacija II.
Modernizacija društva -- Ruralne sredine

430604039

institut za društvena
istraživanja - zagreb
institute for social
research - zagreb

IVAN CIFRIĆ (Petrijević, 1946) redoviti profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Predavao je više kolegija Statistiku, Sociologiju naselja, Sociologiju obrazovanja, Hrvatsko društvo a sada Socijalnu ekologiju i Sociologiju religije. Pokrenuo je poslijediplomski studij Socijalna ekologija. Voditelj je Poslijediplomskog studija sociologije.

Bio je pročelnik Odsjeka za sociologiju (1981-83. i 1996-98), predsjednik Hrvatskog sociološkog društva (1986-88 i 1988-90), predstojnik Zavoda za sociologiju (1986-2002), tajnik Društva hrvatskih humboldtovaca (1996-98). Stipendist je Alexander von Humboldt-Stiftung-a. Pokrenuo je Sociološku ljetnu školu u Crikvenici (1987-1990), organizirao kolokvije i znanstvene skupove. Pokretač je i urednik (od 1992) časopisa "Socijalna ekologija" i njegove Biblioteke "Razvoj i okoliš" (od 1994).

Priredio je nekoliko zbornika: Društvo i ekološka kriza (1988), Ekološke dileme (1989), U susret ekološkom društvu (1990), Razvoj. Pretpostavke i ekološka protuslovlja (1992), Bioetika (1998), Znanost i društvene promjene (2000). Objavio preko stotinu znanstvenih i stručnih radova, te nekoliko knjiga Seljaštvo i revolucija (1981), Klasno društvo i obrazovanje (1984), Ekološka svijest mladih /koaut: B. Čulig/ (1987), Socijalna ekologija (1989). Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990), Oglеди iz sociologije obrazovanja (1990), Napredak i opstanak (1994), Moderno društvo i svjetski etos (2000), Bioetika i ekologija (2000), Okoliš i održivi razvoj (2002).

Nagrađen je Godišnjom državnom nagradom za znanost za 2000. godinu.

ISBN 953-6218-13-5

9 789536 218134